

Araştırmaları Dergisi
The Journal of Turkish Language and Literature Studies

The Journal of Turkish Language and Literature Studies
Year 02 | issue 04 | Summer 2011 | ISSN 1308 - 5069

DİL VE EDEBİYAT Araştırmaları Dergisi

The Journal of Turkish Language and Literature Studies

Sayı

Issue

- 04 -

YAZ

Summer - 2011

HAKEMLİ DERGİ

Eyüp / İstanbul

Yönetim Yeri

Adress for Correspondence

DİL VE EDEBİYAT DERNEĞİ

Feshane Caddesi Nr: 3 Eyüp / İstanbul - Türkiye

www.ded.org.tr - bilgi@ded.org.tr

Telefon / Telephone: 90 212 581 69 12

Faks/Fax: 90 212 581 12 54

Abone Servisi / Service of Subscribe: 90 212 581 61 72

Makale Gönderi / Article Sending: dr.yusufakcay@gmail.com
bilgi@ded.org.tr

Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergi, yılda iki kez yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

DİL VE EDEBİYAT DERNEĞİ Adına Sahibi

Owner in the name of DED

Ekrem ERDEM

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Editor in chief

Av. Şevket CANKUR

EDİTÖR

Editor

Dr. Yusuf AKÇAY

Misafir Editör

Guest Editor

Prof.Dr. Erdoğan BOZ

YAYIN KURULU

Editorial board

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR

Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Dr. Yusuf AKÇAY

Üzeyir İLBAK

DANIŞMA KURULU / Advisory board

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet AYDIN	Ondukuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan BOZ	Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ömür CEYLAN	Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Hayati DEVELİ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan GENÇ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVIN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL	Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe İLKER	Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KARA	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Turan KARATAŞ	Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan OKUYUCU	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Alev Sınar UĞURLU	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ertuğrul YAMAN	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Celal DEMİR	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa SARI	Mevlana Üniversitesi
Doç. Dr. Hilmi UÇAN	Afyon Kocatepe Üniversitesi

DİL VE EDEBİYAT
Araştırmaları Dergisi

The Journal of Turkish Language and Literature Studies

ULUSAL HAKEMLİ DERĐİ

DED
İSTANBUL 2011

İÇİNDEKİLER

Erdoğan BOZ <i>Leksikografi Teriminin Tanımı ve Türkçe Karşılığı Üzerine.....</i>	9-14
Gülzura CUMAKUNOVA <i>Türk Sözlük Biliminin Etkileşim Alanları.....</i>	15-30
Şaziye DİNÇER <i>Sözlükbirimlerin Oluşturulmasına Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Bir Bakış Denemesi.....</i>	31-39
Kerim SARIGÜL <i>Dilbilim, Sözlükbilim ve Bilgisayar (Linguistics, Lexicography And Computer).....</i>	41-53
Emel KOÇ <i>Felsefe, Kültür, Dil-Sözlük: Türkiye'de Felsefe Dilinin Şekillenmesinde Terminoloji Çalışmaları ve Sözlük/Felsefe Sözlüğü Hazırlama Girişimleri</i>	55-81
Abdullah UÇMAN <i>Rıza Tevfik'in Yarım Kalan Felsefe Lugatı: MUFASSAL KÂMUS-I FELSEFE.....</i>	83-92
Emin EMİNOĞLU <i>Sözlükçülük Geleneği İçinde Temel Türkçe Sözlük Düzenleme Yöntemleri</i>	93-121
Hüseyin Kahraman MUTLU <i>Sözlükçülük Tekniği Açısından Türkçe Cep Sözlükleri</i>	123-132
Fatih DOĞRU <i>Türkçe Sözlüklerde Eşadlı Sözlükbirimlerden Türemiş Sözlükbirimlerin Tanımlanması Sorunu</i>	133-173
Âdem CEYHAN <i>Bazı Yazma ve Basma Türk Atasözü Derlemeleri.....</i>	175-225
Osman KARATAY <i>Türkler ve Öcüler: Korku ve Ürküyle İlgili Bazı Kavramlara Yeni Bazı Köken Açıklamaları.....</i>	227-236
Derya Adalar SUBAŞI <i>Araplarda Sözlükçülük Çalışmaları ve El-Mu'cemu'l-'Arabiyü'l-'Esâsî Adlı Sözlüğün Eleştirisi.....</i>	237-250
Marufjon YULDASHEV <i>Özbekistan'daki Sözlük Çalışmaları Hakkında Bir Değerlendirme.....</i>	251-258
Vural ÜLKÜ <i>Almanya'da Sözlükçülük ve Sözlükler.....</i>	259-279
Yusuf AKÇAY <i>Doğuda ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış.....</i>	281-333
Shoira USMANOVA <i>Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü'ndeki Bazı Mutfak Araç Gereç İsimleri Üzerine.....</i>	335-348
ХАЙДАРОВ Ёркинжон <i>Ўзбек Тилидаги Аниқловчи-Аниқланмиш Типли Терминлар Таркибидаги Халқаро Терминлар Хусусида.....</i>	349-357

Mustafa SARI <i>Lugat-ı Ecnebiye</i>	359-406
Mustafa GÜNEŞ <i>Akşemse'd-Din-zâde Muhammed Hamdullah Hamdî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk'ı ve Okuma Sözlüğü</i>	407-454
Mediha MANGIR <i>Osman Cemal Kaygılı ve Argo Lugatı</i>	455-467
Abdullah HARMANCI <i>Edebiyatımızda Bir İlk: Öykücüler Sözlüğü Hüseyin Su-Ömer Lekesiz'in "Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü" Üzerine Bir İnceleme</i>	469-492
Nihal YETKİN <i>Dictionary Use by Second and Fourth Year Translation Students versus Professional Translators</i>	493-512
Gülşah YILMAZ <i>Tanıtım</i>	513-522

EDİTÖRDEN

Değerli okuyucular,

Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nin dördüncü sayısı ile karşınızdayız. Dergimizin bu sayısını Sözlük Özel Sayısı olarak yayımlıyoruz.

Bir dilin söz varlığının temel başvuru kaynağı olan sözlükler, esas itibariyle üzerinde fazlasıyla çalışmayı gerektiren metinlerdir. Sözlükler barındırdığı malzeme itibariyle dillerin maddî ve manevî birikimini yansıtan ve bu birikimin kolektif bir şuura dönüşmesine öncülük eden metinler olarak görülmelidir. Bir kelimenin sözlüğe girmesiyle, hayata girmesi arasında birbirini besleyen, birbirini etkileyen bir süreç söz konusudur. Biz, bu dinamizmi çok zaman farketmesek bile her kelime, varlığını bir düşüncenin ifade vasıtası olmak suretiyle kazanıyor. Kayda değer her düşünce ise bir terminolojinin dolayısıyla bir kavramlar dünyasının ürünüdür. Bir kelimeyi bir kavrama dönüştüren ve bu yolla düşüncenin dayanağı haline getiren her disiplin; zorunlu olarak sözlüklere ihtiyaç duymaktadır. Çünkü bir kelime yalnızca ortaya çıktığı coğrafyanın pratiğini yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda o pratiğin ortaya çıkışına ne derece tesir ettiğinin de ipuçlarını kendi içinde saklar. Hangi ilmî disiplin olursa olsun kendi gelişimini bu gerçeklikten ayrı tutamaz. Sözlükler bütün ilmî disiplinlerin muhtaç olduğu kudreti; yani kelimeleri, bir dinamizm içinde takip edebileceğimiz metinler olarak görülmelidir.

Türkçe sözlük çalışmalarının yaklaşık 1.000 yıllık bir geçmişi olsa da Türk sözlükçülüğünün kuramsal çerçevesini oluşturacak, Türkiye'deki sözlük çalışmalarının gerek pratik ve gerekse metodolojik hususiyetlerini belirleyecek akademik alan henüz mevcut değildir. Dünyanın saygın üniversitelerinde

sözlük bilimi müstakil bir disiplin olarak karşımızda dururken bizde sözlük çalışmalarının bir iki seçmeli dersle geçiştirilmesi büyük bir eksiklik olarak görülmelidir. Türkiye’de sözlük çalışmalarının akademik bir disipline henüz kavuşmamış olması bir yana, alanla ilgili akademik bir derginin bile olmaması durumun vehametini göstermesi için yeterlidir. Bütün bu eksikliklere ek olarak bir de etimoloji sözlüğümüzün yokluğundan bahsetmeyi açıkçası anlamsız görüyorum.

Değerli Hocamız Prof. Dr. Erdoğan Boz, dergimizin bu sayısını sözlük özel sayısı olarak hazırlamayı teklif ettiğinde bütün bu eksiklikleri bir az olsun giderecek bir çalışmanın heyecanını yaşadığımı sizlerle paylaşmak isterim. Gerek konuyla ilgili yazıların temininde gerekse hakem süreçlerinde gösterdiği hassasiyet dolayısıyla hocamıza müteşekkirim. Yine yazılarıyla katkıda bulunan araştırmacılara ve değerli zamanlarını ayıran hakemlerimize de içtenlikle teşekkür ediyoruz.

Dergimizin bu sayısının yeni çalışmalara vesile olmasını diliyoruz.

Saygılarımızla.

Dr. Yusuf Akçay

Ağustos 2011

LEKSİKOĞRAFI TERİMİNİN TANIMI VE TÜRKÇE KARŞILIĞI ÜZERİNE

Erdoğan BOZ*

ÖZET

Ülkemizde leksikografi teriminin tanımı ve Türkçe karşılığı (tercümesi) üzerinde henüz bir anlaşma sağlanabilmiş değil. Gerçi leksikografinin tanımı konusunda dünyada bir birlik olduğu söylenemez. Biz bu yazımızda çeşitli kaynaklar yardımıyla leksikografi teriminin tanımı üzerinde genişçe duracağız. Ardından bu terimin Türkçe karşılığının ne olması gerektiği konusundaki düşüncelerimizi açıklayacağız.

Anahtar Kelimeler: Leksikografi, Sözlükbilim(i), Sözlükçülük, Sözlük, Terim

Sorun

Leksikografi için dilimizde *sözlükbilim(i)* veya *sözlükçülük* terimleri kullanılmakta. Buna karşılık araştırmacılar arasında henüz belli bir tercih öne çıkmış değildir. Bunun asıl nedeni, bu konunun yeteri kadar tartışılmamış olmasında aranmalıdır. Öyle ki kimi araştırmacıların dilinde her iki terimin aynı kavram için kullanıldığına sık sık tesadüf olunur. Bu durumda öncelikle leksikografi teriminin tanımına yeniden bakmak ve ardından bu terimin Türkçe karşılığının ne olabileceği konusunu tartışmak gerekiyor.

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

1. Leksikografinin Tanımı

Kimi kaynaklarda *leksikografi*, başlangıçta *leksikoloji* terimiyle birlikte anılmasına rağmen tanım daha çok bu iki terimin ayrı olan yanlarının belirtilmesiyle yapılır. Crystal, *leksikoloji* için “Sözlüklerin kelime dağarcığı (tarihini içeren) üzerine yapılan bütün çalışmalar için anlambilimde kullanılan bir terimdir” derken *leksikografi* için “Sözlük yazarları tarafından gerçekleştirilen sözlük yapmanın bilim ve sanatı” tanımını yaparak ayrılan noktaya parmak basar ve “*Leksikografi, bundan dolayı pratik leksikolojinin bir branşısı olarak görülebilir.*” diyerek son noktayı koyar. Bundan başka *leksikolojist* için de “*Kelime dağarcığı ile ilgilenen biri*” tanımını yapar. (Crystal, 2003:267)

Leksikografinin en geçerli tanımı, iki temel çalışma alanının açıklanması ile yapılır. Hartmann-Gregory, leksikografiyi “*Sözlükler ve diğer başvuru kaynakları ile ilişkili akademik ve profesyonel çalışma alanı.*” şeklinde tanımladıktan sonra iki temel çalışma alanı şöyle açıklar: *leksikografik uygulama, veya sözlük yapımı, ve leksikografik kuram, veya sözlük araştırması.* Ayrıca bu iki temel alan “*ilki, ticari kitap yayımı, ikincisi dilbilimi ve yakın alanlardaki bilimsel çalışmalar (özellikle sözcükbilim).*” ile ilişkilendirir. (Hartmann-Gregory, 1998:85), (Hartmann, 2001:4).

Hartmann-Gregory, leksikografinin yukarıda bahsedilen iki temel çalışma alanını aşağıdaki şekilde tasnif ederler.

1. *Sözlük Araştırması (Kuram)*
 - 1.1. *Tarih*
 - 1.2. *Tipoloji (Sözlük tiplerini belirleme ve ayırt etme yöntemi)*
 - 1.3. *Eleştiri*
 - 1.4. *Kullanım*
2. *Sözlük Yapımı (Uygulama)*
 - 2.1. *Alan çalışması*
 - 2.2. *Tanımlama*
 - 2.3. *Takdim (sunma)* (Hartmann-Gregory, 1998:86)

Kimi tanımlarda ise, leksikografinin sanat ve meslek tarafına vurgu yapılarak birbiriyle ilişkili iki ayrı çalışma alanına ayrıldığı belirtilir; “*Uygulamalı leksikografi; sözlük düzenlemesi, yazımı ve derlemesinin sanat ve mesleği. Kuramsal leksikografi; bir dilin szlğindeki dizisel, dizimsel ve anlamsal ilişkileri tanımlayan ve çözümleyen bilimsel bir disiplindir, sözlüklerdeki veri bağlantı yapıları ve sözlük bileşenlerinin gelişim kuramlarıdır.*”¹

Kimi araştırmalarda, leksikografiyi akademik çalışmaların bağımsız bir bilim dalı veya alanı olarak kabul edilir. Tarp’a göre “*Leksikografi, hem sosyal uygulama alanı hem de dilbilimi ve edebi çalışmalar gibi insani etkinliklerin diğer alanları ile aynı çizgide akademik çalışmanın bir dalı veya bağımsız bir bilimdir. Lexicography, sözlük bilimidir.*”

Tarp bundan başka *leksikografi* tanımını “İnsani etkinliklerin herhangi bir bölümü üzerinde gerçekleşmiş bütün ihtiyaçları karşılar.” şeklinde tamamladıktan sonra çalışma alanlarını şöyle sıralar:

1. *Leksikografi, sözlükleri; sözlük ve sosyal ihtiyacın belli başlı noktaları arasındaki ilişkiyi, sözlük kullanımını, yapısını, daha kesin olarak ortaya çıkmış ürünleri içerir.*
2. *Leksikografi, kavram, kategori, teori ve hipotezlerin biçimlerinde temellendirilir.*
3. *Leksikografi, hem sözlük tarihini hem de kuramsal öncesi fikirleri ihtiva eden sözlükbilimi tarihini içerir.*
4. *Leksikografi, yönteme katkısı olan bağımsız fikirleri içerir.*
5. *Leksikografi, uygulamaya dönük açıklamaları içerir.* (Tarp, 2008:6)

Kay da leksikografinin eski bir meslek olduğunu belirttikten sonra bu gün artık “*Akademik disiplinlerin mabedine yeni katılan bir ye.*” olduğunu savunur. (Kay, 2000:54)

1 <http://www.websters-online-dictionary.org> 07.06.2011

Kimi araştırmacılar öncekilere benzer ancak daha geniş bir tanımlamayı sözcüğün kullanım alanı üzerinden yapmayı tercih eder. Jackson da bunlardan biridir. Ona göre “*Leksikografi, bir mesleği tanımlamak için kullanılır (R. İlson’un başlığında olduğu gibi ‘Lexicography Emerging International Profession’ (Leksikografi, Gelişen Uluslararası Meslek). İkincisi, bir sözlük derleme ve düzenleme sürecinin temelini teşkil eden prensipler. Üçüncüsü, bir sözlük derleme ve düzenlemenin mevcut sürecini refere eder.*” (Jackson 1988:250).

Kimi yazarlar da geleneksel anlayışa uyararak leksikografinin sanat ve meslek tarafına vurgu yapan başlıklarda eserler yazmışlardır. Landau “*The Art and Craft of Lexicography*” başlıklı eserinde leksikografinin sanat yönüne hiç değinmez. Onun bu çalışmadaki tüm başlıkları (toplam sekiz başlıktır), sözlük tarihi, yapımı vb. ile ilgilidir. (Landau, 1984:1-370)

Bütün bu karmaşadan şu sonucu çıkarabiliriz. Leksikografi, geçmişten bugüne “sanat, meslek ve bilim” çizgisinde gelişmekte olan bir çalışma alanıdır. Ancak günümüzde leksikografinin sanat tarafından söz etmek mümkün değildir. Geçmişte yazılan sözlükler (özellikle manzum sözlükler) için bir sanat alanı saptaması yapmak ihtimali varsa da bugün o ihtimal tamamen ortadan kalkmıştır. Leksikografinin günümüzde meslek ve bilim çizgisinde olduğunu ama daha çok bilimsel bir nitelik kazandığını söylemek gerekiyor.

2. **Leksikografinin Türkçe Karşılığı**

Yazımızın girişinde belirttiğimiz gibi, ülkemizde leksikografi için sıklıkla *sözlükbilim(i)* veya *sözlükçülük* terimleri kullanılmaktadır. Ancak bu tercihlerin bilimsel arka planı henüz tam oluşmuş değildir. *Sözlükçülük* terimini tercih edenlerin temel dayanak noktası leksikografinin bir bilim dalı olmaktan çok bir sanat dalı hatta bir meslek alanı olarak görülmesidir. İkincisi ise leksikografi teriminin Türkçeye tercümesinin “sözlükçülük” şeklinde yapılmış olmasıdır. Buna karşılık *sözlükbilim(i)* terimini tercih edenlerin bir kısmı bu terimi, yalnızca *kuramsal leksikografi* için kullanırken diğer bir kısmı ise hem

uygulamalı leksikografi hem de *kuramsal leksikografiyi* kapsayacak şekilde *leksikografinin* tam karşılığı olarak kullanılmaktadırlar. Bütün bu söylediklerimizin dışında tesadüfe bağlı tercihler de elbette mümkündür. Yeri gelmişken belirtmekte yarar var, Aksan, *sözlükbilim* terimini *kuramsal leksikografi* için *sözlükçülük* terimini de *uygulamalı leksikografi* için kullanmaktadır. (Aksan 1990:71-76)

Sözlükçülük terimi, yukarıdaki tanımlarda geçen *uygulamalı leksikografiyi* (sözlük yazımı ve düzenlemesi), yani leksikografinin “meslek” tarafını karşılayabilir. Ancak *kuramsal leksikografiyi* (sözlük araştırması; tarih, tipoloji, eleştiri vd.) yani leksikografinin “bilim” tarafını karşılaması söz konusu olamaz. *Sözlükçülük*, sözlük yazımı ve düzenlemesi dışında; sözlük satma, sözlük koleksiyonu yapma vb. işleri (meslek) de anımsatabileceği için aslına bakılırsa sıkıntılı bir terimdir. Diğer önemli bir nokta da dünyada ve ülkemizde *uygulamalı leksikografinin* uzun zamandır bilimsel verilere göre yapıldığını gözden kaçırmamak gerekir.

Bunlardan başka -yukarıdaki tanımlara dikkat edilirse- Batıda, leksikografinin sanat-meslek-bilim çizgisinde geçirdiği evreler neticesinde bütünüyle bir bilim dalı olarak kabul edildiği görülecektir. (Tarp, 2008:6). Hatta leksikografi, yaygınlıkla dilbilimin bir alt bölümü değil, başlı başına bilimsel bir disiplin olarak kabul edilme yolundadır.²

Sonuç olarak leksikografinin iki temel çalışma alanını ayrı ayrı iki terimle belirtmek yerine yalnızca sözlükbilim(i) terimini kullanmak yukarıda söz ettiğimiz nedenlerden dolayı daha uygun görünüyor.

2 <http://www.websters-online-dictionary.org> 07.06.2011

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan; *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyel Dilbilim-3*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990, Ankara.
- Crystal, David; *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*, Blackwell Publishing, 2003, Malden-USA.
- Hartmann, R. R.; James, Gregory; *Dictionary of Lexicography*, GBR:Routledge, 1998, London-England.
- Hartmann, R.R.; *Teaching and Researching Lexicography*, Pearson Education Limited, 2001, Edinburgh Gate-England
- Jackson, Howard; *Words and Their Meaning*, Longman, 1988, New York-USA.
- Kay, Christian J.; “Historical Semantics Historical Lexicography: will the Twain ever meet?” *Lexicology, Semantics and Lexicography*, (Edit. Juile Coleman, Christian J. Kay) John Benjamins Publishing Company, 2000, Amsterdam/Philadelphia-USA.
- Landau, Sidney I.; *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, The Scribner Press, 1984, New York-USA.
- Tarp, Sven; *Lexicography in the Borderland between Knowledge and Non- Knowledge*, Max Niemeyer Verlag, 2008, Tübingen-Germany.
- <http://www.websters-online-dictionary.org> 07.06.2011

ABSTRACT

In our country, there is no elicited agreement on the definition and Turkish equivalent of the term ‘lexicography’ yet. In fact, it cannot be said that there is an association in the term ‘lexicography’. In this study, we are emphasizing on the definition of the term ‘lexicography’ by the help of different resources. Later on, we are giving our thoughts on what the Turkish equivalent of this term should be.

Key Words: Lexicography, Science of Dictionary, Art and Craft of Lexicography, Dictionary, Term

TÜRK SÖZLÜK BİLİMİNİN ETKİLEŞİM ALANLARI

Gülzura Cumakunova*

ÖZET

Bilinen tarihi XI.yüzyıla ait Kaşgarlı Mahmut'un "Divanü lugat-it-Türk" sözlüğü ile başlayan Türk sözlükçülük geleneği, bazı duraksama dönemlerini yaşamakla beraber günümüze kadar devam ettirilegelmif ve klasik sözlükleri ile dünya sözlükçülük mirasına önemli katkılar sağlamıştır. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Osmanlı, Rus Çarlık dönemi gibi kronolojik dönemler içinde bakılabilecek bu gelenek, XX.yüzyıla gelindiğinde Sovyet dönemine ait Türkçe sözlükler, Türkiye Türkçesi sözlükleri ve bu alanlar dışındaki Türkçe sözlükler olarak en verimli dönemini yaşamıştır. Makalede Türk sözlük biliminin temelini atılması, tarihi gelişmesi ve bugüne dek yapılan sözlüklerin prensip ve usullerinin oluşmasında doğrudan ve dolaylı olarak yararlandığı bilinen doğu etki alanı olan Arap, Fars, batı etki alanı olarak da Avrupa ve Rus dilinin sözlük geleneklerinden söz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk sözlük bilimi, sözlükler, Arap, Fars sözlük bilimi, Avrupa ve Rus sözlük bilimi, etkileşim alanı.

Dünya sözlük biliminin tarihinde insanların anlamları belirsiz kelimeleri listeleyip, onlardan *glosary*, *vocable* adlarını verdikleri kelime dizinleri oluşturmaları ve çevriler yapmaları insanlık tarihinin en eski dönemlerine rastlamaktadır. Tarih bize ilk sözlük denemelerini MÖ 3.bin yıllığın sonunda Sumer dilini öğrenmek için Akadlar tarafından yapılan üç dilli Sumer-Akad-Kett kil tabletleri, MÖ VI.yüzyılda Hindistan'da yazılan kutsal Veda ayin metinlerinde ve MÖ V.yüzyılda Homeros'un "İlyada" ve "Odysseia" destanlarında rastlanan anlamı

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi

belirsiz sözleri açıklamak amalı yapılan *glossary*ler, MÖ 1750 Mısır’da yazılmış kelime dizinleri *vocableleri*, MÖ I.yüzyıla ait Latin dilinin en eski örneklerini kaydetmiş olan Verrius Flaccus’ın 10 ciltli “*De Verborum Significaty*” (“Sözlerin Anlamı”) gibi eserler şeklinde ulaştırdı. Genelde çevri şeklinde ele alınmış bu sözlüklerin bir başka örnekleri de MÖ III.yüzyılda Çin’de ve MS VIII.yüzyılda Japonya’da yapılmış açıklamalı hiyeroglif sözlükleridir.

Leksikografinin daha gelişmiş evresi MS ilk asırlarda konuşma dilinden farklı olarak oluşmaya başlayan edebî dilleri sisteme getirme ve nitelendirme gayelerinden ileri gelmiştir. MS VI-VIII yy. Sanskrit, X.yy Eski Yunan sözlükleri bu tecrübelerin açık örnekleridir.

Daha sonraki “pasif sözlükler devri”, yani klasik dillerden (Latin, Eski Yunan, Arap) ulusal dillere çevri sözlükleri yapma devrinde klasik dillere göre yerel dillerde eş değerini bulma çabaları ile Avrupa ulusal dillerinin söz varlıkları oluşturulmuştur. Örneğin, XV.yy. Latince’den İngilizceye, XVI.yy. Dinî İslavcadan (Tserkovnoslavyanskiy) Rusçaya aktarma sözlükleri yapıldığı gibi. Oysa Kaşgarlı Mahmut’un “*Divanü lugat-it-Türk*” gibi ulusal dillerden klasik dillere çevri yapılan “aktif sözlükler devri” batı dillerinde çok daha sonraki dönemlere rastlar (Fransızca-Latince, İngilizce-Latince XVI.yy., Rusça-Latince-Yunanca XVIII.yy.).

Türk sözlük biliminin temelinin atılması, tarihî gelişmesi ve bugüne dek yapılan sözlüklerin prensip ve usullerinin oluşmasında doğrudan ve dolaylı olarak belli kaynaklardan ve etki alanlarından yararlanıldığı malumdur. Türk dilleri siyasî-coğrafik konumları, yazılı veya sözlü olarak gelişmeleri, Türk kültür merkezlerine ne kadar uzak veya yakın kalmalarına bağlı olarak doğu ve batı diye ayırt edilebilecek alanlardan belli derecede etkilenmişlerdir. Doğu etki alanı olarak Arap, Fars, batı etki alanı olarak Avrupa dilleri ile Rus dilinin sözlük gelenekleri bilinmektedir.

XI.yüzyılda Kaşgarlı Mahmut’un “*Divanü lugat-it-Türk*” sözlüğü ile başlayan Türk leksikografi tarihi bazı duraksama dönemlerini yaşamakla

beraber dünya leksikografi mirasına önemli katkılar sağlayan sözlükleri ile hep devam ettirilegelmiştir. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Osmanlı, Rus Çarlık dönemi gibi kronolojik dönemler içinde bakılabilecek bu gelenek, XX.yüzyıla gelindiğinde Sovyet dönemine ait Türkçe sözlükler, Türkiye Türkçesi sözlükleri ve bu alanlar dışındaki Türkçe sözlükler olarak devam ettirilmiştir. Türk sözlük geleneğinin gelişme seyrini doğru anlamak, teorik esaslarını doğru tespit etmek için onun bu seyrine yön vermiş olan etki alanları hakkında bilgi edinmemiz lazım.

Türk Sözlükçülüğüne Doğu Sözlük Biliminin Etkileri.

Arap Sahası Sözlük Bilimi

Türk sözlük biliminden söz edilirken onun temelini oluşturan Arap sözlükçüğünden söz etmemek mümkün değil. Çünkü ilk Türkoloji eserleri tamamıyla Arap biliminin teorik ve metodolojik esasına oturtulmuştur. Miladın ilk bininci yılının ikinci yarısında doğunun, özellikle Arap ve Fars dil biliminin, sözlük biliminin güçlü gelişmesine yol açan birçok siyasî ve sosyal olaylar meydana gelmiştir. 632 yılında Arap Halifeliğinin kurulması ve onun İslam dinini yaymak amacıyla başka ülkelere yaptığı seferlerinin doğruca sonucu olarak Arap dil bilimi gelişmeye başlamıştır. Fethettiği ülkelerde Arap dilini resmî dil durumuna getirme ve Kuran'ı doğru okuma ve yazma işlerini yola koyma gibi pratik amaçlar, Arapların dillerini her yönü ile incelemelerine sevk eden etkenlerdendi. Arap alimleri edebî dil ve normları, üslup bilimi, gramer üzerine derin araştırmalar yapıyorlardı.

Arap dili, Arapların kısa zamanda işkal ettikleri geniş topraklar üzerinde devlet işlerinin, dinin, bilimin ve eğitimin dili konumuna gelmesi nedeniyle hızlı gelişme göstermiştir. Doğunun tabii ve beşerî bilimlerinin rönesansı olarak bilinen bu devir, özellikle dile verilen değer ile de dikkatleri üzerine çeker. Bu değer, Arap dilinin Kuran'ın dili olmasından dolayı temizliğine ve öğretilmesi gerektiği meselesine en yüksek devlet meselesi olarak bakan Halifelik yöneticileri ve Arap alimlerinin çabalarından ileri gelmiştir.

Arap dilinin en güçlü geliştiği dönem olarak Moğol akınlarından önceki VIII-XII. yüzyıllar bilinmektedir. Bu gelişmenin başlıca nedenleri sadece siyasî baskılar değil, Arapların kendilerine kadar Eski Yunan, Hindistan filolojisinin elde ettikleri bütün ilmî tecrübeleri öğrenmeleri ve kendi dillerinin özelliklerini felsefî ve mantık üzerinde derinden çözümleyen araştırmalar yapımaları ile de açıklanacaktır (Susov 1999:14).

Arap dil bilimi, bütün Müslüman aleminin dil bilimi, sözlük biliminin gelişmesine yön vermekle kalmayıp, Eski İvrit dil biliminin, Avrupa’da Arap filolojisinin, değişik ülkelerde Türkolojinin de temelini atılmasında büyük rol oynamıştır. Arap dil biliminin antik çağın ilim ve felsefesi ile Avrupa iskolaistik mantığı arasında oynadığı aracılığı da inkar edilmeyecek bir gerçektir. Antik çağ ilmini XI-XII. yüzyıla kadar tanımayan Avrupa, Aristo’nun eserlerini *Averroizm* adı verilen Arap versiyonları sayesinde tanımıştır.

Basra, Kufa, Bağdat, Endülüs (İspanya) ve Mısır-Suriye gibi beş farklı ekol üzerinde kurulmuş olan Arap filolojisinden Türk dil biliminin gelişmesinde daha çok Basra ekolü mensuplarının görüşleri etkili olduğu bilinir. Önceleri *pürizm* (dilde temizlik) yandaşları olan Basra ile Kuran diline bazı düzeltmelerin yapılmasını öngören *analitikçi* Kufa ekolü arasında geçen hegemonya ve Arap grameri üzerinde süren çekişmeler Halifeliğin Bağdat’a taşınması (762) ile yerini netlik ve mantıklılık prensibine dayanan *eklektizm* (seçgenlik) yaklaşımı savunucuları olan Bağdat ekolüne bırakmıştır.

Arap dil biliminden burada ayrıntılı söz etmemiz, bu dil ekollerinin Türkoloji için taşıdığı ciddi öneminden kaynaklanmaktadır. Kaşgarlı Mahmut’un “*Divanü lugat-it-Türk*” sözlüğü ve hâlâ bulunamamış olan “*Kitabu cevahirü’n manv fi lugat’t-Türk*” adlı gramerini Bağdat’ta yazdığı ve burada sürdürülmüş olan o zamanın Arap dil biliminin geleneklerinden faydalanıp, Türk sözlük biliminin, belki de gramerinin yeni usullerini meydana getirmiş olması, teorik kaynak olarak Arap biliminin o zamanki durumunu öğrenmemizi gerektiren önemli faktördür.

Arap dil bilimcileri arasında idrakten (*cognition*) dile (söze) mi, yoksa dilden idrake mi varılır konusu etrafında tartışmalar yapılmaktaydı. Sözlük yapımında da önemli olan bu meseleye göre iki farklı prensip benimsenmekteydi. İdrakin önce geldiğini savunanlar kelimeleri konulara ayırarak (şimdiki ideografik sözlükler gibi) *Me'acimümü'l-me'anî*, yani “tematik sözlükleri” meydana getirmişlerdir. Kelimededen idrake gelinir prensibini tutunanlar ise alfabetik düzenle *Me'acimü'l-hurûf*, “alfabetik sözlükleri” meydana getirmişlerdir (Belkin 1975: 9-17).

Arap edebî dilinin temizliğini korumak ve onu çeşitli ağız unsurlarından arıtmak amacıyla Arap lengüistiğinde çeşitli amaçlı (karşılaştırmalı, diyalektolojik) sözlüklerinin yapılmasına gidilmiştir. Bu da sözlük biliminin teorik esasları ve belli derecede prensiplerinin işlenmesine yol açmıştır.

VIII. yüzyılın ikinci yarısında dünya dil bilimindeki büyük gelişme, Arap dil teorisinin yaratılması ile gerçekleşmiştir. Bu teoriyi yaratan Basralı alim, aruz şiir ölçüsünün babası olarak bilinen Abu ‘Abd Ar-Rahman al-Halil ibn Ahmad al-Farahidi (öl.791) idi. Al-Halil Farahidi’nin “*Kitap'l-'Ayn*” adlı Arapçanın ilk açıklamalı sözlüğü dünya leksikografisinin de ilk açıklama-ly sözlüklerinden biri sayılır. Al-Halil’in ünsüz+ünlüden oluşan en küçük dil birimi *harf*’i bulması ve onu sadece şiirdeki aruzun değil, Arap sözünün de ritmik ve şekil modelini oluşturduğunu kanıtlaması dil biliminde büyük buluş olmuştur. Bu teorinin sözlük bilimi için de büyük önemi vardı.

Arap sözlük biliminde sözlük maddelerinin düzenlemesine göre birkaç usul geliştirilmiştir: 1) mahreç ve taklip (çıkak ve morfeplerin yer değiştirmesi; 2) alfabetik düzen; 3) kafiye düzeni; 4) tematik (konulara göre kurulan) düzen.

Al-Halil’in “*Kitap'l-'Ayn*”ında ilk defa kullanılan ve bir “dönüm noktası” niteliğinin taşıyan mahreç ve taklip usulüne göre kelimeler ilk *harf*lerinin mahreç (çıkak) yerlerine göre yerleştirilmiştir. Aynı harflerle başlayan kelimeler *kitablara*, onlar da iç yapısına göre *bablara* bölünmüştür. *Babların*

içindeki harflerin yeri değiştirilerek taklip (yer değiştirme)yoluyla anlamlı kelime oluşturuluyorsa, anlamı o *babın* içinde verilmiştir. Kelimeler en dip nokta gırtlakta çıkarılan ‘*ayndan* dudak seslerine doğru sıralanmıştır. Bu usulü kullanmak için klasik Arap dilinin şekil bilgisindeki cebirsel özelliği, yani kelime türlerinin belli köklerden standart morfemlerin düzenli yer değiştirmesi ile oluşacağını iyi bilmek gerekirdi (Safiullina 2003:3).

Kaşgarlı Mahmut, bu usulden etkilendiğini, hatta uzun süre sözlüğünde kullanmayı düşündüğünü “*Halil’in usulü Türkçe için de uygun idi*”, ancak “*ben kelimelerin daha kolay bulunması ve kısa olması için farklı yolu seçtim*” (DLT 1992:6) demesinden Kaşgarlı’nın kendi sözlüğünün düzenini derin araştırmalar üzerine ve Türkçenin iç yapısına uygun olarak kurduğunu belli kılıyor.

Kaşgarlı Mahmut’un özel olarak kendisi belirtmese de, kafiye düzenini esas aldığı G.Bergshtrasser, K.Brockelmann, J.Kelly, R.Dankoff gibi araştırmacılar tarafından belirlenmektedir (Dankoff and J. Kelly 1982:32). Bu ekol, Türk kökenli Arap filologu İshak ibn İbrahim al-Farabi’nin (öl.961?) “*Divanu’l-adab*” adlı eserinde ilk defa denenmiştir. Fakat bu usulü kemaline getiren onun yeğeni Ebu Nasr İsmail ibn Hammad al-Cevheri (öl.1002-1007. yy.) olmuştur. Al-Cevheri “*Tacu’l-luga ve sihahu’l-arabiyye*” adlı sözlüğünde kullandığı bu usulünde kelime köklerini ön ve son eklerinden ayırdıktan sonra en son harfi aynı olanları bir *bab* içine almıştır. *Bablar* alfabeğe göre dizilmiş olup, ilk harflerine göre *fasllara* bölünmüştü, *faslların* da alfabetik sırayla verilmiş olması kelimenin aranması ve kullanımı açısından kolaylık sağlayacak yararlı usul olarak görülmüştür. Mahmut’un: “*Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının dillerini, kafiyelerini belliyerek faydalandım; öyle ki, bende onlardan her boyun dili, en iyi yolda yerleştirilmiştir. Ben onları en iyi surette sıralamış, en iyi bir düzenle düzenlemişimdir*” (DLT I 1992:4) demesi de sözlüğünü kafiye usulüne göre yerleştirdiğine işaret etmektedir.

Klasik devirden sonraki Arap sözlükçülüğüne damgasını vuran önemli yapıtlar XVIII.yüzyılda yazılmış olan 10 ciltli “*Taj al-arus*” sözlüğü ve 1867-1870.

yıllarda yayımlanmış olan Butrus al-Bustani'nin (1819-1883) “*Muhit al-Muhit*” adlı ansiklopedik sözlüğü olarak bilinmektedir. Çağdaş Arap sözlüklerinde geleneksel kök sisteminin yanı sıra Avrupa sözlükleri örneğinde alfabetik düzenin de ağırlıklı yer almaya başladığı görülmektedir (Hanafeyeva 2008: 157-163).

İran Sahası Sözlük Bilimi

İran sahası sözlük biliminin MS bininci yılın ortasında güçlü gelişmesi, İran'da Zerdüşçülük dininin kutsal kitabı “*Avesta*”yı okuma ve didaktik amaçla halk arasına yayma gayelerinin artması ile açıklanır. MS 224-651.yıllar arasında hüküm süren Sasaniler hanedanı, Zerdüş dinini devletçe benimsemiş ve başka din mensuplarına da kabul ettirmek için baskı uygulamaktaydı. “*Avesta*” dilinin MS IV-VI.yüzyıllarda unutulmuş sadece din adamlarının bildiği ölü dile dönüşmesi, Sasani hükümdarlarını kendi iktidarlarını sağlamlaştırmak amacıyla sözlü olarak yaşamakta olan bu eserin kalıntılarını toplatıp, çeviri sözlükler yaptırmak suretiyle halka öğretme hareketine girişmelerine neden olmuştur. Sasaniler zamanında sanat ve bilimde yaşanan yeniden doğuş kapsamında batılı ve doğulu kaynakların devlet dili olan Pehlevi diline çevirilmesi de çeviri sözlüklerinin gelişmesine ön ayak olmuştur. Avesta-Persçe, Arameyce-Persçe, Sogdca-Persçe sözlükler, özellikle de Farsça sözlüklerin baş yapıtı niteliğindeki “*Avesta-Pehlevi*” çeviri sözlüğü ile İran sahasında sözlükçülük sanatı büyük gelişme göstermiştir (Susov 1999: 1.7).

Fars dilindeki sözlükçülük işleri Persis'te (Sasani İmparatorluğu kuruluncaya kadar), Sasaniler döneminde ve XIV.yüzyılda Moğol akınlarına kadar Orta Asya'nın İran dilli ülkelerinde, XVI.yüzyıl Babur seferlerinden sonra XVIII-XIX.yüzyıla kadar Hindistan'da Fars dili resmî dil olarak kullanılan coğrafyalarda yazılmaya devam etmiştir. VII. yüzyılda Arapların İran'ı fethetmesi ve Arap dilinin siyaset, ilim, kültür ve edebiyatta üstün duruma gelmesi, çeşitli tipteki Arapça-Farsça sözlüklerin meydana gelmesini sağlamıştır. XI.yüzyıldan itibaren Farsçayı tekrar canlandırma çabaları Farsça açıklamalı, çeviri, terminoloji ve bazı yazarların dili ile ilgili sözlüklerin hazırlanmasına yol açmıştır. Örneğin, doğu edebiyata-

tının yıldızları Firdevsi'nin “*Şehnâme*”, Nizami'nin “*İskendernâme*”, Sadi'nin “*Gülistan*”, Rumi'nin “*Mesnevi*”sini inceleyen özel sözlükler yapılmıştır. İranlı aydınlar ve yazarlar da kendi hazırladıkları sözlükleri ile Fars dilinin zenginleşmesine büyük katkı sağlamışlardır. Fars nazımının önderi Rudaki'nin “*Fars Dilinin Mastarı*”(X.), Ebu Hafs Sogdi'nin sözlüğü (X.) Asadi Tusi'nin “*Fars Dilinin Sözlüğü*”(XI.) gibi sözlükler bunların birer örnekleridir. XII.yüzyıldan itibaren Kuran mealleri, çeviri ve Farsça eş anlamlı sözlükleri de yazılmaya başlar.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Arap sözlük biliminin prensip ve metotları Farsça sözlüklere de uygulanmıştır. Daha çok Kuran'a vurgu yapılan Arap sözlüklerinden farklı olarak nazmı temel almış Fars sözlükleri için al-Cevheri'nin kafiye metodu uygun gelmiş ve ondan çokça yararlanılmıştır (Eminoğlu 2010:15). Eski Fars sözlüklerinde çeşitli bilim sahalarından bilgiler sunan ansiklopedi tarzında olanları da vardı. XVII.yüzyıldan sonraki Fars sözlüklerinde tematik prensip terk edilerek tamamıyla alfabetik prensibe geçildiğine dikkat çeken dil tarihçileri, bu tür değişikliklerin sözlüklerin sadece kapsam alanını genişletmekle kalmayıp, söz varlığının bütün birimlerini çeşitli yönden tetkik etme imkanını da sağladığını belirtirler (Giyasova 2006:14).

Arap işkalından sonra ağırlıklı olarak Arapça-Farsça sözlükler yazıldığı gibi XI.yüzyıl Selçuk Türklerinin işkalından sonra Farsça-Türkçe sözlükler yazılmaya başlamıştır. XIII.yüzyılda Azerbaycan ile Anadolu'da Farsça-Türkçe, Arapça-Türkçe çeviri sözlükleri ile başlayan Türk sözlükçülüğü, XV-XVIII. yüzyıllarda düz yazı ve nazım şeklindeki yüzlerce sözlükler ile temsil edilmiştir. Bunun nedeni Osmanlı İmparatorluğunun işkal ettiği topraklarda kurduğu okul, medreselerde Arapçanın ilim dili, Farsçanın edebiyat dili olarak ağırlık kazandığı, Türk edebiyatında, özellikle de nazmında üstün duruma getirilmiş olan Farsçanın açıklamalı ve çeviri sözlüklerinin yazılmasına neden olmuştur.

Bu tür sözlükler özellikle de XV. yüzyılın ortasından itibaren biçimlenmeye başlayan ve XVI.yüzyılda klasik seviyesine erişmiş olan Osmanlıca döneminde arttığı görülmektedir. Bunların içinden en belirginleri Hasan

şuuri'nin "*Ferhenf-i şu'urı*" adlı Farsça-Türkçe sözlüğü (1669-1682) ile şeyhülislam Mahmud Esad'ın "*Lehçet'l-Lûgat*" (1725-1732) gibi sözlüklerdir (Yuldaşev 1972: 16).

Türk Sözlükçülüğünde Batı Sözlük Biliminin Etkileri

Avrupa Sahası Sözlük Bilimi

Avrupalıların Türklere yönelik ilgileri, Selçuk Türklerinin 1071'de Bizans'ı yenerek Anadolu'yu elde etmeleri ve ardından Haçlılar ile savaşları, Osman Türklerinin 1453'te Konstantinopolis'i fethinden sonra iyice artmıştır. Türkler hakkında ilk bilgiler ortaçağın Avrupalı seyyar, tüccar ve yazarlarının seyahatnameleri, anıları ve mektupları ile aktarılmıştır. Bunların içinden en önemlileri Flaman seyyarı Guillaume de Rubrouck'un (1220-1293) "*William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Mongke*" ("Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat "1253-1255), Venedikli gezgin Marco Polo'nun "*Il Millione*" (1298) adlı seyahatnamesi, 1554-1561 yıllarında İslambol'da görev yapmış olan Fransız elçisi Ogier Chiselin De Busbecq'in Türkler hakkında yazdığı mektupları (1581), Polonyalı yazar Simon Stavropoloski'nin Tatarlar hakkında "*Pobudka albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich*" adlı kitabı (1671), Rus tüccarı Afanasiy Nikitin'in "*Hojdeniya Za Tri Morya*" ("Üç Deniz Aşırısı") adlı Derbent'en başlayıp Hindistan'a kadar giden gezisini (1466-1472) anlatan günlüğü gibi eserlerdi.

Rus toplumunda Türkler hakkında bilgiler, "*Povesti vremennih let*" ("Eski Çağların Öyküsü", X-XI.yy.), "*Slovo o polku İgoreve*" ("İğor'un Ordusu Hakkında Destan", XII.yy.), Rus ve Moldova siyaset adamı, tarihçi, müzik uzmanı Dmitriy Kantemir'in (1673-1723) iki ciltlik "*İstoriya vozvişeniya i upadka Ottomanskoj imperii*" ("Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi"(1716), Andrey Lızlov'un "*Skifskaya istoriya*" ("İskitlerin Tarihi") gibi ciddi tarihî ve edebî eserler sayesinde yaygınlaştırılmıştı.

Antik çağ ile MS birinci bin yıllıklardan sonraki Batı'da evrensel sözlük biliminin inkişaf dönemi, XVII-XVII. yy'da Avrupa'nın büyük dillerinde akademik sözlüklerin yazılmaya başladığı dönemdir.

Çağdaş Avrupa dillerine ait ilk büyük sözlük İtalyan dili üzerine yazılmış “*Vocabolario delgi Accademici della Crusca*” (“Krusk Akademisi Sözlüğü”) 1612 yılında; “*Dictionnaire de l’Academie française*” (“Fransız Akademisi Sözlüğü”) 1694 yılında; İspanyol Kraliyet Akademisi tarafından hazırlanan “*Diccionario de la Lengua Española*” (“İspanyol Dili Sözlüğü”) 1780 yılında yayımlanmıştır. Hacmi açısından en büyük sözlük unvanına sahip Grimm kardeşlerin Alman dilinin sözlüğü “*Grimm Brothers’ Dictionary of the German Languages*” 1838 yılında başlatılmış ve 1861 yılında bitirilmiştir.

Anglo-Amerikan sözlükçülüğünün tarihi sembolik olarak Robert Cawdrey’дин (1538?-1604?) sözlüğünden başlatılır. 86 kelimededen oluşan sözlüğün adının baş sözcüklerinden kısaltılarak *A Table Alphabeticall* (1604) olarak adlandırılan eserde 3264 söz açıklanmıştır. İngiliz dilinin akademik planda yapılan ilk sözlüğü Samuel Johnson’un “*A Dictionary of the English Language*” (“İngiliz Dilinin Sözlüğü”) 1755’de yayımlanmıştır. S.Jonhson’un sözlüğüne ansiklopedik değer ve yüzyıllara meydan okuyacak nitelik kazandıran özellik, kelimelerin kullanılış özelliklerini en ufak ayrıntılarına kadar açıklayabilen çok zengin örneklerinden kaynaklanır.

Ondan bir asır sonra yazılan ve dünya leksikografisinin dikkate değer baş yapıtlarından biri sayılan Fransız leksikografı Emile Littre’нин (1801-1881) “*Dictionnaire de la Langue Française*”dır (“Fransız Dilinin Sözlüğü” 1863-1873). Yazarının hayatının 30 yılını adadığı bu sözlük net ve öz açıklamaları, kelimelerin hem tarihî, hem çağdaş anlamlarının tam bir bağlantı içinde verilmiş olması açısından bugün de Fransız sözlüklerinin önde gelenidir.

ABD sözlük biliminin başlangıcı Noah Webster’in ismi ile bağdaştırılır. “*A Dictionary of the American Language*” (1828)adlı deneme sözlüğü bugün dünyaca tanınan “*Webster’s New World Dictionary*” (1951; 1998’teki 4. baskısı 160000 kelimeyi içine alır) sözlük dizilerinin öncüsü olmuştur. Günümüzde *Webster* ismi ösel isim olmaktan çıkıp kalite ifade eden genel isime dönüştürülmüştür. İngiliz dilinin en eski Anglo-Sakson (MS IV.yy.) dönemi-

nen çağdaş döneme kadarki tarihi verilerini kapsayan 12 ciltli büyük sözlüğü “*A New English Dictionary on Historical Principles*”(“Tarihî Prensiplerle Yeni İngiliz Sözlüğü”) 1888-1928. yıllar arasında 5000 tarihî eserin taranmasıyla vücuda getirilen eşsiz kaynaktır (Dilaçar:1938:2).

XVII-XVIII. yüzyıl Avrupa Türkolojisi esas olarak Osmanlı İmparatorluğunun siyasî-askerî yapısı hakkında bilgi edinme, Osmanlı Türkçesini araştırma üzerine yoğunlaşmıştır. Osmanlıca’yı Avrupa’ya tanıtan ve bilimsel çalışmaların önünü açan ciddi eserler sırasında 1612’de basılmış olan Alman Jerome Megizer’in grameri ile Polonyalı dilbilimci Franciszek Mesgnien Meninski’nin 1680 yılında Viyana’da yayımladığı 4 ciltli “*Thesaurus Linguarum Orientalium Lexicon Turcico-Arabico-Persicum*” (“Doğu Dilleri Tesaurusu, Türkçe -Arapça-Farsça Sözlük”), Theodor Julius Zenker’in 1866-1876 yıllarında Leipzig’de yayımladığı “*Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*” (“Türkçe-Arapça-Farsça Sözlük”), Alexandre Handjery’nin 1841’de Moskova’da yayımladığı “*Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc*” (“Fransızca-Arapça-Farsça-Türkçe Sözlük”) gibi çok dilli çeviri sözlükleri gösterilebilir.

Türkoloji üzerine araştırmaların genişlemesinde Avrupa merkezlerinde açılan çeşitli üniversite kürsüleri ve enstitüler de önemli olanaklar sağlamıştır. 1795’te Paris’te açılan Ecole des Languages Orientales Vivantes Türk Kürsüsünden sonra başka ülkelerde de, örneğin, Moskova’da 1814’de; Paris’te 1821’de; Londra’da 1906’da da ilmi araştırma enstitüleri açılmıştır.

Osmanlı tarihinin son dönemlerinde Türk sözlükçülüğünde Batı usulleri kullanılmaya başlamıştır. Bu sürecin hızlanması özellikle Tanzimat reformlarından (1939) sonra artmıştır. Batıyla sıkı temasların geliştirmesi neticesinde toplum hayatına giren yenilikleri, kavramları dile yansıtmakta zayıflık gösteren Osmanlıca batı dillerinden, özellikle de Fransız dilinden çok sayıda kelime, terim almak mecburiyetinde kalmıştır.

XVI.yüzyıldan sonra batı alimleri tarafından Osmanlı Türkçesi üzerine sıkça yapılmaya başlayan sözlükler Türkçeden batı dillerine aktarılmış “ak-

tif” sözlükler olduğu kadar, batı dillerinden Türkçeye aktarılan “pasif” sözlükler şeklinde de idi. XIX.yüzyılda hem batıda, hem Osmanlı İmparatorluğunda çok sayıda Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca, Yunanca-Türkçe, Türkçe-Yunanca, İngilizce-Türkçe, Türkçe-İngilizce, Ermenice-Türkçe, Türkçe-Ermenice sözlükler yazılmıştır. Ağırlıklı olarak Fransızca ve diğer batı dilleri ile yapılan Türk sözlüklerinin başlıcaları şunlardır: J.W. Redhouse *Turkish and English Lexicon*, London, 1861; Barbier de Meynard A.C. *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1881-1886; D.Kieffer, Th.-X. de Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris, 1835; Zenker *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*, Leipzig: 1862-1876; J.W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon Showing in English the Significations of the Turkish Terms*, Constantinople, 1890; Tevfik Hacki, *Turkish-Deutsches Wörterbuch*, Leipzig, 1907; Delekian Diran, *Dictionnaire Turc-Français*, Constantinople, 1911 (Yuldaşev 1972: 10). Şemseddin Sami’nin “*Kâmûs-ı Fransevi*” adlı Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca iki ciltli sözlüğü de bu sözlükler sırasında şerefli yerini alabilir.

Türk sözlük biliminin en verimli devri olarak sanılan Osmanlı devri sözlükçülüğünde her ne kadar “Osmanlıca” adı konularak Türkçe dizini yapılmamış ise de Şemseddin Sami’nin ilk defa “Türkçe” adını taşıdığı sözlüğüne doğru azar azar Türk sözlerinin ve kurallarının dikkate alınmasına, Türkçe açıklamalar yapılmasına çabalar gösterilmeye başlar. Bu çabaların örnekleri olarak araştırmacılar A.Gökçe ve P. Yavuzarslan Şeyhülislam Esad Efendi’nin “*Lehçetü’l -Lügât*” (1796), Sir James Redhaus’un “*Müntehabat-ı Lügât-i Osmaniyye*”(1838), Ahmed Vefik Paşa’nın “*Lehçe-i Osmâni*” (1876), Ebüzziya Tevfik’in “*Lügât-i Ebüzziya*” (1886), Şemseddin’in “*Lügât-ı Şemseddîn*”, Mehmet Salahi’nin “*Kâmûs-ı Osmâni*”(1904) vb. sözlükleri göstermişlerdir (Yavuzarslan 2000; Gökçe 1998). İlk defa adının “Türkçe” olması, Türkçe açıklamaları yapılması ve millî dil ve millî ruhun yüceltilmesi açısından Şemseddin Sami’nin *Kamûs-i Türki*” sözlüğü (1901) özel bir yere sahiptir. Türkçe kelimelerin ağırlıklı olarak yer alması, alfabetik sırayla verilmesi, okumayı kolaylaştırıcı işaretleri, kısaltmaları ile “*Kâmûs-ı Türki*” Türk sözlükçülüğüne bir çok yenilikler getirerek önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir.

Rusya Sahası Sözlük Bilimi

Rus sözlükçülük geleneğinin temel yapıtı niteliğindeki önemli akademik sözlüğü, 1789-1794 yıllarda yayımlanmış “*Slovar Akademii Rossiyskoy*” (“Rus Akademisi Sözlüğü”). Malzemeleri, XVIII. yüzyıl Rus konuşma dili, eski Rus edebiyatının örnekleri ile çağdaş edebî ve ilmî eserler, bütün kilise kitapları taranarak yapılan bu sözlük ile Rus dilinin çok zengin kelime hazinesi bir araya getirilmiştir. Vladimir Dal’ın “*Tolkoviy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka*” (“Yaşayan Büyük Rus Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”, I-IV, 1863-1866) adından da belli olduğu üzere, Rusya’nın çeşitli bölgelerinden toplanan halkın canlı konuşma dilini, deyimlerini, 30 bin kadar atasözünü, bilmece, metaforları içine alan ansiklopedik nitelikteki sözlüktür. Bilgi bolluğu nedeniyle Dal’ın sözlüğü Rus dilinin en zengin ve tam sözlüğü unvanını bugün de korumaktadır.

XIX.yy’da çok büyük topraklara sahip olan Rus Çarlık İmparatorluğu’nun mensubu olduğu halkların tarihi, dili, diyalektleri, köken bilimi hakkında bilgi toplama gayesinden XIX.yy’ın sonunda Rus dilinin yanı sıra başka halkların da diyalektolojik, etimolojik, çeviri sözlüklerinin meydana gelmesi mümkün olmuştur. Rus leksikografisinde o zamana kadar elde edilen metodolojik birikimler de kullanılarak çeşitli amaçlı sözlükler yapılmaya başlamıştır. Rusya’da Türk sözlük biliminin oluşması resmî literatürde Tatarca sözlüklerin yazılmaya başladığı (S.Halfin, İ. Giganov, K.Nasırı vb) XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ile ilişkilendirilir. Bu sözlüklerin çoğunda Tatar dili esas alınmış olsa da bazıları Türk-Tatar dili başlığı altında bütün Türk dillerinin malzemelerini kapsamaktaydı.

XIX.yüzyılın 60’lı yıllarından itibaren Türklerin eski ve ortaçağ eserlerinin araştırılması, Türk dillerinin genel ve karşılaştırmalı gramerleri ile sözlüklerinin yapılmaya başlaması (L.Z.Budagov, V.V.Velyaminov-Zernov, V.V.Radlov vb.); tarih, folklor üzerine karma araştırmaların yapılması (A.K.Kazembek, N.Ya. Biçurin, O.N.Betlingk, P.M.Melioranskiy, F.E.Korş, V.V.Bartold, N.İ.İlminskiyy vb.), Türkolojinin ayrı bilim sahası olarak oluşmasının yeni evresi olarak de-

ğerlendirilir. Bu süreçte Ç.Ç.Valihanov, K.Nasırı, M.F.Ahundov, İ.Altınсарin, N.F.Katanov gibi Türk halkları temsilcileri de aktif rol almışlardır.

Lazar Budagov’un kısaca adı “*Sravnitelny slovar turetsko-tatarskih nareçiy*” (“Tatar-Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü”, 1869) olan sözlüğü yaşayan Türk dillerinin yanı sıra Türk, Özbek, Uygur yazılı eserlerinin kelime fonunu da yansıtması, daha önce yayımlanmış batı ve doğu Türk sözlüklerinin tecrübelerinden genişçe faydalanması, etimolojik açıklamalarının bolluğu ile klasik sözlüklerin öncülüğünü yapmıştır. Çağataycanın en eski sözlüklerinden biri olan “*Slovar cagataysko-turetskiy*” (“Çagatayca-Türkçe Sözlük”, 1868) Velyaminov-Zernov tarafından 1868’de yayımlanmış olan önemli bir kaynaktır.

XIX.yüzyılda Türkolojideki bir çok açılış Alman asıllı Rus alimi V.V.Radlov’un ismi ile bağdaştırılır. V.V.Radlov’un “*Opit slovarya tyurkskih nareçiy*” (“Türk Lehçelerinin Sözlük Denemesi”, 1893-1911) adlı sözlüğü o güne kadar adı bile bilinmeyen birçok Türk kavimlerinin dillerini eski Türk yazıtlarının dili ile beraber verilmesi ve geniş bilimsel çevreye tanıtması ile değer kazanmıştır. Tetkik edilmiş malzemenin hacmi, onca malzemeyi sistemli olarak karşılaştırmada kullandığı ilmî prensiplerinin netliği ile Radlov sözlüğü Türk sözlük biliminde büyük bir çığır açmıştır.

Rus sözlük bilimi gelenekleri Sovyet öncesi dönemde Türkçenin birçok klasik sözlüğünün hazırlanmasında da temel alınmıştır. Aralarında E.K.Pekarskiy’in “*Slovar yakutskogo yazıka*” (Yakut Dilinin Sözlüğü”, 1907-1917; 1923-1930), N.İ.Aşmarin’in “*Slovar çuvaşskogo yazıka*” (“Çuvaş Dilinin Sözlüğü”, 1928-1950), Nikolay Katanov’un “*Opit izuçeniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniyem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkam türkskogo kornya*” (“Türk Kökenli Diğer Dillerle En Önemli Akrabalık İlişkilerinin Belirtildiği Uranhay (Tıva) Dilinin Araştırma Denemesi”) adlı yaşayan ve ölü 48 Türk lehçesinin karşılaştırılması yapılan muazzam eseri ile adı geçen sözlükler sadece Yakut, Çuvaş, Tuva dilleri için değil, genel Türk leksikografisinin teorik esaslarının, prensiplerinin gelişmesine yön vermişlerdir.

Böylelikle, XIX.yüzyılın sonu XX.yüzyılın başına gelindiğinde Türk leksikografisi hem doğu, hem batı sözlükçülük geleneklerini bünyesine sindirmiş, köklü teorik ve pratik birikimlere sahip olarak XX.yüzyılın başında ortaya çıkmış olan birçok genç Türk yazı dillerinin açıklamalı, tarihî, etimolojik, diyalektoloji, ansiklopedi ve muhtelif terimler sözlüklerinin yaratması için donanımlı duruma gelmişti.

KAYNAKÇA

- Belkin, B.M. Arabskaya leksikologiya, Moskva, 1975.
- Bergstrasser G., "Das Vorbild von Kasgari's diwan lugat at-turk ". Journal of the American Oriental R.
- Böhtlingk Otto von. Über die Sprache der Jakuten. Grammatik. Text und Wörterbuch. I-II. – Sankt-Peterburg, 1848–1851.
- Cumakunova G. Türkçe-Kırgızca Sözlük. – Bişkek: KTMU Yayınları, 2005.
- Dal, V.I. Tolkoviy slovar jivogo velikorusskogo yazıka, C.I-IV, Moskva, 1967.
- Dilaçar A. Yeni İngiliz Sözlüğünün Leksikograf, Metodu//Dolmabahçe, 21.IX.38.
- Eminoğlu E., Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası.-Sivas, 2010.
- Giyasova, F.N. Sposobi opisaniya form i priyemov tolkovaniya leksiçeskih edinit v persidsko-tadjikskih slovaryah XVII v.: Avtoref. diss... kand. filol. nauk. 2006.
- Gökçe A. Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri, Ankara: Kebikeç Yay., 1998.
- Halfin, S. Russko-tatarskiy slovar-spravoçnik, SPb., C.I-III, 1875.
- Hanafeyeva, A.M. Arapskaya yazıkovedçeskaya traditsiya //Vestnik Çelyabinskogo Gos. Un-ta, 2008, №9, s. 157-163.
- Kaşkarlı Mahmut. Divanu Lügat-it Türk./ Türkçeye çev. B. Atalay.– Ankara. C.I.-V I, 1992.
- Katanov N.F. Opit issledovaniya uranhayskogo yazıka s ukazaniem glavniñ rodstvenniñ otnoşeniñ ego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya, Kazan, 1903.
- Nasırı K. Tolkovuy slovar tatarskogo wzıka. – Kazan&, 1895–1896. – T. I–II.
- Pekarskiy, E.K. Slovar yakutskogo yazıka.– T. I.– SPb., 1907–1917; T. II–III. – Pg-L., 1923–1930.
- R. Dankoff and J. Kelly, Compendium of the Turkic Dialects, Cambridge, Mass., 1982.
- Radlov, V.V. Opit slovaryä türkskih nareçiy. – T. I–IV. – СПб., 1893–1911.
- Safuillina, R.R. Arabskaya Ingvişticeskaya traditsiya i ee otrajeniye v istorii tatarskogo yazıkoznaniya: Kulturniye traditsii v Evrazii. İz serii Vostok-Zapad: Dialog kultur. Vıp.4, Kazan:Fen, 2003.
- Society, 91, 1 (1921)
- Susov, İ.P. İstoriya yazıkoznaniya: učeбноe posobiye dlya studentov starşih kursov i aspi-

rantov. Tver:TGU,1999.

Şemseddin Sami (Fraschery). Kamus-i Türki, İstanbul: Çağrı Yayınevi, 1978.

Velyaminov-Zernov V.V. Slovar djagataysko-turetskiy, Sİİb.,1869.

Yavuzarslan P. Türk Sözlükçülük geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmus-ı Türkîsi // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. – № 44. – 2000. – s. 185–202.

Yavuzarslan P., Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü, Ankara:Tiydem Yay.,2009.

Yuldaşev,A.A. Printsıpy sostavleniya tyurko-russkih slovarey, Moskva:Nauka,1972.

ABSTRACT

Well-known history of lexicographical tradition of Turkic languages originated in dictionary of Mahmut Kashgari “Divanu lugat-it-Turk” belongs to 11th century, goes on its evolution up to now with some stagnant periods and brings its bits into worldwide lexicography. This tradition, that considered in chronological periods such as Kharahanlı, Horezm, Kypchak, Chagatai, Otoman and Russian Empires, at 20th century has attained the highest fruitful period as a Soviet and Turkish lexicography, also dictionaries of Turkic people out of these areas. In the article, the author mentions about zones of influences to Turkic lexicography, eastern Arabic, Persian and western European lexicography.

Key words: Turkic lexicography, dictionaries, Arabic, Persian lexicography, European and Russian lexicography, zones of influences.

SÖZLÜKBİRİMLERİN OLUŞTURULMASINA METİNLERARASI İLİŞKİLER BAĞLAMINDA BİR BAKIŞ DENEMESİ

Şaziye Dinçer*

ÖZET

Bu makalede, sözlüklerdeki sözlükbirimlerin (maddebaşları) oluşturulması, metinlerarası ilişkiler bağlamında incelenecektir. Bunun için öncelikle metinlerarası ilişkiler ve metinlerarası yöntemler başlığındaki ortak birliktelik ilişkileri hakkında kısa bilgi verilecek, ardından belirlenen iki sözlükten (Kâmus-ı Türkî ve Büyük Türkçe Sözlük) rastgele seçilen “aba” ve “kalmak” sözlükbirimleri söz konusu yöntem açısından incelenecek ve sonuç bölümünde ise elde edilen veriler değerlendirilecektir.

***Anahtar Sözcükler:** Kâmus-ı Türkî, Büyük Türkçe Sözlük, Metinlerarası İlişkiler, Metinlerarası Yöntemler, Alıntı, Anıştırma.*

1. Metinlerarası İlişkiler ve Ortak Birliktelik İlişkileri

2. Sözlük ve Metinlerarası İlişkiler

Sözlük, bir dilin (ya da birden çok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazılımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel olarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını değişik kullanımlarını gösteren bir sözvarlığı kitabıdır (Aksan, 2003:75). Yazı dili ürünleri bir dilin ge-liőim ve farklılaşımının en iyi tanıkları ve koruyucularıdır. Milletler için önemli

* Arş. Gör., Ahi Evran Üniversitesi

olan yazılı ürünlerin en önemli bölümünü de şüphesiz bu ürünlerin kelime hazinelerini içine alan sözlükler oluşturmaktadır (İlhan, 2007:9). Bu bilgilerden yola çıkıldığında sözlüklerin de bir ‘metin olma’ özelliği taşıdığı kabul edilebilir.

Barthes, metinlerarası ilişkiler için “*Her metin bir metinlerarasıdır; onda farklı düzeylerde az çok tanınabilecek biçimler altında öteki metinler yer alır: Her metin eski alıntuların yeni bir örgüsüdür*” demiştir (Roland Barthes’ten aktaran Aktulum 1999:56). Bu tanım bizi her metnin kendisinden önceki metinlerden tamamen bağımsız olmadığı düşüncesine götürür. Bu durumda ortak birliktelik ilişkileri, sözlüklerdeki sözlükbirimlerin metinlerarası ilişkiler bağlamında değerlendirilmesinde yardımcı olabilir.

3. Ortak Birliktelik İlişkileri Açısından Kâmus-ı Türkî ve Büyük Türkçe Sözlük’teki Sözlükbirimlerin İncelenmesi

Bu bölümde, sözlükler arasındaki metinlerarası ilişkilerin tespiti için belirlediğimiz iki sözlükten (Kâmus-ı Türkî ve Büyük Türkçe Sözlük) rastgele seçilmiş olan “aba” ve “kalmak” sözlükbirimleri çalışmanın örneklemini oluşturacaktır. İki sözlükteki sözcükbirimlerin ortak birliktelik ilişkileri açısından incelenmesi, bir denemedir.

Metinlerarası ilişkiler bağlamında ele alacağımız iki sözlükten biri olan Kâmus-ı Türkî, bizde ‘genel sözlük’ olarak niteleyebileceğimiz en önemli ve öncü eserdir. Şemseddin Sami, eserini 1900 yılında yayımlanmaya başlamış ve kısa bir süre içinde tamamlamıştır. Aksan’a göre, Şemseddin Sami, sözlüğünde ‘Türkî’ adıyla, birçok yazardan farklı olarak Türkçenin sözvarlığını ortaya koyar ve dilimizin Türkçe olduğunu belirtir. Batı yöntemiyle yer yer sözcüklerin kökenlerini açıklayarak dildeki öğeleri özenli bir biçimde sergiler, dilin o günkü görünümünü başarılı çalışmasıyla yansıtarak sonraki birçok yapıta kılavuzluk eder (Aksan, 1998:116). Büyük Türkçe Sözlük ise genel Türkçe sözlükler içerisinde en hacimli ve en çok kullanılan sözlüklerden biridir.

Bu bölümde öncelikle Kâmus-ı Türkî ve Büyük Türkçe Sözlük'teki “aba” ve “kalmak” sözlükbirimlerinin anlam eşleşmeleri yapılacak, tespit edilen anlam eşleşmeleri ortak birliktelik ilişkileri açısından metinlerarası ilişkiler bağlamında incelenmeye çalışılacaktır.

3.1. “aba” sözlükbirimi

Bu sözlükbirimin KT'de iki tanımı, BTS'de ise dört tanımı vardır. Ortak birliktelik ilişkileri açısından anlam eşleşmeleri KT'den BTS'ye (1→2, 2→2) yapılmış ve ilk iki tanım incelenmiştir.

1. Tanım

KT	<u>Yünden mamul maruf kaba kumaş</u>
BTS	Dövme <u>yünden yapılan</u> kalın ve <u>kaba kumaş</u> ; kaba kumaş, kaba çuha (siyah renklisine kebe denir).

Tabloda birinci tanımda KT'de bir anlam ve bir anlambirimcik (yünden mamul maruf kaba kumaş), BTS'de ise üç anlam ve birinci anlamda ise bir anlambirimcik (dövme yünden yapılan kalın ve kaba kumaş) kullanılmıştır. BTS'de, birinci anlamda KT'deki anlambirimcik (yünden mamul) aynen alınıp başına “dövme” sıfatı eklenmiş ve “mamul” sözcüğü güncelleştirilmiştir. Ayrıca KT'deki “maruf” sıfatı bırakılmış ve “kalın” sıfatı eklenmiştir. BTS'de KT'den farklı olarak “kaba kumaş” ve “kaba çuha” anlamları verilmiştir.

2. Tanım

KT	<u>Bu kumaştan mamul üstlük, ruba, hırka.</u>
BTS	<u>Bu kumaştan mamul</u> yakasız, uzun ve bol <u>üstlük, hırka</u> ; derviş elbisesi.(Ekseriya medrese talebesi ve ilmiye sınıfının alt kesimi de aba giyerdi.)

Tabloda ikinci tanımda KT'de bir anlam ve üç anlambirimcik (bu kumaştan mamul üstlük, ruba, hırka) BTS'de ise iki anlam ve birinci anlama bağlı olarak iki anlambirimcik (bu kumaştan mamul yakasız, uzun ve bol üstlük, hırka) kullanılmıştır. BTS'de, birinci anlamda KT'deki birinci ve üçüncü anlambirimcik (bu kumaştan mamul, hırka) aynen alınmış ancak “yakasız,

uzun ve bol” sıfatları eklenmiştir. BTS’de KT’den farklı olarak ayrıca “derviş elbisesi” anlamı verilmiştir.

3.2. “kalmak” sözlükbirimi

Bu sözlükbirimin KT’de on beş tanımı, BTS’de ise yirmi bir tanımı vardır. Ortak birliktelik ilişkileri açısından anlam eşleşmeleri KT’den BTS’ye (1→2, 2@5, 3@6, 4→17, 5@4, 6→Æ, 7→1, 8→Æ, 9→19, 10→18, 11→10, 12→12, 13→Æ, 14→11, 15@7) yapılmış ve on üç tanım incelenmiştir.

1. Tanım

KT	<u>Olduğu yerde</u> ve hâlde <u>durmak</u> , beka ve karar bulmak.
BTS	<u>Olduğu yerde durmak</u> .

Tabloda birinci tanımda KT’de bir anlam ve iki anlambirimcik (olduğu yerde ve hâlde bulunmak, beka ve karar bulmak) BTS’de ise bir anlam ve bir anlambirimcik (olduğu yerde durmak) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki birinci anlambirimcik kısmen alınmıştır.

2. Tanım

KT	Teehhür etmek, gerilemek, <u>geride durmak</u> .
BTS	<u>Geride bulunmak</u> , geriye kalmak.

Tabloda ikinci tanımda KT’de bir anlam ve üç anlambirimcik (teehhür etmek, gerilemek, geride durmak) BTS’de ise bir anlam ve iki anlambirimcik (geride bulunmak, geriye kalmak) kullanılmıştır. BTS’de KT’deki üçüncü anlambirimcik kısmen alınmış; “durmak” sözcüğü yerine “bulunmak” sözcüğü tercih edilmiştir.

3. Tanım

KT	<u>Durmak</u> , <u>hareket etmemek</u> .
BTS	<u>Hareketten kesilmek</u> , <u>hareketsizleşmek</u> , işlememek.

Tabloda üçüncü tanımda KT’de bir anlam ve iki anlambirimcik (durmak, hareket etmemek) BTS’de ise bir anlam ve üç anlambirimcik (hareketten kesil-

mek, hareketsizleşmek, işlememek) kullanılmıştır. BTS’de KT’deki birinci anlambilircik anlam olarak alınmış, ikinci anlambilircik ise kısmen alınarak “hareket etmemek” sözcük öbeği yerine “hareketsizleşmek” sözcüğü tercih edilmiştir.

4.Tanım

KT	<u>Artmak</u> , fazla gelmek, baki olmak.
BTS	<u>Artmak</u> .

Tabloda dördüncü tanımda KT’de iki anlam ve üç anlambilircik (artmak, fazla gelmek; baki olmak) kullanılmıştır. BTS’de ise bir anlam ve bir anlambilircik (artmak) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki birinci anlam ve bir anlambilircik (artmak) aynen alınmıştır.

5.Tanım

KT	<u>Meks</u> ve <u>ikamet</u> ve beytütet etmek.
BTS	<u>Oturmak</u> , <u>eğlenmek</u> , <u>ikamet</u> etmek.

Tabloda beşinci tanımda KT’de iki anlam ve üç anlambilircik (meks ve ikamet ve beytütet etmek) BTS’de ise iki anlam ve üç anlambilircik (oturmak, eğlenmek; ikamet etmek) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki birinci anlam ve bir anlambilircik (ikamet etmek) aynen alınmış, ikinci anlambilircik (meks) ise güncelleştirilmiştir.

7.Tanım

KT	<u>Sürmek</u> , <u>devam etmek</u> .
BTS	Durumunu korumak, bir hâlde bulunmaya <u>devam etmek</u> , <u>sürmek</u> .

Tabloda yedinci tanımda KT’de bir anlam ve iki anlambilircik (sürmek, devam etmek) BTS’de ise bir anlam ve üç anlambilircik (durumunu korumak, bir hâlde bulunmaya devam etmek, sürmek) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki birinci ve ikinci anlambilircik yer değiştirilerek ve ekleme yapılarak (bir halde bulunmaya devam etmek, sürekmek) aynen alınmıştır.

9. Tanım

KT	Bir hâl peyda etmek, bir hâle <u>girmek</u> .
BTS	Olmak, bir hâle <u>gelmek</u> .

Tabloda dokuzuncu tanımda KT’de bir anlam ve iki anlambirimcik (bir hâl peyda etmek, bir hâle girmek) BTS’de ise bir anlam ve iki anlambirimcik (olmak, bir hâle gelmek) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki birinci anlambirimcik anlam olarak alınmış; ikinci anlambirimcik ise kısmen alınmış ve “girmek” sözcüğü yerine “gelmek” sözcüğü tercih edilmiştir.

10. Tanım

KT	Yapamamak, noksan hasil etmek, mahrum olmak, nail ve <u>muvaffak olmamak</u> .
BTS	Sınıfı geçememek, <u>başarılı olamamak</u> .

Tabloda onuncu tanımda KT’de dört anlam ve dört anlambirimcik (yapamamak; noksan hasil etmek; mahrum olmak; nail ve muvaffak olmamak) BTS’de ise bir anlam ve iki anlambirimcik (sınıfını geçememek, başarılı olamamak) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki dördüncü anlam ve dördüncü anlambirimcik kısmen ve güncelleştirilerek alınmıştır.

11. Tanım

KT	<u>İntikal</u> , <u>tevarüs etmek</u> .
BTS	<u>Miras olarak intikal etmek</u> .

Tabloda on birinci tanımda KT’de bir anlam ve iki anlambirimcik (intikal, tevarüs etmek) BTS’de ise bir anlam ve bir anlambirimcik (miras olarak intikal etmek) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki iki anlam birimcik birleştirilerek ve kısmen güncelleştirilerek alınmıştır.

12. Tanım

KT	<u>Yaşamak</u> , berhayat olmak.
BTS	<u>Yaşamak</u> .

Tabloda on ikinci tanıtmda KT’de bir anlam ve iki anlambirimcik (yaşamak, berhayat olmak) BTS’de ise bir anlam ve bir anlambirimcik (yaşamak) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki birinci anlambirimcik (yaşamak) aynen alınmıştır.

14.Tanıım

KT	<u>Ait ve raci olmak.</u>
BTS	<u>Payına dūřmek.</u>

Tabloda on dördüncü tanıtmda KT’de bir anlam ve iki anlambirimcik (ait ve raci olmak) BTS’de ise bir anlam ve bir anlambirimcik (payına dūřmek) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki birinci anlambirimcik kısmen ve güncelleştirilerek alınmıştır.

15.Tanıım

KT	Yorulmak, <u>gidememek.</u>
BTS	<u>Yürüyememek.</u>

Tabloda on beşinci tanıtmda KT’de bir anlam ve iki anlambirimcik (yorulmak; gidememek) BTS’de ise bir anlam ve bir anlambirimcik (yürüyememek) kullanılmıştır. BTS’de, KT’deki ikinci anlambirimcik anlam olarak alınmıştır.

4. Sonuç

4.1.Aktulum’un ortak birliktelik ilişkileri başlığı altındaki (alıntı, gizli alıntı ve anıştırma) yöntemleri değerlendirirken bu yöntemlerin her birinin başka bir metni, yani metinlerarası göndergeyi zorunlu kıldığını, dolayısıyla metinlerarası ilişkiyi devinime geçirdiği görüşünü yineleyelim. Compagnon’nun “alıntı” yöntemi üzerindeki düşüncelerinden hareket edersek; yukarıda yaptığımız incelemelerden sözlük yazarlarının bu yöntemi kullandıklarını söyleyebiliriz. Çünkü sözlük yazarları sözlüklerini yazmaya başladıklarında ellerinin altında birçok sözlük bulunur. Yazarlar, sözlükbirimlerin oluşturulmasında birçok farklı sözlükten “alıntı” yaparak yararlanabilirler. Yukarıdaki tablolarda altı çizili olan anlambirimcikler “alıntı”ları işaret etmektedir. Ancak sözlükler,

tırnak içinde alıntı yapmaya ve yapılan alıntıyı gerek içnot ve gerekse dipnot olarak göstermeye uygun metinler olmadıkları için, sözlüklerin önsözlerinde ve kaynakçalarında yararlanılan diğer sözlükler belirtilmektedir.

4.2. Bir yazarın başka bir yazardan tümceleri, kesitleri, bölümleri ya da yapıtta işlenen düşüncüyü olduğu gibi benzer tümcelerle yazabilmesi şeklinde ifade edilen “anıştırma” da sözlüklerdeki sözlükbirimlerin oluşturulmasında kullanılan bir yöntemdir. Yukarıda yaptığımız incelemelerden sözlük yazarlarının bu yöntemi kullandıklarını söyleyebiliriz. Yani bir sözlük yazarı sözlüğünü oluştururken, diğer sözlüklerdeki ifadeleri ya kısmen veya anlam olarak alıntılatabilir. Buradaki bilgiyi benzer sözcüklerle sözlüğüne almış olabilir. Yukarıdaki tablolarda altı çizili olan anlambirimcikler, dikkat edilirse kısmî alıntıları da göstermektedir.

Sonuç olarak, sözlü ve yazılı diğer kaynaklarda olduğu gibi hiçbir sözlük daha önce yazılmış başka sözlüklerden tümüyle bağımsız değildir. Sözlüklerdeki sözlükbirimler, metnin kapalı, değişmez, benzersiz olmadığının en açık göstergelerinden biri olan metinlerarası ilişkilere işaret etmektedir. Sözlüklerin yapısı ve içeriği dikkatle incelendiğinde, kendisinden önceki sözlüklerden izler taşıdığı görülecektir. Bu durumda, yukarıdaki incelemeler ışığında, ele aldığımız sözlüklerde, “aba” ve “kalmak” sözlükbirimlerinin tespit edilen anlam eşleşmeleri, ortak birliktelik ilişkileri açısından metinlerarası ilişkiler bağlamında “alıntı” ve “anıştırma” yöntemlerinin kullanıldığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan, “Türklerde Sözlükçülük, Bugün Türkiye’de Sözlük” Kebikeç, S.6, Ankara, 1998.

Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, C.III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Aktulum, Kubilay, Metinlerarası İlişkiler, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999.

Boz, Erdoğan, “Sözlükbirimlerin Tanımlanmasına Anlambilimsel Bir Bakış”, Turkish Studies, Sözlük Özel Sayısı, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/4, Summer 2009, p. 171-183. www.turkishstudies.net, (Ed. Prof. Dr. Erdoğan BOZ- Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM).

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Ekiz, Tefvik, “Alılmama Estetiği mi Metinlerarasılık mı?” Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi S.47, Ankara, 2007.

İlhan, Nadir, *Geçmişten Günümüze Sözlükçülük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.

Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

ABSTRACT

Dictionarys are the basis reference of languages vocabulary. In this study, forming dictionary units are evaluated of intertextual relations in dictionarys. For this reason, primarily in intertextual methods title will be given information about joint association relations. After this, “aba” and “kalmak” dictionary units that randomly selected from two dictionarys (Kâmus-ı Türkî and Büyük Türkçe Sözlük) will be evaluated in this method’s scope.

Key Words : Kâmus-ı Türkî, Büyük Türkçe Sözlük, Intertextual Relations, Intertextual Methods, Quotation, Implication.

DİLBİLİM, SÖZLÜKBİLİM VE BİLGİSAYAR (LINGUISTICS, LEXICOGRAPHY AND COMPUTER)

Kerim Sarıgöl*

ÖZET

Bu yazıda, son yıllarda yaşamımızın her alanına girmiş olan ve her geçen gün farklı alanlar tarafından daha da çok kullanılır hâle gelen bilgisayarlarla dilbilim özellikle de sözlükbilim arasındaki bağ incelenecek, yapılabilecek çalışmalar üzerinde durulacak, doğru sonuçlara ulaşabilmek için önem verilmesi gereken hususlar ele alınacaktır. Türkiye’de bilgisayarlı dilbilim üzerine yapılan bazı önemli çalışmalara da değinilerek bilgisayarlı dilbilimin daha hızlı bir şekilde gelişmesi, günümüze ayak uydurması ve diğer alanlara yardımcı olabilecek seviyeye gelebilmesi için atılabilecek adımlar üzerinde de durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Dilbilim, bilgisayarlı dilbilim, sözlükbilim, derlem, söz-varlığı, programlama, veritabanı.

I. Giriş

Günümüzde bilgisayarlar insan hayatının vazgeçilmez unsurlarından biri hâline gelmiştir. Her geçen gün daha da gelişmekte olan bilgisayar teknolojisi sayesinde bilgisayarların kullanım alanları da artmaktadır. Kullanım alanlarının artması bilgisayar teknolojisinin sunduğu imkânların verimliliğinden ve farklı alanların teknolojiye olan ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. İnsanların kendi ihtiyaçlarını çözebilecek, kendilerine yardımcı olabilecek araçlar üretme ve geliştirme çabaları tarih boyunca süregelmiştir ve her geçen gün bu çaba daha da

* Okutman, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

artmaktadır. İlk etapta daha çok endüstride, internetin ortaya çıkmasıyla iletişimde yaygın olarak kullanılan bilgisayarlar günümüzde artık yaşamımızın her alanına girmiş durumdadır. Bilgisayar teknolojisinin imkânlarından yararlanma yoluna giden bilim dallarından biri de dilbilimdir. Dilbilim içerisinde ise bu teknolojiyi en çok kullanan sözlükbilimdir.

II. Dilbilim, Sözlükbilim ve Bilgisayar

Dil, dilbilim, sözlükbilim, sesbilim vb. alanlar bilgisayara, sistemlerin bilgisayarlaştırılmasına ve istenilen sonuçların kısa sürede ve doğru olarak elde edilmesine ihtiyaç duymaktadır.

Dünyada bugüne kadar binlerce program üretilmiştir ve üreilmeye de devam etmektedir. Bununla birlikte bunlar içerisinde sesbilim, sözlükbilim, biçimbilim, sözdizimi, metinbilim gibi dilbilim kolları için üretilenleri parmakla sayılacak kadar azdır.

Son yıllarda özellikle sözlüklerin ve metinlerin elektronik ortama aktarılması ve kullanıma sunulması ile bu alanda bazı kıpırdanmalar göze çarpmaktadır. Ancak bu çalışmaların çoğu var olan kitap hâlindeki sözlüklerin veya bazı metinlerin işlenmeden elektronik ortama aktarılması ile oluşmuştur. Bu tip işlenmeden veritabanlarına aktarılan çalışmalar dilbilim, sözlükbilim, metinbilim, sesbilim vb. açısından pek önem arz etmemektedir. Bu tip veriler kullanıcıya biraz zaman kazandırmaktan öteye gitmemektedir.

Verilerin elektronik ortamlara aktarılması elbette önemlidir, ancak aslolan bu verilerin ayrıntılı ve işlenebilir yapıya sahip olmasıdır. Örnek olarak; elektronik sözlük oluşturmak için veritabanına aktarılacak olan kelimenin türü (isim, sıfat, zarf, zamir vb.) özellikleri (istisna olup olmadıkları, eğer yabancı bir kelime ise hangi dilden geldiği, ünlü uyumuna uyup uymadığı vb.), varsa eş ve zıt anlamları gibi ileride analiz esnasında işimize yarayacak olan tüm özellikler ayrı ayrı işlenmelidir. Bunlar sözcük ve açıklaması olmak üzere iki tablo halinde değil, her özellik için veritabanında ayrı bir tablo oluşturularak tüm özellikleri ile birlikte sisteme tanıtılmalıdır; çünkü bilgisayarlar kendilerine verilen ölçütlere göre analiz yaparak sonuç çıkarırlar.

ID	Kelime	Açıklama
1	masa	a. 1. Ayaklar veya bir destek üzerine oturtulmuş tabladan oluşan mobilya: Çoğunlukla akşam yemeğinden sonra, sofrayı kaldırıncaya yemek masasında yazardım o öyküleri. -N. Cumalı. 2. Bu mobilya etrafında oturanların tümü. 3. Dairelerde, kurumlarda belli konularla ilgili işlerin görüldüğü bölüm: Kaçakçılık masası. Kıbrıs masası. 4. çoğ. Düz duruşlu yer, düzlek yapı. 5. sp. İç içe geçme ayaklarıyla yüksekliği ayarlanabilen masa biçiminde atlama aracı.

Basit Veritabanı Örneği

Tablo 1: basit bir veritabanı örneği

Yukarıdaki basit veri tablosu örneğinde 1. Sütunda kelime ID'si, 2. sütunda kelime, 3. Sütunda ise kelimenin açıklaması yer almaktadır. Bu açıklama içerisinde yani 3. Sütunda kelimenin anlamı, kökü, kökeni, eş veya zıt anlamları vb. özellikler yer alabilmektedir. Tüm bu bilgilerin tek sütun içerisinde yer alması, kelimelerin özelliklerine göre listelemesini, analiz edilmesini ve farklı amaçlar için kullanılmasını kısıtlamaktadır.

Gelişmiş Veritabanı Örneği

ID	kelime	açıklama	türü	kökü	kökü	Kök türü	p, ç, t, k değişimi	Eş anlam	Zıt anlam	Ad durum ekleri	İnce ünlülü ek alma özelliği	Alanı
-	masa		1	9	masa	1	0	-	-	-	-	
-	kitaplık		1	1	kitap	1	1	-	-	-	-	
-	gel		8	7	-	8	0	-	<u>git</u>	4,6	-	
-	al		8	7	-	8	0	-	<u>ver</u>	2,4	-	
-	saat		1	1	-	1	2	-	-	-	1	
-	neşeli		2	1	neşe	1	0	sevinçli, keyifli, şen	üzgün	-	-	
-	sorumluluk		1	7	sorum	1	1	mesuliyet	-	-	-	
-	sözlük		1	7	söz	1	1	lugat	-	-	-	
-	yayla		1		yay	8	0	-	-	-	-	4

Tablo 2: Gelişmiş bir veritabanı örneği

Yukarıdaki veritabanı örneğinde konuya açıklık getirmesi bakımından sadece bazı alanlara yer verilmiştir. Buradaki kelimelerin özellik sütunları istenildiği kadar çoğaltılarak Türkçenin tüm özelliklerinin yer alabileceği bir veritabanı örneği oluşturulabilir.

Yukarıda her sözcük için oluşturulan sütunlardaki kodlamalar ise aşağıda örnek olarak hazırlanan tablo ile ilişkilidir. Bu şekilde kodlama usulü ile oluşturulacak olan bir sözcük veritabanı işlevseldir ve birçok alanda özellikle bilgisayarlı dilbilim alanında rahatlıkla kullanılabilir.

Kod Nu.	türü	Kökeni	Alanı	p, ç, t, k	Fiil Ad Durum Ekleri	İnce ek alma özelliği
1.	isim	Arapça	Fizik	Evet	0	Evet
2.	sıfat	Farsça	Kimya	Hayır	a	
3.	zarf	İngilizce	Biyoloji		da	
4.	zamir	Rusça	Coğrafya		dan	
5.	edat	Fransızca	Astronomi		i	
6.	bağlaç	Almanca	Tıp		ile	
7.	ünlem	Türkçe	Ekonomi			
8.	fiil	İtalyanca	Sosyoloji			
9.	...	Rumca	...			
10.			

Tablo 3: Gelişmiş veritabanı örneği kablama kaynağı

Bu şekilde oluşturulacak olan bir veritabanı sayesinde sözcükleri türlerine, kök ve kökenlerine, alanlarına vb. yukarıda belirtilen özelliklerinden herhangi birine göre listeleme (Örnek: Coğrafya alanına ait Arapça/İngilizce/Farsça/Türkçe kökenli isimleri listeleme), isimlere kurallara uygun olarak ad durum ekleri getirebilme, fiillerin zamanlara göre çekimlerini yapabilme, elimizdeki herhangi bir metni yukarıdaki özelliklere göre analiz etme (Örnek: Metindeki Arapça/Farsça/Türkçe kökenli kelimeleri listeleme, metin içerisindeki kelimelerin türlere göre istatistiklerini elde etme), metin içerisinde kullanılan kelimelerin bilgisayar tarafından incelenerek alanının belirlenmesi gibi birçok işlem saniyeler içinde yapılabilecektir.

II.1. Türkiye’de son yıllarda bilgisayarlı dilbilim açısından bazı derlem çalışmaları yapılmıştır ve bu çalışmalar daha sonraki çalışmalara ışık tutacak mahiyettedir. Özellikle “ODTÜ Sözlü Türkçe Derlemi Projesi”, “ODTÜ-Sabancı Türkçe Ağaç Yapılı Derlem Projesi”, EXMARaLDA¹ (Extensible Markup Language for Discourse Annotation) sözlü iletişimlerin yazıya çevrilmesi vb. projelerin artması bilgisayarlı dilbilimin her geçen gün daha da gelişmekte olduğunun bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

ODTÜ Türkçe Derlem çalışması 2 milyon sözcük içeren 1990 sonrası Türkçe metin örneklerinden oluşmaktadır. Derlemin bir altkütmesi ODTÜ-Sabancı Türkçe Ağaç Yapılı Derlem’de kullanılmıştır. ODTÜ Türkçe Derlem tipografik düzeyde XCES etiketlidir. Derlemdeki sözcükler 10 farklı metin türünden alınmıştır. Her bir kaynaktan en fazla 2 örneklem kullanılmıştır. Her örneklem 2000 sözcük içermekte veya örneklem takip eden cümle sonlandığında sonlandırılmaktadır. ODTÜ Türkçe Derlem dünyanın her yerinden araştırmacılar için sadece araştırma amacıyla kullanılmak kaydıyla ücretsiz olarak temin edilebilmektedir.²

ODTÜ Sözlü Türkçe Derlemi Projesi, çevriyazı ve derlem yönetimi için Hamburg Üniversitesi’nde geliştirilen EXMARaLDA sistemini kullanmaktadır.

ODTÜ-Sabancı Türkçe Ağaç Yapılı Derlem ise 7262 dilbilgisel tümce- nin biçimbirimsel ve sözdizimsel olarak işaretlenmiş olduğu ağaç yapılı bir derlemdir. Tümceler ODTÜ Türkçe Derlem’den alınmışlardır. ODTÜ-Sabancı Türkçe Ağaç Yapılı Derlem ve ODTÜ Türkçe Derlem’in farklı metin türü yüzdeleri aynı tutulmuştur. ODTÜ-Sabancı Türkçe Ağaç Yapılı Derlem’in yapısı XML’e dayanmaktadır.³

Bu alanda şu an yürütülmekte olan önemli projelerden biri de “Türkçe Ulusal Derlemi Oluşturma” çalışmasıdır. Bu proje TÜBİTAK tarafından

¹ EXMARaLDA (Extensible Markup Language for Discourse Annotation), sözlü iletişimlerin yazıya çevrilmesi, ortaya çıkan derlemlerin yönetilmesi ve bu derlemler üzerinde ileri düzey arama ve dilbilimsel çözümlerinin yapılmasını sağlayan araçlar, kavramlar ve veri biçimlerinden oluşan sistemdir. <http://std.metu.edu.tr/exmaralda/>

² ODTÜ Sözlü Türkçe Derlemi Projesi Web sitesi: <http://std.metu.edu.tr/>

³ ODTÜ-Sabancı Türkçe Ağaç Yapılı Derlem Proje Web Sitesi: <http://www.ii.metu.edu.tr/node/1442>

2008-2011 yılları için desteklenen bir SOBAG (108K242) projesidir. 2011 yılında ilk sürümü yayınlanacak olan Türkçe Ulusal Derlemi;

Türkçe Metin Sıklık Çözümleyicisi

Kaynak
Dosya: Seç... ARFF
Metin:

Çözümlenmeler (Hepsi Hiçbiri)

Harf Sıklıkları (Hepsi Hiçbiri)
 Harf Sıklığı
 Hece İç Harf Sıklığı
 Kelime İç Harf Sıklığı
 Harf Tipi Sıklığı
 Kalın/İnce Oluşuna Göre Ünlüler
 Düz/Üstünlü Oluşuna Göre Ünlüler
 Geniş/Dar Oluşuna Göre Ünlüler
 Sürekli/Süreksiz Oluşuna Göre Ünsüzler
 Sedalı/Sedasız Oluşuna Göre Ünsüzler
 Çıkış Yerine Göre Ünsüzler

Hece Sıklıkları (Hepsi Hiçbiri)
 Hece Sıklığı
 Harf Sayısına Göre Hece Sıklığı
 Tiplerine Göre Hece Sıklığı
 Kelime İç Hece Sıklığı
 Açıklığına Göre Hece Sıklığı

Kelime Sıklıkları (Hepsi Hiçbiri)
 Kelime Sıklığı
 "Tersten" Sıralı Kelime Sıklığı
 Harf Sayısına Göre Kelime Sıklığı
 Hece Sayısına Göre Kelime Sıklığı
 Kök Sıklığı
 Gövde Sıklığı
 Cümle İç Gövde Sıklığı
 Dillerine Göre Gövde Sıklığı
 Hece Açıklığına Göre Kelime Yapısı Sıklığı
 Harf Türüne Göre Kelime Yapısı Sıklığı

N-grams (Hepsi Hiçbiri)
Kök
 2-gram İkili Kök Dizisi Sıklığı
 2-grup İkili Kök Grubu Sıklığı
 3-gram Üçlü Kök Dizisi Sıklığı
 3-grup Üçlü Kök Grubu Sıklığı
Gövde
 2-gram İkili Gövde Dizisi Sıklığı
 2-grup İkili Gövde Grubu Sıklığı
 3-gram Üçlü Gövde Dizisi Sıklığı
 3-grup Üçlü Gövde Grubu Sıklığı

Cümle Sıklıkları (Hepsi Hiçbiri)
 Cümle Sıklığı
 Harf Sayısına Göre Cümle Sıklığı
 Hece Sayısına Göre Cümle Sıklığı
 Kelime Sayısına Göre Cümle Sıklığı

Paragraf Sıklıkları (Hepsi Hiçbiri)
 Paragraf Sıklığı
 Harf Sayısına Göre Paragraf Sıklığı
 Hece Sayısına Göre Paragraf Sıklığı
 Kelime Sayısına Göre Paragraf Sıklığı

Çıktı

Sonuçlar
 Hepsini göster
 Sıklığı en yüksek tane göster
 Sıklığı en düşük tane göster
 Sıklığı den fazla olanları göster
 Sıklığı den az olanları göster

Biçim
 HTML(Web)
 CSV(txt/Excel/Word)
 XML(Paylaşım)
 SQL(Veritabanı)

Sıkıştırma
 Sıkıştırma Kullan (Daha hızlı)

Resim 1: Türkçe Metin Sıklık Çözümleyicisi Ekranı

II.3. Bilgisayarlı dilbilimin temelinde programlama mantığı vardır. Aslında bilgisayarları ve programlama mantığını dilbilimsel açıdan incelediğimizde bilgisayarların (kod yorumlayıcılarının) yabancı dil öğrenen birine benzediğini görürüz. Üzerinde çalışmakta olduğumuz "Bilgisayara Dil Öğretmek" adlı projede bu benzerliğin ne kadar büyük olduğunu görmekteyiz. Hazırlamış olduğumuz sistemden, kendisine her hangi bir

4 <http://tudd.org.tr/index.php>

5 <http://nlp.ceng.fatih.edu.tr/~metinanaliz/>

filii verip bu fiilin “şimdiki zamana” göre çekimini yapması istenildiğinde daha önce programlama mantığına göre verilen ltleri yorumlayarak bize sonuç vermektedir. Burada doğru sonuca ulaşmak için önemli olan şey, bir fiilin “şimdiki zaman” çekimi yapılırken sistemin hangi ltleri göz önünde bulundurması gerektiği meselesidir. Dolayısıyla bizim doğru sonucu almak için bilgisayarla ünlü uyumunu, istisna fiilleri, ünlü düşmesi, nsz değişmesi vb. konu ile ilişkili olan tüm ayrıntıları programlama kodları aracılığı ile bildirmemiz sistemin buna göre hareket etmesini sağlamamız gerekmektedir. Kısacası sisteme kurallar öğretilmelidir. Tüm zellikleri içerisinde bulunduran sisteme daha sonra hangi fiil verilirse verilsin doğru sonucu verecektir. Yabancı dil öğrenen bir kişi de aynı yolu izler. Bu açıdan bakıldığında ikisi arasında büyük bir benzerlik olduğu görülecektir. Hatta dil öğrenen bir kişi bu bilgileri aldıktan sonra alıřmalđ, alıştırmalar yapmalđ, kısacası unutmamak için ne gerekiyorsa yapmalđdır. Ancak bilgisayarların unutmak gibi bir olumsuz yanđ olmadığı için sisteme bir kere tanımlanan konu tamamen öğrenilmiş olur ve işlemler her seferinde buna göre yapılır. Sisteme veya yabancı dil öğrenen birine dil bilgisi öğretirken verilen yanlış veya eksik bilgi sonuçların da yanlış olmasına sebep olacaktır. rnek olarak, Türkçe ğrenen bir yabancı öğrenciye şimdiki zaman çekimlerinde bazı istisna fiillerde “t – d değişimi” (rnek: git- gidiyorum) olduğunu ve bunların hangileri olduğunu belirtmezsek ğrenci kendisine verilen diğer ölçütlere göre işlem yapacaktır ve sonuç yanlış olacaktır. Bu sorun bilgisayarlar için de geçerlidir.

Yukarıda kısaca açıklanan örnek, bilgisayar veritabanlarına işlenecek olan verilerin ne şekilde işlenmesi gerektiğini, bu işlemin ne kadar önemli olduğunu, en doğru sonuca ulaşmak için en doğru bilgilerin eksiksiz olarak sisteme girilmesi gerektiğini göstermektedir.

Sisteme işlenecek olan verilerin çok ayrıntılı bir şekilde girilmesi gerektiğinden bahsettik. Burada dikkat edilmesi gereken konulardan biri de şudur:

II.4. Sisteme yani veritabanına işleyeceğimiz bilgileri hangi amaç için kullanacağız? Önce bu sorunun cevabını vermeli ve bu cevap çerçevesinde ölçütler ortaya koymalı, bilgileri bu ölçütlere göre veritabanına işlemeliyiz. Her hangi bir amaç için oluşturulan verilerin başka bir amaç için kullanılması bazen mümkün olmaktadır; ancak çok verimli olmamaktadır. Dolayısıyla her alan için kendine özgü ölçüt çerçevesinde ayrı veritabanları oluşturmak en doğru olanıdır. Bilgisayarları insanlar gibi düşünmek ve programlama dillerinden her hangi birini kullanarak ona göre alt yapı hazırlamak gerekmektedir.

Bugün hem dilbilimciler hem bilgisayarlılar tarafından en çok tartışılan konulardan biri bilgisayarların düşünüp düşünemeyeceği konusudur. Bugün biz düşünürken eğer duygularımızı bir tarafa bırakarak düşünebiliyorsak veya bunu ne derece başarabiliyorsak bilgisayarlar da o derece düşünüp karar verebilecektir. Burada temel olay düşünmek değil, düşünme sonucu ortaya çıkacak olan karardır. Bizler ne kadar bilgi sahibiysek o derece doğru karar verebileceğimize inanırız. Bizim yani insanların düşünme ve karar verme esnasında duygularına yenilme ihtimali vardır. Bilgisayarın ve her hangi bir insanın (her ikisinin de aynı bilgiye sahip olduklarını varsayarak) verilen bilgiler çerçevesinde bir sonuç çıkarmalarını istersek bilgisayarın doğru sonucu verme ihtimali % 100'dür; çünkü bilgisayarlar sadece verilen bilgilere göre hareket edecektir. İnsan ise ya sadece verilen bilgilere göre hareket edecektir -ki o zaman o da doğru sonuca ulaşacaktır- ya da karar verirken ister istemez duygularından ve sezgilerinden etkilenecektir. Eğer veriler doğru ise bu verilerin işlenmesini etkileyecek başka bir etmen yoksa sonuç da doğru olacaktır. Bu bilgi doğrultusunda “Bilgisayarlar düşünebilir mi?” sorusuna cevap vermeden önce “Düşünce nedir?” sorusuna cevap vermeliyiz. Burada sorumuzun cevabını basite indirgemek için bilgi-karar verme-sonuç bağlamını ele alalım.

* Eğer, düşünce; bilgilerimizi kullanarak karar verme yeteneği ise: “Evet, bilgisayarlar da düşünebilir”,

* Eğer hem bilgileri kullanmak hem de duygusal olarak bu düşünceye bir şeyler katmak ve ona göre karar vermek ise; “Hayır, bilgisayarlar düşünemez”.

II.5. Bilgisayarların düşünüp düşünemeyeceği konusu daha uzun süre tartışılacaktır. Ancak tartışılmaması gereken bir konu vardır ki; o da bugün bilgisayarlara istediğimiz dili öğretebileceğimiz gerçeğidir. Özellikle Türkçemizin bilgisayar yapısına uygun bir dil olduğu birçok platformda dile getirilmektedir. Buna şahsen inanmaktayız ve yaptığımız programlama çalışmalarında da uygulamalı olarak görmekteyiz. Bazı belirsizlikler olsa bile bu belirsizlikler içerisinde bazı gerçeklerin görülmesi ve günümüz teknolojisinin en iyi şekilde kullanılarak dilbilime faydalı hâle getirilmesi, ulusal veritabanlarının oluşturulması ve bu verilerin yeni teknolojilerde kullanılabilir hâle gelmesi dilimiz açısından da büyük önem arz etmektedir. Günümüzde bilgisayarlı dilbilim çalışmalarının olduğunu belirtmiştik, ancak bunların henüz yeterli seviyeye ulaştığını söylemek mümkün değildir. Bu yetersizliğe bir örnek daha vermekte fayda var. Örnek olarak; bugün Google’ın tercüme programı⁷ birçok dilde karşılıklı olarak tercüme yapmaya çalışmaktadır. Bu sisteme 2007 yılından itibaren Türkçe de eklenmiştir ve sistem diğer dillerden Türkçeye, Türkçeden diğer dillere tercüme yapmaya çalışmaktadır. Yapmaktadır demiyoruz; çünkü henüz tam olarak tercüme denebilecek bir seviyeye ulaşamamıştır. Bu eksikliğin temel sebebi programlaması yapılan dil kurallarının özellikle de söz dizimi kurallarının ve sözcüklerin alanlarının sisteme tam olarak işlenmemiş olmasıdır. Örnek olarak İngilizce ve Rusça gibi “özne-yüklem-nesne” yapısına sahip olan iki farklı dilde tercüme yaparken daha başarılı olan Google, Türkçe-Rusça, Türkçe-İngilizce gibi iki farklı dizilişe sahip olan diller arasında aynı başarıyı gösterememektedir. Özellikle birleşik cümlelerde bu sorun daha da çok ortaya çıkmaktadır. Bu da yukarıda bahsettiğimiz sözdizimsel kuralların ve sözcüklerin alanlarına göre aldığı anlamlarının sisteme tanıtılmamasından kaynaklanmaktadır.

⁶ translate.google.com

Google çeviri

Kaynak dil: Türkçe ⇄ Hedef dil: Rusça Tercüme et

İstersen havuzda yüz, istersen gölde yüz.

Dinleyin

Türkçe dilinden Rusça diline çeviri

Если вы хотите, чтобы лицо бассейн, если вы хотите, чтобы лицо озера.

Dinleyin Fonetik olarak okuyun

Yeni! Yeniden sıralamak için, ÜstKırt tuşunu basılı tutarken yukarıdaki kelimeleri tıklayıp sürükleyin.
Kapat

Resim 3: Google Translate, Türkçe İngilizce Tercüme örneği

Google çeviri

Kaynak dil: Türkçe ⇄ Hedef dil: İngilizce Tercüme et

İstersen havuzda yüz, istersen gölde yüz.

Dinleyin

Türkçe dilinden İngilizce diline çeviri

If you want to face the pool, if you want to face the lake.

Dinleyin

Yeni! Yeniden sıralamak için, ÜstKırt tuşunu basılı tutarken yukarıdaki kelimeleri tıklayıp sürükleyin.
Kapat

Yukarıdaki iki örnek (Resim 2, Resim 3) Google'ın tercüme esnasında sözcük-alan analizi yapmadığını göstermektedir. Örnek cümlede havuz, göl

sözcükleri ile birlikte kullanılan “yüzmek” fiilini isim olarak yani insan yüzü olarak anlamlandırmıştır. Halbuki tercüme esnasında alan analizi yapılsaydı cümle içerisindeki diğer sözcükler (göl, havuz) göz önünde bulundurulacak, “yüz” sözcüğünün bu cümlede “yüzmek” anlamında kullanıldığı gösterilecekti. Bu ve buna benzer sorunların yaşanmaması için sözcük veritabanları oluşturulurken sözcüklerin alansal analizlerinin çok ayrıntılı olarak yapılması gerektiği ortadadır.

Demek ki programların bize doğru sonuçları verebilmesi için kendilerine doğru bilgileri vermemiz alt yapıyı oluşturmamız gerekmektedir. Zamanla bu eksikliklerin giderilmesi, bu tip sistemlerin doğruya yakın bir sonuç verebilecek seviyeye getirilmesi mümkündür. Ancak bu süreyi kısaltmak bilgisayarlı dilbilim ile uğraşanların elindedir.

III. Sonuç olarak bilgisayarlı dilbilimin günümüze ayak uydurması, günümüz ihtiyaçlarına çözüm üretebilir seviyeye gelmesi için;

• *Dilbilimin hangi alanı için çalışma yapılacaksa o alan ayrıntılı olarak incelenmeli, alansal ve toplumsal ihtiyaçlar belirlenmeli ve bu ihtiyaçlara göre ölçütler oluşturularak veriler veritabanlarına işlenmelidir.*

• *Kayıt altına alınan verileri işleyerek istenilen sonuçların elde edilebilmesi için programlama dillerinden gerekli olanlar en iyi şekilde öğrenilmeli veya programlamacı kişilerden yardım alınmalıdır.*

• Verilerin incelenmesi ve istenilen sonuçlara ulaşılması için kullanılacak olan programlama dillerinden ihtiyacımıza en uygun olanının seçilmesi de büyük önem arz etmektedir. Birçok programlama dili aynı işlemi yapabilmekle birlikte bazıları ihtiyaçlarımızı daha kolay bir şekilde çözebilecek durumdadır. *Elde edilen sonuçların kullanılacak olduğu alan da göz önünde bulundurulmalıdır.* Web üzerinde işlem yapılacak, kullanılacak olan bir sistem hazırlıyorsak web programlama dillerinden birini (asp, aspNet, php, java, perl, cfm, xml vb.), en uygun olanını kullanmalıyız.

• *Yapılacak olan dilbilimsel çalışmalarda maddî ihtiyaçlar değil, bilimsel ihtiyaçlar göz önünde bulundurulmalıdır. Maddî kazançlar için aceleyle, önem verilmeden hazırlanacak olan sistemler eksik kalacak ve bizi bilimsel olarak istediğimiz sonuca ulaştırmayacaktır.*

• *Dil gelişen ve değişen bir yapıya sahip olduğu için hazırlanacak olan sistemler de ihtiyaç duyulduğunda değiştirilebilir özellikte olmalıdır.*

• *Belki de en önemlisi; üniversitelerimizde, araştırma merkezlerimizde vb. alanlarda özel çalışma ekipleri oluşturulmalı, ekipler arası bilgi alışverişi sağlanmalı ve en iyiye en kısa sürede ulaşma amacı güdülmelidir.*

Dilbilimle bilgisayarı bir araya getirmek, her ikisini de en iyi şekilde anlamakla mümkündür. Bu eksikliğin temel sebebi programlama dilleri ve dilbilim konusunda ileri derecede bilgi sahibi olan araştırmacılarımızın olmamasıdır. Bu bir yönü ile doğal bir sorundur. Dilbilimcilerimizin bilgisayara özellikle de programlama dillerine, bilgisayarlıların özellikle de programlamacıların dilbilime, sözlükbilime hâkim olmaları nadir karşılaşılan bir durumdur.

Sorunun çözümü ve bilgisayarlı dilbilim alanının gelişmesi için, ya bu iki kesim bir araya gelerek bilgi paylaşımı ile ortak çalışmalar yapmalı ya da programlamacılar dilbilim alanında yeterli düzeye ulaşmalı, dilbilimciler de programlama dili konusunda kendilerini geliştirmelidirler. Bu sağlandığı takdirde inanılmayacak derecede bir gelişme olacak, sayısız programlar üretilecek, tecrübeler artacak, farklı kişiler tarafından üretilen programlar ve edinilen tecrübeler daha sonraları mükemmel bir sonucun ortaya çıkmasına ve bilgisayarlı dilbilimin amacına ulaşmasına vesile olacaktır. Daha sonra ise robot teknolojileri, otomasyon sistemleri, anında çeviri yapma cihazları, metin analiz, inceleme ve oluşturma yazılımları bilgisayarlı dilbilimin edindiği bu tecrübeden yararlanma yoluna gidecektir.

KAYNAKÇA

- SİPSER, M., *Introduction to the Theory of Computation*, 1997.
- YAZAR, İ., *Klasik Türk Edebiyatı Çalışmalarında Bilişim Teknolojisinden Yararlanma ve E-Kütüphane Uygulamaları*, Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/3 Summer 2007.
- NABİYEV V. V., *Yapay Zeka: Problemler-Yöntemler-Algoritmalar*, 2. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2005.
- SAY, B., ÖZGE, U., OFLAZER, K., *Bilgisayar Ortamında bir Derlem Geliştirme Çalışması*. Akademik Bilişim, 2002.
- BOZŞAHİN, C., ZEYREK, D., *Dilbilgisi, Bilişim ve Bilişsel Bilim, Bilbilim Araştırmaları* , 2000
- RODMAN, R., HYAMS, N., FROMKIN, V., *An Introduction To Language*, Wadsworth Publishing Company, 2010.
- YULE, G., *The Study of Language*, 2006, Cambridge.
- <http://nlp.ceng.fatih.edu.tr/~metinanaliz/>: Türkçe Metin Analiz Programı, Hazırlayanlar: KARA, M; KURT, A.; OKTAY M..

ABSTRACT

In this essay, stated that the relation Linguistics and Computer. The Computers enter our every part of the life and so many works are made related with this linguistic relation to reach the right results. In addition to this relation, lots of important works and searches which are made in Turkey about

Computer Based Linguistics Works; try to be developed quickly and to be beneficial other parts of these works at the same time try to be update and raise the level.

Key Words: *Linguistics , Computer Based Linguistics, Programming, Corpus, database.*

FELSEFE, KÜLTÜR, DİL-SÖZLÜK: TÜRKİYE’DE FELSEFE DİLİNİN ŞEKİLLENMESİNDE TERMINOLOJİ ÇALIŞMALARI VE SÖZLÜK/FELSEFE SÖZLÜĞÜ HAZIRLAMA GİRİŞİMLERİ

Emel Koç*

ÖZET

Felsefi etkinlik, kültürel bir ortamda ve o ortamın diliyle hayat bulur. Felsefe, hareket noktası ve kuruluşu itibarıyla milli; ele aldığı konular ve yönelişi itibarıyla evrensel özellikler taşıdığı için, felsefe dilinin kültürel-ana dil dahilinde oluşturulması gereği vardır. Amaç kültürel-ana dilimizi temel alarak onun ifade imkanlarını geliştirip, verimli bir felsefe atmosferi oluşturabilmektir. Türkçenin kavrayış gücünün gelişiminde, şüphesiz Türkçenin etkileşim halinde olduğu ve felsefe açısından verimli bir ortam oluşturan klasik dillerin ve Batı dillerinin anlam zenginliklerinin ve ifade imkanlarının fark edilmesi önemlidir. Bu açıdan bakıldığında Türkçenin İslamiyetin kabulüyle (9-10 y.y.) Arapçanın ve sonraki yıllarda (12.y.y.) Farsçanın etkisi altına girdiği, Batılılaşma hareketleri doğrultusunda ise Batı özellikle Fransız etkisinin hissedildiği, yeni düşünce ve terimlerin dilimize yerleştiği görülür. Bu çalışma Tanzimatla birlikte yönünü Batı uygarlığına çeviren ve bu doğrultuda pek çok felsefi düşünce, akım ve yeni terimle tanışan Tanzimat dönemi düşünürlerinden başlayarak 1950’lere değin ülkemizde felsefe dilinin gelişim sürecini sözlük/Felsefe sözlüğü ve terim çalışmalarına değinerek ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kavramlar: Kültürel ana dil, felsefe, felsefe dili, sözlük, terim.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi

I. FELSEFE, KÜLTÜR, DİL-SÖZLÜK

Felsefe, genel anlamıyla evren, insan ve değerleri anlamak amacıyla sürdürülen en kapsamlı bir araştırma, birleştirici ve bütünleştirici bir açıklama gayretidir. Varlık, bilgi ve değerler hakkında toplu bir görüş, bütünlüklü bir bilgi elde etme amacı güden felsefe, ilke itibarıyla hakkında düşünülmesi olanaklı olan her şeyi düşünmeyi arzularak varolan her şeyi tüm yönleriyle sorgulayıp, kritik ederek “insanın kuşatıcı bir bilgi ve kapsayıcı bir kavrayışa ulaşma” (Cevizci 2007: 29) talebine yanıt verebilen yegane disiplin olma özelliğine sahiptir.

Felsefenin ne olduğu ya da ne olması gerektiği çerçevesinde ortaya konan felsefe tanım denemeleri, dönemden döneme, filozoftan filozofa değiştiği için, felsefeden söz edildiğinde bir tanım denemesinde bulunmaktan ziyade-ki herkesi tatmin edebilecek bir felsefe tanımı bulabilmek mümkün görünmemektedir-felsefeyi felsefe yapan tavır, tutum ya da düşünme tarzına dikkat çekebilmek önemlidir.

Zira felsefi bilgi ulaştığı muhtevalı bir pozitif bilgiden çok, ortaya koyduğu tavır ve düşünme tarzıyla dikkat çeker.(Gürsoy 2006: 68) Hal böyle olunca felsefeyle ilgilenen kişiden beklenen, yalnızca felsefe okuması, felsefe bilmesi değil felsefe yapabilmesi, felsefi bir tavır alabilmesi, felsefi düşünebilmesidir. Felsefi düşünce, araştırma, sorgulama, kritik yapma esasına dayanır.

Felsefi araştırmanın odağını sorular oluşturur. Diğer bir deyişle felsefe, sorularını sık sık yenileyen ve yeni sorulara açık olan bir disiplindir. “Nerde sorular hep aynı kalmışsa orda felsefe, araştırma ya da etkinlik olmaktan uzaklaşmış demektir.” (Uygur 1971: 4) Bu durumda felsefenin mahiyetini anlamının esası onun soru dinamizmine bağlı kalınarak inşa edilen yapısını anlamak-

tan geçer. Dolayısıyla felsefede soruların cevaplardan daha önemli olduğu hep söylene gelmiştir.

O halde felsefe sorularının özelliği nedir? Günlük yaşayışımızdaki soruların pek çoğunun eylemlerle ilgili olup, pratik kaygılar ihtiva ettiği yerde felsefe soruları, günlük eylemlerin kaçınılmaz bir sonucu değildir.

Ağırlığını kendi içinde taşıyan felsefe soruları, ne eylemlerden çıkar ne de eylemlerle giderilebilir. Felsefe soruları dile gelişleri itibarıyla tek düzenli bir biçime bürünmüş olup ‘nedir?’ tipindeki sorulardır. İyi nedir? Güzel nedir? Bilim nedir? Ruh nedir? örneklerinde görüleceği üzere felsefe sorularındaki ‘nedir?’ bir felsefe sorusunu felsefe sorusu yapan kriterdir. Şaşkınlıkla karışık bir araştırma arzusunu içinde barındıran nedir’li sorularda soru cümlesinde yer alan bir kavramın ‘ne-olduğu’ sorulmaktadır. Başka bir deyişle nedir’li sorulardaki nedir “...anlamı nedir? ile aynı şeydir. Anlamı nedirdeki anlam ise, kavramların anlamıdır.” (Uygur 1971: 6-19) Bu sebeple felsefede kavramların doğru kullanışları itibarıyla ne olduğunu belirlemek kavramların anlamlarına dikkat çekmek gayet önemlidir. Anlamın ortamı ise dildir. Dil, anlamın kendini gösterdiği alan, varolma ortamıdır.

Hal böyle olunca, bir ülkede felsefi düşüncenin oluşup gelişebilmesi için öncelikle dilin gelişmiş olmasının gerekliliği ortaya çıkar. Aristoteles’in insanı konuşan, dili olan ve akıllı varlık olarak tanımlamasından da anlaşılacağı üzere dil ile düşünce/felsefi düşünce iç içe geçmiştir.

Konuşma ile düşünmenin birinin diğerine karşılık olduğu görüşünden hareket eden Aristoteles mantığına göre dil, düşünmenin giysisi gibidir. Dilin formundan düşüncenin formunu çıkarabilmek mümkündür. Öte yandan düşünme, nesnenin akılda yansıtılması olması sebebiyle dil ve düşünce formları aynı zamanda nesnenin de formlarıdır. (von Aster 2005: 208-209) Böylece dil, düşünme ve dünya ile (nesnelere ile) ilişki kurmanın iç içe geçtiği görülür. Düşünmenin karşılaştırmalar ve çıkarımlar yapma, analiz, sentez kavramlar

ve önermeler arasında bağlantılar kurma esasına dayalı bir zihinsel etkinlik olması, dilin gelişip olgunlaşmadığı bir ortamda düşüncenin gelişiminin de verimli olamayacağını göstergesidir.

Bu durumda felsefi düşüncede dili sadece bir araç olarak düşünmek yanıltıcıdır. Dil ile bütünleşmiş bulunan kavramsal örgü felsefenin bizzat kendisini oluşturmaktadır. Burada dil, felsefeyi yalnızca taşımakla kalmamakta, felsefe ancak dille ve dilde varolmaktadır. O halde felsefe etkinliğimizin sınırları dilimizin sınırlarına bağlı olmaktadır. (Gürsoy 2006: 23)

Dil ile düşünme bir kültürel ortam ile birlikte varolmak durumundadır. "Kültür bir anlamlar sistemi... anlamlar dokusudur." (Gökberk 2008: 68) Bu dokunun yani kültürün aynası dil, kültürün bilinci ve farkındalığı ise felsefedir. Kültürün felsefe, bilim, sanat, tarih, din, eğitim, gelenek görenek, alışkanlık gibi her ögesi yine kültürün bir ögesi olan dilin damgasını taşımaktadır. Dil, kültürün diğer alanlarına sıkı sıkıya bağlı olup onlarla birlikte varlığını devam ettirmekte ve onlarla birlikte değişmektedir.

Benzer şekilde felsefe de bir kültürel bütünlüğün bir ögesi olduğu kadar bu bütünlüğün ve ortamın bilinci olma özelliğine de sahiptir. (Gürsoy 2006: 28-29) Felsefe temele düşünen ve sorgulayan insanı ve insani değerleri alması, insan da içinde yer aldığı kültürel ortamdan soyutlanamaması sebebiyle felsefe bir kültür ortamıyla doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla bir kültürel bütünlük içindeki felsefe, dil, sanat, bilim gibi her ögenin bir biçimde birbiriyle sıkı sıkıya ilgili olduğu görülür.

Bu sebeple yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa geçen zengin bir dil hazinesiyle geçmiş ile bugün ya da tarih/gelenek ile günümüz arasında sağlam bir köprü oluşturabilmek, kültürün dinamizm halindeki devamlılığını yakalayabilmek mümkün olmaktadır.

Dil, kültürün diğer ögelerine damgasını vurduğu gibi verimli bir felsefe etkinliği açısından da temel oluşturmaktadır. Felsefe bir tür kavram sorgula-

ması ve dil ile yapılan etkinlik olduğu için burada iki hususun altını çizmek gerekmektedir. Bunlardan ilki felsefenin hareket noktası itibarıyla milli özellikler taşımasıdır. Felsefe ele aldığı konular ve yönelişi itibarıyla evrenseli kucaklamayı arzulasa da, bireysel ve öznel bir hareket noktasıyla yola çıkar. Bu sebeple felsefe dilinin kültürel ana dil dahilinde oluşturulması gereği vardır. “Hareket edilmesi ya da dayanak alınması elzem olan kültürel ana dil olmalıdır” (Gürsoy 2006: 25) Amaç, kültürel ana dilin ifade imkanlarının geliştirilebilmesi yoluyla verimli bir felsefe atmosferi oluşturabilmektir.

İkinci ise kültürel ana dilin kavrayış gücünün geliştirilebilmesi bakımından felsefi düşünceye etkin bir zemin oluşturan Batı dilleri ya da klasik dillerin zengin ifade imkanlarını fark edebilmenin önemidir. (Gürsoy 2006: 21-22) Yani felsefi etkinlik, içinde yeşerdiği kültürel ana dil ile bütünleşebildiği kadar, felsefe alanında ifade imkanlarına ve anlam zenginliklerine sahip yabancı dillerden de yararlanmalıdır.

Bu açıdan bakıldığında Türkçenin felsefe dili haline gelmesinde geçmişten bugüne Türkçenin etkileşim halinde olduğu ve felsefe açısından verimli bir ortam oluşturan dillerin farklı anlam zenginliklerinin dilimizin kavrayış kapasitesine ve ifade gücünü geliştirebilmesine yaptığı katkıları fark edebilmek önemlidir.

Verimli bir felsefi etkinlik açısından kültürel ana dilin işlenip geliştirilmesi, kavramların anlamlarının bilinmesi, gerektiğinde kavramların kullanışlarında doğruluk adına değişiklikler yapılarak bu yolda yeni yeni kullanışlar önerilmesi (Uygur 1971:27-28) dilin ifade imkanlarının zorlanması, cümle yapısına yeni esneklikler kazandırılması kadar, felsefi düşünce açısından verimli olan yabancı dil ya da dillerin inceliklerinin bilinmesi bu dillerin ifade zenginliklerinin fark edilmesi ve bir dilden diğereine çeviri faaliyetlerinin de hayati önem taşıdığı fark edilir.

Hal böyle olunca, felsefi etkinlik bakımından kültürel ana dilin kavramlarının anlam inceliklerinin bilinmesi açısından da yabancı dilin ifade zengin-

liklerinin fark edilmesi bakımından da sözlüklerin bir dil açısından ne denli önemli oldukları fark edilir.

Bir dilin ya da birden çok dilin söz varlığını söyleyiş biçimleriyle yazımlarıyla veren, bağımsız biçim birimlerini temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir söz varlığı kitabı olan (Aksan 1982: 77) sözlükler baştan sona okunan yapıtlar olmasa da-bir dil hakkında fikir edinmek istendiğinde öncelikle sözlük ve gramer olmak üzere iki kaynağa başvurulduğu düşünülecek olursa-ait oldukları dilin en önemli eserleri olma özelliğine sahiptirler.

Biz bu çalışmamızda şimdiye değin felsefe, kültür, dil-sözlük ilişkisine değindikten sonra, ülkemizde felsefe dilinin gelişimi açısından terminoloji çalışmalarını, sözlük ve felsefe sözlüğü hazırlama girişimlerini genel olarak ele alacağız.

II. TÜRKİYE'DE FELSEFE DİLİNİN ŞEKİLLENMESİNDE TERMINOLOJİ ÇALIŞMALARI VE SÖZLÜK/FELSEFE SÖZLÜĞÜ HAZIRLAMA GİRİŞİMLERİ

Ülkemizde felsefe dilinin gelişimi ve felsefe terimleri problemini Batılılaşma hareketlerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Batılılaşma hareketlerinin bilinçli bir başlangıcı olarak genelde Tanzimat kabul edilmiş, Batılılaşma hareketleriyle doğrudan ilintili en önemli etkinliklerden biri de çeviri faaliyetleri olmuştur. Batılılaşma sürecine giren Osmanlı Toplumunda Batı ile ilişkiler aydınların bir Batı dilini öğrenmelerine, Batı düşüncesinden yapılan çeviriler ise Osmanlı aydınlarının Batıdaki ideolojilerle, felsefi fikirlerle ve siyasi eğilimlerle tanışma imkanı bulmasına neden olmuş, Osmanlı kültür dünyasına yeni düşünce ve kavramlarla birlikte Batı ve özellikle Fransız etkisi girmeye başlamıştır. Tanzimat yazar ve düşünürleri Fransız Devrimini

hazırlayan Aydınlanma filozoflarına büyük ilgi duymuş, Osmanlı okuyucusu Voltaire, Rousseau, Montesquieu gibi düşünürlerle bu yıllarda tanışmıştır.

Ancak Tanzimat dönemi aynı zamanda dilde sadeleşme hareketlerinin yoğun bir biçimde kendini gösterdiği yıllar olmuştur. Batı ile düşünsel ilişkilerin başlaması sonucu pek çok yeni kavramın düşünce dünyamıza girişi bu kavramlara karşılık bulma gereğini doğurmuş, ancak bunlara çoğunlukla Arapça kökenli karşılıklar bulunması sebebiyle Türk dilinin sadeleşmesi gereği de bazı düşünür ve aydınlarca yoğun bir biçimde hissedilmeye başlamıştır. (Akarsu 2001: 106-107)

Tanzimat Döneminde Türkçenin arılaşmasını ve gelişmesini isteyenlerin başında İbrahim Şinasi (1826-1871), Namık Kemal (1840-1888), Ali Suavi (1839-1878) ve Şemseddin Sâmî (1850-1904) gibi isimler gelir.

Şinasi, dil ve anlam sorunlarına yönelik çalışmaları ile edebiyatçı, dilci, şair kimliği adeta politik kariyerinin önüne geçen Türk dilinin sadeleşmesine en önemli katkıyı yapan, bir Türk olarak basın dilinin gelişmesinde öncü rol oynayan bir isimdir. Gazeteyi halkın anlayacağı dili kullanacak bir araç olarak gören ilk kişi olan Şinasi yazıda açıklık olması, anlam sorunu bulunmaması, yapmacılıkla edebiyat oyunlarıyla yazının süslenmemesi, yazının halkın anlayamayacağı biçime sokulmaması gerektiğini düşünmüştür. Yazıya siyasal ve toplumsal konuda yeni kavram ve anlamlar da-millet meclisi, efkâr-ı umumiye, gayret-i milliye- getiren Şinasi zaman içinde siyasetten uzaklaşarak kendini dil, sözlük ve harf sorunlarına vermiştir. (Berkes 2006: 262-277) O, Ali Suavi ile birlikte ilk defa Latin harflerinin alınmasından söz etmiştir. (Gündüz 2005: 120)

Dönemin aydın ve yazarlarından olan Namık Kemal de dilde sadeleşme konusunda görüşler ileri sürmekle kalmamış, Türk sözlükçülüğünün kendi dönemindeki durumu hakkında tespitlerde de bulunmuştur.

O, 'Lisân-ı Osmânînin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmilidir' başlıklı yazısında Türk dilinin işlenmesi konusunda önemli öneriler getirmek-

le kalmamış, gerekli olan sözlüğün ne şekilde yazılacağıın ilkelerini de belirlemiştir.

Namık Kemal'e göre elden geldiğince Türkçeye özgü muntazam ve mükemmel bir sözlük meydana getirilmelidir. Bu ihtiyaç uzun zamandan beri hissedilmektedir. Hatta bazı taraflardan Kâmûs ve Burhân birleştirilerek yeni düzende bir sözlük arzu edildiği gibi birkaç kere de bunun meydana getirilmesine teşebbüs edilmiştir. Böyle bir sözlüğün, dilin asıl temeli olan Türkçe ile bunca ilmî terimi kapsayamayacağı için, hiçbir vakit mükemmel olma ihtimali yoktur... Bunun yanı sıra Arapça veya Farsça pek çok kelime vardır ki Osmanlı dilinde bir veya birkaç mana ile bilinirken Kâmûs veya Burhân'da kullanımından fazla (kendi dilindeki belirli) anlamlarıyla zaptedilmiştir. Bu suretle onların karışımından hasil olacak bir sözlük kitabından yalnız Türkçeyi bilenlere göre kullanma esnasında zihnin karıştırılmasından başka ne hasil olabilir. İşte bu sebeplerle Kâmûs ve Burhân'ı Türkçeye sözlük ittihaz etmek düşüncesi ki, Arap ve Acem'in başlarına birer fes giydirmekle Türk milliyyetine ithallerini aramak kabilindendir ki, hiçbir surette kabul edilemez. (Yavuzarslan 2004: 188-189) Bu suretle Namık Kemal, Osmanlılar için bir sözlük yapılacaksa eğer bu sözlüğün onların ihtiyaçlarına uygun olması gerektiğini belirtmiştir.

İlk Türkçecilerden olan Ali Suavi ise kendinden sonra Şemseddin Sâmî'nin de savunacağı üzere Osmanlıca adlı bir dil olmadığını ve 'Türkçeleşmiş olanın Türkçe olduğu' kuralını benimseyen (Ülken 1994: 84) kendi döneminde Batıda ve daha sonraki yıllarda Doğuda Türk dili hakkında yayınlanmış yapıtlardan haberdar olan bir isimdir.

Abel Rémusat, Deguines, Klaproth gibi Türkologların eserlerini okumuş olan Ali Suavi bir ilimler terminolojisi kitabı hazırlamanın gerekli olduğunu belirterek eser yazarların ve çevirenlerin bu terimler dışında terim kullanmamalarına dikkat çekmiştir. Ali Suavi'ye göre diğer milletlerin kendi dillerindeki kelimelerle ifade etmiş olduklarını biz de alışık olduğumuz kelimelerle ifade ederek

örneğin chemin de fer yerine demiryolu deriz. Ancak hangi asıldan olursa olsun Avrupa dillerinde değiştirilmeden kullanılan ve ortak ilim dili haline gelmiş olan terimleri Türkçeye çevirmeye gerek yoktur. (Ülken 1994: 85-91) Avrupa dilleri arasında oluşmuş terim birliği bütün kültür havzaları ve bütün diller için ‘ilim dili, genel dil’ olarak kabul edilmelidir. Avrupa dillerinde ortak olarak kullanılan oksijen için ‘aslu’l-hâmız, ümmü’l-humûza, heva-i hayatı’ gibi karşılıklar bulmak abesle iştigaldir. (Kara 2005: 34-35)

Ali Suavi, Şemseddin Sâmî’nin Kâmûsü’l-A’lâm’ından önce tarihi, coğrafi yerler, eserler ve ünlü kişiler hakkında duyulan bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla Kâmûsü’l-Ulûm ve’l-Ma’ârif (1870) adıyla bir eser hazırlamaya başlamış ancak eser tamamlanamamıştır. (Gökçe 1998: 29)

II. Meşrutiyet’e değin uzanan yıllarda çeviri alanında olduğu gibi sözlükçülük alanında da adı anılması gereken önemli isimlerden biri Ahmet Vefik Paşa’dır (1823-1891). Ahmet Vefik Paşa ilk Türkçe-Osmanlıca sözlük olan Lehçe-i Osmânî (1876)’nin yazarıdır.

Dile bilinçli yaklaşımıyla dönemin diğer aydınlarından ayrılan Ahmet Vefik Paşa, Türkçeyi ilk kez Osmanlıcanın dışında bağımsız bir dil olarak görmüş hatta Osmanlı halkının konuştuğu dilin Türk dilinin bir lehçesi olduğunu belirtmiştir. (Çeri 1998: 169)

Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmânî ile daha önce söz edildiği üzere Namık Kemal’in 1866 yılında dile getirdiği Osmanlıca denilen ve üç lisanın kelimelerinden oluşan dilde, aslı unsuru oluşturan dilimizin tüm kelimeleriyle öne çıkarılması için Türkçeye özgü bir lügat hazırlanarak bunda yazı dilimizde kullanılmayan Arapça ve Farsça kelimelerin terk edilmesi suretiyle bunlara bir sınırlama getirilmesi fikrini bir ölçüde karşılayan bir sözlük hazırlamıştır. (Akün 2004: 25-26)

Ahmet Vefik Paşa, eserinin Mukaddime’sinde söz konusu sözlüğü asılları Türkçe olan sözcükler ile Ecnebî Arapça ve Farsçadan geçmiş sözcükleri

göstermek için düzenlediğini belirterek sözlüğünün düzeninden Türk dilinin tarihi gelişiminden ve kollarından bahsetmiş, imla konusuna özel bir önem atfetmiştir. (Çeri 1998: 170-171)

Ahmet Vefik Paşa dil konusunda oldukça titiz davranarak o dönemde kullanılan dilin imladan başlayarak sözlüğe kadar her yönüyle ıslaha muhtaç olduğunu düşünmüş, dilin asıl unsurunun Türkçe sözcükler olduğunu, ancak bunların Arapça ve Farsça sözcüklerin yoğunluğu altında ezildiğini vurgulamıştır.

Türkçe sözcüklerin Arapça ve Farsça sözcüklerin ağırlığı altında ezilmesi ve Türkün asıl dilini unutması tehlikesine karşılık Lehçe-i Osmânî'de Ahmet Vefik Paşa, Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerden geçmiş sözcükleri göstermiş, iki ciltten oluşan eserin ilk cildinde Türkçe sözcükler, ikinci cildinde ise çok kullanılan Arapça ve Farsça sözcüklere yer vermiştir. (Çeri 1998: 170)

Dönemin diğer sözlüklerinin- Lûgat-ı Remzî, Lûgat-ı Nâcî, Kâmûs-ı Osmânî, Kâmûs-ı Türkî, Mükemmel Osmânî Lûgati-Arapça ve Farsça sözcüklere ağırlık verdiği adeta bu sözcüklerin dilde yerleşmesine katkıda bulunduğu yerde Lehçe-i Osmânî'de Ahmet Vefik Paşa özellikle Türkçe olan sözcüklere yer vermiş, dönemin diğer sözlüklerinde bulunmayan birçok Türkçe sözcük bu sözlükte yer almıştır. (Çeri 1998: 170)

Lehçe-i Osmânî, döneminde büyük yankılar uyandırmış, bu eserle Türk sözlükçülüğü yeni bir boyut kazanmıştır. Türkiye Türkçesinin Lugat hazinesini tespit yolunda ilk büyük ve bilinçli adımı oluşturan Lehçe-i Osmânî zengin bir muhtevaya sahiptir. Ancak buna rağmen bazı eksiklikleri de söz konusudur. Sözlüğün ilk baskısında karşılaşılan güçlüklerden biri noktalama işaretlerinin kullanılmaması ve madde başı olan kelimelerin ilk bakışta fark edilememesidir. Ancak bu ve benzeri olumsuzluklar sonraki baskılarda giderilmiştir. (Akün 2004:24; Gökçe 1998: 35)

Ahmet Vefik Paşa bu eseriyle Osmanlı tebaasının konuşup yazdığı dilin Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımından oluşan Osmanlıca diye adlandırılan karma bir dil olmadığını ileri sürse de eserinin adında Türkçe ifadesini kullanmayarak Osmânî ifadesine yer vermiştir. Ancak dilimize özgü bir sözlüğe içinde ne kadar yabancı sözcük bulunursa bulunsun başka bir isim yerine Türk isminin verilmesi gerektiğinde ısrar eden şemseddin Sâmî olmuştur.

şemseddin Sâmî, roman ve tiyatro alanlarında eserleri bulunan gazete yazarlığı yapan, dergiler çıkaran, tercümele ve öğretici kitaplar yayınlayan ancak asıl yerini hazırladığı sözlüklerle ve Türk dili meseleleri üzerindeki çalışmalarıyla kazanan önemli dilci ve sözlükçülerimizdendir.

Yaşamının son yirmi üç yılını ansiklopedi ve sözlük çalışmalarına adanmış şemseddin Sâmî, Türk sözlükçülüğünün en verimli isimlerindedir. Dil alanında bilinçlenmeyi başlatan şemseddin Sâmî, dil çağdaşlaşması konusuna da dikkat çekmiştir.

“şimdiye kadar Avrupa uluslarının dil ve edebiyatını bilmeyenler, Batı uluslarının yalnız maddi uygarlıkta üstün olduğunu kabul ederler; fakat kültürde, özellikle edebiyat ve şiirde, tarihte dil bilimlerinde bizden aşağı olduklarına inanırlardı. Bir kültürün her yanının birbirine bağlı olduğunu kavramamız gerekir. Bir uygarlık sadece bir iki bilim koluyla yaşayamaz. Eğer Batı, kültürce aşağı idiye, maddi uygarlığını geliştiremezdi...Avrupa dillerini ve edebiyatlarını bilenler, bizim dil ve edebiyatımızın geri ve gelişmemiş olduğunu anlarlar. Avrupa edebiyatıyla tanışan bir Türk şairi artık o muğbeçeler, pîr-i mungan, harabat şiirlerini yazamaz...Bizim kendi edebiyatımızda da, Avrupa edebiyatında olduğu gibi düz yazı, hikaye, oyun ve roman türlerini geliştirmek zorundayız...Bugünkü kuşak Batıya daha yakından bakıyor ve bunu yapmakla çağdaş uygarlığa daha da yaklaşıyor. (Berkes 2006: 381-382)

Bu ifadeleriyle dilin çağdaşlaştırıcı rolüne vurgu yapan şemseddin Sâmî'nin dil sadeleşmesi konusuna da özel bir önem atfettiği anlaşılmakta-

dır. 1897 yılında Tercemanı Hakikat ile Serveti Fünun tarafından çıkarılan 'Fevkalâde Nüsha'da Şemseddin Sâmî

"Lisanımız pek güzel bir lisanıdır. Söylediğimiz gibi yazsak ve o şîve vü kaide dairesi dahilinde islâh ü terakkisine çalışsak lisanın güzelliği ile mütenasip, mükemmel bir edebiyata malik olacağımıza şüphe yoktur. . .Bizim 'yazmak' gibi sade, muhtasar ve güzel sırf Türkçe bir tabirimiz varken 'ketb ü tahrir etmek' gibi dört veya 'yerâaranı bahs ü makaal olmak' gibi altı kelimedenden mürekkep ve yarı Arabî ve Farsî, alaca ve gülünç tabirler kullanmak zevk-ı selim işi midir?" (Akarsu 2001: 108) diyerek Türkçemizin zannedildiği gibi dar bir lisan olmadığını belirtip mümkün olduğunca Arapça, Farsça ve yabancı kelime ile tabirleri dilimizden çıkarıp dilimizin sade ve güzel kelimelerini kullanmamız gerektiğini ifade etmiştir.

Şemseddin Sâmî'nin ilk sözlük çalışması olan ve Fransızcadan Türkçeye, Türkçeden Fransızcaya olmak üzere iki cilt halinde düzenlenen Kâmûs-ı Fransevî adlı eseri daha önce ortaya konulmuş olan Fransızca-Türkçe sözlüklerin hepsinden üstün olup, yarım yüzyıldan fazla bir süre en çok aranan sözlük olarak yerini almış, sonraki Türk müelliflerinin de çeşitli sözlükler yazmasına imkan vermiştir. (Akün 2004: 18) Şemseddin Sâmî söz konusu eserin Türk dili için yabancı dilde hazırlanmış en iyi sözlük olduğunu ileri sürmüştür. (Gökçe 1998: 19)

Dil üzerine Türkçede ilk olarak yazılmış olan Lisan adlı küçük bir kitabı da olan Şemseddin Sâmî'nin çalışmaları arasında sözlükler özel bir yer tutmuştur. Onun Kâmûs-ı Fransevî, Kâmûs-ı Türkî, Kâmûs-ül-A'lâm adlı eserleri bugün dahi kaynak olan eserlerdir.

Kâmûsü'l-A'lâm genel bir tarih, coğrafya ve ünlü kişiler ansiklopedisi olup özellikle İslâma ve Doğuya ait çok sayıdaki maddeleri ile bir İslâm ansiklopedisi vazifesi görmüştür.

Şemseddin Sâmî'nin en önemli eseri şüphesiz Kâmûs-ı Türkî'dir. En eskilerinden başlayarak XIX.y.y.'ın sonuna kadar ülkemizde sözlük olarak

ortaya konan yapıtların ana dilin sözcüklerinin tespitini gereksiz gören bir zihniyet ile yalnız Arap ve Fars dillerine tahsis edilmesi sonucu olarak Türkçeye özgü sözlüklerin yalnızca Es'ad Efendi'nin Lehçetü'l-Lugat'ı (1773) ile Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmânî (1876)'sinden ibaret olduğu bir dönemde ortaya çıkan Kâmûs-ı Türkî yeri sonra da kolay doldurulamayan bir eser olma özelliğine sahip olmuştur. Eser günümüz sözlükçülüğünün temel yapıtlarındandır. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan ve zaman zaman içeriği yenilenen Türkçe sözlükte de bu sözlüğün yöntemi esas alınmıştır. (Akün 2004: 23; Gökçe 1998: 27)

Kâmûs-ı Türkî, Ahmet Vefik Paşa'nın Türkçü zihniyetine rağmen sözlüğüne Türk ismini vermekten çekindiği düşünülecek olursa Şemseddin Sâmî'nin Türk ismini sözlüğüne çekinmeden vermesi açısından da önemlidir.

Şemseddin Sâmî, sözlüğüne niçin Kâmûs-ı Türkî adını verdiğini şu sözleriyle ifade eder:

“Bizce müsta'mel lugât-ı Arabiyye ve Fârsiyyeyi câmi olduğu halde bu kitabın Kâmûs-ı Türkî nâmıyla tesmiyesine belki i'tirâz edenler bulunur; lâkin lisânımız lisân-ı Türkîdir, bu lisâna mahsûs lüğat kitabına dahi başka isim düşünmek abestir. Lisânımızda müsta'mel kelimelerin cümlesi de, herhangi lisândan me'hûz olursa olsun hakikaten müsta'mel ve ma'lûm olmak şartıyla, Türkçeden ma'dûttur.”(Gökçe 1998: 23)

Şemseddin Sâmî Türkçenin bin yıldan beri yazılı kaynaklara ve edebi bir dile sahip olmasına rağmen, sözlüğünün ve dil bilgisi kitabının hazırlanmaması yüzünden çok sayıda sözünü yitirerek Arapça ve Farsçaya başvurmadan bir şey ifade edemeyecek kadar dar, sözlerinin kök ve türevleri bilinemeyecek derecede halkın söyleyişine uymuş yanlış bir dil haline geldiğini sert bir dille ifade etmiştir. (Gökçe 1998: 24) Bu suretle o, sözlüğünde Doğu Türkçesinde kullanılmakta olup Osmanlı Türkçesinde unutulmuş ya da ihmal edilmiş sözcüklere Arapça ve Farsça sözcüklerden daha fazla yer vermenin en büyük

dileği olduğunu dile getirmiştir.

Ancak zamanın koşulları göz önünde bulundurulduğunda çoğunluğun karşı görüşte olması sebebiyle istediği ölçüde bu kelimelere yer veremediğini ifade eden Şemseddin Sâmî Türkçe, Arapça, Farsça kelimelerin yanı sıra Batı dillerinden geçen kelimelere de yer vermiştir. Arapça ve Farsça kelimelerin yazım ve söyleyişlerinde orijinallerine bağlı kalırken Batı dillerinden geçen kelimelerde kendine has bir yazım ve söyleyişi esas almıştır. (Gökçe 1998:25)

Bu düşünürlerin yanı sıra Tanzimat Döneminde kurulan Encümen-i Daniş, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Tercüme Cemiyeti gibi dernekler sözlük hazırlama ve çeviri girişimleriyle ülkemizde felsefe dili ve düşüncesinin şekillenmesine katkıda bulunmuşlardır. Bunlardan özellikle Encümen-i Daniş'in bir Türk dili sözlüğü hazırlama amacını temel hedefleri arasında barındırması önemlidir.

Encümen-i Daniş (1851), Osmanlılarda cemiyet adıyla kurulan ilk bilimsel örgüttür. Kurumun kuruluş amaçları arasında devamlı gelişmekte olan ilim ve fikir cereyanlarını takip ederek ileride kurulacak Üniversitede (Darülfünun) okutulmak üzere telif Arapça, Farsça ve Batı dillerinde yazılmış önemli eserleri tercüme etmek, fenler ve sanayie dair yazılacak kitapların herkesin anlayabileceği bir dille telif ve tercümelerini gerçekleştirmek, Türkçede çeşitli fenlere dair ihtiyaç duyulan eserlerin çoğalmasını sağlamak ve Lisân-ı Türkînin ilerlemesine hizmet etmek (Kayaoğlu 1998: 63-64) yer almaktadır.

Bu amaçlar doğrultusunda Encümen, Arapça, Farsça ve yabancı dillerden lisanımıza yerleşmiş bulunan kelimeleri kendi dilimizden addederek, kullanıma uygun olmayanların atılacağı bir lügat hazırlamak istemiş ve bunun için bir komisyon oluşturulmuştur. (Kayaoğlu 1998: 89) Ancak Encümen, Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı Tarih-i Cevdet, İbni Haldun'un Mukaddime tercümesi, Fuat ile Cevdet Paşa'nın kaleme aldıkları gramer kurallarından oluşan Kavaid-i Osmaniye gibi çalışmalar dışında tatmin edici çalışmalara

imza atamamıştır. Böylesini önemli amaçları gerçekleştirmek üzere kurulan Encümen-i Daniş, Türk dili sözlüğünün derlenmesine geemeden 1862 yılında dağılmıştır. (Kafadar 2000: 127; Berkes 2006: 260)

Encümen-i Daniş'in 11 yıl gibi bir süre sonra ortadan kalkmasının bir bakıma Tanzimat'ın hala bilim, edebiyat ve devlet dili olarak Osmanlıcayı desteklemesiyle ilgili olduğu söylenebilir. (Berkes 2006: 260)

Tercüme Cemiyeti: (1865) Encümen-i Daniş'in 1862 yılında fonksiyonunu yitirmesiyle benzer ihtiyaçları karşılamak üzere Maarif-i Ummiye Nezareti'ne bağlı bir Tercüme Cemiyeti kurma düşüncesi hasıl olmuş, Ahmet Kemal Paşa'nın (1808-1888) nazırlığı zamanında Maarif Nezaretine bağlı olarak Tercüme Cemiyeti kurulmuştur. (Kayaoğlu 1998: 119) Rştiyelerde okutulmak üzere kitap tercüme etme, tercümenin yanı sıra telif işleriyle de uğraşma amacında olan Cemiyet, bunların yanı sıra Maarif Nezareti raporunda belirtildiği üzere Türkçeyi ıstılaht-ı ilmiyyece zamanın muhtaç olduğu dereceye isl etmek amacındadır. Bu dönemde Türkçenin geliştirilmesi faaliyetlerine gayet önem verilmesine ve Cemiyetin amaçları arasında bu prensip bulunmasına rağmen Cemiyet maddi sıkıntılar sebebiyle bir süre sonra feshedilmiştir. (Kayaoğlu 1998: 124-130)

Meclis-İ Kebir-i Maarif: 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi içerisinde üzerinde önemle durulan ve kadrosuyla yetkileri zaman zaman daraltılıp genişletilerek Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını devam ettiren birimlerden biri de Meclis-i Kebir-i Maarif olmuştur. Meclis, Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare olmak üzere iki kısım halinde teşkilatlandırılmıştır. Daire-i İlmiye'nin aslı vazifeleri umumi mekteplere gereken kitap ve risaleler ile çeşitli ilimlere dair gerekli kitapları sırasına uygun olarak telif ve tercüme ettirmek, bu eserlerin telif ve tercümesini sağlamak için gerekirse cemiyetler kurmak, Avrupa Darlfnnlarıyla muhabere etmek, Türkçenin (Lisn-ı Trk) ilerlemesine çalışmak (Kayaoğlu 1998: 136) olarak belirlenmiştir.

Meşrutiyet yılları dilde sadeleşme hareketlerinin giderek yoğunlaştığı, edebi ve ilmi çevirilerin yanı sıra felsefe çevirilerinin arttığı, yapılan çeviriler yoluyla materyalist fikirlerin ülkemize girebilmek için gerekli ortamı bulduğu, Osmanlıca-Türkçe tartışmalarının daha bir hız kazandığı bir dönem olmuştur.

Bu dönemde Abdullah Cevdet, Baha Tevfik, Ahmet Nebil gibi isimler materyalizmi savunmuşlardır. Felsefe, toplumbilim ve eğitim konularında çok sayıda çeviri ve telif eserleriyle tanınan doktor, siyaset adamı ve şair Abdullah Cevdet (1869-1931), 4 Eylül 1904'te Cenevre'de kesintilerle de olsa 1932 yılına değin yayınlanmaya devam edecek olan İctihad mecmuasını çıkarmaya başlamıştır. Batıcı dünya görüşünün önde gelen yayın organlarından olan İctihad, dil ve sadeleşme konusuna dönemin diğer dergilerine oranla daha fazla önem vermiş, dergi, dönemine göre sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır.

İctihad mecmuasında dil konusunda pek çok mesele, Türkçeye yabancı dillerden giren sözcüklerin kullanılıp kullanılmaması, Osmanlıcanın çeşitli sorunları, etimoloji, lügat sorunları, dilde ıslâhın yapılıp yapılamayacağı, yeni bir alfabenin gerekli olup olmadığı gibi pek çok konu tartışılmıştır. Derginin bel kemiği olan Abdullah Cevdet ve derginin önde gelen yazarları Latin harflerinin yararı ve olumlu yönlerini savunmuşlardır. (Gündüz 2005: 122-123;144)Dergide savunulan görüşlerin Cumhuriyetin kültürel ve toplumsal projelerinin temelini oluşturduğu düşünülecek olursa İctihad yazarlarının gayet isabetli bir yaklaşım sergiledikleri fark edilir.

II. Meşrutiyet yıllarının natüralist-materyalist eğilimleriyle ön plana çıkan ve dil konusunda önemli görüşleri ve faaliyetleri olan isimlerinden biri de Baha Tevfik (1881-1914) tir.

Baha Tevfik'in dil konusundaki ilk yazıları İzmir gazetesinde çıkan bir seri makaledir ve Felsefe-i Lisan adını taşır. Bu seri makalelerde Baha Tevfik, dile bilimsel, felsefi ve psikolojik açılarından yaklaşarak Türkçeyi mukayeseli bir biçimde incelemiş, dillerin nasıl ortaya çıktığı, dillerdeki ilk sözcüklerin, dola-

yısıyla dillerin nasıl geliştiği, dil-düşünce ilişkisi, yazının menşei gibi konular üzerinde değerlendirmeler yapmıştır. (Bağcı 1996: 125) Öte yandan amaç ve içerik yönünden ilk felsefe dergisi olarak kabul edilen Felsefe Mecmuası (Kafadar 2000: 71-174) Baha Tevfik'in gayretleriyle yayınlanmıştır. Baha Tevfik, Felsefe Mecmuasında Felsefe Kâmûsu adıyla Türkçede ilk defa bir felsefe sözlüğü hazırlamıştır. Felsefi terimlerin Fransızca ve Türkçe karşılıkları ile kısaca tariflerinden ibaret olan bir sözlüğün hazırlanması gerektiğini düşüneni Baha Tevfik, bu sözlüğün hazırlanma gerekçesini şu şekilde dile getirmiştir: Kimya ıstılâhâtı bilmeyen bir kimse kimyager değilse mazur addedilebilir. Hendese ıstılâhâtını bilmeyen de mühendis değilse kezalik mazurdur. Çünkü ne kimya ne de hendese umuma mahsus ilimlerden değildir. Onların mütehasısları olur ve mütehasısları tarafından mevzû-i bahs edilirler. Halbuki felsefe böyle değildir. O bütün tabakât-ı beşeriyeye hatta en basit ve âdilerine bile şâmilidir. Herkesin kendine mahsus yanlış yahut doğru, âmiyane yahut âlimane bir felsefesi vardır. Binaenaleyh herkes-doğru bir surette idare-i kelimeler edebilmek için-ıstılâhât-ı felsefiyeyi bilmek mecburiyetindedir. (Bağcı 1996: 184)

Baha Tevfik'in Felsefe Kâmûsu hazırlama girişiminin bir başka sebebi ise felsefe eserleri tercüme ederken genç mütercimlerin karşılaştıkları zorluklardır. Baha Tevfik bu zorlukların üstesinden gelebilmek, doğru düşünabilmek ve maksadı doğru bir biçimde aktarabilmek için herkesin felsefi terimleri bilmesi gerektiğini düşünmüştür.

Felsefe Mecmuasının önsözünde birçok eksikleriyle birlikte bu konuda başarılı olduğunu, memleketimizde bir felsefe dili meydana getirdiğini iftiharla dile getiren Baha Tevfik, kendi devrinde birçok yazarın kullandığı felsefi terimlerin yüzde sekseninin kendisine ait olduğunu ifade etmiş, bu konuda gayretli arkadaşları Abdullah Cevdet, Rıza Tevfik, Suphi Ethem, Memduh Süleyman beylere ve kendisiyle birlikte Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesinin kurucularından olan Ahmet Nebil'e minnettarlığını dile getirmiştir. (Bağcı 1996: 184-185)

Baha Tevfik, yabancı dillerdeki felsefi kelime ve terimlerin Türkçede genelde karşılıkları bulunmadığını dikkate alarak hazırladığı sözlükte başta felsefi doktrinler olmak üzere birçok felsefe teriminin Türkçe ve Fransızca karşılıklarını vermeye çalışmış ve bu konuda bir hayli zorlanmıştır. (Kafadar 2000: 175-176) Bazı Fransızca felsefi terimleri Türkçede bir kelime ile karşılayamayarak şimdilik kaydıyla iki ya da üç kelime ile karşılamaya çalışmıştır. Örneğin materialisme'i, maddiye mesleği; relativisme'i nisbiye mesleği gibi. Fransızca terimleri dilimizde tek kelimeyle karşılamada ortaya çıkan zorluklar, bu konuda çok iddialı olsa da Baha Tevfik'i yakın çevresi ile işbirliğine zorlamıştır. Bu yüzden Felsefe Kâmûs'u, Baha Tevfik'in başkanlığında, Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesi muharrir ve mütercimleri tarafından birlikte hazırlanmış ve gerek ihtiyar gerek genç tekmil mütefekkirîn-i Osmaniyye müracaat edilmiştir. Odukça özetlenmiş ve küçük olan ve sayısı 120 kadar olup, Felsefe Mecmuasında yayımlanan yazılarda geçen terimleri ihtiva eden sözlük, Baha Tevfik'in kısa süre sonra ölümü ile tamamlanamamıştır. (Bağcı 1996: 185) Hilmi Ziya Ülken'e göre oldukça özetlenmiş olan Felsefe Kâmûsu tamamlanamasa da Batı* tipinde bir felsefe sözlüğünün ilk örneği olma özelliğine sahiptir. (Ülken 1994: 245)

Tanzimatla birlikte Doğudan ayrılarak Batı uygarlığı çevresine yönelen Osmanlı kültür dünyasına yeni düşüncelerin girmeye başlaması zaman içinde ciddi bir problemi de gündeme getirmiştir. Zira yeni uygarlık yeni düşüncelerin, akımların yanı sıra her şeyden önce yeni kavramlar demektir ve yeni kavramlar çok geçmeden eski mantık kalıplarını zorlamaya başlamıştır. Devletin medrese dışında rüştiye ve idadi adıyla yeni okullar açması mantık, psikoloji ve ahlak öğretimini bu okullarda Türkçe yapmayı zorunlu kıldı. Felsefenin medrese dışına çıkması mantık, kelam, felsefe, bilim sorunlarının genelin ilgi alanına girmesi ve tartışma konusu haline gelmesi Türkçe'nin felsefe dili görevini üstlenmesi zarureti daha fazla hissettirdi. (Kaynaradağ 2002: 75) Bu zarurete yanıtlardan biri Selanik'teki Genç Kalemler dergisinden geldi. Ömer Seyfettin ve Ali Cânîp tarafından Selanik'te çıkarılan Genç Kalemler dergisi (1911) çevresinde toplanan Türkçü yazarların başlattığı ve dilde Türkçülük

tezini savunan Yeni Lisan hareketi daha sonra Milli Edebiyat adını alarak yeni bir edebiyat anlayışının başlangıcı oldu.

Ömer Seyfettin, milletin ancak ilim, fen ve edebiyatın bireylere yayılmasıyla gerilikten kurtularak ilerleyebileceğini düşündü, bunun için de öncelikle milli ve halkın anlayabileceği bir dilin olması gerektiğini vurguladı. (Kafadar 2000: 170) Dilde Türkçülük şu dört ilkeye dayandı: Arapça ve Farsça tamlamaların kullanılmaması; Arapça ve Farsça çoğul takılarının bir yana bırakılması; Arapça ve Farsça edatlardan vazgeçilmesi; Türkçede karşılığı olan Arapça, Farsça sözcüklerin kullanılmaması. Bu suretle yabancı dil kuralları Türkçeden çıkarılacak ve yazı dili ile konuşma dili birbirine yaklaştırılacaktı. (Hilav 2005: 388-389)

Daha sonraki yıllarda Ziya Gökalp'ın de katılarak hararetle savunduğu Yeni Lisan hareketi, Türkçülüğün kültürel plandaki ilk başarısı oldu. Yeni Lisan hareketi, önceki devrin Edebiyat-ı Cedide (Yeni Edebiyat) akımına ve bu akımın Meşrutiyet dönemindeki takipçileri durumundaki Fecr-i Ati topluluğuna adeta bir tepki olarak doğdu. Edebiyat-ı Cedide döneminde bilineceği üzere yazın dili büsbütün ağırlaşmıştı. Dönemin ustaları Tefik Fikret ve H. Ziya Uşaklıgil'in çığırın yayın organı Servet-i Fünun'daki eski terkiplerle Arapça ve Farsça sözcüklerle dolu yazıları bu durumun göstergesi idi.

Oysaki Genç Kalemler çevresindeki yazarlar dil sorununu daima ön planda tutuyorlardı. Türkçe bileşimlerin güzelliğinden söz ederek yabancı terkiplerin bırakılması ilkesine önem veriyor, Yeni dilin en tabii dil olduğunu vurguluyorlardı. (Ülken 1994: 306) Genç Kalemler akımı ile dil problemi ön plana çıkmış olsa da, bu problem yalnızca edebiyatçıların problemi olma durumunda kalmadı. Genç Kalemlerin yaklaşımını milliliğin edebiyata yansımaları ve bu doğrultuda ülke gerçeklerinin dile getirilmesi olarak değerlendirmek daha makul idi.

Zira edebiyat alanındaki bu girişimlerin çok geçmeden felsefe dilini de etkilediği Abdullah Feyzi'nin Muhit-i Mesai Dergisinin bu yıllarda Yeni Fel-

sefe adını alarak Türkçeleşmek ilkesinden yola çıktığı, Ziya Gökalp'in Yeni Hayat'ını açıklamaya koyulduğu görülür. (Kaynaradağ 2002: 76)

Ancak Ziya Gökalp bir yandan yeni dilci olduğunu söylüyor diğer yandan terim konusunda başka türlü davranıyordu. Terimler konusunda Arapça merkezli görüşleri olan Ziya Gökalp, İstilahât-ı İlmiye Encümeni'nin çalışmaya başlamasına paralel olarak Türk Yurdu Mecmuası'nda yayınladığı makalesinde "Lisanımızı mâna itibarıyla muasırlandırmak, ıstılah cihetiyle İslâmlaştırmak lazım olduğu gibi sarf, nahiv, imlâ hususlarında Türkleştirmek de lâ-büddür...yeni mefhumlar asrın, ıstılahlar ümmetin, lügatler milletin nâtıkasıdır(Kara 2005: 36-37; Kaynaradağ 2002:76) diyordu. Gökalp'e göre biz terimlerimizi Fransızcadan alırsak ve Rusya'daki Türkler de Rusçadan alırlarsa Türkçelerimiz birbirinden uzaklaşır. O halde çözüm terim bakımından İslamlaşmakta ama gramer ve yazış bakımından Türkçeleşmekte idi. Halbuki Cevdet Paşa, Fransızcadan, Ahmet Mitat Yunanca ve Latince'den terim alınmasını savunuyorlardı. (Hilav 2005: 392)

Ancak 1918 yılı gibi bir tarihte Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adıyla kitap haline gelecek olan bu düşüncelerini Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları adlı eserinde büyük ölçüde terk edecekti.

Görüleceği üzere bu dönemde temel sorun terimler konusunda ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda felsefe dilini bir düzene sokmak ve terimler konusunu bir karara bağlamak amacıyla Maarif Nezareti bünyesinde ve çalışmaları itibarıyla Darülfünun'a bağlı olarak kurulan ve toplantılarını Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) kütüphanesi binasında yapan İstilahât-ı İlmiye Encümeni (1914) aynı Nezaretteki Telif ve Tercüme Heyeti'nin bir alt ihtisas dalı olarak kurulmuştur. İstilahât-ı İlmiye Encümeni, felsefe grubu başta olmak üzere sanat, fen ve teknik bilimlerin terimlerine Türkçe karşılıklar bulmak ve bunlardan yararlanarak bir sözlük hazırlamak amacıyla kurulmuştur. (Kara 2005: 40-41)

Farklı alanlarda uzmanlardan oluşan Encümen, mevcut siyasi ve akademik koşullar nedeniyle ancak bir yıl kadar çalışabilmiştir. İstilahât-ı İlmiye Encümeni'nin çalışmaları doğrultusunda belirlenen terimler 1915 yılında Maarif Nezareti'nin yayımladığı Felsefe İstilahât-ı Mecmuasında (Felsefe Terimleri Dergisi) yer almıştır. Mecmuada beş yüze yakın terim arasına giren 'olmak', 'kılmak', 'etmek' gibi yardımcı Türkçe sözcükler bir yana bırakılırsa yalnızca Türkçe köklü dört terimin alınması Encümen içinde Türkçeciler bulunsa da Türkçülük akımının başladığı yıllarda bile terimlerin hepsinin Arapça olduğunun ve Arapçacıların Türkçecilere üstün geldiğinin bir göstergesidir. (Kaynardağ 1984: 765)

İstilahât-ı İlmiye Encümeni yaklaşık bir yıl sonra I.Dünya Savaşı'nın çıkması ve üyeler arasındaki görüş ayrılıkları sebebiyle dağıldıktan sonra Encümen üyelerinden Rıza Tevfik bir süre sonra Mufassal Kâmûs-ı Felsefesini* yayınladığında üyesi bulunduğu Encümen'in terimlerini olduğu gibi aldığı ve hiçbir değişiklik yapmadığı görülmüştür. (Kaynardağ 2002: 76)

Sözlüğüne önsöz olarak yazdığı 'Ba'zı îzâhât' adlı kısımda Rıza Tevfik Bey, yüzyıllardan beri felsefe ve ilimleri ihmal etmemiz dolayısıyla Türkçenin edebiyat dili olarak gelişirken felsefe ve ilim dili olarak geri kaldığını ifade ederek, bu ihtiyacımızı tatmin edebilecek yegane lisanın üstün ve yetkin bir dil olan Arapça olduğunu belirtmiştir. (Rıza Tevfik 2010: 133-134)

Bu suretle Türkçenin gelişmemişliğine dikkat çeken Rıza Tevfik daha sonra sözlük yazmakta karşılaşılan sözcüklerin anlam değiştirmesi gibi tarihsel güçlüklerden ve dilin yapısından kaynaklanan güçlüklerden söz etmiştir.

"...Türkçemiz, bünye-i teşekkülü, ya'nî uzviyeti itibariyle, ikinci derecede olan lisânlardandır. Bunlara 'elsine-i iltisâkiye-languages agglutinantes' derler. Bu dürlü lisânların başlıca sıfat-ı kâşifesi ve mahzûru, kelimelerin baş tarafına 'edevât-ı dâhile-préfixes' alamamaları ve yeni

* Eserin ilk iki cildi basılmıştır. Rıza Tevfik, eseri bitiremediyse de henüz basılmamış birkaç cildinin Milli Eğitim basımevinde (Devlet Matbaası) bulunduğu söylenmektedir. (Ülken 1994: 257)

yeni kelimât-ı mürekkebe vucûda getirememeleridir. Hâlbuki Avrupa elsine-i mütemeddinesi bu kâbiliyeti çokdan ihrâz etmişlerdir...İsterseniz bir ıstılâh icad edebilirsiniz, şu şartla ki bu ma'nâya delâlet edebilecek bir keyfiyet-i hakikiye gösterebilesiniz! Bizde bu mümkün değil!...Hem kelimât-ı ıstılâhiyemizi Arapçadan aldığımız halde de yapamıyoruz; fazla olarak her birini başka başka asıllardan müstak kelimât ile tercüme ediyoruz. (Mâadâ-thèse, nakîz-ı mâadâ-antithèse, mu'teriza-paranthèse, faraziye hypothèse, terkîb-synthèse diyoruz. Frenkçede kelimât-ı ıstılâhiye bir âile, hattâ bir kabîle teşkîl eder...bizde serseri efrâd gibi kalıyor. Aslını Arapçadan aldığımız hâlde neden böyle olmuyor? Arapça birinci derecede mükemmel elsine-i mütemeddinedendir.(Rıza Tevfik 2010: 140) Bu hâlet lisânın bünye-i asliyesinden ileri geliyor ve sırf 'Sâmî lisânlara mahsûs'tur. Ârî cinsinden olan Farîsi tamâmen İngilizceye benzer...Türkçemizin bu dürlü tertîbâta kabiliyeti yok ve bütün Tûrâni lisânlar böyle, ve bu derecededir...Biz, Encümenimizde bu ta'bîrâtı ta'yîn ve ba'zılarını da vaz edebilmek için pek çok çalıştık, ve bu zahmeti-bi'lhâssa-Türklere hizmet uğrunda ihtiyâr ettik. Zirâ Arabların ve yâhût Avrupalıların bize ihtiyâcı yoktur. Fakat ta'bîrâtın hemân cümlesini yine Arapçadan aldık, çünkü bu mecbûriyetten kurtulmak imkânı yokdu (Rıza Tevfik 2010:141) demektedir.

Bu ifadeleriyle Rıza Tevfik, dilin yapısından kaynaklanan güçlüklerden dolayı tabirlerin neredeyse tamamının Arapçadan alınması zaruretine dikkat çekerek şiirde Türkçeye evet, terimde Türkçeye hayır demiştir. Zira şiirde Türklüğün en samimi ruhunu söyletmek taraftarı olduğunu ve bunun mümkün olduğunu ifade ederken ıstılâh bahsinde bunun mümkün olmadığı gibi lazım da olmadığını düşünmektedir. Bu suretle o bilim ve felsefe terimlerinin Arapçadan alınmasında ısrar eder.

Yine Encümen üyelerinden Ahmet Naim Bey, (1872-1934) felsefi metinler, ilmi-felsefi terimler, hadis tercümeleri konusunda çalışmalar yapan bir

isimdir. O, Georges L.Fonsegrive'in Elements de Philosophie adlı eserinin ilk kitabını Mebâdî-i Felsefe'den İlmü'n-Nefs olarak çevirmiştir.

Çevirinin önsözünde kavramların karşılıklarındaki kargaşalık sebebiyle Batı dillerinden yapılan çevirilerin anlaşılmasız durumda olduğunu belirterek bu sebeple kendi çeviri kitabında pek çok kavramın karşılığı konusunda tahlillerde bulunmuştur.

Çeviri metnin dipnotlarında 200 civarında modern felsefe teriminin Osmanlıca karşılıkları konusunda kavram tartışmaları yapılırken kitabın sonunda da tercümede geçen 2000 civarında Fransızca felsefe terimine teknik karşılıklar verilmiştir. (Kara 2005: 71)

Kullandığı terimler ve 100 sayfalık terim sözlüğü eki ile Ahmet Naim adeta Arapçacılık çabasının son sınırlarına ulaşmıştır. (Kaynardağ 2002: 77) Bu tavır Ahmet Naim'in Arapça yazan çağdaşı müelliflerin modern felsefe terimleri için ne tür karşılıklar kullandıklarını takip etmesinin ve Arapçanın bizim için hem ilim hem de ittifak (siyasi-dini birlik) açısından hayati derecede önemli olduğunu düşünmesinin adeta bir yansımasıdır. (Kara 2005: 80-81)

İslâm felsefesi ve Vahdet-i vücud konusundaki çalışmalarıyla tanınan İsmail Fenni (1855-1946) ise Lügatçe-i Felsefe (Felsefe Sözlüğü) nin yazarıdır. Bu eser dilimizde yazılan geniş ve hacimli ilk felsefe sözlüğüdür. Eserin hazırlanışında Lalande'in ünlü felsefe lügatından yararlanılmıştır; fakat onun aynen tercümesi değildir. İsmail Fenni'nin kendi fikirlerini katmasının yanı sıra İslam felsefesine ait terimlerle ilgili malumat da verdiği eser (Bolay 1993: 13) Arapçacılığa yeni bir örnek oluşturmuştur.

Bütün bunlar felsefe dilimizin doğal gelişimine bırakılamayacağını adeta ipuçlarını vermiştir. XIII.y.y.'dan itibaren bir biçimde gündemde olan dil sorunu Batılılaşma hareketleriyle kendini daha da yoğun hissettirmiş, terim sorunu ağırlıkla baş göstermiştir.

Bir yandan İslâm dünyasında ilim dilinin Arapça olması ve bu tarihi çizgiye sadık kalınarak geçmişte inşa edilen kavramların modern felsefe diline bir biçimde aktarılması ve klasik kaynaklarla irtibat kurulması arzusu (Kara 2005: 35) diğer yandan Türkçeye yeterince inanılmaması ve Türkçenin ikinci dil gibi görülmesi türünden sebeplerle Cumhuriyet yıllarına değin dil ve terim sorunu çözülememiştir. Dil ve terimler konusunda kesin ve kararlı bir tutum sergilenmesi ancak Cumhuriyet döneminde olmuştur.

Cumhuriyet döneminde dilimiz köklü bir değişim süreci geçirmiştir. Cumhuriyetin ilk beş yılı hala basın ve yazın alanında Arap yazısının devam ettiği, okullarda derslerin Arap yazısıyla verildiği bir dönemdi. 1 Kasım 1928 tarihinde Harf devrimi adıyla anılan yeniliğin yasalaşarak, 3 Kasım 1928'de yürürlüğe girmesi, Latin alfabesine dayanan Türk alfabesinin kabul edilmesiyle 1 Eylül 1929'da okullarda Arapça ve Farsça dersleri kaldırıldı. (Özdemir 2007: 471)

12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti yani Türk Dil Kurumu kuruldu. Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Türkçe Kurultay adı verilen ilk genel kurulu, ilk Türk Dil Kurultayı, ile Türk dilinin olduğu kadar felsefe dilinin de yolu çizildi.

Kurumun başlangıcından beri önem verdiği konulardan biri de terimler konusu oldu. Terimler konusunda ilk Türkçeleşme çabaları 1930'ların sonunda gerçekleşti. 1937-1938 yıllarında Atatürk'ün isteğiyle okul kitaplarının Türkçe terimlerle yazılmaya başlanmasından sonra 1940'larda Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı sırasında felsefe terimleri de ele alındı. 1942 yılında Türk Dil Kurumunca Felsefe ve Gramer Terimleri yayınlandı.

Türk Dil Kurumu Terim Kolunca hazırlanan biri metafizik, ahlak, mantık, ruhbilim, estetik, toplumbilim gibi alanları kapsayan Felsefe Terimleri, diğeri Gramer Terimleri olmak üzere iki ana bölümden oluşan bu çalışma bir terimler dizini idi. Gramer bölümünde 200'ün üzerinde terim yer alıyordu. Terimler arasında önerilen Türkçelerin yanında Türkçesi

olmayan veya yaygınlaşmamış olan yabancı terimler de bulunmaktaydı. (Uzun 1999: 46) Felsefe ve Gramer Terimleri Sözlüğü'nün en önemli özelliği sonraki sözlüklere kaynaklık etmiş olması idi. Terimler yayınlandıktan sonra devletin Batıdan yaptırdığı felsefe çevirilerinde ve tüm ortaöğretim kitaplarında bu terimler kullanılmaya başlandı. Zaman içinde yeni Türkçe felsefe terimleri ortaöğretim sınırlarını açarak üniversiteye de girdi. 1940-1946 yılları arasında Batı felsefesinin temel yapıtlarından pek çoğu yeni felsefe terimleriyle Türkçeye çevrildi.

Ancak 1950'lere geldiğinde bu terimlerin yeniden gözden geçirilmesi gereği duyuldu. Türk Dil Kurumu ile İstanbul ve Ankara Üniversitesi Felsefe Bölümü hocalarının Prof.Dr.Macit Gökberk başkanlığında üç yıl süren felsefe terimi çalışmaları doğrultusunda felsefe terimlerimiz Türk dilinin kurallarına uygun olarak şekillendi (1952).

O tarihten günümüze kadar bu konuda devam edip süregelen çalışmalar doğrultusunda felsefe dilimiz her geöen gün ifade imkanları bakımından daha da gelişerek, bugün Türkçe, bir felsefe dili olarak belli bir yeterlilik düzeyine ulaştı. Bir kültür dili olarak Türkçe bugün, Türkçe felsefi etkinlikte bulunanlar için yeni düşünce ve yeni terimleri Türkçeye kazandırma ya da Türkçe ifade etme konusunda engel oluşturmayacak bir aşamaya geldi.

KAYNAKÇA

- AKARSU, B.(2001) Felsefe Dili Olarak Türkçe, (İçinde: Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Öğretim ve Araştırma Alanı Olarak Felsefe, Seçilmiş Metinlerle-Betül Çotusöken): 104-118.
- AKSAN, D.(1982). Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim III, Ankara: TDK Yayını
- AKÜN, Ö.F.(2004). Şemseddin Sâmi Kâmûs-ı Türkî, İstanbul:Kapı yayınları.
- Von ASTER, E.(2005). İlkçağ ve Ortaçağ Felsefesi Tarihi, İstanbul: İm.
- BAĞCI, R.(1996). Baha Tevfik'in Hayatı, Edebî ve Felsefi Eserleri Üzerinde Bir Araştırma, İzmir: Kaynak Yayınları.
- BERKES, N.(2006). Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- BOLAY, S.H. (1993) İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946). Felsefe Dünyası, no. 7 : 11-25.
- CEVİZCİ, A.(2007).Felsefeye Giriş, Bursa:Sentez Yayıncılık.
- ÇERİ, B.(1998).XIX.y.y.'dan Osmanlıca Bir Sözlük: Lehçe-i Osmani, Kebikeç, S.6, 169-174.
- GÖKBERK, M.(2008). Değişen Dünya Değişen Dil, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÖKÇE, A.(1998).Türkiye Türkçe'sinin Tarihî Sözlükleri, Ankara: Kebikeç Yayınları.
- GÜNDÜZ, M.(2005). İctihad Mecmuasında Dil ve Dilde Sadeleşme Tartışmaları (II.Meşrutiyet Dönemi), Erdem, C.14, S.42, 119-147.
- GÜRSOY, K.(2006).Bir Felsefe Geleneğimiz Var mı?, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- HİLAV, S.(2005). Düşünce Tarihi (1908-1980), (İçinde Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980(Yay.Yön.Sina Akşin), İstanbul: Cem Yayınevi.
- KAFADAR, O.(2000) Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi, İstanbul: İz Yayıncılık.
- KARA, İ.(2005).Bir Felsefe Dili Kurmak, Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi, İstanbul: Dergah Yayınları.
- KAYAOĞLU, T.(1998). Türkiye'de Tercüme Müesseseleri, İstanbul:Kitabevi Yayınları.
- KAYNARDAĞ, A.(2002).Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAYNARDAĞ, A.(1984).Türkiye'de Felsefenin Evrimi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C.3.
- ÖZDEMİR, E. (2007) Cumhuriyet Döneminde Dilimiz, Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Dil Kültür Eğitim, (ed. Nazife Güngör: 41-56.
- RIZA, T.(2010).Ba'zı İzahât (Kâmûs-ı Felsefe'ye Önsöz)(İçinde Türkiye'de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak (der.Recep Alpyağıl)), İstanbul: İz yayıncılık.
- UYGUR, N.(1971). Felsefenin Çağrısı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fak.Yayınları.
- UZUN, N.E.(1999).Dilbilim ve Dilbilgisine Yönelik Terim Sözlükleri, Kebikeç, S.7-8: 45-52
- ÜLKEN, H.Z.(1994). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul: Ülken Yayınları.
- YAVUZARSLAN, P.(2004). Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, 44, 2:185-202.

ABSTRACT

Philosophical activities invigorate in the language of its cultural environment. Because philosophy is national by its establishment and starting point whereas it is universal by its in terms of its topics and tendencies, the language of philosophy needs to be developed within the cultural-native language. The objective is to further develop the ability of expression based on the cultural-native language and to establish a productive environment for philosophy. Beyond any doubt, it is important to figure out the richness of meaning and expression of classical languages and western languages – serving as a productive environment for philosophy – which Turkish language interacts with in development of the conception ability of Turkish. It is observed through this perspective that Turkish language had been influenced by Arabic with conversion to Islam (9th – 10th centuries) and later by Persian (12th century), and influence of the West and French in particular was heavily seen and new ideas and terminologies were settled in our language in line with the westernization movements. This study aims at a discussion of the process of development of a language of philosophy in Turkey with a view to the terminology studies and efforts to prepare dictionary/dictionary of philosophy starting from the thinkers of the Reorganization Period who had turned their faces to the Western civilization and had been thereby introduced with many new philosophical thoughts, movements and terms until 1950s.

Keywords: *Cultural native language, philosophy, language of philosophy, dictionary, terminology.*

RIZA TEVFİK'İN YARIM KALAN FELSEFE LUGATI: *MUFASSAL KĀMUS-I FELSEFE*

Abdullah Uçman*

ÖZET

II. Abdülhamid devrinde adının başına koyduğu Feylesof lâkabıyla şöhret kazanan Rıza Tevfik'in Mufassal Kamus-ı Felsefe adını taşıyan lügati, yarım kalmış bir çalışma olduğu halde, kültür hayatımızda özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra felsefe alanında yapılan çalışmalar arasında önemli bir yere sahiptir. 1916 ve 1920 yıllarında sadece iki cildi yayımlanabilen lügatte toplam olarak 211 madde başına yer verilmiştir. Lügat C harfinden "Classifications des Sciences" (Tasnîf-i Ulûm) maddesinde sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Mufassal Kâmus-ı Felsefe, Feylesof Rıza Tevfik, İstılahat-ı İlmiyye Encümeni, felsefî terimler, kader, âlem, zuhûr, athéisme.*

Tahsil yapmak üzere İstanbul'a geldiği 1890'lı yıllardan itibaren adının baş tarafına koyduğu "Feylesof" lâkabıyla daha o tarihlerde belli bir çevrede şöhret kazanan Rıza Tevfik'in *Mufassal Kâmus-ı Felsefe* adlı felsefe lügati, tamamlanamamış, hattâ planlanan hacmin çok az bir kısmı yazılıp yayımlanabilmiş olduğu halde, ülkemizde II. Meşrutiyet'ten sonra felsefe alanında yapılan çalışmalar arasında önemli bir yere sahiptir.

* Prof. Dr., Mimar Sinan Üniversitesi.

II. Meşrutiyet’ten sonraki yıllarda Türk kültür hayatında ilk telif felsefe lügati mahiyetinde olan bu eser¹, esas itibariyle, Rıza Tevfik’in 1896 yılında *Servet-i Fünûn* dergisinde yayımlanan “Mebhas-i Lisan” adlı makale serisinden başlayarak daha sonraki yıllarda da devam eden yabancı dille yazılmış çeşitli felsefe kitaplarında karşılaştığı felsefi terimlere Osmanlı Türkçesi’nde karşılıklar arayıp bulma gayret ve çabasından doğmuştur.²

Rıza Tevfik ıstılahlar konusu üzerinde daha ayrıntılı olarak ilk defa 1901’de “Bazı İstilahât-ı Hikemiye Hakkında Mütalâa ve Tafsilât” başlıklı makale serisinde durur.³ Burada, dillerin ıstılahsız olamayacağını ve “lisan, ıstılah-ı fendir” diyenlerin sözlerinin doğru olduğunu söyleyen Rıza Tevfik, ıstılahların gerçek anlamda ıstılah olabilmesi için, “lisan-ı avamdan bütün bütün mümtaz olmaları lâzım geldiğini” belirtir. Burada, Batı dillerinde yazılmış ilmî ve fennî kitapların Türkçe’ye tercümesi sırasında sık sık karşılaşılan ilmî ıstılah ve fennî tâbirler için ne yapılması gerektiğini de soran yazar, o dillerde bütün ıstılahların Latince ve eski Yunanca’dan alındığını; hattâ Arapça gibi zengin bir dilin bile Yunan klasikleri tercüme edilirken eski Yunanca’dan ıstılahlar aldığını ifade eder. Durum böyle olunca ve bizim de hiç değilse ilmî tercüme sırasında kendi dilimizde ıstılahlar bulmamız gerekince, yapılabilecek tek şey, ya Fransızca ve İngilizce gibi Batı dillerinden birinden, ya da konuştuğumuz ve yazdığımız dilin kelime sayısı bakımından en az üçte birini meydana getiren Arapça’dan ıstılahlar almaktır. Çünkü bize gerekli olan ıstılahların çoğu bu dilde mevcuttur.⁴

Rıza Tevfik’in ıstılahlar hakkındaki görüşlerinin önemli bir kısmını ise 1914 yılından itibaren fasiküller hâlinde yayımlanmaya başlanan *Mufassal Kâmus-ı Felsefe* adlı lüğatinin “Bazı İzâhat” başlıklı mukaddimesinde buluruz.⁵ Eser, esas itibariyle, II. Meşrutiyet dönemi Maarif nâzırlarından Şükrü

1 a.g.e., s. 20-21.

2 a.g.e., s. 24.

3 *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1956.

4 “*Mufassal Kâmus-ı Felsefe’nin “Kader” Maddesi*”, *Tarih ve Toplum*, sayı 133, Ocak 1995, s. 5-11

5 “Kategoriler Hakkında Dört Metin: Rıza Tevfik, İsmail Fennî Ertuğrul, Ali Sedad ve Sırrı Girid”, *Kutadgu Bilig*, sayı 5, Mart 2004, s. 99-149.

Bey'in⁶ teşebbüsüyle 1913 yılında ilim, sanat ve felsefe diline ait belli başlı terminolojiyi tespit etmek ve bu doğrultuda bir "ıstılahat kâmusu" hazırlamak amacıyla Maarif Nezâreti'ne bağlı olarak kurulan İstılahât-ı İlmiyye Encümeni'nin⁷ "Felsefe terimleri sözlüğü" tasarısını gerçekleştirmek üzere kaleme alınmıştır.⁸ Her cildi yaklaşık 800 sayfa olacak şekilde on veya on bir cilt halinde hazırlanması düşünülen eserin ilk bölümü "Bazı İzâhat" (s. 3-26) başlığını taşıyan uzunca bir mukaddimeden sonra "A" harfinin bir ön ek olarak nasıl kullanıldığının açıklanmasıyla başlar, "Arts Libéraux" (Sınâ'ât-ı Seb'a) maddesiyle sona erer. Birinci cildin ikinci kısmı "Assertorique" (Kazıyye-i Hissiyeye) maddesiyle başlar, "Bon Sens" (Hassa-i Selîme, Akl-ı Selîm, Tab'-ı Selîm) maddesiyle sona erer.⁹ Şubat 1917'den itibaren yine fasiküller hâlinde yayımlanmaya başlanan ikinci cildin ilk kısmı ise "Canon" (Kanun) maddesiyle başlar, "Classifications des Sciences" (Tasnîf-i Ulûm) maddesiyle son bulur.¹⁰ Lügat bu hâliyle, birkaçı başka maddelere gönderme olmak üzere, birinci ciltte 157, ikinci ciltte 54 madde başı ile toplam olarak 211 madde başı terimden meydana gelmektedir.¹¹

Lüğatin başında yer alan oldukça ayrıntılı mukaddimede, kendisinin de üyeleri arasında yer aldığı İstılahât-ı İlmiyye Encümeni'nin kuruluşundan ve gerçek-

⁶ "Bir Meşrutiyet Filozofu: Rıza Tevfik ve *Mufasssal Kâmus-ı Felsefe'si*", *Kutadgu Bilig*, sayı 9, Mart 2006, s. 9-73.

⁸ Rıza Kardeş, "II. Meşrutiyet Devrinde Felsefe İstılahatları İle İlgili Kaynaklar Hakkında Bir Deneme", *Türk Kültürü*, sayı 234, Ekim 1982, s. 769-779.

⁹ Birinci cildin sonunda "Bon Sens" maddesinden sonra her ne kadar "Buble Rachidien" (Basale-i Sîsâiyye) adlı bir madde başlığına yer veriliyorsa da, Rıza Tevfik burada yaptığı açıklamada, bu terimin felsefeye ilgisinin olmadığını belirtmektedir. Rıza Tevfik, birinci cildin sonuna koyduğu "İhtar ve İ'tizâr" başlıklı yazısında Maarif Nâzırı Şükrü Bey'e teşekkür ettikten sonra, "İnşallah gavâil-i hâzıraya fevz ü zafer nasib olunca her altı ayda bir cilt (yani sekiz yüz sayfa) ihzâr edebilmek ihtimali tahakkuk edecektir. Zannediyorum ki -bu minvâl üzere devam etmek şartıyla- Kâmus, altı ciltte tamam olabilecektir (s. 807) dediği halde, 1939 yılında Cünye'den (Lübnan) İbnülemin Mahmud Kemal İnal'a gönderdiği mektupta ise, "... Halbuki her cildi sekiz yüz sayfa olarak tamamı on, on bir cilt teşkil edebilecekti." demek suretiyle cilt sayısında farklı bir rakam verir (Son Asır Türk Şairleri, 2. b., İstanbul 1970, s. 1498).

¹⁰ Rıza Tevfik'in ikinci cildin başında yer alan "İhtar" başlıklı yazısının altında 1 Kânun-ı sâni 332 (14 Şubat 1917) tarihi yer almaktadır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi ikinci cilt ciltli olarak, Rûmî 1336, Milâdî 1920 tarihinde okuyucunun karşısına çıkabilmiştir.

¹¹ Rıza Tevfik lüğatin I. cildinin sonuna koyduğu "İhtar ve İ'tizâr" başlıklı yazıda şunları söyler: "... Fakat burada kemâl-i şükrân ile şunu itiraf etmek isterim ki hiç kimsenin muâvenetine muhtaç olmayarak vücuda gelen bu kitap, Nâzır-ı maarif-perver ve kadirşinas Şükrü Beyefendi'nin eser-i himmetidir: Mahzâ kendisinin teşvik ve ihtimâmı ile yazılabılmıştır! Benim sa'yim ikinci derecede olsa gerektir." (s. 807). Rıza Tevfik yıllar sonra kaleme aldığı hâtîrâtında da bu konudan uzun uzadıya bahseder ve Şükrü Bey'in bu konudaki katkısı üzerinde durur (bk. Biraz da Ben Konuşayım, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1993, s. 145-147).

leştirmek istediği çalışmalardan da bahseden Rıza Tevfik, Osmanlılar'da ilim ve felsefe dilinin gelişmemiş olmasını, Türk milletinin uzun bir zamandan beri ilim ve felsefeyi ihmal etmiş olmasına bağlar. Ona göre, Türklerin asırlardır edebiyat dili olarak Türkçe'yi geliştirmiş olmasına karşılık ilim ve felsefeyi ihmal etmeleri, Batı kökenli ilmî ve felsefî terimlere karşılıklar aranırken yüz yüze gelinen en büyük güçlüklerden biridir. Bu konuda karşılaşılan ikinci güçlük ise, doğrudan doğruya dilin yapısıyla ilgilidir. Türkçe, Batı dilleri gibi, başına "edevât-ı dâhile" (préfixes) alamaması ve bu şekilde yeni "kelimât-ı mürekkebe" (bileşik kelime) yapılamaması yüzünden, Batı dillerinin yanında ikinci derecede bir dil hâlinde kalmıştır.¹² Rıza Tevfik, bütün bunlara ve Encümen'deki diğer üye arkadaşlarından bir kısmının itirazlarına rağmen, ıstılahlar konusunda Türkçe yerine Arapça'da neden ısrar ettiğini ise şu şekilde açıklar:

"Şi'r-i millîde Türklüğün en samimi ruhunu, en asîl hissiyâtını söyletmek taraftarıyım, çünkü mümkündür ve lâzımdır; fakat ıstılah bahsinde bu mümkün değildir ve o kadar da lâzım değildir." Ayrıca, ıstılah cinsinden bir kelimenin Türkçe olmakla hemen anlaşılamayacağını da belirten yazar, onu anlayanların da sırf Türkçe olduğu için değil, terimin ilgili olduğu meslek, ilim ve sanat alanına bağlı oluşu dolayısıyla anlayabileceğini söyler. Ona göre, günlük konuşma diline girmiş yabancı asıllı yüzlerce kelime dururken, esasında Türkçe karşılıkları da olmayan meselâ "vicdân-ı içtimâî, tekâmül-i ahlâkî, tereddî-i mânevî, vücûd-ı mutlak" gibi terimlerin Türkçe karşılıklarını aramak son derece gereksiz bir gayrettir.

Eski çağlardan beri Asya bozkırlarında göçebe bir hayat tarzı sürdüren Türkler medeniyet dairesine girdikleri sırada İslâmiyet'i kabul eder ve bir bakıma mecburi olarak, din ve medeniyet dili olan Arapça'nın hakimiyeti altına girerler. "Arapça zaten mükemmel ve zengin bir lisân-ı ilmî ve felsefî olduğu ve büyük bir defîne-i irfâna mâlik bulunduğu için felsefe ve ulûma müstaid olan Türkler, eserlerini hep o lisanla yazmışlardır ki, bu da tabîî ve zaruridir. Medeniyet-i fikriyye ve mânevîyye, terbiye-i diniyye ve içtimâîyye, terbiye-i ilmiyye hep Arapça olunca, kütüphânelerdeki âsâr dahi Arapça olunca, bir

Türk -velev ki Fârâbî gibi dâhî bir feylesof-ı nihrîr olsun!- bütün bu avâmilin te'sirâtından kendini kurtarıp da sırf Türkçe olmak üzere, yeni bir lisân-ı felsefî icad etmeye kalkışmazdı, kalkışsa da bir şey yapamazdı; çünkü asırlarca devam eden parlak bir medeniyetin eser-i feyzini bir adam değil, bin adam vücuda getiremez. Buna ihtimal yoktur."¹³ İşte bütün bu sebeplerden dolayı, Türkçe olarak kaleme alınmış bir felsefe veya geometri kitabı bulunmadığı halde, felsefeye ve genel anlamda ilmin gelişmesine hizmet etmiş, hattâ şeref vermiş yüzlerce Türk mevcuttur.

XIX. yüzyıla gelinceye kadar yazılmış ilmî muhtevalı çeşitli eserlerle Osmanlı âlimlerinin kendileri için gerekli olan terimleri Arapça'dan dilimize nakletmek suretiyle üzerlerine düşen görevi yaptıklarını belirten Rıza Tevfik, bu lügatte kendisinin de mümkün olduğu kadar Türkçe gramer kurallarına uygun terkipler yaptığını, bozulması mümkün olmayanları ise olduğu gibi bıraktığını belirterek, ülkemizde ilmin gelişmesi için gerekli olan terimleri bir an önce tespit etmemiz gerektiğini sözlerine ekler:

“Lisân-ı ilim ve felsefeyi i'mâl etmezsek, medeniyet-i hâzıranın kemâlât-ı ma'neviyesini ilelebet Türk zihn-i içtimâîsine bigâne bırakmış olacağız; yeni bir fikir nakledemeyeceğiz. Türklüğe karşı bundan büyük bir cinayet olamaz. Biz bu cihet-i mühimmeyi düşünüyoruz.”¹⁴

Madde başları Fransızca olarak hazırlanan lügatteki ıstılahların çoğu zaman Almanca, İtalyanca ve İngilizce karşılıkları da verilmiştir. Fransızca olarak yer alan bir terimin Arapça'daki karşılığı verildikten sonra, onun hangi Grekçe veya Latince kökten geldiği, o dillerdeki kök anlamının ne olduğu ve ıstılah olarak onu ilk defa hangi filozofun kullandığı ve hangi metinde geçtiği de açıklanmaktadır. Rıza Tevfik, modern felsefe terimleri meselesini sadece Osmanlı Türkçesi'nde onlara uygun karşılıklar bulmak suretiyle aşmaya çalışmakla yetinmemiş; terimlerin farklı medeniyetlerde kazandığı farklı anlamları da aktarmış, hattâ her fırsatta Batı felsefesi ile İslâm felsefesi arasında oldukça ciddi mukayeseler de yapmıştır.

Dikkatle incelendiğinde görüleceği gibi, eser, bilinen anlamıyla sıradan bir felsefe terimleri lüğatinden çok farklı mahiyette, daha ziyade ansiklopedik bir özellik taşımaktadır. Bu lüğatin aynı veya benzer adları taşıyan başka lügatlerden ayrılan en önemli özelliği, daha çok, eserin müellifi Rıza Tevfik'in oldukça geniş bilgi ve kültür birikimiyle, ele almış olduğu konuya bakış tarzından ileri gelmektedir. Ancak "C" harfine kadar yayımlanabilen lüğatin bir buçuk cilt içindeki birçok maddesinde Rıza Tevfik'in Doğu ve Batı dünyasına ait engin ilmî, edebî, felsefî ve dinî kültürünün bütün ayrıntılarıyla aksini görebilmek mümkündür. Burada yer alan maddelerin önemli bir kısmının sıradan birer lüğat maddesi olmadığı; bazılarının [ör. "Art" (C. I, s. 379-397), "Associationisme" (s. 430-455), "Athée, Athéisme" (s. 465-499), "Automatisme" (s. 539-568), "Autorité" (s. 574-618), "Beau (beauté) (s. 661-722), "Beaux arts" (s. 722-787), "Catégorie" (C. II, s. 89-134), "Cause" (s. 149-198), "Classification" (s. 328-372), "Classification des sciences" (s. 373-400)] birer küçük kitap hacminde ve konu üzerinde yapılmış oldukça kapsamlı inceleme ve araştırmaların mahsulü olduğu anlaşılmalıdır. Metin içinde sık sık henüz yazılmamış olan ve daha sonraki ciltlerde yer alacak birçok madde ile birlikte *Kāmus-ı Umumî*'nin sanat, tıp ve tabiat gibi diğer kısımlarına da göndermelerde bulunulur. Ayrıca, metin içinde geçen çok sayıda Fransızca terimin Osmanlı Türkçesi'ne uygun düşebilecek karşılıkları da verilir.

Rıza Tevfik eserini hazırlarken İslâm filozoflarını ihmal etmediğini söylemekle birlikte, kaynak olarak daha çok Batılı filozofları referans göstermektedir. Bunlar arasında Francis Bacon ve Descartes'tan başlayarak Spinoza, John Lock, Leibnitz, David Hume, Kant, Robert Mayer, Friedrich Adolf Trendelenburg, Darwin, Helmholtz, Thomas Henry Huxley, John Stuart Mill, Herbert Spencer, Voltaire, Nietzsche, Hegel, Herbart, Lombroso, Bayle, W. Hamilton, Alexandre Bain, Charles Renouvier, Lord Kelvin, Wallace, Schelling, Hippolyte Taine, Henri Bergson, Boileau, Baumgarten, Eugène Véron ve Nicolai Hartmann'a kadar daha birçok Yeniçağ filozofu, sanat felsefecisi ve estetikçi ile birlikte Pythagoras, Empedocles, Parménides, Protogoras, Démocrites,

Platon, Aristo, Plotinos, Pisagor, St. Augustin, St. Thomas d'Aquin, Ksenofon, Anselme, Gilbertus, Albertus Magnus gibi Eskiçağ filozofları da yer almaktadır. İslâm filozofları arasında ise başta Farâbî , İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd olmak üzere Fahreddin Râzî, Nâsırüddin Tûsî, Kadî Adûdiddîn el-Îcî, Sadeddin Taftazânî, Seyyid Şerif Cürcânî, Celâleddin Devvânî, Neccar, Nazzam, Ebû'l-Hüzeyf el-Allâf, Kınalızâde Ali Efendi ve Taşkôprizâde gibi isimlerle birlikte Muhiddîn-i Arabî ve Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî yer almaktadır.

Rıza Tevfik'in, eserinde, sık sık isimlerini zikrettiği, kaynak olarak gösterdiği ve ara sıra ele aldığı konu ile ilgili nakiller yaptığı kitaplar arasında ise *Theaitetos*, *Le Sophiste* ve *Muhâdarât-ı Eflâtun* (Platon), *Critique de la Raison Pure* (*Tenkîd-i Akl-ı Sırf*, Kant), *Critique de la Raison Pratique* (*Tenkîd-i Akl-ı Amelî*, Kant), *Nouvelle Monadologie* ve *Essais de Critique Générale* (C. Renouvier), *Confessions* (*Beyânât*, St. Augustin), *Kâmus-ı Felsefe* (Voltaire), *Geschichte der Kategorienlehre* (F. A. Trendelenburg), *A System of Logic* (J. S. Mill), *Art Poétique* (Boileau), *Felsefe-i San'at* (H. Taine); *Mevâkıf* (Adûduddîn el-Îcî), *Şerhü'l-Mevâkıf* ve *Ta'rifât* (Seyyid Şerif Cürcânî), *Şerhü'l-Makâsîd* (Taftazânî), *Miftâhü's-Saâde* (Taşkôprizâde), *Fususü'l-Hikem* (Muhiddîn-i Arabî) ve *Ahlâk-ı Alâî* (Kınalızâde Ali) bulunmaktadır.

Genel olarak konuların ilmî bir bakış açısıyla ele alındığı lügatte tasavvufun ahlâk görüşü eleştirilirken, varlık görüşünün savunulduğu dikkati çekmektedir. Aynı şekilde, daha ziyade *Şerhü'l-Mevâkıf*'tan hareket edilmek suretiyle İslâm felsefesi ile Ortaçağ Batı teolojisi *scholastique* adı altında tenkit edilirken, Descartes'tan itibaren Yeniçağ felsefesinin ise yüceltildiği görülmektedir.

Yayımlanmaya başladığı sırada devrin ilim ve fikir çevrelerinin ilgisini çeken lügat hakkında kaleme aldığı bir makalede Celâl Nuri (İleri), "Bu kâmus âdeta bir müzedir" demek suretiyle takdirlerini belirtirken, özellikle gençlerin bu eseri dikkatle ve sindire sindire okumalarını tavsiye etmektedir.¹⁵ Aynı takdîrîkâr ifadeleri Bohor İsrail¹⁶ ile "... bu eserin ehemmiyeti hakkında söz

söylemek zâiddir” cümlesiyle makalesine başlayan Mansurîzâde Said de kullanır.¹⁷ Dârülfünun Felsefe müderrislerinden Mehmed Ali Aynî ise, “... maarif-i Osmâniyece büyük bir muvaffakiyet-i ilmiyye” olarak değerlendirdiği lüğatin gereken ilgiyi göremediğinden söz ederek başladığı makalesinde lügatteki bir kısım dinî, felsefî ve tasavvufî meseleler üzerinde eleştirilerde bulunur.¹⁸

“Felsefe terimlerinin sıcaklığına ve harfimine nüfuz onun sayesinde mümkün oldu.”¹⁹ diyen Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*’nde Rıza Tevfik’e ayırdığı sayfalarda da eserin önemi üzerinde durduktan sonra, lüğatin ilk cildinin basıldığını, ancak eserin tamamlanamadıysa da basılmamış birkaç cildinin Millî Eğitim Basımevi’nde bulunduğunun söylendiğini ifade etmektedir.²⁰ Ancak bizim otuz yıldan fazla bir zamandan beri Rıza Tevfik’le ilgili olarak yaptığımız çalışmalar sırasında Rıza Tevfik’in bu eserine ait Millî Eğitim Basımevi’ne intikal etmiş herhangi bir müsveddeyle karşılaşmadığımız gibi, Rıza Tevfik’in gelini Zerrin Bölükbaşı ile torunu Rıza Başikoğlu eliyle bize intikal eden müsveddeleri ve mektuplarından meydana gelen terekesinden de, bu lügatle ilgili olarak, çok az sayıda bazı maddelerin müsveddeleri dışında herhangi bir şey çıkmamıştır. Bütün bu bilgilerden, Rıza Tevfik’in lüğatin “C” harfinden sonraki kısmıyla ilgili bazı maddeler dışında, fazla bir şey yazamamış olduğu sonucuna varabiliriz. Çünkü Rıza Tevfik, lüğatin ikinci cildinin cüzler hâlinde yayımlanmaya başlanmasından bir süre sonra, Kasım 1918’de Tevfik Paşa kabinesinde Maarif nâzırlığına tayin edilmekle, 1913 yılından beri ara verdiği politika hayatına tekrar dönmüş, Mayıs 1919’da önce Âyân âzâlığı, arkasından Şûrâ-yı Devlet reisliği görevi ve aynı yılın Temmuz’unda Paris Sulh Konferansı’na murahhas üye olarak katılması, ardından Ağustos 1920’de Sèvres anlaşmasını imzalayan heyette yer alması; 1922 yılında da Türkiye’den ayrılmak zorunda kalması ile, bu lügatle herhangi bir şekilde meşgul olma fırsatı bulamamıştır. Yurt dışında önce Ürdün, sonra Lübnan’da kaldığı yirmi yıl süresince de bu lügate ait tek satır dahi yazmadığı anlaşılmaktadır.²¹ Terekesinden geriye kalan bir kısım evrak arasında ise bu lügate ait, bir kısmı müsvedde hâlinde ve şu anda bizim elimizde bulunan, 8-10 madde dışında fazla bir şey çıkmamıştır.

Muhtemelen Sèvres’e imza atması ve 150’liklerden olması dolayısıyla, Cumhuriyet’ten sonraki yıllarda, Rıza Tevfik’in diğer felsefî çalışmalarıyla

birlikte, birkaç kişi dışında, bu lügat da Türk üniversitelerindeki felsefecilerin ilgisini ve dikkatini çekmemiş, dolayısıyla eser üzerinde bugüne kadar üniversitelerde herhangi bir ciddi değerlendirme yapılmamıştır.²² Sadece, terekesinden çıkan müsvedde hâlindeki “Fatum (Kader), Fatalités (Mukadder, Mukadderât)”²³ maddesi ile “Monde” (Âlem)²⁴ maddesi, lügat hakkında bir tanıtma yazısıyla birlikte tarafımızdan; aynı şekilde müsvedde hâlindeki “Zuhûr” maddesi de Ercan Alkan-Osman Sacid Arı tarafından yayımlanmıştır.²⁵ Lügatte yer alan “Catégorie”²⁶ maddesi, başka felsefe lügatlerindeki aynı adı taşıyan maddelerle birlikte Semih Atiş tarafından; “Athéisme” (Zındık, Zendeka, Mülhid, İlhad)²⁷ maddesi Fuat Aydın-Mehmet Özşenel tarafından; “Cause (İllet), Causalité (İlletiyet), Chose (Şey)”²⁸ maddeleri de Semih Atiş tarafından yayımlanmıştır.

Ayrıca İsmail Kara *Bir Fesfese Dili Kurmak* adlı çalışmasında, Babanzâde Ahmed Naim’in Fonsegrive’den *İlmü’n-nefs* adıyla çevirdiği eserdeki felsefi terimlere verdiği karşılıklarla lügattaki madde başı terimleri mukayeseli bir şekilde kullanmıştır.²⁹

KAYNAKÇA

- “Şükrü Bey”, *Büyük Larousse*, C. XVIII, İstanbul 1986, s. 1111.
- Alkan, Ercan-Arı, Osman Sacid, “*Mufassal Kâmus-ı Felsefe*’nin Yayımlanmamış “Zuhûr” Maddesi”, *Kutadgu Bilig*, sayı 7, Mart 2005, s. 77-110.
- Atiş, Semih, “Bir Meşrutiyet Filozofu: Rıza Tevfik ve *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*’si”, *Kutadgu Bilig*, sayı 9, Mart 2006, s. 9-73.
- Atiş, Semih, “Kategoriler Hakkında Dört Metin: Rıza Tevfik, İsmail Fennî Ertuğrul, Ali Sedad ve Sırrı Giridi”, *Kutadgu Bilig*, sayı 5, Mart 2004, s. 99-149.
- Aydın, Fuat-Özşenel, Mehmet, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 8, Sakarya 2003, s. 157-187.
- Bohor İsrail, “*Mufassal Kâmus-ı Felsefe*”, *Türk Yurdu*, C. XII, nr. 4, 12 Nisan 1333 (1917), s. 3396-3400.
- Celâl Nuri, “Rıza Tevfik Bey’in *Kâmus-ı Felsefesi* Münasebetiyle”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr.2-23, 15 Eylül 1917, s. 119-121.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2. b., İstanbul 1970.
- Kara, İsmail, *Bir Felsefe Dili Kurmak*, İstanbul 2001.

- Kardaş, Rıza, “II. Meşrutiyet Devrinde Felsefe İstılahları İle İlgili Kaynaklar Hakkında Bir Deneme”, *Türk Kültürü*, sayı 234, Ekim 1982, s. 769-779.
- Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, Ankara 1973.
- Mansurîzâde Said, “Kâmus-ı Felsefe” (1-4), *İslâm Mecmuası*, nr. 43, 21 Nisan 1332 (4 Mayıs 1916), s. 885-888; nr. 44, 12 Mayıs 1332 (25 Mayıs 1916), s. 903-905; nr. 48, 27 Teşrin-i evvel 1332 (9 Kasım 1916), s. 963-967; nr. 49, 17 Teşrin-i sâni 1332 (30 Kasım 1916), s. 984-986.
- Mehmed Ali Aynî, “Kâmus-ı Felsefe Hakkında”, *Türk Yurdu*, C. XIV, nr. 3, 16 Şubat 1334 (1918), s. 4048-4050.
- Mehmed Ali Aynî, *İntikad ve Mülâhazalar*, İstanbul 1339/1923.
- Rıza Tevfik, “Bazı İstılahât-ı Hikemiye Hakkında Mütalâa ve Tafsilât”, *Ma’lûmat*, C. XXXIII, nr.299, 26 Temmuz 1317/8 Ağustos 1901, s.1111-1118.
- Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1993.
- Rıza Tevfik, *Estetik*, İstanbul 1336 /1920.
- Rıza Tevfik, *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*, 1336/1920.
- Rıza Tevfik, *Servet-i Fünûn*, nr. 265, 28 Mart 1312/ 9 Nisan 1896, s. 71; nr. 266, 4 Nisan 1312/ 6 Nisan 1896, s. 90; nr. 267, 11 Nisan 1312/ 23 Nisan 1896, s. 103.
- Tahir, Adnan, “Rıza Tevfik’le Başbaşa”, *Her Hafta*, 3 Nisan 1948.
- Tunalı, İsmail, “Cumhuriyet’in 50. Yılı İçinde Estetik”, *Cumhuriyet’in 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973.
- Uçman, Abdullah, “II. Meşrutiyet’ten Sonra İlmî Terimlerin Tesbitinde Önemli Bir Teşebbüs: İstılahât-ı İlmiye Encümeni”, *Türk Dili*, sayı 536, Ağustos 1996, s.199-205.
- Uçman, Abdullah, “*Mufassal Kâmus-ı Felsefe’nin “Âlem” Maddesi*”, *Prof. Dr. Nihad M. Çetin’e Armağan*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1999, s. 145-174.
- Uçman, Abdullah, “*Mufassal Kâmus-ı Felsefe’nin “Kader” Maddesi*”, *Tarih ve Toplum*, sayı 133, Ocak 1995, s. 5-11.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1956.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya 1966.
- Yücebaş, Hilmi, *Filozof Rıza Tevfik (Hayatı, Hatıraları, Şiirleri)*, 4. b., İstanbul 1968.

SÖZLÜKÇÜLÜK GELENEĞİ İÇİNDE TEMEL TÜRKÇE SÖZLÜK DÜZENLEME YÖNTEMLERİ

Emin Eminoğlu*

ÖZET

Yazıyı ilk kullanan Sümerlerden bugüne kadar yazı dillerinin pek çok gramer kitabı ve sözlüğü yazılmıştır. Günümüze kadar ulaşan sözlüklere genel olarak bakıldığında, sözlük düzenlemede temel olarak kullanılan çeşitli yöntemlerin olduğu görülmektedir. Bu yazıda, değişik dillerde hazırlanmış sözlüklerin, düzenleniş özellikleri bakımından, karşılıklı etkileme ve birbirlerine örneklik etme yönlerinin belirlenmesi yanında; Türk sözlükçülüğü içerisinde, sözlüklerin düzenlenmesinde başlangıçtan bugüne temel yöntemlerin neler olduğunu ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sözlük, sözlükçülük, düzenleme yöntemi, tertip, lügat

1.0. Yazının tarihi, Sümer şehri olan Uruk'ta bulunmuş kil tabletler üzerine bir tür resim yazısı ile yazılmış ilk yazılı belgelerdeki sözcük listeleriyle başlatılır. Sözlükçülüğün bilinen tarihi de bu zamana kadar uzanmaktadır: Sümerler, "...Sumer dilinde birbiriyle ilgili cümleleri, kelimeleri gruplar halinde bir araya toplayarak öğrencilerin bunları kolaylıkla ezberleyip kopya yapmalarını sağlamışlardır. Üçüncü bin yıllarında bu metin kitapları gittikçe daha fazla tamamlanmış ve yavaş yavaş büyüyerek hemen hemen bütün Sumer okullarında kullanılan standart kitaplar haline gelmiştir. Bun-

* Yard. Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

lar arasında ağaç ve kamışların, şehir ve köylerin, değerli taş ve madenlerin isimlerini kapsayan uzun listeler bulunuyor. ...Dilcilik alanında Sumer grameri üzerindeki çalışmalar okul tabletlerinde çok iyi olarak gösterilmiştir. Bunlardan bir çoğu isim terkipleri ve fil şekillerine ait yüksek düzeyde bir gramer bilimine yaklaşmış listelerdir. Bunlara ilaveten üçüncü binin son kısmına doğru Sâmi kavimlerin yavaş yavaş Sumerler üzerine hakim olmaları sonucu Sumer profesörleri insanlık tarihinde en eski olarak bilinen sözlükleri yapmışlardır.”¹

Dolayısıyla, Sümerler üzerinde hakimiyet kuran Sami kavimlerin Sümerceyi öğrenme gereği duymaları sonucu oluşturulan Sümerce sözcük ve cümlelerin Akadca karşılıklarını veren tabletleri de sözlükçülüğün ilk örnekleri olarak kabul etmek mümkündür.²

Başkaca, Anadolu’da çeşitli yerlerde yapılan kazılarda çıkan Sümerce ideogramların (kavram yazıların) Akadca okunuşları ile Hititçe karşılıklarını veren sözcük listeleri bir tür sözlük olarak değerlendirilmektedir.³

Bununla birlikte, Sami Asurilerin (MÖ 2480 - 609) çivi yazısından harfli yazıya geçince karşılaştıkları güçlükleri gidermek için dinsel törenlerde okudukları metinlerin sembolik terimlerini bir araya getirdikleri ve Nino-va’daki Asurbanipal Kütüphanesi’nde korudukları bu metinlerin gereçleri de ilk sözlüklerdendir.⁴

İki dilli sözlüklerin ilk örneklerinden kabul edilebilecek bir başka belge ise Kassitlere aittir. Kassitler, İran yaylasından Zagrosları geçerek Babil’e yerleşmiş, MÖ 1750-1170 tarihleri arasında Babil’de egemenlik kurmuş olan bir hanedandır. Bu hanedan devrine ait bize kadar gelmiş olan ve bazı tanrı ve kralları işaret eden bir takım ad listeleri vardır ki bunlar, Hint-İran dil kolu

1 Geniş bilgi için bk. S. N. Kramer, *Tarih Sümer’de Başlar*, (Çeviren: Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 1-4.

2 bk. S. N. Kramer, age., s. 4.

3 Geniş bilgi için bk. Ali M. Dinçol, *Eski Anadolu Dillerine Giriş*, İstanbul 1970, s. 27.

4 bk. Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, TDK Yayınları, Ankara 2010, s. 19.

yani Ari dildeki her adın Babil dilindeki karşılığı da verilmek suretiyle dzenlenmiş listelerdir.⁵

Çinlilerin dil ile ilgili çalışmaları MÖ XI. yüzyıla kadar uzanır. Çince ilk sözlüklerden birisi, Ku Ye Wang'ın *Yu Pi En* adlı sözlüğü, ikincisi ise, şi Wo Wan'ın yazdığı *Hu şin* adlı sözlüktür.⁶

Sözlükçülük tarihinde; eski Yunan, Çin ve Hindistan'daki dil çalışmalarının önemli bir yeri olduğu şüphesizdir. Hintlilerin ilk gramer çalışmaları kutsal kitapları Veda metinlerine dayanmaktadır. Onlara göre, söz sihirli bir güce sahiptir; bir sözcüğün anlamı ne kadar doğru bilinir ve sözcük ne kadar doğru seslendirilirse, sözün sihir etkisi de o kadar güçlü olacaktır. Bu anlamda, yüzyıllarca kutsal metinlerin dili üzerinde, anlam açıklamaları, ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz dizimi kuralları bakımından çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaları, MÖ beşinci yüzyılda yaşadığı kabul edilen ünlü Hint gramercisi Pānini'nin bugüne ulaşabilmiş *Ařtādyāyī* adlı gramer kitabından önce ve sonra olmak üzere iki dönemde incelemek mümkündür.⁷

Hintlilerin ilk sözlükleri MÖ VI. yüzyıldan önce yazılmış *Amarakumda* adıyla bilinen *Amarastha*'dır. Bu sözlük, eş anlamlı, eril ve dişil sözcükler ile adları içerir. Hintliler, Sanskritçe sözcükleri harf sırasına göre dzenlemişler; harflerin diziminde de seslerin çıkış noktalarını (mahreçlerine) esas almışlardır.⁸

Hintlilerde olduğu gibi Yunanlılarda da dil çalışmalarının temelinde din ile söz arasındaki ilgi ve kutsal metinlerin ilahi gücü önemli bir yer tutmaktadır. Ancak, Hintlilerden farklı olarak Yunanlılarda sözün ne olduğu üzerindeki felsefi merak ve retoriğe ilgi de önemli bir yere sahiptir.⁹ Yunanca için, başlangıçta Homeros'un *İlyada* ve *Odessia*'sında, Eflatun gibi felsefeci-

⁵ Geniş bilgi için bk. *Abidin İtil, Sanskrit Kılavuzu*, AÜDTCF Yayını, Ankara 1963, s. 12-13.

⁶ Bk. Yusuf Öz, age., s. 19.

⁷ Geniş bilgi için bk. *Abidin İtil*, age., s. 1-2.

⁸ bk. Yusuf Öz, age., s. 19.

⁹ Geniş bilgi için bk. Faruk Z. Perek, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1961, s. 1-4.

lerin kitaplarında geçen sözcükleri anlamak için hazırlanmış sözlükler veya Yunanlı hatiplerin kullandıkları sözcükleri içeren sözlüklerden söz edilebilir. Bilinen en eski Yunanca sözlük, Julius Pollux’un on ciltlik *Onomasticon* adlı sözlüğüdür.¹⁰ Eski Yunanlı gramerciler, MS I. yüzyılda Romalılar zamanında, ilginç ve açık olmayan bazı sözcüklerin alfabetik sözlüklerini hazırlamışlardır. Pamphilus’un düzenlediği 95 kitaplık sözlük bunlardan birisidir.¹¹ Yunanca en önemli sözlük ise, VI. yüzyılda Hesykhios tarafından yazılan *Synagoge Pason Lekseon Kata Stoikheion*’dur.¹²

Latin sözlük biliminin ilk yapıtlarından biri de Verrius Flaccus’un MÖ I. yüzyılda hazırladığı *De Verborum Significatu* (sözcüklerin anlamı) adlı sözlüktür.

Tarihi çok eskilere uzanan sözlüklerin çoğunluğunu MS V. yüzyıldan sonra yazılmış olanlar oluşturur: Sanskritçe botanik, tıp ve astronomi sözlükleri; Sanskritçe, Tibetçe, Moğolca ve Çince’den başka dillere yapılmış olan çok dilli sözlükler; Arapçanın bütün söz varlığını içine almayı amaçlayan sözlük çalışmaları, İbranice sözlükler... gibi.

XX. yüzyıla gelinceye kadar X. yüzyılda Farabî İsmail Cevherî’nin *Sıhah* adlı Arapça sözlüğü; XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud’un *Divânü Lugati’t-Türk* adlı Türkçe-Arapça sözlüğü; XII. yüzyılda Harezmi Zemaşerî’nin *Mukaddimetü’l-Edeb* adlı sözlüğü; XIV. yüzyılda Firûzâbâdî’nin *El-Kâmusü’l-Muhit* (Okyanus) adlı sözlüğü; Mehmed Hüseyin b. Halef-i Tebrizî’nin 1652’de yazdığı *Burhan-ı Katı* adlı Farsça sözlüğü; P.S. Pallas’ın 285 kavramı temel alarak 200 Asya ve Avrupa dilinde bu kavramların karşılıklarını verdiği *Linguarum Totius Orbis, Vocabulaira Comparativa* adıyla 1787’de yayımlanan sözlüğü; J.C. Adelung ve J.S. Vater’in *Mithridates* adlı dört ciltlik, yaklaşık 500 dilde belli tümcele-

¹⁰ bk. Yusuf Öz, age., s. 20.

¹¹ Eski Çağda yazılmış pek çok gramer ve sözlük hakkında geniş bilgi için bk. Nuray Yıldız, “Eski Çağın Başvuru Eserleri ve Eski Çağ Sözlüçlüğü ve Sözlükleri”, *Kebikeç*, S. 6, 1998, s. 190.

¹² bk. A. Dilâçar, *Dil, Diller ve Dilcilik*, TDK Yayını, Ankara 1968, s. 188.

rin karşılıklarını veren 1806-1817’de yayımlanan sözlüğü¹³ vb. çalışmalar, sözlükçülük tarihi açısından önemli kaynaklardır.

Bunların yanında Batıda tek dilli olarak hazırlanan Henry Cockeram’ın 1623’te yayımlanan *The English Dictionaire*’si ve *The Oxford English Dictionary* (1879-1928’de tamamlanmıştır.) adlı İngilizce sözlükler; Crusca Akademisinin hazırladığı İtalyanca *Vocabulario* (1612); Kraliyet Akademisinin hazırladığı İspanyolca *Diccionario de la Lengua Cestallana* (altı cilt, 1726-1739); Maximilien Paul ve Emile Littre’nin Fransızca *Dictionnaire de la Français*’i ve Jacob Grimm ile kardeşi Wilhelm Grimm’in Almanca *Deutsches Wörterbuch* adlı sözlükleri köklü ve eski bir sözlük bilimi geleneğinin varlığını gösteren ve ilk akla gelen önemli sözlüklerdir.¹⁴

2.0. Türk sözlükçülüğü, Kâşgarlı Mahmud’un 1074’te tamamladığı *Divânü Lugâti’t Türk* adlı Türkçe-Arapça iki dilli sözlüğüyle başlar. *Divânü Lugâti’t Türk*, pek çok özelliğinin yanında, çeşitli konularda açıklamalı bilgiler vermesi yönüyle ansiklopedik bir sözlük; dönemin Türk dilinin ses ve yapı bilgisi hakkında bilgiler içermesiyle bir gramer kitabı olarak da değerlendirilir.

Divânü Lugâti’t Türk, Türk dilinin öğrenilmesi ve öğretilmesi anlayışını taşıması bakımından bir öncü olduğu gibi, kendine özgü metod, plan ve tür olarak ortaya koyduğu sözlükçülük esaslarıyla kendisinden sonra, Kıpçak, Çağatay ve Orta Asya gibi sahalarda uzun süreli bir etki alanı yaratmıştır. Öyle ki bu etkiyle beraber, çeşitli tarihsel olaylar ve Türk dili üzerine sürekli bir etki yaratan Doğudaki kültürel gelişmeler, devlet dili yanında bir de klasik dil sözlükçülüğünü doğurmuştur. Özellikle Çağatayca ve Osmanlıca, devlet ve siyaset dili oluşları ölçüsünde zengin bir sözlük-sözlükçülük anlayışı oluşturmuşlardır.¹⁵

Türk sözlükçülüğü, Kâşgarlı Mahmud’dan sonra, çoğunlukla Türk, Arap ve İranlı dilciler tarafından Karahanlı, Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı sa-

¹³ bk. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) III*, TDK Yayınları, Ankara 1982, s. 71-75.

¹⁴ Geniş bilgi için bk. A. Dilâçar, age., s. 187-189.

¹⁵ Geniş bilgi için bk. Ahmet Caferoğlu - Özden Tanerineç, “Yeniçağ Türk Dili Lügatleri”, İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XIV. Cilt, 1 Temmuz 1996, s. 9-11.

halarında, Türkçenin söz varlığını içeren sözlüklerle devam ettirilmiştir. İlk Türkçe sözlüğün iki dilli; farklı alanlarda yazılarak onu takip edenlerin de iki ya da ikiden çok dilli sözlükler olduğu görülmektedir. Türkçeden Türkçeye sözlüklerin hazırlanması -Türk lehçeleri arasında yazılmış olanlar bir kenara bırakılırsa- ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonradır. Bu anlamda Çağatay Türkçesi-Osmanlı Türkçesi olarak düzenlenen *Abuşka*, tek dilli sözlüklerimizin ilkidir.

Türkçenin sözlükleri içinde önemli olan ikinci sözlük, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin Ömer bin Muhammed bin Ahmed ez-Zemahşerî el-Hârizmî'nin 1128-1144 (?)'te yazdığı *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı sözlüğüdür. Değişik kavimlere Arapçayı tanıtmak ve öğretmek için hazırlanmış, satır arası bir sözlüktür. Harezmi Türkçesinin sözlüklerinden bir diğeri de Cemâlû'd-dîn ibn Mühennâ tarafından yazılmış *Kitâb Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*'dır.

Kıpçak sahasında yazılmış sözlük ve gramerler, sözlüçülük geleneği açısından *Divânü Lugâti't Türk*'ün devamı niteliğindedir ve bu eserlerin çoğu Arap dilciler tarafından yazılmıştır. Altın Ordu, Mısır, İran, Suriye, kısmen Ural kıyıları gibi değişik bölgelerde, kaynakları bakımından farklı olan ve Türkçe-Arapça ya da çok dilli pek çok sözlük, dildeki sözcüklerin bütününe vermeye çalışmış ve benzer yöntemlerle hazırlanmıştır. Kıpçak Türkçesiyle yazılmış; bütün sözcükleri içermediği hâlde latin harfleriyle yazılmış ilk metin olma gibi bir özelliğiyle de önemli kabul edilen sözlüklerden birisi *Codex Cumanicus*'tur. Eser, XIII. yüzyılın sonlarında, Karadenizin kuzeyindeki Kıpçak bozkırları veya deşt-i Kıpçak denilen sahada yazılmıştır.

Kıpçak sahasında yazılmış diğer sözlükler şunlardır:¹⁶ Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf tarafından, Mısır'da, 1243'te yazılan *Kitâb-ı Mecmû'u Tercüman-ı Türki ve Acemî ve Mugali*; Türkçeyi öğretmek amacıyla, Ebu Hayyân tarafından, 1312'de, Kahire'de yazılmış *Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-*

¹⁶ Kıpçak Türkçesinin sözlükleri hakkında bilgi için bk. Jale Demirci, “Kıpçak Sözlükleri”, *Kebikeç*, S. 6, 1998, s. 145-151.

Etrâk; yazarı bilinmeyen tahminen 1425'te ve Mısır'da yazılan *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye fî 'l-Lügâti 't-Türkiyye* adlı Arapça-Türkçe sözlük; Memluklar zamanında, 1451 yılında yazıldığı tahmin edilen, Cemalüddin Ebu Muhammed Abdullahi't-Türkî tarafından yazılan *Kitâb-ı Bülğatü 'l-Müştâk fî Lügâti 't-Türk ve 'l-Kıfçak* (Türkçeyi öğretmek amacıyla, Memluklar zamanında yazılan sözlüğün bilinen tek nüshasının müstensihisi, Hüsrev b. Abdullah'tır.).

Çağatay sahasında pek çok Çağatayca-Farsça sözlük yazılmıştır¹⁷. Bunlardan bilinen en eskisi *Abuşka*'dır. *Abuşka* kadar eski olan, hatta *Abuşka*'dan da eski olduğu tartışılan *Badaiu 'l-Lügât*, Ali Şir Nevaî'in eserlerini anlamak için, Tâlî İmanî tarafından hazırlanmıştır. Sözlüğün 1705'te istinsah edilmiş tek nüshası bulunmaktadır. Önemli sözlüklerden biri de Mirza Mehdi Han tarafından 1758-1760 yıllarında yazılan *Senglâh*'tır. Şeyh Süleyman Efendi'nin 1880'de yazdığı *Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî* adlı sözlüğünün yanında, Abbas tarafından hazırlanan *Hulâsa-i Abbâsî* ve Muhammed Yakup Çingi'nin *Kelürname* adlı sözlüğünü de saymak gerekir.

Kıpçak ve Karahanlı sözlüklerinin yazılmasında yöneticilerin dilini öğrenmek ve Türk dilinin bu dillerden üstünlüğünü ve zenginliğini ortaya koymak gibi bir amaç bulunmaktadır. Çağatay sahası Türk sözlükçülüğü ise, temelde Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak sözlükçülüğüne dayanmakla birlikte, başlangıçta Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde geçen söz dağarcığını açıklamak ve bu sözlerin kullanım farklılıkları ile anlam özelliklerini göstermek amacıyla yazılmış sözlükler olarak karşımıza çıkar. Bu bakımdan bu sözlükler, Türk sözlükçülüğünün gelişimi içinde ayrı bir yere sahiptir.¹⁸

Osmanlı döneminde, XIX. yüzyıla gelinceye kadar çokça iki dilli sözlük yazılmıştır. Çoğunluğu Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça; Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça ya da bu üç dilin bir arada alındığı çok dilli sözlüklerin ya-

¹⁷ Çağatay Türkçesinin sözlükleri hakkında geniş bilgi için bk. Zuhâl Kargı Ölmez, "Çağatayca Sözlükler", *Kebikeç*, S. 6, 1998, s. 137-144. Ayrıca bk. Hasan Eren, "Çağatay Lügatleri Hakkında Notlar", *AÜ-DTCF Dergisi*, C. VIII, Sayı 1-2, Mart-Haziran 1950, s. 145-163.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 3. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1984, II. Cilt, s. 223-229.

nında az da olsa, Farsça-Arapça-Ermenice-Süryanice-Yunanca-Türkçe sözlük ve Urduca-Farsça-Arapça-Türkçe sözlükler de vardır. XIX. yüzyıldan itibaren Arapça ve Farsçanın yanında artık Türkçe, Fransızca, İtalyanca, Arapça, Afganca, Hintçe, Keşmirce gibi dillerin yer aldığı çok dilli sözlükler de görülmektedir.

Bu zaman diliminde yazılmış sözlüklerin çoğunluğu çeviri esasına dayanır. Sümbülzade Vehbî'nin, *Tuhfe-i Vehbî*'si Farsçadan tercümedir. Mütercim Ahmed Asım, *Burhan-ı Katı*'yı Tebrizli Hüseyin b. Halef'in aynı adlı Farsça sözlüğünden tercüme etmiştir. Sümbülzade Vehbî'nin *Nuhbe-i Vehbî*'si Arapçadan tercüme edilmiştir. Vankulu Mehmed Efendi'nin *Kitâb-ı Lûgat-ı Vankulu* adlı sözlüğü, Cevherî'nin *Sihah-ı Cevherî* adlı Arapça sözlüğünün tercümesidir vb.

Batıda hazırlanmış, Türkçeyi de içine alan çok dilli sözlüklerden Meninski'nin 1680'de Viyanada yazdığı *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae* adlı sözlük; J. Zenker'in Leipzig'de 1866'da yazdığı *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch* adlı sözlüğüyle, A. Handjeri'nin Moskova'da 1840-1841'de yazdığı *Dictionnaire français-arabe-persane et turc* adlı sözlük de sözlükçülük geleneği içinde önemli yere sahiptir.

Türkiye Türkçesinin tek dilli sözlükleri ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hazırlanmıştır. Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi'nin *Lehçetü'l-Lügât*, Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*, Şemseddin Sami'nin *Kâmûs-i Türkî* gibi sözlükleri, madde başı olarak aldıkları Türkçe sözcüklerin açıklamalarını da ilk defa Türkçe veren sözlükler olmaları bakımından önemlidir. Bununla beraber Osmanlıcanın söz varlığını Türkçe açıklayan sözlükler arasında *Kitâb-ı Müntehabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, *Eser-i Şevket*, *Lügât-i Naci* gibi sözlükler ilk akla gelenlerdendir.

3.0. Türkçenin sözlüklerinin yöntem olarak düzenlenişinde, zaman içerisinde dünyadaki sözlükçülük anlayışından ve yöntemlerinden doğal olarak

etkilenilmiştir. Türkçenin sözlüklerinde kullanılan düzenleme yollarını daha iyi anlayabilmek için önce Eski Çağdaki gelişmelere kısaca göz atarak, Arap ve Fars sözlükçülüğünde uygulanan yöntemlere bakmakta yarar vardır:

“...Eski Çağ sözlük ve ansiklopedilerinin alfabetik veya sistematik düzen içerisinde hazırlandıkları söylenebilir. Sözlüklerde alfabetik, ansiklopedilerde sistematik düzenleme çoğunluktadır. Bu sistematik düzenleme, özellikle Eski Çağ eğitiminin temelini oluşturan yedi özgür sanat şemasına göre yapılmış; ancak Hristiyanlığın yerleşmesi sonucu, bazı dini konular da ona eklenmiştir. ... Bu sözlük ve ansiklopediler sayesinde, Eski Çağdaki bilgi ve eğitimi öğreniyoruz. Bunlar, Orta Çağ yazarlarının parça ve alıntılar halindeki metinleri aracılığı ile Batı dünyasına geçerek, Aydınlanma Çağında ortaya çıkan ansiklopedi çalışmalarına model olmuştur...”¹⁹

Arap dilciler ve sözlükçüler ise, sözlüklerini iki esas üzerine kurmuşlardır. Bunlardan biri anlamı esas alıp anlamdan sözcüğe ulaşma yolu; ikincisi sözcüğü esas alarak sözcükten anlama gitme yoludur.

Sözlüklerin düzenlenmesinde anlamı esas alıp anlamdan sözcüğe ulaşma yolunu tercih edenler, sözcükleri konularına göre çeşitli başlıklar altında toplayarak açıklamışlardır. Bu yolla düzenlenen sözlükler, *Me‘âcîmü’l-mevzu‘ât* ‘konu sözlükleri’ ve *Me‘âcîmü’l-me‘ânî* ‘anlam sözlükleri’ olarak anılmaktadır. Madde başlarının düzenlenmesinde sözcüğü esas alanlar ise, alfabetik bir dizi sistem kullanmışlardır ve bu sözlükler genel olarak *Me‘âcîmü’l-hurûf* ‘alfabetik sözlükler’ olarak anılırlar.

Arap sözlükçülüğünde uygulanan yöntemler şöyle özetlenebilir:²⁰ 1. *Kalbetme* ‘yerlerini değiştirme’ akımı (ya da *el-Halîl akımı*), 2. *Konularına göre tasnif akımı* (ya da *Ebu Ubeyd akımı*), 3. *Kaftiye akımı* (ya da *el-Cevherî*

²⁰ Arap ve Fars sözlükçülüğünde yöntem hakkında geniş bilgi için bk. Vladimir Mihayloviç Belkin, *Arap-kaya Lexikologiya*, Moskova 1975 ve Yusuf ÖZ, age., s. 24-35 ve 35-36. Ayrıca bk. Nihad M. Çetin, “Arap Edebiyatı” maddesi, *DİA/3*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1991, s. 298; Paşa Yavuzarslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, Tiydem Yayıncılık, Ankara 2009, s. 1-4.

akımı), 4. *Alfabetik akım* (ya da *el-Bermekî akımı*), 5. *Özel Alfabetik Düzen (İbni Dureyd akımı)*.²¹

1. *Kalbetme* ‘yerlerini değiştirme’ *akımı* (ya da *el-Halîl akımı*): Arap sözlükçülüğünde bu yöntem, ilk olarak filolog ve aruz bilgini el-Halîl tarafından kullanılmıştır. El-Halîl, sözcüklerin köklerini oluşturan ünsüzleri esas almıştır. Ayrıca aynı ünsüzlerin yer değiştirilmesiyle oluşan sözcükleri bir araya toplamıştır. Harflerin sıralanışında ise en arkadaki gırtlak seslerinden öndeki dudak seslerine doğru, harflerin çıkış yerlerine göre bir sıralama izlemiştir. Buna göre “*ayın, ha, he, gayın, hı, kaf, kef, cim, şin, dad, sat, sin, ze, tı, te, dal, zı, zel, se, re, lam, nun, fe, be, mim*” sıralaması yapılmış ve en sona da “*elif, vav, ye*” ünlü harfleri eklenmiştir. Bu sıralamaya göre her harf, *kitâb* adı verilen *kitâbü’l-ayn, kitâbü’l-ha, kitâbü’l-he* gibi bölümlere ayrılmış; her *kitâb* da sözcüklerin köklerine göre *sünâ’î* ‘iki harfli’, *sülâsî* ‘üç harfli’, *rubâ’î* ‘dört harfli’, *humâsî* ‘beş harfli’ şeklinde *bâb*’lara ayrılmış; her *bâb*’da da *kalbetme* yoluyla oluşan sözcükler sıralanmıştır.

Harflerin çıkış noktalarına göre sıralanmasını esas alan bu yöntem, sözlüklerden yararlanmayı zorlaştırmasına rağmen yaklaşık iki yüz yıl kullanılmıştır. Ancak bu yöntemin takipçileri sonraları, yalnızca *kalb* ‘yerlerini değiştirme’ esasına bağlı kalarak, harflerin dizilişinde alfabetik sıralamayı uygulamışlardır.

2. *Konularına göre tasnif akımı* (ya da *Ebu Ubeyd akımı*): Başlangıçta Kur’an ve hadislerde geçen anlamı bilinmeyen ya da tam olarak anlaşılmayan sözcükleri açıklamak için yazılmış; sonraları çeşitli konularda derlenmiş sözcükleri, içerikleri bakımından düzenleyen sözlükçeler (mecmualar) hazırlanmıştır. Sadece bir konuya ait sözcüklerin açıklandığı bu sözlükçeler, bu yöntemin temelini oluşturur. Daha sonra farklı konulardaki sözcüklerin düzenlenmesinde, bu içerikler birleştirilerek *Me’âcîmü’l-mevzu’ât* ‘konu sözlükleri’ ve *Me’âcîmü’l-me’ânî* ‘anlam sözlükleri’ adı verilen geniş konu sözlükleri oluşturulmuştur. Bir konuya ait sözcükleri içeren sözlükçelere, *Hulk’u’l-İnsan*

21 bk. Paşa Yavuzarslan, age., s. 2’de bu yöntemi ayrı bir ekol olarak ele almıştır.

‘insanın seciyesi’; *Kitâbü'l-İbl* ‘develer kitabı’; *Kitâbü'n-Nebât ve 'ş-Şecer* ‘bitkiler ve ağaçlar’ vb. gibi adlar verilmiştir. Bu sözlükçeler, sözcükleri konularına göre sınıflandırmış kapsamlı sözlüklere kaynaklık etmişlerdir.

Arap sözlükçülüğünde bu akımın kurucusu Ebu Ubeyd'dir. Çeşitli konularda yazılmış sözlükçeleri bir araya getirdiği *el-Garibü'l-Musannef* adlı yirmi yedi bölümlük kitabında her bölümde bir konuya ait sözcükler toplanmıştır. 1017 Arapça sözcüğü içeren bu sözlükte, konu başlıkları şöyledir: *Kitâbu Hulki'l-İnsan* ‘insanın seciyesi’; *Kitâbü'n-Nisâ* ‘kadınlar’; *Kitâbü'l-Libas* ‘giysiler’; *Kitâb-ı Et'ame* ‘yiyecekler’; *Kitâb-ı emrâz* ‘hastalıklar’ vb.

Konularına göre tasnif edilmiş sözlüklerde, sözcüğün bir konu başlığı altında tek anlamı verildiği için, birden fazla anlamı olan sözcükler, farklı yer ve başlıklar altında yer almaktadır. Çok anlamlı sözcüklerin hangi anlamının esas alındığı bilinemediği gibi, hangi konuda verildiğini tespit etmek de oldukça güçtür.

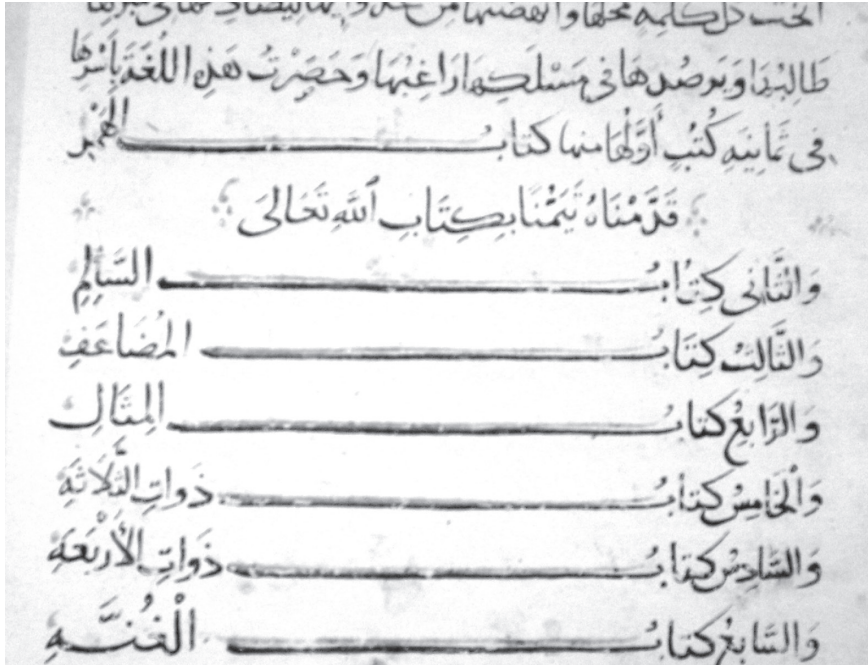
3. *Kafile akımı* (ya da *el-Cevherî akımı*): Arap sözlükçülüğünde bu akımın öncüsü Türk asıllı el-Cevherî, 28 *bâb* ve her *bâb*'ın da 28 *fasl*'a ayrıldığı *Es-Sihâh* adlı sözlüğünde bu yöntemi başarılı bir şekilde uygulamıştır. Cevherî'nin kendi tecrübesi ve daha önce yazılmış sözlüklerden yararlanarak kurduğu bu yöntemde, sözcükler, zaid harflerinden arındırıldıktan sonra, sözcüğün sonundaki son harf esas alınarak, son harfleri aynı olanlar *bâb* adı altında toplanmış ve *bâb*'lar alfabetik olarak dizilmiştir (örneğin, *bâbü'l-elif*, *bâbü'l-bâ*, *bâbü'l-cim*...). *Bâb*'lar içinde toplanmış olan sözcükler, köklerindeki ilk harflerine göre *fasl*'lara ayrılmış ve *fasl*'lardaki sözcükler de alfabetik olarak sıralanmıştır.

Bu yönteme göre hazırlanmış sözlüklerde aranılan sözcük, kök harfinin sonuncusuna bakılarak önce hangi *bab*'da olduğu; *bâb* içinde, ilk kök harfine bakılarak hangi *fasl*'da olduğu, daha sonra da ikinci, üçüncü ve diğer harflerinin alfabe sırası izlenerek bulunur.

4. *Alfabetik akım* (ya da *el-Bermekî akımı*): Araplar bu yöntemi ilk defa XI. yüzyılın başlarında kullanmışlardır. Sözcükler bugünkü anlamda, alfa-

betik olarak dizilmiş ve anlamlandırılmıştır. Bu akımın öncüsü Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Temîm el-Bermekî, *el-Müntehâ fi'l-Lügâ* adlı sözlüğünde bu yöntemi uygulamıştır. Arapça sözcüklerin başındaki zaid harflerin esas alınıp alınmaması konusunda anlaşmazlık yaşanmış; kimi sözlükçüler, yeri geldikçe bu harflere işaret ederek zaid harfleri almışlar; çoğunluk ise, yalnız kök harfleri esas almıştır. Bu akımın öncülerinden biri de Arap sözlükçüsü Türk bilgini Zemahşerî'dir. Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga* adlı Arapça sözlüğünde, sözcük köklerini hemzeden başlayarak birinci, ikinci, üçüncü... harflerine göre yâ'ya kadar alfabetik olarak dizmiştir.

5. *Özel Alfabetik Düzen (İbni Dureyd akımı)*: Bu yöntemin kurucusu *Cemheretü'l-Lugâ*'nın yazarı İbnu Dureyd'dir. Bu yöntemde sözcükler önce muzâaf, sünâî ve mülhakâtı (ilaveleri), sülâsî ve mülhakâtı, rubâî ve mülhakâtı ... gibi aslî harflerine göre *bâblara* ayrılmış; bablarda yer alan sözcükler de hemzeden yâ'ya kadar alfabetik olarak sıralanmıştır.

Fars sözlükçülüğünde de yukarıda üçüncü maddede söylenen yöntem yani *Kafile akımı* (ya da *el-Cevherî akımı*), uzun süre uygulanmış, daha doğrusu Farsça sözlüklerin büyük bir kısmı bu yöntemle düzenlenmiştir. Fars sözlükçülüğünde tam alfabetik yöntemin yerleşmesi daha geç gerçekleşmiştir. Bu yöntem, özellikle İranlı ediplerin Avrupalıların bilimsel yöntemleriyle tanışmaya başladıkları zamana kadar, bir düzene oturtulabilmiş değildir. Bu durum Türk sözlükçülüğü açısından da pek farklı olmamıştır.

4.0. Türk sözlükçülük geleneği içinde Türkçenin sözlüklerinin düzenlenmesinde uygulanan yöntemler hakkında bilgi vermek için öncelikle Türk dilinin sözlüklerinin bütününden elden geçirilmesi ve düzenleniş biçimlerine göre sınıflandırılması gerekmektedir. Böyle bir çalışmanın ne kadar uzun soluklu ve imkânları zorlayıcı bir iş olduğu, aynı zamanda bir makale sınırlarını aşacağı tahmin edilebilir.

Ancak, Türkçenin sözlüklerinde uygulanan temel düzenleme biçimleri, sözlüklerden bazıları ele alınarak düzenleniş biçimleri bakımından değerlendirilebilir. Buradan, bugün için alfabetik dizilişe kadar Türkçenin sözlükleri açısından uygulanan yöntemler hakkında genel bir kanaat oluşabilir.

4.1. Mensur Düzenleme

Türkçenin sözlüklerini n yöntem olarak düzenlenişinde dünyadaki sözlükçülük anlayışından ve yöntemlerinden doğal olarak etkilenilmiştir. İlk Türk dilcisi ve sözlükçüsü Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügâti 'l-Türk'*ü düzenlerken zamanına kadar Arap ve Fars sözlükçülüğünde belirlenen ve uygulanan yukarıda açıkladığımız yöntemlerin hepsini bilerek ve bunlardan yararlanarak Türkçe için bir çeşit kendine özel bir yöntem geliştirmiştir.

Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lügâti 'l-Türk'*te, Arap sözlükçülerinden Türk asıllı Fârâbî'nin *Divânü 'l-Edeb* adlı sözlüğündeki düzenlenişe benzer bir yöntem uygulamıştır. Fârâbî'nin sözlüğündeki ilk altı bölüm *Divânü Lügâti 'l-Türk* ile hemen hemen aynı şekildedir. Kâşgarlı eserine, *Divânü 'l-Edeb*'de ol-

mayan, Türkçeye özgü sesleri içeren iki bölümü, *Kitâbü'l-Gunne* ve *Kitâbü'l-Cem Beyne's-Sâkineyn* bölümlerini ilave etmiştir. Bu yöntemi Kâşgarlıdan başka Arap, Fars ve Türk sözlükçüler kullanmamıştır.²²

Kaşgarlı Mahmud, Türk illerini tek tek dolaşmış, doğrudan doğruya kendinin duyup gözlediği, kendi tespitlerine dayanarak derlemiş olduğu dil malzemesini sözlüğüne koymuştur. Türk kavimleri içinde yabancılar tarafından konuşulan dillere ve onların konuştuğu Türk ağızlarına da deyinmiştir. Türk boylarının ağızlarına dayalı karşılaştırmalara da yer verilen sözlükte Kâşgarlı, halkın günlük dilde kullandığı sözcüklere sözlüğünde yer vermiş, az kullanılan ya da dile sonradan girmiş olanlara yer vermemiştir. Sözlükte yaklaşık 8000 madde başı bulunmakta; örneklerde geçen sözcüklerle bu sayı, 9200'ü geçmektedir.²³

Sözlükte, madde başları Türkçe, açıklamalar Arapça'dır. Genel olarak Arap yazım kurallarına uyulmuş, kısa ya da normal uzunluktaki ünlüler, hareket ile; uzun ünlüler ise *elif*, *vav* ve *ye* (ا, و, ي) ile; söz başındaki uzun *a* ünlüsü de yanyana iki *elif* (ا) ile gösterilmiştir.²⁴ Arap harf sisteminde olmayan *p*, *ç* ve *g* ünsüzleri kullanılmamış; Türk dilinde o zaman bulunan *b* ile *f* arasındaki ses, üç noktalı *f* (ف); damak *n*'si de nun ve kef (ن, ك) ile gösterilmiştir.

Divânü Lügâti't-Türk'te madde başları, sözcüklerin yapıları bakımından taşıdıkları ünlü ya da ünsüzlerin durumuna göre düzenlenerek *kitâb* adı verilen sekiz ana bölümde ele alınmış ve her bir *kitâb*'da önce adlar daha sonra da eylemler sıralanmıştır.

1. *Kitâbü'l-Hemze* (Ünlü ile başlayan sözcükler kitabı)
2. *Kitâbü's-Sâlim* (Bünyesinde *vav* (و) ve *ye* (ي) ünsüzleri bulunmayan sözcükler kitabı)

²² Geniş bilgi için bk. Robert Dankoff - James Kelly, *Mahmud al-Kaşgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*, Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Harvard, 1982, s. 33-34b
²³ Mustafa S. Kaçalın, "Divânü Lügâti't-Türk", *DIA/9*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s. 446-449.

²⁴ Genel olarak Türk dilinde ve *Divânü Lügâti't-Türk*'teki ünlü uzunlukları için bk. Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yayınları, Ankara 1995.

3. *Kitâbü'l-Muzâaf* (İçinde aynı ünsüzden iki tane bulunan sözcükler kitabı)

4. *Kitâbü'l-Misâl* (ye (ى) ünsüzü ile başlayan sözcükler kitabı)

5. *Kitâbü Zevâti's-Selâse* (Arap alfabesindeki *elif, vav* ve *ye* (ء, و, ى) harflerinden birini ortasında bulunduran sözcükler kitabı)

6. *Kitâbü Zevâti'l-Erbaa* (Sonunda *elif, vav* ve *ye* (ء, و, ى) harflerinden birini bulunduran sözcükler kitabı)

7. *Kitâbü'l-Gunne* (Bünyesinde /η/ (كند) veya /nç/ ses grubunu bulunduran sözcüklerin kitabı)

8. *Kitâbü'l-Cem Beyne's-Sâkineyn* (Türkçede yan yana bulunabilen *lç, lk, lp, lt; nç, nk, nt; rç, rk, rs, rp; st, şt* gibi ünsüz grubunun birlikte bulunduğu sözcükler kitabı)

Yukarıdaki gibi bölümlenen her *kitâb*'daki sözcükler; iki, üç, dört, beş, altı ve yedi harfli oluşlarına göre *bab*'lara ayrılmış ve her *bab*, Arapçadaki kalıplara göre *fa'l, fu'l, fi'l; fa'al; fa'ul; ef'al; ef'al* ... gibi bölümlere ayrılarak her bir kalıba uygun sözcüğün son harfinin Arap alfabesindeki alfabetik sırası esas alınarak dizilmiştir.

Örneğin, hemze ile başlayan iki harfli sözcükler, son harflerine göre ب : *ep, op...*; ت : *at, et, ot...*; ج : *üç, iç...*; س : *us...* şeklinde sıralandıktan sonra, tekrar üç harfli olanlar, yine son harflerine göre: ب ; ت ; ج ; س şeklinde *eliften yâ'*ya kadar sıralanır; sonra dört, beş, altı ve yedi harfli olanlar yine aynı şekilde dizilir. Adlardan sonra eylemler de aynı kurallara uygun olarak *bâblar* içinde sıralanır.

4.2. *Satır Arası Düzenleme*

Türkçenin sözlüklerinin düzenlenmesinde uygulanan ikinci yöntem satır arası tercüme yöntemidir. Bu yöntem, çoğunlukla Arapça ya da Farsça sözlerin tercümesi biçiminde kullanılmıştır. Bu yöntemde, Arap dil bilgisi kurallarına göre sınıflandırılmış söz grupları, yine Arap dil bilgisindeki sözcük kökleri kalıplarına göre sıralanır. Arapçadaki sözcük gruplandırmalarına uygun olarak

yazılmış dildeki sözcüklerin karşılıkları diğer dil ya da dillerde satır arasına yazılmak yoluyla sözlük düzenlenmiş olur. İki ya da ikiden çok dilli sözlüklerin hazırlanmasında kullanılan bu yöntem, sadece sözlük düzenlemede değil, aynı zamanda bazı metinlerin tercümesinde de kullanılmış bir yöntemdir. Kur’ân tercümelerinde de bu yolla çok eski ve Türkçenin diğer diller karşısında sözcük türetme, karşılık verebilme gücünü gösterir tercüme yapılmıştır.

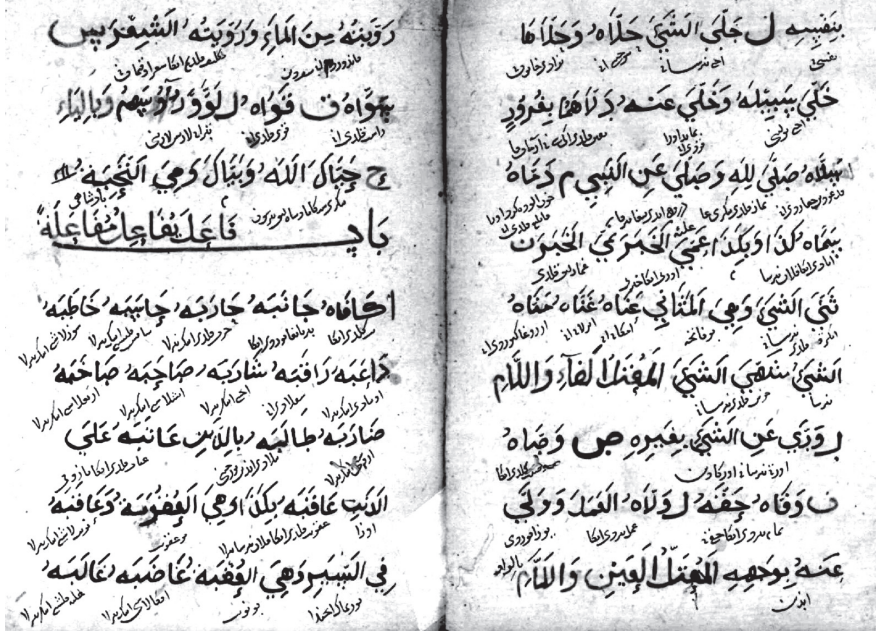
Türkler arasında kabul görmüş Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık dinlerini daha iyi anlamak için Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış telif ve tercüme pek çok din öğretisi kitabı bulunmaktadır. İslamiyetin toplumlar arasında yaygınlaşmaya başlamasıyla, Kur’ân da tercüme edilmeye başlanmıştır. Kur’ân çevirilerinde, bir ayetin uzun cümlelerle açıklandığı ‘tefsirli tercüme-ler’ yöntemi ile Arapça her sözcüğün altına başka bir dilde bir sözcük ya da kısa cümleler ile karşılık verilmesi yoluyla yapılan satır arası tercüme biçimi olmak üzere iki yöntem uygulanmıştır. Kur’ânın bütün olarak ilk tercümesi Farsçaya X. yüzyılda satır arası yöntemle yapılmıştır.²⁵

İlk Türkçe Kur’ân tercümesinin ne zaman, kim tarafından yapıldığı bilinmemekle beraber, elimizdeki en eski tercümelere göre X. yüzyıldan itibaren Karahanlı ve Çağatay sahasında ilk örneklerini gördüğümüz tercümelere, Harezmi ve Anadolu sahasında yapılmış olanlar izlemiştir. Kur’ân’ın bir bütün olarak tercümesinin Farsçadan örnek alınarak yapıldığı tahmin edilmektedir. Satır arası sözlüklerin düzenlenmesinde Kur’ân dilinin öğrenilmesinde kullanılan bu yöntemin şüphesiz etkisi olmuştur.

Türkçenin sözlükleri içinde satır arası yöntemle hazırlanmış ilk sözlük, Ebu’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin Ömer bin Muhammed bin Ahmed ez-Zemahşerî el-Hârizmî’nin 1128-1144 (?)’te yazdığı *Mukaddimetü’l-Edeb* adlı sözlüğüdür. Değişik kavimlere Arapçayı tanıtmak ve öğretmek için hazırlanmış, Arapça sözcükler ve cümlelerin altına başka dillerden karşılıklarının

²⁵ Geniş bilgi için bk. Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur’ân Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara 2004, s. IX-XII.

vazırlması şeklinde düzenlenen başka bir devisle satır arası tercüme şeklinde

Kitâbü'l-Ef'âl, Kıpçakça Satır Arası Sözlük'ten²⁶

Eser, her bir nüshasında bu dillerden biri ya da birkaçına tercüme edilmiştir. Eserin müellif hattı olmadığından aslının hangi dillerde yazıldığı kesin olarak aydınlatılamamıştır. *Mukaddimetü'l-Edeb*'in pek çok nüshası vardır, bunların bazıları istinsah tarihi, müstensihi ve istinsah yeri ile ilgili bilgi içermez.

Arapça gramer konularına göre tasnif edilmiş bir sözlük olan *Mukaddimetü'l-Edeb*, 1. Harfler 2. İsim Çekimi 3. Fiil Çekimi 4. İsimler 5. Fiiller olmak üzere beş bölüme ayrılmıştır. Fiiller ve İsimler bölümünün dışındakiler birkaç sayfadan oluşmaktadır.²⁷

²⁶ Emin Eminoglu, Abbâs ibni Hamza es-Sabrâni, *Kitâbü'l-Ef'âl Kıpçakça Satır Arası Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011. (Baskıda)

²⁷ Geniş bilgi için bk. Nuri Yüce, "Mukaddimetü'l-Edeb", *DİA/31*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 120-121.

Mukaddimetü'l-Edeb'in isimler bölümünde, sözcükler konularına göre sınıflandırılmış; adların çokluk şekilleri de yazılmıştır. İsimler bölümünde şu konularla ilgili sözcükler bir araya getirilmiştir: Zaman kavramları, gökyüzü, yeryüzü, madenler, yollar ve yolculuklar, su ve sularla yaşayan varlıklar, bitkiler, çiçekler, tarım, meyve ve sebzeler, yerleşim birimleri, canlı varlıklar ve çeşitli soyut kavramlar, dini terimler, zanaatlar, meslekler ve bunlarla ilgili aletler, eczane ve bakkaliye nesnelere, yemekler, giyim kuşam, sayılar, at ve silahlar evcil ve yabani hayvanlar, kuşlar, renk adları; zamirler, zarflar, ünlemler ve diğer gramer unsurları.

Fiiler bölümünde sözcükler, Arapçadaki fiil kalıplarına göre (*bâbu af'ala, yuf'ilu, if'alan; bâbu fa'ala, yufa'ilu; bâbu fâ'ala, yufâ'ilu...* gibi) *bâblara* ayrılmış; her *bâb* kendi içinde, ilgili kalıba uyan sözcüklerin alfabetik sırasına göre düzenlenmiştir. Bu *bâblara* göre sıralanmış Arapça satırların arasına tercüme edilen dil ya da dillerdeki sözcükler ya da kısa cümlelerle karşılıklar verilmiştir. Harfler bölümünde bunların dışındaki gramer unsurları; son iki bölümde de isim ve fiil çekimleri ele alınmıştır.

4.3. Manzum Düzenleme

Türkçenin sözlüklerinin düzenlenmesinde uygulanan bir diğer yöntem manzum düzenlemedir. Manzum sözlükler, yukarıda söylenen yöntemlerden yararlanılmadan oluşturulmuş, kendine özgü amacı, biçimi ve yöntem bakımından özellikleri olan sözlüklerdir. Bu tür sözlükler, daha çok dil öğretiminde bir araç olarak kullanılmak üzere hazırlanmışlardır. Türkçenin öğrenilmesi ve öğretilmesi amacıyla yazılan sözlüklerde, sözlüklerin yazıldığı bölgedeki hakim dil (ya da lehçe) göz önüne alınarak, sözcüklerin açıklamaları öğrencinin diliyle, geçmişte çoğunlukla Arapça veya Farsça ile, yapılmıştır. Başka bir dilin öğrenilmesi ve öğretilmesine yönelik Türkler için yazılan sözlüklerde ise, öğrenilecek dildeki sözcüklerin Türkçe açıklandığı sözlükler düzenlenmiştir.

Manzum sözlükler, öğrenilecek dilin sözcüklerini ve onların karşılıklarını ezberleterek kısa sürede ve daha kolay bir şekilde öğretmek amacıyla

yazılmış ve bir ders kitabı olarak okunmuş ve okutulmuştur. İkinci dil bilenin, özellikle çocukların, yaşlıları arasında üstün karşılanacağına inanılması, ikinci dili öğreme ve manzum sözlüklerin eğitim-öğretimde kullanılmasında etkili olmuştur. Manzum sözlüklerle dil öğretimi sağlanırken aynı zamanda, öğrencilere edebî sanatlarla ve vezinle ilgili bilgiler kazandırmak; şiir yazmaya karşı eğilimli öğrencilerin bu yeteneklerini geliştirmek; akıcı ve güzel konuşma ve düşünceyi doğru anlatma becerisi edindirmek vb. gibi amaçlara da ulaşılmak istenmiştir.

Gramer ve sözlükle ilgili ilk manzum eserleri, XI. yüzyılda Arap dilciler yazmışlardır. İbrahim b. Muhammed er-Rib'î'nin *Kaydü'l-Evâbid* adlı eseri kaside tarzında yazılmış hadislerde geçen kimi Arapça sözcüklerin karşılıklarını da içeren Arapça bir sözlüktür. İki dilli manzum sözlüklerin ilk örneği, XII. yüzyıl sözlükçülerinden Bedrüddin Ebu Nasr Mesud b. Ebi Bekr el-Ferâhî'nin Arapça-Farsça *Nisâbü's-Sıbyân* adlı sözlüğüdür.²⁸ İlk Arapça-Türkçe manzum sözlük, Ferišteoğlu namıyla şöhret bulan Abdullatif ibn Melek tarafından 1392 yılında yazılmış *Ferišteoğlu Lügati*; ilk Farsça-Türkçe manzum sözlük, Konyalı Hüsam b. Hasan'ın 1400 yılında yazdığı *Tuhfe-i Hüsam*; İlk Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlük ise, Bahâüddin ibn Abdurrahman-ı Magalkaravî tarafından 1424'te yazılan *Ucûbetü'l-Garâyib fî Nazmi'l-Cevâhiri'l-Acâyib* adlı sözlüktür.

Arapçadan Farsçaya sözlükler üzerinden Farsça öğrenmeye ya da öğretilmeye çalışılırken, Farsça sözcüklerin satır altlarına Türkçe karşılıklarının yazılması yoluna gidilmiştir. Farsça-Türkçe sözlüklerin yazılışına bu şekilde geçildiği düşünülebilir. (*Nisâbü's-Sıbyân*'ın bazı nüshalarında, Ahmedî'nin *Mirkatü'l-Edeb*'inin bir nüshasında, *Ukûdü'l-Cevâhir*'in bir nüshasında, Farsça sözcüklerin altlarına Türkçe karşılıklar yazılmıştır.)

Tespitlerimize göre Türkçeyle ilişkili 85 manzum sözlük²⁹ içerisinde,

²⁸ bk. Yusuf Öz, age., s. 51-56.

²⁹ bk. Emin Eminoğlu, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010, s. 83-93.

Yûsufî'nin 1833'ten önce (?) yazdığı Türkçe-Arapça-Farsça-Afganca-Hintçe-Keşmirce, *Nisâb-i Şeş Zebân*; Seyyîd Abdülhalîl-i Bilgrûmî'nin XVIII. yüzyılda yazdığı Arapça-Farsça-Türkçe-Hintçe, *Cevâhir-i Kalem*; Sirâcuddîn Ali Hân-ı Ekberâbâdî'nin 1756'da yazdığı Urduca-Farsça-Arapça-Türkçe *Garâ 'ibü'l-Lügât (Tashîh-i Garâ 'ibü'l-Lügât, Acâ 'ibü Garâ 'ibü'l-Lügât)*; Dr. Muhammed Hukoviç - Dr. Ahmed Kasumoviç - Dr. İsmet Smailoviç tarafından yazılmış 1990 baskısı tespit edilen Türkçe-Boşnakça *Muhammed Hevâi Uskufî* adlı çok dilli manzum sözlükler de vardır. İçinde Türkçenin bulunduğu çok dilli manzum sözlüklerden en çok rağbet görenlerin, Türkçe-Farsça *Tuhfe-i Şâhidî* ve *Tuhfe-i Vehbî*; Arapça-Türkçe *Ferişteoğlu Lügati* ve *Sübha-i Sıbyân* adlı sözlükler olduğu söylenebilir.

Manzum sözlükler, sözcüklerin anlamları ve okunuşları bir yerde verilmediği için sözlük kullanımı açısından fazla yararlı olmamış; bu eksikliğin giderilmesi amacıyla bazı sözlüklere şerhler yazılmıştır. Farsça-Türkçe manzum sözlüklerden *Bahrü'l-Garâyib*, *Tuhfe-i Şâhidî* ve *Tuhfe-i Vehbî*; Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlüklerden de *Nazmü'l-Cevâhir* şerhedilmiş sözlüklerdendir.³⁰

Manzum sözlüklerin adlandırılmasında, *nisab* ‘iki yüz dirhem veya yirmi dinar gibi, zekat vermeyi gerektiren mal miktarı; soy, kök; altın, sermaye...’ (*nisab* sözcüğünü ilk olarak kullanan Ebu Nasr el-Ferahî'nin *Nisâbü's-Sıbyân* adlı sözlüğü iki yüz beyitten ibarettir.); *tuhfe* ‘hediye, armağan’ (*Tuhfe-i Şâhidî*, *Tuhfe-i Remzî*...); *nazm*, *manzume* ve *lûgat* sözcükleri kullanılmıştır.

Genellikle *nazm* şeklinde düzenlenen manzum sözlüklerde *mesnevî*, *müstezad* ve *terkib-i bend* nazım şekilleri de kullanılmıştır. Manzum sözlükler, genellikle *mesnevî* şeklinde yazılmış bir giriş (mukaddime) bölümü, (Burada, kitap tertibinde uygulanan geleneğe göre hamdele ve salveleden sonra yazarın hayatına ait kısa bilgiler, eserin yazılış sebebi, tertip özellikleri, adlandırılışı

³⁰ Manzum Farsça-Türkçe sözlüklerin biçim ve düzenleme özellikleri ile şerhleri için bk. Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya 1999, s. 5-16.

ve yazılış tarihi gibi bilgiler nazmedilir.); ardından asıl eser yani sözlük kısmı ve sonda ebced hesabına ait bilgilerin nazmedildiği (Burada genellikle ebced hesabıyla sözlüğün yazılış tarihi de söylenir.) bölüm olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.

Sözlük bölümünde, manzumeler arasındaki başlıklarda, parça, bölük ve cüz anlamında kullanılan *kıt* 'a sözcüğü kullanılmıştır. Bu başlıklar altında yer alan sözlük kısmı ise, ilk beyitlerinin kafiyeleri ve kafiye örgüleri bakımından ve beyit sayıları bakımından farklılık gösteren manzumelerden oluşmaktadır. Çoğunlukla Arapça veya Farsça yazılan başlıklar, ya *kıt*'anın sırasını gösteren ya başında bulunduğu bölümün veznine işaret eden ya da anlam olarak orada tercüme edilen sözcüklerin konusu hakkında bilgi veren, *kıt*'a ile aynı vezinde yazılmış bir dize veya bir beyit şeklindedir. Bu düzenleniş özelliklerini ortak yönler bakımından aşağıdaki başlıklar altında göstermek, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir.³¹

1. Aynı bahir ve vezinde yazılmış beyitler, Arapça veya Farsça yazılan başlıklarla birbirinden ayrılmıştır. Bu başlıklarda; kaçınıcı *kıt* 'a'nın olduğu, bahir ve veznin adı, nazmedilen sözcüklerin özellikleri ya da konusuna işaret eden dizeler yazılır: : *kıt* 'atü 't-tâsi 'a fi 'l-mesnevîyi 'l-mukaffâ bi-tertib-i hurûfi 'l-hecâ veya *kıt* 'atü 's-sâlise aşere fi 'l-mesâdir gâliben ve gayrihümâ nâdiren (*Tuhfe-i Hüsam*'dan).

ez-bag-i 'irfân bârhâ âverdem ey 'âli-cenâb 'irfan bağından meyveler getirdim ey âli-cenab'

tâk asmadır *güre* koruk *engûr* üzüm *bâde* şarâb /

dûşâb pekmez, iç *binûş*, *şîrîn* tatlı, bul *biyâb* (*Tuhfe-i Remzi*'den).

2. Veznin bilinmesi ve kolay ezberlenmesi amacıyla *kıt*'aların sonuna bazı sözlüklerde bir ya da iki takti beyti yazılmıştır. Bir beyitlik olanlarda vezin ilk dizede; iki beyit olanlarda üçüncü dizede verilmektedir:

³¹ Bu konuda geniş bilgi ve kaynakça için bk. Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 61-70.

mef‘ûlü mefâ‘ilün fe‘ûlün

makbûz-ı hezec bu bahra dirler (Sübha-i Sibyân’ dan).

Dil-i âşık eger nezdik eger dūr

olur yârüñ hayâli ile mesrūr

mefâ‘ilün mefâ‘ilün mefâ‘il

hezec bahri müseddes geldi maksûr (Bahrü’l-Garâyib’ den).

3. Kıt‘aların düzenlenişinde çoğunlukla belli bir yol izlenmemekle birlikte kimi sözlüklerde kıt‘aların kafiye ve redifleri dikkate alınarak alfabetik bir düzenleme yapılmıştır:

Birinci kıt‘adan itibaren: *nâm-ı hudâ/şumâ; şarâb/biyâb; behişt/sirişt; aç/aç; seng-lâh/ferâh; perîd/borîd; ber/der; yüz/göz; dimek/ipek...* (*Tuhfe-i Remzî*’ den).

4. İlk kıt‘ada geleneğe bağlı kalınarak Allah’ın ve peygamberin adı ve sıfatları zikredilir ve bu ilk kıt‘alara, *kıt‘a-i şer‘iyye* adı verilir. *Kıt‘a-i şer‘iyye der harf-i elif ez ibtidâ* (*Tuhfe-i Vehbî*’ den).

5. Aynı beyitteki yabancı sözcükler ve Türkçe karşılıkları numaralandırılmıştır. Beyitlerde önce yabancı dile ait sözcüğün daha sonra Türkçe karşılığının verilmesine dikkat edilir. Ancak, vezin gereği ya da başka gerekliliklerden dolayı bu sıralamanın bozulması sonucu doğacak karışıklığı gidermek için yabancı dildeki sözcüğün üstü çizilmiş ve karşılıkların hangi sözcüğe ait olduğunu göstermek için aynı anlama gelen sözcükler aynı numara ile işaretlenmiştir.

Genellikle *nazm* şeklinde düzenlenen manzum sözlüklerde *mesnevî*, *müstezad* ve *terkib-i bend* nazım şekilleri de kullanılmıştır. Manzum sözlükler, genellikle *mesnevî* şeklinde yazılmış bir giriş (mukaddime) bölümü, (Burada, nazmedilir.); ardından asıl eser yani sözlük kısmı ve sonda ebced hesabına ait bilgilerin nazmedildiği (Burada genellikle ebced hesabıyla sözlüğün yazılış tarihi de söylenir.) bölüm olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır.

Arapça-Türkçe manzum sözlüklerden ilki Feriştetoğlu namıyla şöhret bulan Abdullatif ibn Melek tarafından 1392 yılında yazılmış *Feriştetoğlu Lügati*'dir. Sözlük, *kıt'a* başlıklarıyla 22 *kıt'a*ya ayrılmıştır ve toplam 271 beyitten oluşmaktadır. *Kıt'a*larda takti beyti yazılmamıştır. *Kıt'a*ların düzenlenmesinde, kimi sözlüklerde *kıt'a*ların kafiyeli ve redifleri dikkate alınarak alfabetik bir düzenleme yapıldığı hâlde, bu sözlükte böyle bir yöntem uygulanmamıştır. *Feriştetoğlu Lügati*, kitap tertibinde uygulanan geleneğe göre hamdele ve salveleden sonra yazarın adı, eserin yazılış sebebi gibi bilgilerin yer aldığı bir giriş (mukaddime) ile başlamıştır.

Manzum sözlüklerden alınmış örnek beyitler:³²

Hubz etmek kubl öpmek zar' ekmek kul gulâm

Halk yaratmak hark yırtmak ulu kişidür hümâm

İll hısımlık ratb terdür semm igne delügi

Zer' kaygu deşt ova zâhir olmağdur burûc (Feriştetoğlu Lügati'nden)

Ber gögüs ber üzre ber mîve ilet ma'nâda ber

Der kapudır der-dere derde dimek yırt dirse der (Tuhfe-i Remzî'den)

Nedür hınsır kiçi parmak yanı bınsır yanı vüstâ

Şehâdet parmağı sübbâbe ibhâm oldu baş parmak (Sübha-i Sıbyân'dan)

Habl ip bağ 'akd katır bağl yük

Haml hızâm kolağ yular hutâm (Lügât-i Manzûm'dan)

Şibl aslan enügidür zi'b kurd

Daysem ü 'is ü humûs aslandır (Kitâb-ı Lügât-i İbn-i Kalender'den)

Tağrıdır il ü ilâh başlamak oldu ibtidâ

Ağza di fem dahı fah öğmege hamd ü senâ (Lügât-i Manzûm'dan)

32 Örnekler için bk. Necmettin Yurtseven, *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lügatler ve Sümbülzade Vehbî'nin Nuhbe'si*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003; Cemal Muhtar, *İki Kur'an Sözlüğü Lugat-ı Feriştetoğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1993 (Bu yayındaki yanlış ve eksiklikler için ayrıca bk. İbrahim Delice, "Lugat-ı Feriştetoğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî'nin Neşri Üzerine", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 3. Sayı, Sivas 1996, s. 195-232.) ve Ahmet Kartal, *Tuhfe-i Remzî Manzum Farsça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003. Atabey Kılıç, *Mustafâ bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Laçın, 2001.

4.4. Alfabetik Düzenleme

Bugünkü anlamda alfabetik sözlüklerin düzenlenmesinde şüphesiz dünyadaki sözlükçülük geleneğinin ve çeşitli dillerde hazırlanmış alfabetik sözlüklerin etkisi olmuştur. Bu etkiyi sağlayan sözlüklerden biri Türkçe sözcükleri madde başı yaparak Arap alfabesine göre sıralayan *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, birisi de Batıda hazırlanan Osmanlı Türkçesinin söz varlığını içinde bulunduran Meninski'nin 1680'de Viyana'da yazdığı *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae* adlı sözlüğüdür.

Tarihi Kıpçak Türkçesinin söz varlığını içine alan ve Türk sözlükçülüğünün en verimli kısmını oluşturan Kıpçak sahası sözlüklerinden *Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk*, Gırnatalı Ebû Hayyân tarafından H 1312'de yazılmıştır.

Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk'te Türkçe sözcüklerin köklerindeki tüm sesler, Arap alfabesine göre sıralanmıştır. Zemahşerî'nin Arapça *Esâsü'l-Belâga*'sında uyguladığı bu yöntemde sözcükler son veya ilk harflerine göre değil, ilk harften başlayarak birinci, ikinci, üçüncü harfine göre eliften yâ'ya kadar sıralanmıştır.

Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, sözlük, tasrif (morfoloji) ve nahiv (sentaks) olmak üzere üç bölüm olarak düzenlenmiştir. Sözlük bölümünde adlar ve eylemler ayrılmaksızın, Arap alfabesi sırasına göre düzenlenmiştir. Eylemlerin bilinen geçmiş zaman, teklik 3. kişi veya teklik 2. kişi emir biçimleri, madde başı olarak verilmiştir. Türkçe sözcüklerin anlamları genellikle Arapça tek sözcükle karşılanmış; bazen kısa cümlelerle örneklendirilmiştir.³³

Türkçe sözcükleri madde başı vererek alfabetik dizilmiş bir diğer sözlük de *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae*,dir; toplam üç cilttir.³⁴ Sözlük, bir sayfada iki sütun olacak şekilde 1. cilt giriş ve 1-1992. sütunlar; 2. cilt 1993-4220. sütunlar; 3. cilt 4221-6080. sütunlar olmak üzere düzenlenmiş ve sütunlarına göre numaralandırılmıştır.

33 Ahmet B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 388.

34 Mehmet Ölmez, sözlüğün birinci baskısının tıpkıbasımını Türkiye'de 2000 yılında yayımlamıştır. Sözlüğün bu yayımına; dilbilgisi *Grammatica Turcica* (IV. cilt); Latince dizin *Onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum simul idem Index Verborum Lexici Turcico-Arabico-Persicum* (V. cilt) ile birlikte S. Stachowski'nin hazırladığı dizin *Index der türkischen Wörter* (VI. cilt) de eklenmiştir. Sözlüğün 1780-1802'de yapılan ikinci baskısı dört cilttir ve baskı bakımından farklılıklar göstermektedir.

fipatum ac difperfum iri, folumque mutauros aut pamiam derelicturos. Certo è, che fi difpergeranno, diffiparanno, abbandoneranno la loro patria, le loro proprie cafe. Ll. oi. Refignare Principatum. Raffegnar il Principato. S.e. ترك ادب واديسنى مذهب ترک ادب واديسنى مذهب *terki edeb wādīsini mezheb idinüp.* In licentiofam ac inhonestam vitam effufus, *Quodfic Br. Lafciata la via dell bonestà, e della Religione. S.e.*

ترك *terk* ۲. تولغه ترکش *terkeš*, ۳. *tulgha* ۲. دمر تقیه *demyr tek-je*. Pharetra, cassis, galea ferrea. *Turcasso, elmo, celata.*

ترك *terk* ۲. *Contrañtum ex tirak* ۲. *terak* ۲. *quod uide.*

ترك *terk* ۲. Pl. اتراك *etrakl*. Turca, Turcz, Gens inter Chorasmios & extreme Orientis Tataros. *Gol. خطا وختن و دشت قباچاق مملکتکنک اهلنه دیرلر اندرک*

cz, ۳. Amasij, formosi, dilecti, ۳. cornuti. *Ni. Mendici. Gol. اولوخاتون ایلو chātün. Matriona, domina.*

ترك *terke* ۲. Pl. ترك *türkl*. Ovum excluso pullo relictum, ۳. *Cassis, galea. V. Gol.*

ترك *terke* ۲. Pl. ترك *türkl*. Ovum excluso pullo relictum, ۳. *Cassis, galea. V. Gol.*

ترك *terke* ۲. Pl. تركات *terikit*. Res relicta, hereditas, quam quis post vitam relinquit. *Eredità, lascio.*

ترك تازه *terk taze*, ۳. ترك تاز *terk taze*, ۳. *türkitaze* ۲. *تاز و غارت ایچون ایل اوزرنه*

چیبک و چیبکی *inghma we çhäret içiün il üzerine ciapmak we ciapigi*. Excurfio, irruptio depopulandi, vel prædandi causâ. *تازوشیوه نازوشیوه* ۳. *māzu širec*. Simulata indignatio, aut recufatio, diffimulatio *amantium, seu amasiorum. Ni.*

ترك *terke* ۲. *türkçe* ۲. *türkçe* ۲. *Turcice, Türckisch / auff*

Meninski'nin sözlüğünden 'Türk' ve 'Türkçe' maddeleri

Türkçe sözcüklerin Latin harflerine aktarılışı, günümüz Türkçesinin ses bilgisi açısından dönemin Osmanlıcasındaki durumunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca, Türkçe sözcükler, madde başı olarak alındığı gibi Arapça ve Farsça sözcüklerin Türkçe karşılıklarını gösterirken de geçmektedir. Sadece Türkçe madde başı olarak geçen sözcük sayısı 9000 civarındadır. Madde başlarının açıklanmasında kullanılan sözcükler ise ayrıca söz varlığının büyük bir bölümünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu sözlük, 17. yüzyıldaki Osmanlı Türkçesinin söz varlığını ortaya koyan en zengin çalışmadır.

Sözlükte yer alan maddelerin büyük bir kısmı Doğu yazmalarından, çok az bir bölümü de Doğu dillerinin dil bilimine ait Avrupa eserlerinden; dinsel, edebi, tarihsel ve sözlüksel-dilbilgisel içerikli altmış esere dayanmaktadır. Avrupa dilleri için hazırlanmış sözlükler ise kaynakları arasında yer almaz.

Sözlüğün Türkiye baskısına yazdığı giriş bölümünde Stanislaw Stachowski, Meninski ve sözlüğünü: "Meninski *Thesaurus*'unu yayımlamakla

bize Osmanlı Türkçesinin, dönemindeki en büyük sözlüğünü ulaştırmış, Türkçe sözcükleri beş Avrupa diline çevirmesiyle de Avrupalı bütün bilim adamlarınca kullanılanbilir bir sözlük ortaya koymuştur. Sözlük, bugün de olağanüstü değerde bir dil anıtı olup Osmanlı tarihi ve kültürünü öğrenmek için zengin bir bilgi kaynağı, hepimizin sürekli yararlandığı bir kaynaktır. Thesaurus’tan yararlanmadan Osmanlı Türkçesi dil ve kültür tarihi üzerine yapılacak ciddiye alınır bir araştırma neredeyse düşünülemez.” şeklinde değerlendirmiştir.³⁵

5.0. İnsanlar her zaman kendi dillerinin kurallarını ya da başka dilleri öğrenme gereği duymuşlardır. Bu gereklilik doğrultusunda yazının ilk kullanılımasından bugüne kadar yazı dillerinin gramerleri veya sözlükleri yazılmıştır. Sözlükler, dil öğretiminde kullanılan bir araç olduğu gibi, dillerin söz varlığını içeren, dilin yapısı ve işleyişi hakkında bilgi veren, diğer dil ve toplumlarla ilişkileri gösteren önemli kaynaklardır. Bu kaynakların bugüne kadar ulaşanları dikkate alındığında, bunların düzenlenmesinde temel olarak kullanılan bazı yöntemler ortaya çıkmıştır. Hem sözlüklerin bugünkü biçimlerinin ne tür denemeler veya uygulamalar sonucu oluştuğunu hem de çeşitli dillerde hazırlanmış sözlüklerin düzenleniş özellikleriyle birbirlerini etkileme ya da birbirlerine örneklik teşkil etme bakımından nasıl bir gelenek oluşturduklarını ortaya koymak, düzenleme yöntemleri bakımından Türkçenin sözlükçülük geleneği içindeki yerini belirlemeye katkı sağlayacaktır.

Türk dilinin sözlüklerinin tamamını incelemekten pekçok konuda olduğu gibi düzenleme yöntemi konusunda da tam bir bilgi vermek zordur. Çünkü, dünya dilleri açısından, sözlüklerin bir kısmına ulaşmak ve onların her birini bu yönüyle incelemek gerekecektir. Türk dillerinin sözlükleri açısından ise gerek tarihi lehçeler gerek günümüz lehçeleriyle yazılmış, sayıları binlerle ifade edilen sözlükler, değişik sözlük türlerinde, her birisi farklı amaçlarla, farklı yöntemlerle hazırlanmıştır. Bu iş, yapılamaz değil, ama uzun zaman gerektiren ve hacimli bir çalışma oluşturacak bir konudur. Ancak, genel olarak

³⁵ Franciscus a Mesgnien Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae* (1680), (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), 1. cilt, Simurg, İstanbul 2000, s. XXI.

bir değerlendirme yapıldığında, Türk dilinin sözlüklerinin düzenlenmesinde, temel olarak *mensur düzenleme*, *satır arası düzenleme*, *manzum düzenleme* ve *alfabetik düzenleme* yöntemleri kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akalın, Şükrü Halük, *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati 't-Türk*, TDK Yayınları, Ankara 2008.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) III*, TDK Yayınları, Ankara 1982.
- Ata, Aysu, *Türkçe İlk Kur 'ân Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara 2004.
- Belkin, Vladimir Mihayloviç, *Arapkaya Lexikologiya*, Moskova 1975.
- Boz, Erdoğan, “Sözlük ve Sözlükçülük Sorunu”, *Türkçenin Çağdaş Sorunları*, Divan Yayınları, İstanbul 2006: 9-46.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi I-II*, 3. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1984.
- Caferoğlu, Ahmet - Özden Tanerine, “Yeniçağ Türk Dili Lüगतleri”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIV. Cilt, 1 Temmuz 1996: 9-52.
- Çetin, Nihad M., “Arap Edebiyatı” maddesi, *DİA/3*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1991.
- Dankoff, Robert - James Kelly, *Mahmud al-Kaşgari, Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*, Sources of Oriental Languages and Literatures 7, Harvard, 1982.
- Delice, İbrahim, “Lugat-ı Ferišteoęlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî'nin Neşri Üzerine”, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 3. Sayı, Sivas 1996: 195-232.
- Demirci, Jale, “Kıpçak Sözlükleri”, *Kebikeç*, S. 6, 1998: 145-151.
- Dilâçar, A., *Dil, Diller ve Dilcilik*, TDK Yayını, Ankara 1968, s. 188.
- Diñçol, Ali M., *Eski Anadolu Dillerine Giriş*, İstanbul 1970.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lûgati 't-Türk*, Tıpkıbasım/Facsimile, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- Eminoğlu, Emin, *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010.
- Eminoğlu, Emin, *Abbâs ibni Hamza es-Sabrâni, Kitâbü'l-Ef'âl, Kıpçakça Satır Arası Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011. (Baskıda)
- Ercilasun, Ahmet B., *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Eren, Hasan, “Çağatay Lüगतleri Hakkında Notlar”, *AÜ-DTCF Dergisi*, C. VIII, Sayı 1-2, Mart-Haziran 1950: 145-163.

- İtil, Abidin, *Sanskrit Kılavuzu*, AÜDTCF Yayını, Ankara 1963.
- Kaçalin, Mustafa S., “Dîvânü Lügâti’t-Türk”, *DİA/9*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1994.
- Kartal, Ahmet, *Tuhfe-i Remzî Manzum Farsça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, “Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri Dosyası”, Yıl 3, Sayı 6, Kebikeç Yayınları, Ankara 1988.
- Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, “Günümüz Türk Dilleri ve Sözlükleri Dosyası”, Yıl 4, Sayı 7-8, Kebikeç Yayınları, Ankara 1999.
- Kılıç, Atabey, *Mustafâ bin Osmân Keskin, Manzûme-i Keskin (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Laçin, 2001.
- Kramer, S. N., *Tarih Sümer’de Başlar*, (Çeviren: Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990.
- Meninski, Franciscus a Mesgnien, *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae (1680)*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), I-III cilt, Simurg, İstanbul 2000.
- Muhtar, Cemal, *İki Kur’ân Sözlüğü Lügat-ı Ferišteoğlu ve Lügat-ı Kânûn-ı İlâhî*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- Ölmez Kargı, Zuhal, “Çağatayca Sözlükler”, *Kebikeç*, S. 6, 1998: 137-144.
- Öz, Yusuf, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.
- Öz, Yusuf, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya 1999.
- Öz, Yusuf, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, TDK Yayınları, Ankara 2010.
- Perek, Faruk Z., *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1961.
- Tekin, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yayınları, Ankara 1995.
- Yavuzarslan, Paşa, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlüçlüğü*, Tiyyem Yayıncılık, Ankara 2009.
- Yıldız, Nuray, “Eski Çağın Başvuru Eserleri ve Eski Çağ Sözlüçlüğü ve Sözlükleri”, *Kebikeç*, S. 6, 1998: 189-210.
- Yurtseven, Necmettin, *Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lügatler ve Sümbülzade Vehbî’nin Nuhbe’si*, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Yüce, Nuri, “Mukaddimetü’l-Edeb”, *DİA/31*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.
- (Footnotes)
- 1 Emin Eminoglu, *Abbâs ibni Hamza es-Sabrânî, Kitâbü’l-Ef’âl Kıpçakça Satır Arası Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara 2011. (Baskıda)

ABSTRACT

A lot of grammar books and dictionaries of written languages have been written since the Sumerians first used the text. When the dictionaries surviving until now have been generally investigated, it is seen that there are several main methods that are used in lexicography. In this study, it is aimed to determine how dictionaries in various languages influenced each other and also to identify what main methods of writing dictionaries are in the practice of Turkish lexicography since its beginning.

Key Words: *Dictionary, lexicography, preparing method, lexical organization.*

SÖZLÜKÇÜLÜK TEKNİĞİ AÇISINDAN TÜRKÇE CEP SÖZLÜKLERİ

Hüseyin Kahraman Mutlu*

ÖZET

Cep sözlükleri diğer sözlük çeşitlerinden farklı olarak sadece günlük hayatta kullandığımız temel kelimelerden oluşur. Bu sözlükler biçim özelliklerinden dolayı kolayca taşınabildiklerinden “Cep Sözlüğü” olarak isimlendirilmişlerdir. Bize göre herhangi bir eserin bir tür olarak isimlendirilmesinde ebatları veya biçim özelliklerinden ziyade içeriği ve hazırlanma metotları göz önünde tutulmalıdır. Biz bu konuda “Cep Sözlüğü” yerine “Temel Sözlük” isimlendirmesini teklif ediyoruz.

Ülkemizdeki sözlükçülük çalışmalarında cep sözlüğü tabirinden genellikle yabancı dil öğrenime yönelik küçük ebatlardaki sözlükler anlaşılmaktadır. Bize göre genellikle iki dilde hazırlanan bu çalışmalara öncelikle dillerin temel söz varlıklarının tam olarak tespit edilmesinden sonra geçilmesi uygun olacaktır. Ayrıca her dilin temel söz varlığı farklı olacağından herhangi bir dil için saptanan temel kelimeler de sözlükten sözlüğe değişken bir durum olmamalıdır.

Bu çalışmada cep sözlükleriyle ilgili isimlendirme ve sözlük hazırlama teknikleri üzerinde durularak Türkçe ile ilgili hazırlanan bazı cep sözlüklerinden örnekler verilecektir.

***Anahtar Kelimeler:** Kelimeler, Sözlükler, Cep Sözlükleri, Türkçe.*

I. Giriş

Cep sözlüğü, günlük yaşantımız sırasında ihtiyaç duyulan temel söz varlığından meydana gelen ve daha çok günlük ihtiyaçların karşılanırken baş vurulduğu bir sözlük çeşididir. Buradaki belirleyici unsur sözlüğün günlük

* Yard. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi

veya genel kullanımlara cevap vermesi yanında aynı zamanda yanımızda da kolaylıkla taşınabilir olmasıdır. Tüm sözlük türlerinde olduğu gibi cep sözlüklerinin hazırlanmasındaki önemli hususlardan biri o dilin temel söz varlığının ve sözlüğün hitap ettiği hedef kitlenin saptanmasıdır (Kocaman, 1998:112).

Dilimizde genellikle Türkçe ile birlikte yabancı bir dile dayalı olarak hazırlanan cep sözlüklerinde biçim ve içerik yönlerinden ortak bir sözlük hazırlama metodu bulunmamaktadır¹. Bu doğrultuda Türkçe ile ilgili cep sözlüklerinde; hedef kitle, söz varlığı, tanımlar, ebatlar ve madde başı kelimeler gibi hususlar göz önüne alındığında hazırlanan cep sözlüklerine gözden kaçan bazı noktaların bulunduğu görülmektedir.

Burada üzerinde durulması gereken konulardan biri de cep sözlükleriyle ilgili isimlendirme meselesidir. Bu sebepten yazımızda öncelikle bu isimlendirme ile içerik meseleleri ele alınacak ve son olarak Türkçe ile ilgili hazırlanan bazı cep sözlükleri konumuz çerçevesinde kısaca tanıtılmaya çalışılacaktır.

II. Cep Sözlüğü Kavramı

Cep sözlüğü kavramından önce dilimizde cep ismiyle birlikte kullanılan diğer kavramlara bakmakta yarar vardır. Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğü’nde, cep sözlüğü yanında konuyla ilgili olarak “*cep defteri*², *cep feneri*³, *cep harçlığı*⁴, *cep kitabı*⁵, *cep saati*⁶, *cep takvimi*⁷, *cep telefonu*⁸, *cep televizyonu*⁹” gibi kavramlar bulunmaktadır (TDK, 2005:359). Konumuzla ilgili cep kelimesi ise “*Genellikle bir şey koymaya yarayan, giysinin belli bir yeri açılarak içine yerleştirilen astardan yapılmış parça*” biçiminde tanımlanmaktadır (TDK, 2005: 359). Bu belirtilen kavramların tamamındaki ortak özellik

1 Türkçe ile ilgili cep sözlükleri daha çok “Türkçe-Yabancı dil ve Yabancı dil-Türkçe” şeklinde hazırlanmıştır. Burada göz önünde tutulması gereken bir husus da bu sözlüklerin yüzeysellikten ve ticarî kaygıdan olabildiğince uzak tutulmasıdır.

2 Cebe sığabilecek büyüklükteki defter.

3 Cepte taşınabilen, pilli, küçük fener.

4 Bir kimseye ufak tefek gündelik harcamaları karşılaması için verilen para.

5 Cepte taşınacak, cebe girecek biçimde küçük kitap.

6 Cepte taşınan saat.

7 Cepte taşınabilecek küçük boy takvim.

8 Kişinin yanında taşıyabildiği, kablosuz telefon.

9 Çok küçük boyutta veya cebe sığabilecek küçüklükteki televizyon.

söz konusu nesne ile o nesnenin cep boyutu arasındaki uygunluktur. Bir nesnenin herhangi bir cep içerisinde kolaylıkta taşınabilmesi o nesnenin cep ismiyle birlikte kullanımını da beraberinde getirmektedir.

Türkçe Sözlük'te cep sözlüğü kavramı, “*Cepte taşınabilecek ve günlük gereksinime cevap verebilecek nitelikteki küçük sözlük*” biçiminde açıklanmıştır (TDK, 2005:360). Gerek cep sözlüğü, gerekse cep ismiyle birlikte kullanılan diğer kelime gruplarındaki ilk ortak nokta, kastedilen nesnenin “*Cepte taşınabilirliği*”dir. Burada ilk planda sözlüğün muhtevadan ziyade biçim özellikleri öne çıkmaktadır. Bu konu bizce üzerinde durulması gereken bir durumdur.

Çalışmamız kapsamında incelenen cep sözlüklerinde bu türün isimlendirilmesiyle ilgili bir açıklama yoktur. Dilimizde bu tür sözlüklerin isimlendirmelerine baktığımızda “*cep sözlüğü, kısa sözlük, turistik sözlük, küçük (minik) sözlük, pratik sözlük, parmak sözlük, yolcu sözlüğü, el sözlüğü, temel sözlük ve genel (umumi) sözlük*” gibi kullanımlar mevcuttur. Söz konusu tabirler arasındaki benzerlik bu sözlüklerin boyut olarak hemen hemen aynı ebatlarda bulunmasıdır.

İçerik olarak ise başta madde başı kelime sayısı ve temel söz varlığı gibi konularda farklılıklar görülmektedir. Bu durum bize bu sözlüklerin hazırlanırken hangi kıstasların göz önünde tutulduğu sorusunu çağrıştırmaktadır. Çünkü buradaki madde başlarının doğru bir şekilde tespit edilebilmesi için sözlüğün hazırlanmasından önce bazı araştırmaların yapılması gerekmektedir. Söz gelimi Türkçe ile ilgili bir cep sözlüğü hazırlanırken günün koşullarına göre Türkçe'nin temel söz varlığının belirlenebileceği yazılı ve sözlü kaynakların farklı açılardan incelenmesi gerekmektedir.

Bu sözlük türünün isimlendirilmesiyle ilgili olarak bize göre en uygun terimin “*Temel Sözlük*” olduğu düşünülmektedir. Temel sözlük tabiriyle yazılı ve sözlü olarak bir dilin dayandığı temel kelimelere ve ifadelere işaret edilmektedir. Bir dildeki temel kelimelerin ne olduğu meselesi ayrı bir araştırma

konusu olup bu tabirden kısaca temelde günlük dile dayalı kelimeler kastedilmektedir.

Fakat bu temel kelimelerin kime veya neye göre belirleneceği konusunda sadece okul ve öğrenci temelinde bir sınırlamaya gidilmemelidir. Temel sözlüğün hedef kitlesinin saptanmasında okul çevreleriyle birlikte toplumun tüm kesimleri göz önünde tutulmalıdır. Hatta bu sözlüklerden yalnız o dilin konuşucularının değil, o dili öğrenmeye çalışan yabancı unsurların da yararlanacağı düşünülmelidir. Dolayısıyla bu konunun Türkçenin eğitimi ve öğretimi ile de doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Yabancılara yönelik Türkçe eğitimi konusunda ülkemizde özellikle 1990 yılından sonra başta Gazi ve Ankara Üniversitelerinde Türkçe Öğretim Merkezleri (TÖMER) açılmıştır. Bu noktada Türkçe'nin temel eğitiminin verildiği bu kurumlarda dilimizin temel söz hazinesinin tespit edilmesinin daha kolay olacağını düşünmekteyiz.

Diğer yandan cep sözlüklerinin biçim özellikleri elbette önemlidir. Daha çok pratik kullanıma yönelik olarak tasarlanan cep sözlükleri kolaylıkla taşınabilir ebatlarda olmalıdır.¹⁰ Bu konuda sözlüğün kağıt kalitesi ve cilt özellikleri de pratik kullanımıyla uyumlu olmalıdır.

III. Türkçeye İlgili Bazı Cep Sözlükleri

Bölüm başlığımız Türkçeye ilgili Cep Sözlüğü çalışmaları olmasına rağmen bu bölümde ilk olarak ele alacağımız sözlük, İngilizce- İngilizce biçiminde tek dilli olarak hazırlanmış **The Marriam-Webster Pocket Dictionary** adındaki sözlüktür. The Marriam-Webster Pocket Dictionary, madde başı olarak 25.000 kelime içermektedir¹¹. Sözlüğün ilk kısmında sözlükte kullanılan ünlü ve ünsüzlerin telaffuz biçimlerine yer verildikten sonra madde başı kelimeler sıralanmıştır. Bu bölümünden sonra kısaltmalar ve Birleşik Devletler

¹⁰ Bu konuda sadece cep sözlükleri değil diğer edebî türlerin cep boyutlarındaki kitaplarının da hesaba katılması gerekmektedir. Bazı Batı ülkelerinde pratik kullanımlara yönelik olarak hazırlanan cep kitaplarındaki yoğunluk dikkat çekmektedir. Bu konuda ülkemizde de bir cep kitabı endüstrisinin kurulması gerekmektedir.

¹¹ Sözlüğün hazırlanış biçimiyle ilgili olarak “ *This pocket-size dictionary has been specially prepared by recognized leading dictionary makers for general use*” açıklaması verilmiştir.

ile Kanada’da bulunan eyaletlerin nüfus oranları verilmiştir. En son bölümde İngilizcedeki yabancı kelime ve kelime gruplarının karşılıkları yer almaktadır.

Çalışmamızda tanıtılacak ikinci sözlük “ **Redhouse Portable Dictionary, English - Turkish // Turkish - English**” adındaki iki dilli cep sözlüğüdür. Bu sözlük Türkçeye “İngilizce-Türkçe // Türkçe-İngilizce, Redhouse El Sözlüğü” biçiminde çevrilmiştir. Sözlüğün muhtevasıyla ilgili olarak giriş bölümünde, “ *Sözlük, en gerekli ve günlük konuşma dilinde geçerli olan sözcükleri kapsayacak, aynı zamanda kolayca taşınabilecek büyüklükte düzenlenmiştir*” açıklaması yer almaktadır. Açıklamalardan sonra İngilizce ve Türkçe kısaltmalar bölümleri ile İngilizce’de kural dışı fiiller listesi verilmiştir. Daha sonra İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce bölümlerinden oluşan madde başı kelimelerin sıralanmasına geçilmiştir. Madde başı kelime sayısı için sözlükte herhangi bir rakam verilmemiştir.

İngilizce-Türkçe cep sözlüğü durumundaki diğer bir eser “**The Essential English Dictionary, English-Turkish Version**” adını taşımaktadır. Eser, temelde 2000 madde başı kelimeye dayanmaktadır. Sözlüğün hazırlanma tekniği hakkında “ *Essential English Lugatinin şümillü ve etraftı bir eser olduğu iddiasında değiliz. Bilâkis bu küçük sözlüğün en dar bir çerçeveye göre hazırlandığını söylemek doğru olur. Bu itibarla, içine ancak ilmî araştırma ve uzun öğretim tecrübesi neticesinde elzem oldukları meydana çıkan temel kelimeler alınmakla iktifa edilmiştir. Çünkü İngilizcenin öz mayası diyebileceğimiz bu kelimeler olmadan bu dili tabii ve normal bir şekilde yazıp konuşmaya imkân yoktur.*” açıklaması mevcuttur.

Sözlük, İngilizce telaffuzun esasları, İngiliz alfabesi, bu lugati kullanma kılavuzu, en lüzumlu kelimeler, en lüzumlu gramer terimleri, Essential English kitaplarında rastlanan kıyassız fiiller; Ek I başlığı altında, en lüzumlu otomobilcilik terimleri, en lüzumlu radyo terimleri, en lüzumlu malî ve ticarî terimler, en lüzumlu spor ve oyun terimleri; Ek 2 başlığı altında, en lüzumlu askerlik, denizcilik ve havacılık terimleri; Ek 3 başlığında, en lüzumlu tartı ve ölçüler, mukayeseli bazı tartı ve ölçüler ile Ek 4 başlığında, İngilizce’de başlıca kısaltmalar bölümlerinden meydana gelmektedir.

Türkçe-İngilizce cep sözlükleri kapsamında çalışmamızda yer alan son eser, FONO yayınları arasında yayımlanan **Turkish-English Pocket Dictionary, İngilizce Cep Sözlüğü**’dür. Sözlükte her dil için ortalama 10.000 adet madde başı kelime bulunmaktadır. Bu eser, İngilizce okunuş kuralları, kısaltmalar, İngilizce-Türkçe ve Türkçe-İngilizce madde başı kelimeler, İngilizce’deki düzensiz fiiller ve ülkeler” bölümlerinden meydana gelmektedir.

Fransızca-Türkçe cep sözlüğü olarak hazırlanan **Dictionnaire Universel Langenscheidt Turc-Français // Français-Turc** adlı eserde madde başı olarak her iki dil için de 8000 civarında kelime bulunmaktadır. Sözlük, kısaltmalar, söyleniş işaretleri, Türk alfabesinin okunuşu, Türkçe-Fransızca ve Fransızca-Türkçe madde başı kelimeler ile sayılar gibi bölümlerden meydana gelmektedir.

Almanca-Türkçe olarak hazırlanan **Langenscheidts Taschenwörterbuch, Der Türkischen und Deutschen Sprache, Teil II, Deutsch-Türkisch** adlı sözlükte madde başı kelime sayısı verilmemiştir. Sözlüğün hazırlanmasıyla ilgili olarak yapılan açıklamada “ *Takdim ettiğimiz Almanca-Türkçe Cep Sözlüğü, bugün her iki dilde yazı ve konuşma dillerinde kullanılan kelimelere dayanılarak hazırlanmıştır. Eski kelimeler, bugünün kullanılış çerçevesinde ve tahsis edilen yer ölçüsünde sözlük içine alınmıştır*” denilmektedir.

Bu sözlük de önsöz, sözlüğün kullanılması hakkında önbilgi, sözlükte kullanılan kısaltmalar, Almanca söyleniş kuralları, Alman Alfabesi, Almanca-Türkçe sözlük, Almanca’da çok kullanılan kısaltmalar, Almanca’da çekim kuralları, Almanca’nın kural dışı fiilleri ve sayı sıfatları bölümlerinden meydana gelmektedir. Sözlüğe genel olarak bakıldığında gramer bölümlerine genişçe yer verildiği görülmektedir.

Türkçe ve Macarca ile ilgili olarak hazırlanan **Útszótár Török-Magyar** (Turistik Sözlük, Türkçe-Macarca) adlı sözlükte yaklaşık 10.000 madde başı kelime bulunmaktadır. Sözlük, cep boyutunda turist ve yolculara mahsus hazırlanmıştır. Bu konuda sözlükte “ *Son yıllarda yoğunlaşan Türkiye*

ile Macaristan arasındaki turistik geziler ve diğer ilişkiler, Macarca-Türkçe ve Türkçe-Macarca bir sözlüğün eskiden beri duyulan ihtiyacını daha da arttırdı. Bu yüzden ilk adım olarak bir yolcu sözlüğünün hazırlanmasına karar verildi....sözlüğün Macaristandaki yolculuklarda, günlük konuşmalarda ve basit metinlerin çevrilmesinde kullananlara yararlı olacağını umarız” açıklaması mevcuttur. Sözlük, önsöz, okunuşunda Türkçeye göre bir değişiklik olan harflerin yazılışı ve söylenişi, kısaltmalar ve işaretler ile Türkçe –Macarca sözlük bölümlerinden oluşmaktadır.

Türkçe ve Fince sahasında hazırlanmış olan ve **Suomu Turkki Suomi Taskusanakırja** (Fince-Türkçe- Fince Sözlük) adını taşıyan eser, 31.000 madde başı kelimedenden meydana gelmiştir. Sözlüğün hazırlanışıyla ilgili olarak önsöz bölümünde “ 31..000 maddebaşı içeren sözlük, bir cep sözlüğü görünümü taşısa da, orta boy bir sözlük olup, hem Türk hem Fin dili söz varlığını sıklık sayımları doğrultusundaki kelimeleri içine almaktadır. Yayıncının isteği üzerine sözlüğe turistik bir harita ve kullanıcının günlük dil kullanımına yardımcı olacak ifadeleri ve sözcükleri içeren çeşitli listeler eklenmiştir” denilmektedir. Sözlük, önsöz, alfabeler ve harflerin okunuşları, Fince’de kullanılan alfabe, Türkçe’de kullanılan alfabe, kısaltmalar, Fince-Türkçe sözlük, sayılar, yararlı sözler (cümleler), yiyecek adları bölümlerinden meydana gelmektedir.

Arapça ile ilgili olarak hazırlanan **Türkçe-Arapça // Arapça-Türkçe Cep Lügati** adındaki sözlükte maddebaşı olarak yaklaşık 20.000 kelime bulunmaktadır. Sözlük, takdim, günlük hayatta gerekli olan farklı konulardaki cümle örnekleri, Türkçe-Arapça sözlük, Arapça-Türkçe sözlük ve birkaç söz bölümlerinden meydana gelmektedir. Sözlüğün birkaç söz bölümünde “ *Bu çalışmamızın, Arapça ile ilgilenenlere, öğrencilere ve çeşitli Arap ülkelerindeki işçilere faydalı olacağını umar...*” açıklaması mevcuttur.

İngilizce’den sonra Türkçe ile ilgili bol miktarda cep sözlüğünün hazırlandığı dil Rusça’dır. **Karmanny Türetsko-Russkiy Slovar** (Türkçe-Rusça Cep Sözlüğü) adlı sözlükte 6000 civarında madde başı kelime bulun-

maktadır. Sözlüğün açıklamalar bölümünde, Türkçe-Rusça Cep Sözlüğü’nün Türkiye’ye giden ve Türkiye’den gelen turistler ve Türkçe’yi öğrenmeye başlayanlar için hazırlandığı belirtilmektedir. Eser, önsöz, kullanım kılavuzu, kısaltmalar, Türkçe alfabe, madde başı kelimeler ve bazı coğrafi yer isimleri bölümlerinden meydana gelmektedir.

Türkçe Okunuşlu Türkçe-Rusça Cep Sözlüğü, Türkçe Rusça olarak hazırlanan diğer bir cep sözlüğüdür. Bu sözlükte madde başı olarak 12.000 kelime bulunmaktadır. Sözlük, kullanım kılavuzu, Kril alfabesi, kısaltmalar, madde başı kelimeler, bölümlerinden meydana gelmektedir. Bu sözlüğün 24.000 madde başı kelimedenden meydana gelen Türkçe-Rusça ve Rusça-Türkçe şekli Multiginal yayınları arasında mevcuttur.

Çalışmamızda son olarak tanıtılacak olan cep sözlüğü Mustafa Nihat Özön tarafından hazırlanan **Yeni Türkçe Cep Sözlüğü**’dür. Sözlük okullar için hazırlanmış olup günün şartları içerisinde eski ve yeni bütün terim ve sözleri ihtiva etmektedir¹². Sözlüğün hazırlanmasıyla ilgili olarak “*Okullar için bir sözlük yapmak işi ilk ağızda bir çerçeve bahsidir.: Dilimizin bugünkü durumunda gayet geniş ve bol olan kelime yığını içerisinde ‘nelerin yarayacağı’ bu çerçevenin temelidir.... Bunun için ilk çare olarak akla gelen şu oldu: Okul kitaplarını taramak ve bir de son birkaç aylık türlü gazete ve dergilerden bazı taramalar yapmak. İşte bu küçük sözlük böyle bir taramanın sonudur*” açıklaması mevcuttur. Sözlükte madde başı kelime sayısı hakkında bir rakam belirtilmemiştir. Eser, birkaç söz, kısaltmalar ve madde başı kelimelerin verildiği sözlük bölümü ile deyimler ve tabirler bölümlerinden meydana gelmektedir.

IV. Sonuç

Genel olarak Türkçe ile alakalı hazırlanan bazı cep sözlükleri ve cep sözlüğü kavramının ele alındığı bu çalışmada bize göre öne çıkan hususlardan ilki, cep sözlüğü türünün daha uygun bir isimlendirmeye karşılanmasıdır. Bir edebî türün isimlendirilmesinde biçim veya dış görünüşünün değil muhteva ile

¹² İlk ve ortaöğretim düzeyinde hazırlanmış sözlüklerle ilgili olarak daha önce Yusuf Çotuksöken tarafından bir çalışma yapılmıştır (Çotuksöken, 1999:61-65).

işlevinin göz önünde tutulması gerekir. Bu nedenle biz “Cep Sözlüğü” terimi yerine “Temel Sözlük” terimini teklif ediyoruz.

Cep sözlüklerinde dış görünüş ve ebat özellikleri, günlük hayattaki pratik kullanımlarından dolayı elbette küçük boyutlarda olmasını gerektirmektedir.

İkinci husus cep sözlüklerinin hazırlanma metotlarıyla ilgilidir. Bu sözlükler hazırlanmadan önce dildeki günlük konuşma ve yazım için gerekli olan temel söz varlığı tespit edilmeli ve hedef kitle olarak toplumun yalnız eğitimle ilgili çevreleri değil, eğitim ve öğretim dışında kalan tüm kesimleri göz önünde tutulmalıdır.

Cep sözlükleri hazırlanırken daha önceki büyük sözlüklerden madde başı kelime seçimi yerine bu konuda daha kapsamlı araştırmalar yapılarak özgün eserlerin ortaya konulması gereklidir.

Cep sözlüğü konusunda diğer bir konu da madde başı kelimelerin tespit edilmesinden sonra hedef kitleye göre uygun bir üslupla bu kelimelerin tanımlanması ve örneklendirilmesidir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi herhangi bir dilde Temel sözlük hazırlama işi aslında o dilin temel eğitimi ile yakından ilgilidir. Bu noktada günümüzde dünyanın birçok ülkesinde öğretilmekte olan Türk dili için de günümüzün şartlarına uygun bir Temel sözlük hazırlama ihtiyacı doğmuştur.

KAYNAKÇA

AGANİN, R.A; **Karmanny Türetsko-Russkiy Slovar**, Denetleyen: V.G.Şcerbinin, Sovyetskaya Entsiklopediya Yay., Moskova1968.

ATILLA, Jorma; **Suomu Turkki Suomi Taskusanakırja**, Fince-Türkçe- Fince Sözlük, Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki 2002.

AYYILDIZ, Erol; **Türkçe-Arapça // Arapça Türkçe Cep Lügati**, Ensar yayıncılık, İstanbul 2010.

ÇOTUKSÖKEN, Yusuf; **Okul Sözlükleri Üzerine**, Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, Sayı: 7-8, Ankara 1999.

GÉZA, Dávid; **Útszótár Török-Magyar**, Turistik Sözlük, Türkçe-Macarca, Felelős vezető: Hazai György, Budapest 1987.

G., C. Marriam CO; **The Marriam-Webster Pocket Dictionary**, Pocket Books, Inc. New York, N.Y, Philippine Islands 1947.

KOCAMAN, Ahmet; **Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülük**, Kebikeç, İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, Sayı 6, Ankara 1998.

KORNRUMPF, H.Jürgen; **Langenscheid Dictionnaire Universel, Turc-Français // Français-Turc**; Langenscheid, Berlin, Munich, Zurich, 1966.

KORNRUMPF, H.Jürgen; **Langenscheidts Taschenwörterbuch Der Türkischen und Deutschen Sprache, Teil II**, Deutsch-Türkisch, Von Prof. Dr. Hans-Jürgen Kornrumpf, Völlige Neubearbeitung 1987, Berlin und München 1987.

ÖZÖN, M. Nihat; Okullar İçin **Yeni Türkçe Cep Sözlüğü**, Eski ve Yeni Terim ve Sözlükler, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1945.

Redhouse El Sözlüğü, İngilizce-Türkçe//Türkçe-İngilizce, Redhouse Portable Dictionary, English-Turkish//Turkish-English, SEV Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş., İstanbul 2000.

ŞÇERBİNİN, V.G.; **Türkçe Okunuşlu Türkçe-Rusça Cep Sözlüğü**, Tabevi Yay., İstanbul 1993.

TDK; **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları, Ankara 2005.

ABSTRACT

The pocket dictionaries are consist of the words that we use in our colloquial language. These dictionaries are named by “The Pockect Dictionary” because of to carry is more than practical of the other dictionaries. We must consider when is a work named its substances. Because of we are named these dictionaries as “ The Basic Dictionaries”. From these works are being understood only the small dictionaries that directed teaching foreign language in our country. Primarily, we must to start writing these works later to determine the essential words in whichever language. Furthermore, as to be differ the essential works that used each language, this musn't a flexible state for each language.

In this work, will be touched on the preparation technics and denominating of the dictionaries and will be offered some samples from some of the dictionaries.

Keywords: *The Pockect Dictionary, The Turkish Pockect Dictionary, colloquial language, preparation technics of the dictionaries*

TÜRKÇE SÖZLÜKLERDE EŞADLI SÖZLÜKBİRİMLERDEN TÜREMİŞ SÖZLÜKBİRİMLERİN TANIMLANMASI SORUNU

Fatih Doğru*

ÖZET

Türkçe sözlüklerde kökenleri ve anlamları farklı; gösterileni ayrı, göstereni aynı olan “eşadlı” özellikteki bazı sözlükbirimlerden türemiş sözlükbirimlerin tanımlarında bir takım sorunlar vardır. Bu çalışmada “Türkçe Sözlük” ve “Misalli Büyük Türkçe Sözlük”ün “K” maddesinde bulunan eşadlı sözlükbirimler ve bunlardan türemiş olan sözlükbirimler incelenmiş, bunların söz konusu sözlüklerde ne şekilde tanımlandıkları gösterilmiş ve tanımlarındaki eksiklikler veya yanlışlıklar ele alınmaya çalışılmıştır. “Birleştirilmiş Eşadlı Sözlükbirimler” bölümünde tek sözlükbirim altında birleştirilmiş olan sözlükbirimler; “Belirsiz Tanımlar” bölümünde de hangi eşadlı sözlükbirimden türediğı belirli olmayan sözlükbirimler gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, eşadlılık, sözlükbirim, Türkçe Sözlük, Misalli Büyük Türkçe Sözlük

GİRİŞ

Türkçe sözlüklerde eşadlı sözlükbirimlerin tanımlanması, sözlükbilimciler ve sözlük yazarlarının karşılaştığı önemli sorunlardan biridir. Bu soruna bağılı olarak eşadlı sözlükbirimlerin ek almalarıyla meydana gelen yeni sözlükbirimlerin tanımlanması da önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

* Arş. Gör., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Eşadlı sözcüklerden türemiş olan bu sözlükbirimlerin tanımlarındaki sorunları ele almadan önce *eşadlılık* teriminin ne olduğunu hatırlatmak gerekir. Bu terimi Vardar şöyle açıklar;

Eşadlılık (Alm. Homonymie, Fr. homonymie, İng. homonymy). Gösterileni ayrı, göstereni özdeş olan sözcüklerin özelliği (örn. bir “renk” belirten kara ve “toprak parçası” anlamına gelen kara sözcükleri). Kimi dillerde (örn. Fransızca) görülen yazılış ayrı, söylenişi aynı olan eşadlı sözcüklere eşsesli, söylenişi ayrı, yazılışı aynı olan sözcüklere eşyazımlı denir. Öte yandan, dilbilimciler eşadlılık olgularıyla çokanlamlılık olgularını ayırmaya özel bir özen göstermekte, tarihsel, kökensele ölçütler yerine eşsüremlilikler uyarınca işlem yaparak eşadlılığın sınırlarını genişletmektedirler (Vardar, 2002: 93).

Türkçe Sözlük’ün (TS) başında bulunan “Türkçe Sözlük’ün Kullanılmasıyla İlgili Açıklamalar”ın “Diğer Özellikler” başlığı altında eşadlı sözcüklerin tanımlanmasına ilişkin teknik şöyle açıklanmıştır:

Yapı bakımından birbirine benzeyen ve eş sesler bulunduran birçok kelime Türkçe Sözlük’te art arda gelmektedir: boy, çay, kalın, saf, sandal bu tür örneklerden birkaçıdır. Kaynakları ve anlamları farklı olan bu yapıdaki kelimeler boy (I), boy (II); çay (I), çay (II); kalın (I), kalın (II); saf (I), saf (II); sandal (I), sandal (II) biçiminde Romen rakamlarıyla birbirinden ayırmışlardır. (Türkçe Sözlük, 2005: XVI).

Eşadlı sözlükbirimlerin tanımında uygulanan bu teknik, eşadlı sözlükbirimlerden türemiş olan sözlükbirimlerin tanımında da kullanılmıştır. Ancak bazı sözlükbirimlerin tanımları bu anlamda sorunludur. Temel sorun, yapılan tanımlardan bir kısmının veya tamamının eşadlı sözlükbirimlerden hangisine ait olduğunun açıkça belli olmamasıdır.

Bu çalışmada TS ve Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ün (MBTS) “K” maddesinde bulunan eşadlı sözlükbirimler ve bunlardan türemiş olan sözlükbirimler incelenecek, bu sözlükbirimlerin tanımlarındaki sorunlar ele alınmaya çalışılacaktır.

Farklı eşadlı sözlükbirimlerden türemiş olup tanımları tek sözlükbirim altında birleştirilmiş olan sözlükbirimler “Birleştirilmiş Eşadlı Sözlükbirimler” başlığı altında ele alınacaktır. Eşadlı sözlükbirimlerden veya bunların birinden türemiş olan ve tanımında bu eşadlı sözlükbirimlerle anlam ilişkisi olan ancak hangisiyle anlam ilişkisi olduğu belirli olmayan sözlükbirimler de “Belirsiz Tanımlar” başlığı altında gösterilecektir.

TS ve MBTS’de bulunan birleştirilmiş eşadlı sözlükbirimler ve belirsiz tanımlar şunlardır:

1. Birleştirilmiş Eşadlı Sözlükbirimler

Bu bölümde, TS ve MBTS’nin “K” maddesinde bulunan eşadlı sözlükbirimlerden türemiş olan eşadlı sözlükbirimlerin tanımlarında, ayrı ayrı sözlükbirimler altında verilmesi gereken tanımların, tek sözlükbirim altında birleştirilmesi sonucu ortaya çıkan sorunlar ele alınacaktır.

1.1. TS’de Birleştirilmiş Eşadlı Sözlükbirimler

kart (I) *Gençliği ve körpeliği kalmamış, **körpe** karşıtı.*

kart (II) *Fr. carte 1. Düzgün kesilmiş ince karton parçası. 2. Bir kimsenin kimliğini gösteren, kutlamalarda veya kendini tanıtmada kullanılan, çoğunlukla beyaz, küçük, ince karton parçası, kartvizit. 3. Kartpostal. 4. Bazı yerlere girmek ve bazı şeylerden yararlanmak için verilen, kimliği belirten belge. 5. Oyun kağıdı. 6. Fotoğrafçılıkta 9x12 cm boyutlarındaki resim. 7. Telefonlara takılan, iletişimi sağlamak için gerekli bilgilerin yüklendiği parçacık. 8. Genellikle parasal işlemlerde çok amaçlı olarak kullanılan manyetik özelliği olan plastik nesne.*

karthk (I) 1. Kart olma durumu. 2. Kart konulan gereç.

karthk (II) Kart konulan gereç.

karthk (I)’deki 2. tanım **kart (I)** ile ilişkili değildir. Kaldı ki **karthk (II)**’de söz konusunu tanım tekrarlanmaktadır. Bu durumda **karthk (I)**’deki 2. tanım yanlışlıkla alınmış olmalıdır.

koca (I) *Bir kadının evlenmiş olduğu erkek, eş, zevç.*

koca (II) *1. Büyük, geniş. 2. Kocaman, iri. 3. Yaşlı, ihtiyar, pir. 4. Yüksek. 5. mec. Büyük, ulu.*

kocalık *1. Bir kadına koca olma durumu. 2. Yaşı ilerlemiş olma durumu.*

kocalık'taki 1. tanımın **koca (I)** ile 2. tanımın **koca (II)** ile anlam ilişkisi açıktır. Söz konusu tanımların **kocalık (I)** ve **kocalık (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekirken birleştirilmişlerdir.

kola (I) *İt. colla 1. Gömlek, örtü vb. şeyleri kolalamakta kullanılan özel nişasta. 2. Kâğıt veya bez yapıştırmakta kullanılan kaynatılmış nişasta bulamacı. 3. Kolalama.*

kola (II) *Fr. cola bot. 1. Kolagillerden, Afrika'nın sıcak bölgelerinde yetişen ve kola cevizi adıyla anılan, çekirdekleri kahveden daha uyarıcı olan bazı içeceklerde ve hekimlikte kullanılan bir bitki (Cola acuminata). 2. Bu bitkinin yaprağından çıkarılan kokulu bir maddeyle kokulandırılan ve içine şeker, karbonat katılarak yapılan içecek.*

kolacı *1. Giysi, örtü, çarşaf vb. ni yıkayarak kolalayan ve ütileyen kimse. 2. Bu işlerin yapıldığı yer. 3. Kola (II) seven kimse. 4. Kola (II) satan kimse.*

kolacı'daki 3. ve 4. tanımların **kola (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmiştir, 1. ve 2. tanımlar için böyle bir belirti yoktur. Ancak 1. ve 2. tanımların **kola (I)** ile anlam ilişkisi açıktır. Bu durumda 1. ve 2. tanımların **kolacı (I)** ve 3. ve 4. tanımların **kolacı (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir.

kolalı *1. İçinde kola bulunan. 2. Kolalanmış. 3. Kolalanarak kullanılan.*

kolalı'daki 2. ve 3. tanımların **kola (I)** ile anlam ilişkisi açıktır. 1. tanımın **kola (I)** ve/veya **kola (II)** ile anlam ilişkisi açık değildir. Bu durumda 1. tanımın **kola (I)** ile anlam ilişkisi varsa tanımında bu anlam ilişkisi belirtilmelidir. **kola (II)** ile anlam ilişkisi varsa 2. ve 3. tanımların **kolalı (I)** ve 1. tanımın **kola (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir.

kundak (I) *1. Yeni doğmuş çocuğu ilk aylarda sıkıca sarıp sarmalamaya yarayan geniş bez. 2. Kundağa sarılmış bebek. 3. Saçları yemeninin içine alıp bağlama. 4. Korunmak için sıkı sıkıya sarılmış şey.*

kundak (II) *Yun. 1. Yangın çıkarmak için bir yere konulan tutuşmuş*

yağlı bez parçası vb. 2. Tüfek gibi bazı ateşli silahlarda bunları çeşitli yönlere çevirmeye yarayan, namlunun altında bulunan ağaç veya metal bölüm. 3. Arabalarda dingil yatağı. 4. **mec.** Ara bozma, fitne, fesat.

kundaklamak 1. Bebeği kundağa sarmak. 2. Bir yeri kundakla yakmak. 3. Saçları yemeninin içine toplayarak bağlamak. 4. Tüfek namlusunu kundağa bağlamak. 5. **mec.** Ara bozmak, aldatmak.

kundaklamak'taki 1. ve 3. tanımların **kundak (I)** ile 2., 4. ve 5. tanımların **kundak (II)** ile anlam ilişkisi açıktır. Bu durumda 1. ve 3. tanımların **kundaklamak (I)** ve 2., 4. ve 5. tanımların **kundaklamak (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir.

kurum (I) Ocak bacalarında biriken veya çevrede savrulan kalın is.

kurum (II) 1. Kuruluş, müessese, tesis. 2. **huk.** Evlilik, aile, ortaklık, mülkiyet gibi insanlar tarafından oluşturulan şey, müessese.

kurum (III) Kendini büyük ve önemli gösterme davranışı, büyülenme, gösteriş, azamet, tekebbür.

kurumlanmak 1. Gururlanarak kasılmak. 2. Kurum (I) tutmak.

kurumlanmak'taki 1. tanımın **kurum (III)** ile anlam ilişkisi açıktır. 2. tanımın **kurum (I)** ile anlam ilişkisi belirtilmiştir. Bu durumda **kurum (I), (II)** ve **(III)** sırasına bakarak 2. tanımın **kurumlanmak (I)** ve 1. tanımın **kurumlanmak (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir.

1.2. MBTS'de Birleştirilmiş Eşadlı Sözlükbirimler

MBTS'de eşadlı sözlükbirimler alt alta sıralanırken TS'deki gibi Roman rakamlarıyla numaralanmamışlardır.

kabak (Eski Türkçe'den beri kullanılır, kâp'tan küçültme eki +ak ile) [Kelime belli başlı komşu dillere de geçmiştir] 1. Kabakgillerden, birçok cinsi bulunan, sürüngen gövdeli bitki. 2. Bu bitkinin yemek veya tatlısı yapılan yâhut süs olarak kullanılan çeşitli biçimlerdeki meyvesi. 3. Bu meyveden pişirilmiş yemek. 4. Esrarkeşlerin kullandığı bir nevi nargile. 5. **mec.** Anlayışsız, görgüsüz, kaba kimse. 6. (Karpuz için) Ham, lezzetsiz. 7. (Baş için) Saçsız, çıplak, açık. 8. **okçuluk.** Bir direk üzerine

hedef olarak yerleştirilen su kabağı yâhut toprak veya mâdenden kap.

kabak (<kabak) *Uzunlamasına ikiye bölünmüş su kabağının üzerine ince bir deri geçirilmek suretiyle yapılmış basit bir çalgı.*

kabakçı 1. mus. *Kabak denen çalgıyı çalan kimse. 2. deniz.* *Aslı bir kabağa her önünden geçişte selâm vermek sûretiyle selâma alıştıran acemi deniz eri.*

MBTS’de eşadlı sözlükbirim olarak verilen **kabak** sözlükbirimleri, TS’de tek sözlükbirim altında verilmiştir. MBTS’deki ikinci **kabak** sözlükbirimindeki tanım, TS’de 4. tanım olarak geçmektedir.

kabakçı’daki 1. tanımın ikinci **kabak** ile ve 2. tanımın birinci **kabak** ile anlam ilişkisi açıktır. Bu durumda 2. tanımın **kabakçı (I)**, 1. tanımın **kabakçı (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir veya bu sözlüğün kendi sistemine göre ikinci bir **kabakçı** sözlükbirimi verilmelidir.

kalın (Eski Türk. *kalın* “*kalın, kaba: kalabalık*”) **1.** *Kendi cinsinden olan şeylere göre iki yüzü arasındaki uzaklığı büyük olan. Karşıtı: İNCE. 2. (Yıvarlak şeylerde) Çapı kendi cinsinden olanlardan büyük olan. 3. Eni emsâlinde fazla olan, fazla geniş olan. 4. Akıcılığı az olan, koyu, yoğun, kesif. 5. E. T. Türk. Kalabalık, sayıca çok.*

kalın (Eski Türk. *kaling*; kökü belli değildir) **E. T. Türk. ve Halk ağzı.** *Evlenecek kıza erkek tarafının verdiği hediye, para, çeyiz veya ağırlık.*

kalınlaşmak 1. *Kalın bir durum almak. 2. eski. Zengin olmak, servet ve mal kazanmak.*

kalınlaşmak’taki 1. tanımın birinci **kalın** ile ve 2. tanımın ikinci **kalın** ile anlam ilişkisi açıktır. Bu durumda 1. tanımın **kalınlaşmak (I)**, 2. tanımın **kalınlaşmak (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir veya bu sözlüğün kendi sistemine göre ikinci bir **kalınlaşmak** sözlükbirimi verilmelidir.

keman (Fars. *kemân*) *Çene altına dayanıp sol kol üzerine yatırılarak sağ eldeki yayla çalınan dört telli çalgı.*

keman (Fars. kemân) 1. Yay. 2. Kavis. 3. Eğri, kavisli, yay gibi ince.
kemañçe (Fars. kemân ve küçültme eki +çe ile kemân+çe) 1. Kemañçe. 2. Resmî imzâların uzun bir kavis şeklindeki kısmı.

kemañçe'deki 1. tanımın birinci **keman** ile ve 2. tanımın ikinci **keman** ile anlam ilişkisi açıktır. Bu durumda 1. tanımın **kemañçe (I)**, 2. tanımın **kemañçe (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir veya bu sözlüğün kendi sistemine göre ikinci bir **kemañçe** sözlükbirimi verilmelidir.

kola (Yun. colla) 1. Çamaşırları hafifçe sertleştirmek için suda eritilerek ütü sırasında kullanılan, bu iş için hazırlanmış nişasta. 2. Kâğıt veya bez yapıştırmakta kullanılan nişasta bulamacı.

kola (Fr. kola-cola / İng. cola) 1. Afrika'nın batı kıyılarında yetişen, küçük bir ceviz büyüklüğündeki beyaz ve kırmızı renkli, kola cevizi denen, kafein ve kolatin bakımından zengin, kuvvetlendirici, iştah açıcı, uyarıcı hassalar taşıyan meyvesi hekimlikte ve meşrûbat sanâyinde kullanılan 10 – 15 metre boyunda ağaç. **Cola Acuminata**. 2. Bu bitkinin yapraklarından çıkan, kokulu madde, şeker ve karbonatla hazırlanan çok yaygın içecek.

kolalı 1. İçinde kola bulunan. 2. Kolalanmış.

kolalı'daki 2. tanımın birinci **kola** ile anlam ilişkisi açıktır. 1. tanımın birinci **kola** ve/veya ikinci **kola** ile anlam ilişkisi açık değildir. Bu durumda 2. tanımın **kolalı (I)** ve 1. tanımın **kolalı (I)** ve/veya **kola (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir veya bu sözlüğün kendi sistemine göre ikinci bir **kolalı** sözlükbirimi verilmelidir.

kundak (Lehçelerde geçen kunda-mak “kundağa sarmak” tan kunda-k veya Farsça kunde “kalın ağaç, tomruk” tan küçültme ekiyle kunde+k) 1. Yeni doğmuş çocuğun soğuktan korunmasını, kemiklerinin düz durmasını sağlamak amacıyla içine sarılıp sarmalandığı büyük bez. 2. **teşmil**. Böyle bir beze sarılı bebek. 3. Yangın çıkarmak için bir yere konan ve tutuşturulan yağlı paçavra. 4. Saçları başın üstünde toplayıp

arka tarafından bir yemeniyle dışarıda sâdece biraz kâkül kalacak şekilde sımsıkı toplamak biçimindeki saç modeli. 5. Top hâline getirilmiş bez paketi [Eskimiştir].

kundak (Yun. *kontaki*) **1.** Ateşli silâhlarda namlunun altında bulunan ve silâhi çeşitli yönlere çevirmeye yarayan ağaç veya tahta kısım. **2.** Arabada dingil yatağı. **3.** Tekerleksiz topun üzerine bindirildiği ahşap dayanak.

kundakçı 1. Tüfek kundağı yapan usta. **2.** Yangın çıkaran, bir yere kundak koyan kimse. **3. mec.** Ara bozucu.

MBTS’de birinci **kundak**’taki 3. tanım, TS’de **kundak (II)**’deki 1. tanım olarak verilmiştir. TS’de **kundak (II)**’nin 4. tanımı “*Ara bozma, fitne, fesat.*” MBTS’deki **kundak** sözlükbirimlerinde verilmemiştir.

kundakçı’daki 1. tanım ikinci **kundak** ile ve 2. tanımın birinci **kundak** ile anlam ilişkisi açıktır. 3. tanımın birinci **kundak** ile anlam ilişkisi olmalıdır. Bu durumda 2. ve 3. tanımların **kundakçı (I)** ve 1. tanımın **kundakçı (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir veya bu sözlüğün kendi sistemine göre ikinci bir **kundakçı** sözlükbirimi verilmelidir.

kundakçılık 1. Kasten yangın çıkarma işi. **2. mec.** Fitnecilik, ara bozuculuk.

kundakçılık’daki 1. tanımın birinci **kundak** ile anlam ilişkisi açıktır. 2. tanımın birinci **kundak** ile anlam ilişkisi olmalıdır. Bu durumda 1. tanımın **kundakçılık (I)** ve 2. tanımın **kundakçılık (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir veya bu sözlüğün kendi sistemine göre ikinci bir **kundakçılık** sözlükbirimi verilmelidir.

kundaklamak 1. Çocuğu kundağa sarmak. **2.** Kasten yangın çıkarmak. **3.** (Saçları) Top yapıp yemeni ile bağlamak. **4.** Tüfek namlusunu kundağa bağlamak. **5. mec.** Fesat sokmak, karışıklık çıkarmak.

kundaklamak'daki 1., 2. ve 3 tanımların birinci **kundak** ile 4. tanımın ikinci **kundak** ile anlam ilişkisi açıktır. 5. tanımın birinci **kundak** ile anlam ilişkisi olmalıdır. Bu durumda 1, 2., 3. ve 5. tanımların **kundaklamak (I)** ve 4. tanımın **kundaklamak (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir, veya bu sözlüğün kendi sistemine göre ikinci bir **kundaklamak** sözlükbirimi verilmelidir.

kundaklanmak 1. *Kundakla sarılmak.* 2. *(Bir yer) Kasten yakılmak.* 3. *(Saçlar) Top şeklinde toplanıp yemeni ile sarılmak.* 4. *Tüfek namlusu kundağa bağlanmak.* 5. *mec. Fesat çıkarılmak, baltalanmak.*

kundaklanmak'daki 1., 2. ve 3 tanımların birinci **kundak** ile 4. tanımın ikinci **kundak** ile anlam ilişkisi açıktır. 5. tanımın birinci **kundak** ile anlam ilişkisi olmalıdır. Bu durumda 1, 2., 3. ve 5. tanımların **kundaklanmak (I)** ve 4. tanımın **kundaklanmak (II)** sözlükbirimleri altında ayrı ayrı verilmesi gerekir, veya bu sözlüğün kendi sistemine göre ikinci bir **kundaklanmak** sözlükbirimi verilmelidir.

2. Belirsiz Tanımlar

Bu bölümde, TS ve MBTS'nin "K" maddesinde bulunan eşadlı sözlükbirimlerden türemiş sözlükbirimlerin tanımlarında; kimi zaman eşadlı sözlükbirimlerin birleştirilme ve kimi zaman da bu sözlükbirimin hangi eşadlı sözlükbirime işaret ettiğinin belirsizliği sonucu ortaya çıkan sorunlar ele alınacaktır.

2.1. TS'deki Belirsiz Tanımlar

kakalamak (I) 1. *Kakmak.* 2. *Sürekli çekiştirmek, itmek, kakıp durmak.* 3. *mec. Alışverişte aldatmak, kötü mal satmak, kazıklamak.*

kakalamak (II) *Kaka yapmak.*

kakalama *Kakalamak işi.*

kakalama'daki tanımın **kakalamak (I)** ve/veya **kakalamak (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kakalamak (I)** ve **kakalamak (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kakalama (I)** ve **kakalama (II)** sözlük-

birimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kakalanmak (I) *Kakalama işine konu olmak.*

kakalanmak (II) *Kaka ile kirlenmek.*

kakalanma *Kakalanmak işi.*

kakalanma'daki tanımın **kakalanmak (I)** ve/veya **kakalanmak (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kakalanmak (I)** ve **kakalanmak (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kakalanma (I)** ve **kakalanma (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kalın (I) *1. Cisimlerde uzunluk ve genişlik dışında üçüncü boyutu olan (cisim), ince karşıtı. 2. Enli ve gür. 3. Düzlem biçimindeki şeylerde, iki yüz arasındaki uzaklık kendi cinsindekilere göre çok olan. 4. Yoğun, akıcılığı az olan. 5. Etli, dolgun. 6. Pes (ses)*

kalın (II) hlk. *Gelin olacak kıza erkek tarafından verilen para veya armağan, ağırlık.*

kalın (III) *Mayalı hamurun parçalara ayrılıp pişirilmesiyle elde edilen ekmek türü.*

kalınca *Kalina yakın.*

kalınca'daki tanımın **kalın (I)**, **(II)** ve/veya **(III)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kalın (I)**, **(II)** ve/veya **(III)** ile anlam ilişkisi varsa **kalınca (I)**, **kalınca (II)** ve **kalınca (III)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I, II veya III olarak) belirtilmelidir.

kalınlaşma *Kalınlaşmak işi.*

kalınlaşmak *Kalın duruma gelmek.*

kalınlaştırma *Kalınlaştırmak işi veya durumu.*

kalınlaştırmak *Kalın duruma getirmek.*

kalınlıatma	<i>Kalınlıatmak işi.</i>
kalınlıatmak	<i>Kalınlıaştırmak.</i>

Yukarıdaki sözlükbirimlerin sorunu **kalınca**'daki soruna benzerdir.

kalınlık 1. *Kalın olma durumu.* 2. *Cisimlerde uzunluk ve genişlik dışında üçüncü boyut.*

kalınlık'taki 1. tanımın **kalın** (I), (II) ve/veya (III) ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kalın** (I), (II) ve/veya (III) ile anlam ilişkisi varsa **kalınlık** (I), **kalınlık** (II) ve **kalınlık** (III) sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I, II veya III olarak) belirtilmelidir. 2. tanımın **kalın** (I) ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kangal (I) Yun. 1. *Tel, kurşun boru gibi uzun ve bükülebilir şeylerin halka biçiminde sarılmasıyla yapılan bağ.* 2. *Bu biçimde bükülmüş şeylerin her bir halkası.*

kangal (II) hlk. *Deve dikenini.*

kangallamak *Kangal durumuna getirmek.*

kangallamak'daki tanımın **kangal (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda "kangal (I) durumuna getirmek" şeklinde belirtilebilirdi.

kangallama	<i>Kangallamak işi.</i>
kangallanma	<i>Kangallanmak işi.</i>
kangallanmak	<i>Kangal durumuna getirilmek.</i>

Yukarıdaki sözlükbirimlerin tanımlarındaki sorun **kangallamak**'taki soruna benzerdir.

kanuncu (I)	<i>1. Kanun (I) yapan. 2. Kanunu uygulayan.</i>
kanuncu (II)	<i>müz. 1. Kanun çalan kimse, kanuni (II). 2. Kanun yapan veya satan kimse.</i>
kanunculuk	<i>Kanuncu olma durumu.</i>

kanunculuk’daki tanımın **kanuncu (I)** ve/veya **kanuncu (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kanuncu (I)** ve **kanuncu (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kanunculuk (I)** ve **kanunculuk (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kap (I) 1. İçi gaz, sıvı veya katı herhangi bir maddeyi alabilen oyuk nesne. 2. Kap kakak. 3. Türli şeylerin taşınması veya saklanması için kullanılan torba, kılıf, çanta, sepet, sandık vb. 4. Kapak, cilt.

kap (II) Fr. *cape* 1. Gövdeyi omuzların üstünden çepeçevre saracak biçimde yapılmış olan bir tür üst giysisi. 2. Kadınların giydiği kolsuz üstlük.

kaplı 1. Kaplanmış olan. 2. Altındakini göstermeyecek kadar çok olan. 3. Kabı olan.

kaplı’daki 3. tanımın **kalm (I)** ve/veya **(II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kap (I)** ve **kap (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kaplı (I)** ve **kaplı (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir. 1. ve 2. tanımın **kap (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kaput (I) Fr. *capote* 1. ask. Asker paltosu. 2. Otomobil, kamyon vb. motorlu taşıtlarda motoru örten açılır kapanır biçimdeki kapak. 3. Prezervatif.

kaput (II) Alm. *Kaputt* 1. İskambilde hiç el vermeden yenme. 2. hlk. Kötü, bozuk.

kaputluk 1. Kaputların konulduğu yer. 2. Kaput yapmak için kullanılacak (kumaş).

kaputluk’taki 1. tanımın **kaput (I)** ve/veya **kaput (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kaput (I)** ve **kaput (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kaputluk (I)** ve **kaputluk (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli,

veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir. 2. tanımın **kaput (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kara (I) *Ar. qâr-ra jeol. Yeryüzünün denizle örtülü olmayan bölümü, toprak.*

kara (II) 1. En koyu renk, siyah, **ak**, **beyaz** karşıtı. 2. Bu renkte olan. 3. Esmer. 4. **mec.** Kötü, uğursuz, sıkıntılı. 5. **mec.** Yüz kızartıcı durum, leke. 6. **mec.** İftira.

karalık 1. Kara olma durumu. 2. Karaya çalan leke.

karalık'taki 1. tanımın **kara (I)** ve/veya **kara (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kara (I)** ve **kara (II)** ile anlam ilişkisi varsa **karalık (I)** ve **karalık (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir. 2. tanımın **kara (II)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kart (I) *Gençliği ve körpeliği kalmamış, körpe karşıtı.*

kart (II) *Fr. carte* 1. Düzgün kesilmiş ince karton parçası. 2. Bir kimsenin kimliğini gösteren, kutlamalarda veya kendini tanıtmada kullanılan, çoğunlukla beyaz, küçük, ince karton parçası, kartvizit. 3. Kartpostal. 4. Bazı yerlere girmek ve bazı şeylerden yararlanmak için verilen, kimliği belirten belge. 5. Oyun kağıdı. 6. Fotoğrafçılıkta 9x12 cm boyutlarındaki resim. 7. Telefonlara takılan, iletişimi sağlamak için gerekli bilgilerin yüklendiği parçacık. 8. Genellikle parasal işlemlerde çok amaçlı olarak kullanılan manyetik özelliği olan plastik nesne.

kartlaşmak *Kart duruma gelmek.*

kartlaşmak'taki tanımın **kart (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda "kart (I) durumuna gelmek" şeklinde belirtilebilirdi.

karth *Kartı olan.*

karth'daki tanımın **kart (II)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu

durum tanımında “kartı (II) olan” şeklinde belirtilebilirdi.

kartsız *Kartı bulunmayan.*

kartsız’daki tanımın **kart (II)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımında “kartı (II) bulunmayan” şeklinde belirtilebilirdi.

kartel (I) *Fr. cartel ekon. Tekelci sermaye piyasasında birtakım ticaret, üretim kuruluşlarının, genellikle kazanma veya başka kuruluşlara karşı tutunabilme vb. amaçlarla aralarında kurdukları dayanışma birliği.*

kartel (II) *Fr. cartel den. Gemilerde içlerine içme suyu konulan, ortası basık, küçük fıçı.*

kartelleşme *Kartel kurma işi.*

kartelleşme’deki tanımın **kartel (I)** ve/veya **kartel (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kartel (I)** ve **kartel (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kartelleşme (I)** ve **kartelleşme (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımında (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kartelleşmek *Kartel kurmak.*

Yukarıdaki sözlükbirimin tanımındaki sorun **kartelleşme**’deki soruna benzerdir.

kaşe (I) *Fr. cachet 1. Damga, mühür. 2. sin. ve TV Belirlenmiş sürelerde çalışanlara ödenen ücret.*

kaşe (II) *Fr. cachet Toz ilaçların içine konulduğu, yutulmaya uygun, güllaçtan küçük kap.*

kaşe (III) *Kalın, kışık bir tür yün kumaş.*

kaşeli *1. Kaşesi olan. 2. İşverenin, kendisine başkaca bir yükümlülüğü olmadan çalışma süresine göre ücret verdiği kimse.*

kaşeli’deki 1. tanımın **kaşe (I)**, **(II)** ve/veya **(III)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kaşe (I)**, **(II)** ve **(III)** ile anlam ilişkisi

varsa **kaşeli (I)**, **kaşeli (II)** ve **kaşeli (III)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I, II veya III olarak) belirtilmelidir. 2. tanımın **kaşe (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kaşesiz *Kaşesi olmayan.*

kaşesiz'deki tanımın **kaşe (I)**, **(II)** ve/veya **(III)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kaşe (I)**, **(II)** ve **(III)** ile anlam ilişkisi varsa **kaşesiz (I)**, **kaşesiz (II)** ve **kaşesiz (III)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I, II veya III olarak) belirtilmelidir.

katı (I) 1. *Sert, yumuşak karşıtı.* 2. *mec. Hoşgörüsüz, merhametsiz, acımasız, zalim.* 3. *mec. Düşünce ve davranışlarında belli ilkelere sıkı sıkıya bağlı olan.* 4. *fiz. Sıvıların ve gazların tersine, içinde bulunduğu kabın veya üstünde bulunduğu yerin biçimini almayan, sulp.* 5. *esk. Çok, aşırı derecede.*
katı (II) *zool. Taşlık.*

katılaştırmak *Katı duruma getirmek.*

katılaştırmak'daki tanımın **katı (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda "katı (I) duruma getirmek" şeklinde belirtilebilirdi.

katılmak (I) 1. *Katma işi yapılmak.* 2. *Bir topluluğa girmek, iştirak etmek.* 3. *Ortak olmak, benimsemek.*

katılmak (II) *Aşırı derecede gülme, ağlama, gıdıklanma, korkma vb. tepkiler sırasında, solunum kaslarının kasılması üzerine soluk kesilmek.*

katılmak I. *Katılacak kadar güldürmek veya ağlatmak.* 2. *Katılmasına yol açmak*

katılmak'daki 2. tanımın **katılmak (I)** ve/veya **katılmak (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **katılmak (I)** ve **katılmak (II)** ile anlam ilişkisi varsa **katılmak (I)** ve **katılmak (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kav (I) 1. Ağaçların gövdesinde veya dallarında yetişen bir tür mantardan elde edilen ve çabuk tutuşan, süngerimsi madde. 2. **hlk.** Yılanın deri değiştirenken attığı deri.

kav (II) Fr. *cave* İçki mahzeni.

kavlaşmak Kav durumuna gelmek.

kavlaşmak'daki tanımın **kav (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda “kav (I) durumuna gelmek” şeklinde belirtilebilirdi.

kefe (I) Ar. *kefe* Terazi gözlerinden her biri.

kefe (II) **hlk.** Semercilerin kullandığı bir tür araç.

kefeli Kefesi olan.

kefeli'deki tanımın **kefe (I)** ve/veya **kefe (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kefe (I)** ve **kefe (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kefeli (I)** ve **kefeli (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

keleş (I) **hlk.** 1. Yiğit, cesur, bahadır. 2. Çok yakışıklı, çok güzel. 3. Vücut yapısı gösterişsiz. 4. Çirkin, kötü. 5. Kel.

keleş (II) *Kaleşnikof*.

keleşlik Keleş olma durumu.

keleşlik'deki tanımın **keleş (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda “keleş (I) olma durumu” şeklinde belirtilebilirdi.

kese (I) Far. *kîse* 1. Cepte taşınan, içine para, tütün vb. konulan, kumaştan veya örgüden küçük torba. 2. Bazı şeylerin üzerine geçirilen, kumaştan çanta biçiminde kap. 3. Yıkanırken kir çıkartmak için ele geçirilen, vücudu ovmaya yarayan, bürümcükten, cep biçiminde bez. 4. Herhangi bir kese miktarında olan. 5. **mec.** Bir kimsenin mal varlığı. 6. **anat.** Organizmanın bazı boşlukları. 7. **bot.** Su bitkilerinde içi hava ile dolu olan ve bitkinin suda yüzer durumda kalmasını sağlayan şişkinlik. 8. **tar.** Beş yüz kuruşluk para birimi.

kese (II) hlk. Kısa, kestirme (yol).

keseli Kesesi olan.

keseli'deki tanımın **kese (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda “kesesi (I) olan” şeklinde belirtilebilirdi.

kır (I) 1. Beyazla az miktarda siyah karışmasından oluşan renk. **2.** Bu renkte olan.

kır (II) Şehir ve kasabaların dışında kalan, çoğu boş ve geniş yer.

kırsal 1. Kır ile ilgili. **2.** Az insanın barındığı genellikle kır durumunda olan yer.

kırsal'daki tanımın **kır (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum 1. tanımda “kır (I) ile ilgili” şeklinde belirtilebilirdi. 2. tanımın da **kır (I)** ile anlam ilişkisi açıktır.

kırık (I) 1. Kırılmış olan. **2.** Melez. **3.** Tam nota göre düşük olan (not). **4.** Kırılmış bir şeyden ayrılan parça. **5.** Kemiğin bir etki ile kırılması. **6.** Bir şeyin kırılan yeri. **7.** Kırıntı. **8.** Tavla oyununda oyun dışı bırakılan pul. **9. mec.** Gücenmiş, üzgün.

kırık (II) hlk. Kadının veya erkeğin yasalara ve törelere aykırı olarak ilişki kurduğu erkek veya kadın.

kırık (III) jeol. Fay.

kırıklık 1. Kırık olma durumu. **2.** Kırgınlık. **3. mec.** İsteksizlik, güceniklik, kırgınlık.

kırıklık'daki 1. tanımın **kırık (I), (II) ve/veya (III)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kırık (I), (II) ve (III)** ile anlam ilişkisi varsa **kırıklık (I), kırıklık (II) ve kırıklık (III)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I, II veya III olarak) belirtilmelidir.

kısır (I) 1. Üreme imkânı olmayan, döl vermeyen (insan veya hayvan). 2. Ürün vermeyen (toprak). 3. *mec.* Verimsiz, yararsız, sonuçsuz. 4. *biy.* İçinde hiçbir üreme olayı geçmeyen (canlı hücre, çekirdek vb.).

kısır (II) Haşlanmış bulgur, taze soğan, maydanoz ve baharatla yapılan bir tür yemek.

kısırlaşmak Kısır duruma gelmek.

kısırlaşmak’taki tanımın **kısır (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda “kısır (I) duruma gelmek” şeklinde belirtilebilirdi.

kısrılık 1. Kısır olma durumu. 2. Verimsizlik, akamet.

kısrılık’taki 1. tanımın **kısır (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum 1. tanımda “kısır (I) olma durumu” şeklinde belirtilebilirdi. 2. tanımın da kısır (I) ile anlam ilişkisi açıktır.

kışlamak (I) 1. Kış olmak. 2. Kışı bir yerde geçirmek.

kışlamak (II) *hlk.* Kuş ve kümes hayvanlarını ürkütmek.

kışlama Kışlamak işi.

kışlama’daki tanımın **kışlamak (I)** ve/veya **kışlamak (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kışlamak (I)** ve **kışlamak (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kışlama (I)** ve **kışlama (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kıyıcı (I) 1. Kıyım işini yapan kimse. 2. Acıma duygusu olmayan, başkalarına kıyasıyla kötülük eden, gaddar, zalim.

kıyıcı (II) *esk.* Kıyılara vuran enkazı devletten aldığı izinle toplayan kimse.

kıyıcılık Kıyıcı olma durumu.

kıyıcılık’daki tanımın **kıyıcı (I)** ve/veya **kıyıcı (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kıyıcı (I)** ve **kıyıcı (II)** ile anlam ilişkisi

varsa **kıyıcılık (I)** ve **kıyıcılık (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kızan (I) hlk. 1. *Erkek çocuk. 2. Silahlı köy delikanlısı. 3. Çoluk çocuk.*

kızan (II) hlk. *Dişi köpek, kedi gibi hayvanların çiftleşme isteği gösterdikleri durum veya zaman.*

kızanlık *Kızan olma durumu.*

kızanlık'taki tanımın **kızan (I)** ve/veya **kızan (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kızan (I)** ve **kızan (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kızanlık (I)** ve **kızanlık (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kola (I) İt. colla 1. *Gömlek, örtü vb. şeyleri kolalamakta kullanılan özel nişasta. 2. Kâğıt veya bez yapıştırmakta kullanılan kaynatılmış nişasta bulamacı. 3. Kolalama.*

kola (II) Fr. cola bot. 1. *Kolagillerden, Afrika'nın sıcak bölgelerinde yetişen ve kola cevizi adıyla anılan, çekirdekleri kahveden daha uyarıcı olan bazı içeceklerde ve hekimlikte kullanılan bir bitki (Cola acuminata). 2. Bu bitkinin yaprağından çıkarılan kokulu bir maddeyle kokulandırılan ve içine şeker, karbonat katılarak yapılan içecek.*

kolasız *Kolası olmayan.*

kolasız'daki tanımın **kola (I)** ve/veya **kola (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kola (I)** ve **kola (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kolasız (I)** ve **kolasız (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

koma (I) Fr. coma tıp. *Bazı hastalıklar sırasında görülen anlama, duyma ve hareketin büsbütün veya az çok kaybolmasıyla beliren derin dalgınlık durumu.*

koma (II) Yun. müz. *Eski Yunanlarda, eşit olmayan iki ses arasında kulakla seçilebilecek en küçük aralık.*

komalık *Koma durumuna gelmiş.*

komaluk’taki tanımın **koma (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda “koma (I) duruma gelmiş” şeklinde belirtilebilirdi.

konak (I) *1. Büyük ve gösterişli ev. 2. Hükümet işlerinin görüldüğü yapı. 3. Misafir. 4. zool. Konakçı. 5. esk. Araba veya hayvanla bir günde alınan yol. 6. esk. Yolculukta geceyi geçirmek için inilen, konaklanan yer.*

konak (II) *hik. 1. Kundak çocuklarının başlarında görülen kepek tabakası. 2. Gözde oluşan ince tabaka.*

konaklık *1. Konak olmaya uygun yer. 2. Konak kadar alınan yol.*

konaklık’taki 1. tanımın **konak (I)** ve/veya **konak (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **konak (I)** ve **konak (II)** ile anlam ilişkisi varsa **konaklık (I)** ve **konaklık (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir. 2. tanımın ise konak (I) ile anlam ilişkisi açıktır.

konut (I) *İnsanların içinde yaşadıkları ev, apartman vb. yer, mesken, ikametgâh.*

konut (II) *man. ve mat. Bir bilimin kuruluşunda temel görevi görmekle birlikte belikten daha az olma ve tanımlanmayan ilkel gerçek, koyut, postulat.*

konutlanmak *Konut olarak kullanmak.*

konutlanmak’taki tanımın **konut (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda “konut (I) olarak kullanmak” şeklinde belirtilebilirdi.

kök (I) *1. bot. Bitkileri toprağa bağlayan ve onların, topraktaki besi maddelerini emmesine yarayan klorofilsiz bölüm. 2. bot. Süsünde olduğu gibi yer üstünde sap çıkaran çok yıllık yer altı gövdesi. 3. Bazı şey-*

lerde dip bölüm. 4. Köküyle ve sapıyla çıkarılan bitkilerde tane. 5. *mec.* Dip, temel, esas. 6. *mec.* Kaynak, köken. 7. *mec.* Bir kimseyi bir yere bağlayan manevi temel güçlerin bütünü. 8. *dbl.* Kelimenin her türlü ekler çıkarıldıktan sonra kalan anlamlı bölümü. 9. *kim.* Olağan şartlarda çevresinde yalıtılamayan, ancak birçok tepkimede nitelik değiştirmeden geçebilen atom kümesi. 10. *mat.* Denklemde bilinmeyen yerine konulduğunda uygun düşen gerçek veya birleşik değer.

kök (II) Far. kûk müz. 1. Sazı kurmaya yarayan burgu, kulak. 2. Sap. **köklü I.** Kökü olan. 2. *mec.* Kökleşmiş, iyi yerleşmiş, kalıcı olan, esaslı. 3. *mec.* Soylu, soyu soppu belli, iyi tanınan.

köklü'deki 1., 2. ve 3. tanımların **kök (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak 1. tanımda bu durum "kökü (I) olan" şeklinde belirtilebilirdi.

köksel Kökle ilgili.

köksel'deki tanımın **kök (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda "kökle (I) ilgili" şeklinde belirtilebilirdi.

köksüz I. Kökü olmayan. 2. *mec.* Temel, dayanağı veya aslı olmayan.

köksüz'deki 1. ve 2. tanımların **kök (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak 1. tanımda bu durum "kökü (I) olmayan" şeklinde belirtilebilirdi.

köksüzlük Köksüz olma durumu.

köksüzlük'deki tanımın **kök (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda "köksüz (I) olma durumu" şeklinde belirtilebilirdi.

köklemek (I) I. Ağaç veya bitkiyi kökü ile birlikte topraktan çıkarmak, kökertmek. 2. Toprakta kalan bitki köklerini ayıklamak. 3. Bağ çubuklarını veya fidanları köklendirip dikmek. 4. Minder, şilte vb.nin iki yüzünü yer yer dikişlerle tutturmak. 5. İnce saç örgülerinden birkaçını yeniden bir arada örmek. 6. *mec.* Motorlu araçlarda gaz pedalına sonuna kadar basmak.

köklemek (II) (sazı) Kurmak.

kökertmek 1. Köklemek. 2. Fide, sebze veya asma çubuğunun ufaklarını köküyle çıkararak başka yere dikmek.

kökleme 1. Köklemek işi. 2. Tarla yapmak için ormanda açılan yer.

kökertmek ve **kökleme**'deki 2. tanımların **köklemek (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak 1. tanımların **köklemek (I)** ve/veya **köklemek (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **köklemek (I)** ve **köklemek (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kökertmek (I)**, **kökleme (I)** ve **kökertmek (II)**, **kökleme (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu bu tanımlarda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kundak (I) 1. Yeni doğmuş çocuğu ilk aylarda sıkıca sarıp sarmalamaya yarayan geniş bez. 2. Kundağa sarılmış bebek. 3. Saçları yemeninin içine alıp bağlama. 4. Korunmak için sıkı sıkıya sarılmış şey.

kundak (II) Yun. 1. Yangın çıkarmak için bir yere konulan tutuşmuş yağlı bez parçası vb. 2. Tüfek gibi bazı ateşli silahlarda bunları çeşitli yönlere çevirmeye yarayan, namlunun altında bulunan ağaç veya metal bölüm. 3. Arabalarda dingil yatağı. 4. mec. Ara bozma, fitne, fesat.

kundaklı Kundağı olan, kundağa sarılmış olan.

kundaksız Kundağı olmayan.

kundaklı ve **kundaksız**'daki tanımların **kundak (I)** ve/veya **kundak (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kundak (I)** ve **kundak (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kundaklı (I)**, **kundaksız (I)** ve **kundaklı (II)**, **kundaksız (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımlarda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kurt (I) 1. zool. Köpekgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da yaşayan, postu gri sarı renkli, yırtıcı, etçil memeli hayvan (Canis lupus). 2. mec. Bir yeri, bir şeyi iyi bilen. 3. mec. İşini iyi bilen, aldanmaz, kurnaz. 4. astr. Güney gök kürede, Akrep ile boğa arasında bulunan takımyıldız.

kurt (II) zool. 1. Yumuşak vücutlu, uzun gövdeli, omurgasız, bacaksız, ayaksız veya çok ilkel ayaklı küçük hayvan. **2.** Bazı böceklerle veya bazı böcek kurtuklarına verilen ad.

kurtlaşmak Kurt durumuna gelmek, kurt gibi olmak.

kurtlaşmak'taki tanımın **kurt (I)** ve/veya **kurt (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kurt (I)** ve **kurt (II)** ile anlam ilişkisi varsa **kurtlaşmak (I)** ve **kurtlaşmak (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir.

kurtlaşma Kurtlaşmak işi.

kurtluk Kurt olma durumu.

kurtsuz Kurdu olmayan.

Yukarıdaki sözlükbirimlerin tanımlarındaki sorun **kurtlaşmak**'daki soruna benzerdir.

kurum (I) Ocak bacalarında biriken veya çevrede savrulan kalın is.

kurum (II) 1. Kuruluş, müessese, tesis. **2. huk.** Evlilik, aile, ortaklık, mülkiyet gibi insanlar tarafından oluşturulan şey, müessese.

kurum (III) Kendini büyük ve önemli gösterme davranışı, büyükleme, gösteriş, azamet, tekebbür.

kurumlaştırmak Kurum durumuna getirmek.

kurumlaştırmak'taki tanımın **kurum (I)**, **(II)** ve/veya **(III)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **kurum (I)**, **kurum (II)** ve **kurum (III)** ile anlam ilişkisi varsa **kurumlaştırmak (I)**, **kurumlaştırmak (II)** ve **kurumlaştırmak (III)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I, II veya III olarak) belirtilmelidir.

kurumsal 1. Kurumla ilgili. **2.** Değişik birim ve fonksiyonlarıyla bir kurumun niteliklerine tam anlamıyla sahip olan.

kurumsuz Kurumu olmayan.

kurumsuzluk Kurumsuz olma durumu.

Yukarıdaki sözlükbirimlerin tanımlarındaki sorun **kurumlaştır-mak**'taki soruna benzerdir.

küp (I) *Ar. kûb 1. Su, pekmez, yağ vb. sıvıları veya un, buğday gibi tahulları saklamaya yarayan, geniş karınlı, dibi dar toprak kap. 2. argo Sarhoş.*

küp (II) *Fr. cube mat. 1. Birbirine eşit karelerden oluşan altı yüzlü dikdörtgen, mikâp. 2. Bu biçimdeki nesne. 3. Bir cismin hacim hesabında kullanılan ölçü birimi. 4. Bir sayının üçüncü kuvveti.*

küplü 1. *Küpü olan. 2. argo Çok raki içen, ayyaş. 3. argo Rakısı bol, ucuz meyhane.*

küplü'deki 1. tanımın **küp (I)** ve/veya **küp (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **küp (I)** ve **küp (II)** ile anlam ilişkisi varsa **küplü (I)** ve **küplü (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir. 2. ve 3. tanımların ise **küp (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

küpsüz *Küpü olmayan.*

küpsüz'deki 1. tanımın **küp (I)** ve/veya **küp (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, **küp (I)** ve **küp (II)** ile anlam ilişkisi varsa **küpsüz (I)** ve **küpsüz (II)** sözlükbirimleri ayrı ayrı verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda (I veya II olarak) belirtilmelidir

küre (I) *Ar. kure mat. 1. Bütün noktaları merkezden aynı uzaklıkta bulunan bir yüzeyle sınırlı cisim. 2. Yeryüzü, dünya.*

küre (II) *mdn. Madenci ocağı, maden fırını.*

küremsi 1. *Küreye benzeyen. 2. Eğriliği azar azar değişen ve biçimi küreye yakın olan katı cisim.*

küremsi'deki 1. ve 2. tanımların **küre (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak 1. tanımın **küre (I)** ve/veya **küre (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durum tanımda “küreye (I) benzeyen” şeklinde belirtilebilirdi.

küresel I. Küre ile ilgili olan. **2.** Küre biçiminde olan, kürevi. **3.** Dünya ölçüsünde geniş bir bakış açısıyla benimsenen, global.

küresel'deki 1. 2. ve 3. tanımların **küre (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak 1. tanımın **küre (I)** ve/veya **küre (II)** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durum tanımda "küre (I) ile ilgili" şeklinde belirtilebilirdi.

küt (I) 1. Kısa ve kalınca. **2.** Sivri ve uzun olmayan. **3.** Keskin olmayan.

küt (II) Tahta vb. şeylere vurulduğunda çıkan ses.

küt (III) sp. Smaç.

kütleşmek Küt duruma gelmek.

kütleşmek'teki tanımın **küt (I)** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda "küt (I) duruma gelmek" şeklinde belirtilebilirdi.

kütleşme Kütleşmek işi.

kütleştirme Kütleştirmek işi veya durumu.

kütleştirmek Küt duruma getirmek.

kütlük Küt olma durumu.

Yukarıdaki sözlükbirimlerin tanımlarındaki sorun **kütleşmek**'teki soruna benzerdir.

2.2. Misalli Büyük Türkçe Sözlük'te Belirsiz Tanımlar

kalın (Eski Türk. kalın "kalın, kaba: kalabalık") **1.** Kendi cinsinden olan şeylere göre iki yüzü arasındaki uzaklığı büyük olan. Karşıtı: İNCE. **2.** (Yuvarlak şeylerde) Çapı kendi cinsinden olanlardan büyük olan. **3.** Eni emsâlinde fazla olan, fazla geniş olan. **4.** Akıcılığı az olan, koyu, yoğun, kesif. **5. E. T. Türk.** Kalabalık, sayıca çok.

kalın (Eski Türk. kalıng; kökü belli değildir) **E. T. Türk. ve Halk ağzı.** Evlenecek kıza erkek tarafının verdiği hediye, para, çeyiz veya ağırlık.

kalınlaştırmak Kalın duruma getirmek. .

kalinlaştırmak’taki tanımın birinci **kalm** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda verilecek ayırt edici bir anlambirimcik ile belirtilebilirdi.

kalınlık 1. *Kalın olma durumu, kalın olan şeyin hal ve sıfatı. 2. Bir cismin iki yüzü arasındaki mesâfe, üç boyuttan biri. 3. Yuvarlak şeylerde çap.*

kalınlık’taki 2. ve 3. tanımın birinci **kalm** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak 1. tanımın birinci **kalm** ve/veya ikinci **kalm** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kalm** ve ikinci **kalm** ile anlam ilişkisi varsa **kalınlık**, iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir.

kalkan (*Eski Türk. kalkan – kalkang < Moğ. kalka*) **1.** *Eski savaşlarda savaşçının kılıç, kargı, mızrak ve ok darbelerine karşı kendini korumak için sol elinde tutarak kullandığı siper. [Kalkanlar demir ve bakırdan, gergedan ve fil derisinden, kaplumbağa kabuğundan, hasır, söğüt dalı, kamış, ip ve ağaç kabuğundan dikdörtgen şeklinde, oval, en çok da yuvarlak olarak yapılırdı.] 2. mec. Arkasına sığınılacak şey, siper.*

kalkan-kalkanbalığı *Gövdesi kalkan biçiminde, derisinin üzerinde düğme gibi kemikler bulunan, alt çenesi sivri, ağzı eğik, gözleri sol tarafta, çok makbul, beyaz etli, boyu 1 metreyi bulabilen büyük yassı balık.*

kalkansı *Kalkan biçiminde olan.*

kalkansı’daki tanımın birinci **kalkan** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımda verilecek ayırt edici bir anlambirimcik ile belirtilebilirdi.

kama (*Kökü belli değildir*) *Silâh olarak kullanılan, iki yüzü keskin, ucu sivri, kın içinde bele takılarak taşınır, uzun ve enli bıçak.*

kama (*Erm. gam’dan*) **1.** *Arasına sokulup üzerine vurulmak sûretiyle kütük, tahta vb. şeyleri yarmaya yarayan, bir ucu sivri, diğeri kalınca*

ve yassı, genellikle üç köşeli tahta veya demirden parça, takoz. 2. Sıkıştırılmak, germek veya tespit etmek için bir yere sokulan ucu sivri ağaç, demir vb. parça. 3. Topun gerisinde mermi ve hartuçların sürüldüğü yeri kapamaya ve gazın kaçmasını önlemeye yarayan kapak. 4. Çocuk oyununda kazanılan her sefer.

kamalamak (İki parçayı) Kamalar aracılığıyla birbirine bağlamak, kama koymak.

kamalamak'taki tanımın birinci **kama** ve/veya ikinci **kama** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kama** ve ikinci **kama** ile anlam ilişkisi varsa **kamalamak**, iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir.

kamalı 1. Kaması bulunan (top). 2. Üzerine kama vurulmuş veya çakılmış.

kamalı'daki 1. ve 2. tanımların birinci **kama** ve/veya ikinci **kama** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kama** ve ikinci **kama** ile anlam ilişkisi varsa **kamalamak**, iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir.

kanat (Eski Türk. kanat < *kana "kuş kanadındaki büyük tüy" ve çokluk eki +t ile) [Kelime Yunanca, Bulgarca ve Sırpça'ya da geçmiştir] 1. Kuşlarda ve böceklerde gövdenin iki yanında yer alan ve uçmayı sağlayan açılır kapanır bir çift organ. 2. Pişmiş bir kümes hayvanının kanat kısmından ibâret yiyecek. 3. Kapı, pencere, dolap gibi şeylerin yanlara doğru açılıp kapanan kapaklarından her biri. 4. Uçaklarda iki yanda bulunan ve havada dengeyi sağlayan çıkıntı şeklindeki yassı kısımlardan her biri. 5. Bir binânın merkezinden yanlara doğru uzayan kısmı, cenah. 6. Perde, yelken çadır vb. şeylerin aynı ölçüdeki parçalarından her biri. 7. Bâzi balıklarda yüzgeç. 8. Yel değirmeni, pervâne gibi şey-

lerde dönen dilimlerden her biri. **9.** Kürk tahtası denen ve genellikle çift satılan kare şeklindeki kürk parçasının yarım eni. **10.** Uzunluğuna katlanmış bir kumaşın kat yerinin iki tarafında kalan parçalarından her biri, yarım eni. **11.** Meclis, parti, grup ve topluluklarda farklı görüşleri temsil eden taraflardan her biri. **12.** Savaş düzenindeki bir ordunun iki yanından her biri, cenah. **13. spor.** Futbol vb. takım oyunlarında hücum hattının iki yanından her biri.

kanat (Ar. *kanât*) **1.** Yer altındaki örtülü su yolu, künk. **2. eski anat.** Kanal. **kanatçık** **1.** Küçük kanat. **2.** bota. Baklagillerin çiçek tacının iki yanında bulunan yapraklardan her biri. **3.** Kuşların, baş parmakla birinci parmaklarına bağlı bulunan tüylerden meydana gelen eğreti kanadı.

kanatçık'taki 1. tanımın birinci **kanat** ve/veya ikinci **kanat** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kanat** ve ikinci **kanat** ile anlam ilişkisi varsa **kanatçık**, iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir. 2. ve 3. tanımların ise birinci **kanat** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kanatlı **1.** Kanatları bulunan. **2.** Kanada benzer çıkıntıları olan. **3. mec.** Kanat takmış gibi, kanatlanmış gibi olan.

kanatlı'daki 1. ve 2. tanımın birinci **kanat** ve/veya ikinci **kanat** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kanat** ve ikinci **kanat** ile anlam ilişkisi varsa **kanatlı**, iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir. 3. tanımın ise birinci **kanat** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kanatsı Kanat görünüşünde olan.

kanatsız Kanadı olmayan.

kanatsı ve **kanatsız**'daki tanımların birinci **kanat** ve/veya ikinci **kanat** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımların, birinci **kanat**

ve ikinci **kanat** ile anlam ilişkileri varsa **kanatsı** iki ayrı, **kanatsız** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımlarda ayırt edici bir anlambirimciklerle belirtilmelidir.

kap (Eski Türk. *kâp*) 1. İçine sıvı veya katı herhangi bir madde konan şey. 2. İçine yenecek öteberi konan mutfak eşyası. 3. (Yemek için) Bir öğündeki yemek çeşitlerinden her biri. 4. Kitap kapağı, cilt. 5. Çeşitli öteberinin ve yiyeceklerin taşınmasına ve saklanmasına yarayan çanta, sepet, sandık vb. 6. Örtü, kılıf, mahfaza.

kap (Fr. *cape*) Omuzların üstünden inerek vücudu saran kısa veya uzun kolsuz üstlük.

kaplı 1. Kabı olan, kap geçirilmiş. 2. Kaplanmış.

kaplı'daki 1. tanımın birinci **kap** ve/veya ikinci **kap** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kap** ve ikinci **kap** ile anlam ilişkisi varsa **kaplı**, iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir. 2. tanımın ise birinci **kap** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kapak (Eski Türk. *kapgak – kapak* < **kap-mak* “kapamak”) 1. Her türlü kap kacak, kutu vb. lerini kapamaya, örtmeye yarayan nesne. 2. Kitapların dış kısmına geçirilen, üstünde eserin ve yazarın ismi yazılı kap. 3. Elbiselerde kol veya cep üzerine konan enli parça. 4. Bir açıklığı örtmeye, iki kısmın arasını kapamaya veya açmaya yarayan nesne. 5. Bâzi organları örtmeye yarayan zar veya organ. 6. Bir kürenin merkezinden geçmeyen bir düzlemle kesilmesi sonunda ortaya çıkan parça. 7. **okçuluk**. Öküz boynuzunun dışa bakan yüzü ve yayda kullanılmak üzere buradan alınan parça.

kapak (Kökü bulunamamıştır) İki ambarlı, üst güvertesinde top sayısı alt güvertelerin bordalarındaki iki sıra top sayısından daha fazla olan, kalyon cinsinden savaş gemisi.

kapakçık *1. Küçük kapak. 2. anat. Kalp veya damarlarda kan ve sıvıların geri dönmesine engel olan süpap durumundaki küçük kapak.*

kapaklı *Kapağı olan.*

kapakçık'daki 1. tanımın ve **kapaklı**'daki tanımın birinci **kapak** ve/veya ikinci **kapak** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımların, birinci **kanat** ve ikinci **kanat** ile anlam ilişkileri varsa **kapakçık** iki ayrı, **kapaklı** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımlarda ayırt edici anlambirimciklerle belirtilmelidir. **kapakçık**'daki 2. tanımın ise birinci **kapak** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kapın *Bâzı hayvanları yakalamak için kullanılan taşınır tuzak, dam.*

kapın-kapanca *Tütün fidelerini örtmeye yarayan hasır veya ottan örtü.*

kapın (*Ar. kabân < Fars. kepân*) *1. Çok büyük tartı âleti, ağır yük tartan kantar. 2. Osmanlı Devleti'nin ilk devrinden beri un, tahıl, yağ, bal vb. malların tartıldığı ve toptan alınıp satıldığı devlet kontrolündeki Pazar yeri.*

kapanca *Küçük kapın.*

kapanca *bk. KAPAN*

Birinci ve ikinci **kapanca**, belirttiğimiz gibi iki ayrı sözlükbirim olarak verilmiştir. Ancak tanımlarının birinci, ikinci ve üçüncü **kapın** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda bu sözlükbirimlerin hangi **kapın** ile anlam ilişkisi olduğu tanımlarda ayırt edici anlambirimciklerle belirtilmelidir.

kara (*Eski Türkçe'den beri kullanılır*) *1. Kömür renginde olan rengin adı. Karşıtı: AK. 2. mec. Ayıp, kusur. 3. Kömür renginde olan, siyah renkli. 4. Esmer. 5. Rengi koyu olan, başka renkleri de olan şeylerin siyah veya siyaha yakın koyu renkli olanı. 6. mec. Kötü, meş'um.*

kara (*En koyu rengi, toprak rengini ifâde eden kara kelimesinden gelmiş olabilir; bâzı dilcilere göre ise Ar. kârre “sâbit olan şey, kalıcı yer” den*

*Türkçe 'ye geçmiştir) Yeryüzünün denizlerin dışında kalan kısmı, toprak.
karalı Üzerinde kara bulunan.*

karalı'taki tanımın birinci **kara** ve/veya ikinci **kara** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kara** ve ikinci **kara** ile anlam ilişkisi varsa **karalı**, iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir.

kart (*Kökü bulunamamıştır; karı-mak "yaşlanmak; eskimek" ten gelmiş olabilir.*) 1. Tâzeliği, körpeliği kaybolmuş, zamânı geçip sertleşmiş. 2. Yaşı geçmiş, yaşlanmış (kimse).

kart (*Fr. carte < Lat. charta "kağıt"*) 1. Çeşitli boylarda kesilmiş düzgün karton parçası. 2. Üstünde sâhibinin adı ve soyadı, unvânı, iş ve adresi yazılı küçük, ince karton parçası, kartvizit. 3. Bir yüzü yazıya, bir yüzü yazanın adresine ayrılmış, açık olarak postaya verilen mektuplaşmaya yarar ince karton. 4. Bir yüzüne resim basılmış, çoğunlukla turistik amaçlı dikdörtgen şeklinde ince karton, kartpostal. 5. Bâzı yerlere girmek, bâzı haklardan faydalanmak üzere ilgili kimselerce verilen ince karton parçası. 6. Oyun kâğıdı, iskambil. 7. Meslek ve iş erbâbının belirli bilgileri düzenli olarak kaydettikleri dikdörtgen biçimli karton parçası. 8. İletişimi sağlamak amacıyla gerekli bilgilerin yüklendiği ve telefonlara takılan dikdörtgen şeklinde küçük parça.

karth Kartı olan.

karthık Kart olma durumu.

karthı'daki tanımın ikinci **kart** ile, **karthık**'daki tanımın ikinci **kart** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımlarda verilecek ayırt edici anlambirimcikler ile belirtilebilirdi.

katlanmak Kat kat edilmek, düzgün bir şekilde kıvrılmak.

katlanmak (*Eski Türk. katıġlan-mak [< kat-ı-ġ+lan-mak]* "çaba sar-

fetmek, uğraşmak” > *katı+lan-mak > *katlan-mak* (-e) (Dayanılması güç bir duruma) Ses çıkarmadan dayanmak, tahammül etmek.

katlı 1. Katlanmış. 2. (Sayı sıfatı ile binâ için) Katı olan.

katlı’daki 1. tanımın **katlanmak** ve/veya ikinci **katlanmak** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **katlanmak** ve ikinci **katlanmak** ile anlam ilişkisi varsa **katlı**, iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir. 2. tanımın ise **kat** ile anlam ilişkisi bulunmaktadır.

katı (*kat-ı*, Eski Türk. *katığ* < *kat-mak* “katılaştırmak”) 1. Kolaylıkla şekil verilemeyen, kolay işlenemeyen, üzerine parmakla basıldığında çökme-yen. Karşıtı: YUMUŞAK. 2. Su miktârı gereğinden az olduğu için sert olan. 3. **fizik**. İçinde bulunduğu kabın veya yerin şeklini almayan, sulp. Karşıtı: SIVI, MÂYİ. 4. **mec**. İnce duygulara karşı duyarlılığı olmayan, duygusuz, hoşgörüsüz, müsâmahasız. 5. **mec**. Haşin, sert, kırıncı, acı. 6. E.T.Türk. ve halk ağzı. Çok, pek, pek çok.

katı Kuşların mideden sonra gelen ve taşları öğüten kalın kaslı, kalın çeperli sindirim kesesi, taşlık, konsa.

katılaştırmak Katı duruma gelmek.

katılaştırmak Katı duruma getirmek.

katılık 1. Katı olma durumu. ♦ **mec**. 2. Hoşgörüsüzlük, müsâmahasızlık, sertlik. 3. Duygusuzluk, hissizlik.

katılık’taki 1. tanımın, **katılaştırmak** ve **katılaştırmak**’taki tanımların birinci **katı** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımlarda verilecek ayırt edici anlambirimcikler ile belirtilebilirdi. **katılık**’taki 2. ve 3. tanımların da birinci **katı** ile anlam ilişkisi açıktır.

kav (Eski Türkçe’den beri kullanılır) [Kelime komşu dillere de geçmiştir] Kibritin icâdından önce ateş veya sigara yakmak için kullanılan ve

çakmak taşı üzerine konup bir çelik parçası ile vurulduğunda kıvılcım çıkaran, kurumuş, kof duruma gelmiş ağaç kabuğu, bir nevi ağaç mantarı.

kav (İng. cave) *Poker vb. kart oyunlarında oyuna başlamak için belirlenen ve ortaya konması gereken asgarî para.*

kavlık *Eskiden içine kav konan kese.*

kavlık'taki 1. tanımın **kav** ve/veya ikinci **kav** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kav** ve ikinci **kav** ile anlam ilişkisi varsa **kavlık**, iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir.

kavram yeni. *Bir şey hakkında zihinde beliren genel düşünce, aynı cinsten bütün şeyleri temsil eden soyut ve genel fikir, mefhum.*

kavram halk ağzı. *Bağırsakları ve böbreği örten zar, karın zarı, periton.*

kavramlaşmak *Kavram durumuna gelmek.*

kavramlaşmak'taki tanımın birinci **kavram** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımlarda verilecek ayırt edici anlambirimcikler ile belirtilebilirdi.

kayın (Eski Türk. *kağing > kayın*) *İki çeneekliler sınıfının kayıngiller familyasından, kışın yapraklarını döken, kerestesi çeşitli yerlerde kullanılabilen, görünüşü güzel, ılık veya soğuk bölgelerde yetişen bir orman ağacı.*

kayın (Eski Türk. *kağın* "hısım, akraba") *Bir erkeğe göre karısının, bir kadına göre kocasının erkek kardeşi, kayın birâder.*

kayınço (kayın ve aça/eçe "erkek kardeş" ile) **halk ağzı.** *Kayın.*

kayınço'daki tanımın ikinci **kayın** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımlarda verilecek ayırt edici anlambirimcikler ile belirtilebilirdi.

kaynak *Bk. KIYNAK*

kaynak (< *kayna-k*) **1.** *Bir suyun topraktan çıktığı yer, kaynar, kaynarca, pınar, memba. 2. (İsim tamlamasının ikinci ögesi olarak) Bir şeyin çıktığı yer, doğuş yeri, menşe. 3. İlmî araştırmalarda faydalanılan ana*

eser, metin ve belgelerden her biri, me haz. 4. mec. Esrar:

kaynak (< kayna-k) **1.** İki mâden veya plastik parçayı yumuşayınca ya kadar ısıttıktan sonra sıkıştırma veya dövme yoluyla birleştirme, bir tek parça hâline getirme usûlü ve işi [Elektrik ve oksijen kaynağında birleştirilecek parçalar eritilen diğer bir mâdenî parça vâsıtasıyla kaynatılır]. **2.** İki şeyin birbirine yapıştığı yer, kenet yeri. **3.** Sırt etlerinin butlarla bitiştiği yer, makadın iki tarafı, oturma yeri, kaba etler, uca [Son iki anlam eskimiştir].

kaynakçı Kaynak yapan kimse.

kaynakçılık Kaynak yapma işi.

kaynakçı ve **kaynakçılık**'taki tanımların birinci **kaynak**, ikinci **kaynak** ve/veya üçüncü **kaynak** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımların, birinci **kara** ve ikinci **kara** ile anlam ilişkisi varsa **kaynakçı** iki ayrı, **kaynakçılık** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımlarda ayırt edici bir anlambirimeikle belirtilmelidir.

keçe (Eski Türk. [Oğuzca] keçe; kökü belli değildir) **1.** Dokuma yoluyla değil, yapağıyı dövmek veya ayakla tepmek sûretiyle yapılan kaba kumaş [En kalınından kebe, en iyi cinsinden külâh yapılırdı]. **2.** Bu tarzda yapılmış yer yaygısı. **3.** Bu kumaştan yapılmış.

keçe (Eski Türk. keç-mek “geçmek” ten zarf-fül ekinin kalıplaşmasıyla keç-e) **halk ağzı.** Taraf, yan, geçe.

keçeci Keçe yapan, keçe satan kimse.

keçecilik Keçe yapma ve satma işi.

keçeci ve **keçecilik**'teki tanımların birinci **keçe** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır. Ancak bu durum tanımlarda verilecek ayırt edici anlambirimeikler ile belirtilebilirdi.

kelek (Fars. kelek) Şişirilmiş keçi tulumu üzerine yerleştirilen birbirine bağlı ağaçlardan ibâret, insan ve eşyâ taşımaya mahsus sal.

kelek (Fars. kâlek) **1.** Ham kavun. **2.** Üzerinde yer yer çıplaklıklar ve

boşluklar bulunan. 3. Kılsız. 4. argo. Yeterli derecede olgunlaşmamış, ham, basit, aptal kimse.

keleklilik *argo. 1. Kelek olma durumu. 2. Kelek olana yakışır davranış.*

keleklilik'deki 1. tanımın birinci **kelek** ve/veya ikinci **kelek** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda 1. tanımın, birinci **kelek** ve ikinci **kelek** ile anlam ilişkisi varsa **keleklilik** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir. 2. tanımın birinci **kelek** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kır (*Eski Türkçe'den beri kullanılır*) *1. Kül rengine çalan beyaz. 2. Bu renkte olan.*

kır (*Eski Türk. kır "kaya kütesinden oluşan dağ"*) *Şehir ve kasaba dışındaki işlenmemiş, geniş, boş arâzi.*

kırçıl (< kır+çıl) *Kırlaşmaya başlamış, kıra çalar, yer yer kırları bulunan.*

kırçıl'daki tanımın birinci **kır** ile anlam ilişkisi açıktır. Ancak bu durum tanımda verilecek ayırt edici anlambirimcikler ile belirtilebilirdi.

kırlık *Kır durumunda olan yer, kır.*

kırsal (< kır+sal) *1. Kır ile ilgili. 2. Kır durumunda olan, az sayıda insanın barındığı (yer).*

kırlık'taki tanım ve **kırsal**'daki 1. tanımın ikinci **kır** ile anlam ilişkisi açıktır. Ancak bu durum tanımlarda verilecek ayırt edici anlambirimcikler ile belirtilebilirdi. **kırsal**'daki 2. tanımın da ikinci kır ile anlam ilişkisi açıktır.

kırık (< kır-ı-k) *1. Kırılmış olan. 2. Soyu, cinsi karışık olan, melez. 3. Üzgün, gücenmiş, dargın. 4. halk ağzı. (Vücut için) Halsiz. 5. Başarılı olmaya yetmeyecek derecede zayıf olan (not). 6. Kırılmış bir şeyden kopan parça. 7. Bir şeyin kırılan yeri. 8. (İsim tamlamasının ikinci ögesi olarak) Dövülerek irice parçalar hâline getirilmiş şey. 9. Vücûdun bir kemiğinin bir dış tesirle kırıldığı yer. 10. Tavla oyununda kırılarak oyun dışı bırakılan pul.*

kırık (< kır-ı-k) **argo**. **1.** Bir kadının gayrimeşrû ilişki kurduğu erkek, dost, aftos. **2.** Bir erkeğin dost edindiği, ilişki kurduğu erkek.

kırık (< kır-ı-k) **yeni. jeo. Fay.**

kırıklık **1.** Kırık olma durumu. **2.** Vücutta duyulan hastalık belirtisine benzer kesiklik, yorgunluk, dermansızlık.

kırıklık'taki 1. tanım birinci **kırık**, ikinci **kırık** ve/veya üçüncü **kırık** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda 1. tanımın, birinci **kırık**, ikinci **kırık** ve üçüncü **kırık** ile anlam ilişkisi varsa **kırıklık** ayrı ayrı sözlükbirimler olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir. 2. tanımın birinci **kırık** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kısır (Eski Türk. kısır < kıs-mak) **1.** Döl vermeyen, akim. **2.** Ürün vermeyen, verimsiz. **3. mec.** Semeresiz, sonuç vermeyen, neticesiz.

kısır (Kökü belli değildir) Haşlanmış bulgura soğan, maydanoz, yeşil biber, çeşitli baharat, limon ve zeytin yağı ilâvesiyle yapılan, genellikle çay yanında ikram edilen bir çeşit yemek.

kısırlaşmak Kısır duruma gelmek.

kısırlaşmak'taki tanımın birinci **kısır** ile anlam ilişkisi açıktır. Ancak bu durum tanımda verilecek ayırt edici anlambirimcikler ile belirtilebilirdi.

kızıl (Eski Türk. kızıl < kız-mak) **1.** Parlak kırmızı renk. **2.** Bu renkte olan. **3. mec.** Aşırı derecede olan. **4. kasa.** Bir dönemde komünistler için kullanılmıştır.

kızıl (< kızıl) Daha ziyâde çocuklarda görülen, deride kızıl renkli bir döküntü, ağız ve yutakta döküntüler, yüksek ateş ve anjinle kendini gösteren bulaşıcı, tehlikeli hastalık.

kızıllaşmak Kızıl duruma gelmek.

kızıllaşmak'taki tanımın birinci **kızıl** ve/veya ikinci **kızıl** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kızıl** ve ikinci **kızıl** ile anlam ilişkisi varsa **kızıllaşmak** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir.

kızılsı (< kızıl+sı) *Kızılsı, kızıla çalan.*

kızılsı'daki tanımın birinci **kızıl** ile anlam ilişkisi açıktır. Ancak bu durum tanımda verilecek ayırt edici anlambirincikler ile belirtilebilirdi.

kır (*Eski Türkçe'den beri kullanılır*) **1.** *Vücûdun veya nesnelere üzerin- de oluşan pislik.* **2. mec.** *Utanicacak hal.*

kır (*Fars. kîr*) *Erkeklik organı.*

kirlilik *Kirli olma durumu.*

kirlilik'deki tanımın birinci **kirli** ile anlam ilişkisi açıktır. Ancak bu durum tanımda verilecek ayırt edici anlambirincikler ile belirtilebilirdi.

koca (*koca " yaşlı, saygıdeğer kimse" den*) *Bir kadının evli olduğu erkek, eş, zevç.*

koca (*E.T.Türk. [XIII. Yüzyıl] koca "ihtiyar"; kökü bulunamamıştır*) **1.** *Ölçüleri emsâlinde çok daha büyük olan, büyük, geniş ve iri.* **2.** *Yaşça büyük, yaşlı.* **3. mec.** *Büyük, ulu, kıymetli meziyetleri olan.*

kocalık *Koca olma durumu.*

kocalık'taki tanımın birinci **koca** ve/veya ikinci **koca** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **koca** ve ikinci **koca** ile anlam ilişkisi varsa **kocalık** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirincikle belirtilmelidir.

kol (< kol) *Bir nehirle, bir akarsu ile birleşen daha küçük akarsu.*

kol (*Eski Türkçe'den beri kullanılır*) **1.** *İnsanın omzundan parmak uçlarına kadar olan organı.* **2.** *Elbisenin bu organı saran kısmı.* **3. yeni.** *Bir şeyin ayrıldığı kısımlardan her biri, şube, dal.* **4.** *Aynı iş için bir araya gelmiş ekip, iş takımı.* **5.** *Ağaçlarda gövdeden ayrılan kalın ana dal.* **6.** *Makinelerin, bâzî âlet ve edevâtın tutup çekmeye veya çevirmeye yarayan mâdenî yâhut tahta kısmı.* **7.** *Bâzî çalgıların elle tutulan sap kısmı.* **8.** *Bir halatı meydana getiren bükülmüş lif demetlerinden her biri.* **9.** *Koltuk, kanepeler, divan gibi mobilyalarda kolların dayandığı kısım.* **10.** *Teftiş veya*

güvenliği sağlamak amacıyla dolaşan asker; polis, jandarma topluluğu, devriye. 11. (Koyun, dana, kuzu vb. hayvanlarda) Ön ayağın üst kısmı. 12. Dizi, sıra. 13. Bir askerî kuvvetin yanlarından her biri, kanat.
kollu 1. Kolu olan. 2. Kol takılmış olan.

kollu'daki 1. tanımın birinci **kol** ve/veya ikinci **kol** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda 1. tanımın, birinci **kol** ve ikinci **kol** ile anlam ilişkisi varsa **kollu** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir. 2. tanımın ise birinci **kol** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

koma (Yun. *komma*) **mus.** *Sol- La ve Do- Re gibi iki ses aralığının dokuzda birine eşit aralık.*

koma (Fr. *coma* < Yun. *kōma*) **tıp.** *Bir kimsenin iştme, görme, anlama ve hareket etme gibi irâdî faaliyetlerini hemen hemen tamâmen kaybettiği, genellikle hastalık veya şiddetli darbe yâhut sarsıntı sonunda meydana gelen derin baygınlık durumu.*

komalık *Koma hâline gelmiş*

komalık'daki tanımın ikinci **koma** ile anlam ilişkisi açıktır. Ancak bu durum tanımda verilecek ayırt edici anlambirimcikler ile belirtilebilirdi.

köçek (Kökü belli değildir) 1. Kadın kılığına girerek oynayan erkek. 2. **mec.** *Ağır başlı olmayan, hoppa, çok hareketli kimse. 3. târih.* *Ocağa yeni girmiş yeniçeri. 4. tasavvuf.* *Mevlevîler'de şeyh efendinin, kıdemli ve yaşlı dedelerin hizmetinde bulunan yeni derviş, genç semâzen.*

köçek-köşek (< *köşek*; kökü belli değildir) **E.T.Türk. ve halk ağzı.** *Deve yavrusu.*

köçeklik 1. *Köçek olma durumu. 2. Bir köçeğe yakışan davranış, köçek gibi davranma.*

köçeklik'deki 1. tanımın birinci **köçek** ve/veya ikinci **köçek** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda 1. tanımın, birinci **köçek** ve ikinci **köçek**

ile anlam ilişkisi varsa **köçeklik** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir. 2. tanımın ise birinci **köçek** ile anlam ilişkisi olduğu açıktır.

kurum (Eski Türk. *kurun*; kökü kesin olarak belli değildir) Dumandan meydana gelen ve tabaka hâlinde ocak bacalarında biriken is.

kurum (< kur-u-m) **1. yeni.** Kuruluş, müessese. **2. E.T.Türk. ve halk ağzı.** Biçim, şekil, yapı.

kurum (< kur-u-m) Büyüklük taslama, gururlanma, çalım.

kurumlaştırmak Kurum durumuna getirmek.

kurumlaştırmak'taki tanımın birinci **kurum**, ikinci **kurum** ve/veya üçüncü **kurum** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **kurum**, ikinci **kurum** ve üçüncü **kurum** ile anlam ilişkisi varsa **kurumlaştırmak** ayrı ayrı sözlükbirimler olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir.

küme Bk. GÜME

küme (Ar. *kûme*; Farsça'da da kullanılır) [Bâzi dilcilere göre ise Eski Türk. *ük-mek* "biriktirmek, yığmak" fiilinden gelmektedir. *ük-me* "yığma toprak, biriktirilmiş şey", göçüşme ile *küme*] **1.** Tümsek hâlindeki yığın. **2.** Bir çok canlı veya nesnenin meydana getirdiği topluluk, grup. **3. spor.** Takımların eskiliklerine ve niteliklerine göre ayrıldıkları gruplardan her biri. **4.** Sınıflarda öğrencilerin belli bir amaçla bir süre için meydana getirdikleri öbek.

kümeleşmek Küme hâline gelmek.

kümeleşmek'deki tanımın birinci **küme** ve/veya ikinci **küme** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımın, birinci **küme** ve ikinci **küme** ile anlam ilişkisi varsa **kümeleşmek** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımda ayırt edici bir anlambirimcikle belirtilmelidir.

küre (Ar. *kure*) [Küre şeklinde de kullanılmıştır] **1. mat.** Bir merkeze eşit uzaklıktaki noktalardan meydana gelen bir yüzeyin çevrelediği ci-

sim veya şekil. 2. (Küre-i arz’dan kısaltma yoluyla) Dünya, arz.

küre (Fars. *kure – kûre*) **E.T.Türk. ve halk ağzı. 1. Ocak, mâdenci ocağı, kûre. 2. Bektâşî tarikatında meydan ocağı.**

küremsi (< *küre+msi*) *Küre benzer, küreyi andıran.*

küresel (< *küre+sel*) **yeni.** *Küreyle ilgili, küre şeklinde, kürevî.*

küremsi ve **küresel**’deki tanımların birinci **küre** ve/veya ikinci **küre** ile anlam ilişkisi belirtilmemiştir. Bu durumda tanımların, birinci **küre** ve ikinci **küre** ile anlam ilişkisi varsa **küremsi** iki ayrı ve **küresel** iki ayrı sözlükbirim olarak verilmeli, veya hangisi ile anlam ilişkisi olduğu tanımlarda ayırt edici bir anlambirimlikle belirtilmelidir.

SONUÇ

TS ve MBTS’nin “K” maddesinde bulunan eşadlı sözcüklerden türemiş sözlükbirimlerin tanımlarında, sözlük kullanıcısının sözlükbirimin hangi kökten türediğini tespit etmesini güçleştirecek olan “birleştirilmiş tanımlar” ve “belirsiz tanımlar” olarak adlandırdığımız sorunlarla karşılaşmıştır.

Birleştirilmiş eşadlı sözlükbirimlerde en az iki farklı eşadlı sözlükbirimden türemiş olduğu anlaşılan ve ayrı ayrı sözlükbirimler olarak tanımlanması gereken sözlükbirimlerin tanımları tek sözlükbirim altındaki farklı tanımlarda verilmiş ve bu tanımlar aynı sözlükbirimden türemiş gibi gösterilmiştir. Farklı köklerden türedikleri için bu sözlükbirimler, türemiş oldukları eşadlı sözlükbirimler dikkate alınarak farklı sözlükbirimler altında verilmelidir.

Belirsiz tanımlarda ise eşadlı sözcüklerin birinden türediği belli olan ancak hangisinden türediği tanımından anlaşılamayan sözlükbirimler bulunmaktadır. Sözlük kullanıcıları bu şekilde tanımlanmış sözlükbirimlerin, türemiş olduğu eşadlı özellikte olan sözlükbirimlerin hangisinden türediği konusunda bilgilendirilmelidirler. Ayırt edici anlambirimcikler veya (Romen rakamları gibi) işaretler kullanılarak sözlükbirimin hangi sözcükten türediği gösterilebilir ve bu belirsizlik giderilebilir.

KAYNAKÇA

- AYVERDİ, İlhan (2010), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (MBTS)*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul.
- BOZ, Erdoğan (2009), *Sözlükbirimlerin Tanımlanmasına Anlambilimsel Bir Bakış*, Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/4 Summer, p.172-183.
- KURUL (2005), *Türkçe Sözlük (TS)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2010), *Tarihi ve Çağdaş Türkçe Sözlüklerde Homonymous (Eşadlı) ve Homograpic (Eşyazımlı) Sözcükler*, Türkiye’de ve Dünya’da Sözlük Yazımı ve Araştırmaları Uluslar Arası Sempozyumu, 4-6 Kasım 2010, İstanbul, p.66-72.

ABSTRACT

In Turkish Dictionaries, there are some problems in definition of lexems which derived from homonym lexems whose signifiant is identical, significatum, sources and meanings are different. In this article, homonym lexems are analysed in “K” item in “Türkçe Sözlük” and “Misalli Büyük Türkçe Sözlük” and lexems which derived from homonym lexems is shown how is defined this lexems in these dictionaries and discussed the deficiencies and mistakes in that definition. The lexems which integrated under one lexem are shown in section of “Integrated Homonym Lexems” and the lexems whose origin isn’t certain are shown in section of “Uncertain Definition”.

Key Words: Dictionary, Homonymy, Lexeme, Türkçe Sözlük, Misalli Büyük Türkçe Sözlük

BAZI YAZMA VE BASMA TÜRK ATASÖZÜ DERLEMELERİ

Âdem Ceyhan*

ÖZET

Bu yazıda derleyeni yahut derlenme zamanı bilinmeyen ve bilinen on sekiz Türk atasözü derlemesi hakkında bilgi verilmektedir. Çoğu Arap harfleriyle el yazması hâlinde bulunan bu metinlerden bir kısmı, daha önce çeşitli araştırmacılar tarafından tanıtılmış veya bütünüyle yeni harflere çevrilerek yayımlanmış; bir kısmı ise –tesbit edilebildiği kadarıyla- henüz bir tanıtım ve neşre konu olmamıştır. Makalede bilindiği söylenebilecek atasözü derlemeleri hakkında daha fazla ve sağlıklı bilgi verilmesi, iyice bilinmeyen atasözü mecmualarının ilim dünyasına tanıtılması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Atasözü- deyim- mesel- emsâl- leksikografi.

SUNUŞ

2007 yılında *TALİD (Türkiye Literatür Araştırmaları Dergisi)* Eski Türk Edebiyatı Tarihi sayısı için, “Eski Türk Edebiyatı’nda Türk Atasözü Derlemeleri (15. Asırdan 19. Asır Başlarına Kadar Bir Tenkitli Bibliyografya Denemesi)” adlı bir makale hazırlamaya başlamış; ancak başka çalışma ve meşgalelerim yüzünden bu yazıyı tamamlayamadım. Maksadım, 2006’da yayımlanan *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri* adlı eserimde olduğu

* Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi

gibi, Türk atasözü derlemelerini, 15. asırdan 19. asır başlarına kadar tesbit etmek, tanıtmak, incelemek ve değerlendirmekti. Türk atasözleriyle ilgili derlemeleri de A) “Derleyeni ve /veya Derleme Zamanı Bilinmeyen Türkçe Atasözü Mecmuaları, B) Derleyeni ve /veya Derlenme Tarihi Bilinen Türkçe Atasözü Mecmuaları” şeklinde, iki başlık altında ele alacaktım.¹

Şüphesiz ki ben Türk atasözlerinin en eski edebî eserlerimizden itibaren kullanımını ve bunları derleyen yazma veya basma metinleri tesbit, tavsif, tedkik ve tenkid işine teşebbüs eden ne ilk kişiydim, ne de son kişi olacaktım. Bu konuda Yüksek Muallim Mektebi Edebiyat zümresinden Adnan Cahit (Ötüken, 1911-1972), 1933-34 yılında “Türkiyede Kullanılan Atasözleri” adlı hayli emek mahsulü bir mezuniyet tezi hazırlamış; tezinin “Bibliyografî” kısmında atasözlerine dair tesbit edebildiği metinleri “Türkçe matbu eserler” ve “Türkçe yazmalar” başlıkları altında tanıttıp incelemiştir. Fakat geçen seksen yıl zarfında, yurtiçi ve yurt dışındaki kütüphanelerde bulunan Türk atasözleri derlemeleri konusunda, belki bibliyografyası dahi bir kitapçık hacmine ulaşacak kadar çok ilmâ araştırma ve yayın yapılmış; böylece o zaman varlığı bilinmeyen bazı metinler tanıtılmış; birtakım eksiklikler giderilmiş ve yanlışlar düzeltilmiştir.

İşte ben son araştırma neticelerinin ışığında Türk atasözlerini ihtiva eden Arap harfli yazma ve basma eserler hakkında bibliyografik bir makale yazmaya koyulmuştum. Ancak işin başında belirlediğim plân, yazının henüz sona ermemiş şekliyle bile makale sınırlarını aşmasına sebep olmuş; bu vaziyet de benim metni tamamlanmamış hâlde neşretmeme engel teşkil etmişti. Hazırladığım uzunca makaleyi yayımlamama mani olan başka bir faktör de temine uğraştığım bazı orijinal metin ve yayınları elde edemeyişimdi. Bahsettiğim tarzdaki hacimli bibliyografik çalışmayı şimdilik bir tarafa bırakıp burada umumiyetle görüp okuma imkânı bulabildiğim birtakım yazma veya

¹ Bu makalenin başlangıcı olmak üzere yazdığım metin için bk. Âdem Ceyhan, “Atalardan Kalma Me-seller”, Ayla Demiroğlu Kitabı, İstanbul, 2006, s. 237-57.

basma hâlindeki Türk atasözü derlemelerini tanıtıp incelemeye çalışacağım. Üzerinde duracağım eserlerin bir kısmı, daha önce çeşitli çalışma ve yayınların konusu olmuş; bir kısmı ise görebildiğim kadarıyla henüz etraflıca bir tanıtım, inceleme ve neşir mevzuu olmamıştır. Çalışmamın bilineni bildirmek seviyesinde kalmaması için, ele alacağım derlemeler hakkında mümkün olduğu kadar aslı yazma veya basma metinden faydalanarak daha fazla ve doğru bilgi vermek, bu arada bazı tekrar edilen yanlışları da düzeltmek niyetindeyim.

Lûgat İلمي Dallarından Bir Bilgi Dalı: İlmü'l-emsâl

Bilindiği gibi, atasözleri ve deyimler, günümüzde müstakil bir bilgi dalı sayılmamakta; ancak halk edebiyatı, folklor, leksikoloji gibi ilim dalları içinde bir bahis olarak mütalâa edilmektedir. İlimleri tasnif eden bazı eski eserlerimizden anlaşıldığına göre, “ilmü'l-emsâl” (meseller ilmi), lûgat ilmi (sözlük bilimi, leksikografi)nin dallarından biri kabul edilmektedir. Meselâ, Taşkoprîzâde Ahmed Efendi (901-968/1495-1561), ilimlerin konularından bahseden ve oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi (959-1030/1551-1620) tarafından “*Mevzûâtü'l-ulûm*” adıyla Türkçe'ye tercüme edilen eserinde “ilmü'l-emsâl”, yani meseller bilgisinin, ilimler içindeki yeri, tarifi, gaye ve faydası hakkında şunları anlatır:

“Bu bir ‘ilmdür ki, ‘ilm-i lûgat fûrû‘undandır ve bunuñ ta‘rifi belîğden sâdır olup akvâm-ı mahsûsa beyinde meşhûre olan elfâzı husûsı ile ve hey‘eti ile ve kâ‘ili ve zamânı ve mekânı ile ma‘rifetdür. Tâ ki her biri madâribinde isti‘mâl olunduğı zamânda galat vâki‘ olmaya. ‘Madâribden’ maksad şol mevâzi‘ ve makâmâtür ki, asl mevâridine müşebbehdür. Ya‘ni ba‘z(ı) kelimât ki bir belîğden bir mahal ve mevriddesâdır olmuşdur, ol kelimâtı bi ‘aynihâ bilâ tagyîr ol mevriddesâdır müşâbih olan mahalde isti‘mâl eylemekdür. Ol mahalle ‘madrib’ (hâsıl-ı kelâm, mevriddesâdır ol kelâmuñ evvel zikrolunduğı mahaldir; madrib-i mesel ba‘dehu aña müşâbih olup îrâd olunan mahaldür) dirler. (...)

Ve garazı ve menfa‘ati beyândan ganîlerdür. Zîrâ emsâle münşî ve şâ‘ir kemâl-i ihtiyâc ile muhtâc idüğü zâhirdür. Emsâl, makrûn olduğı kelâma hulle-i

tezyîn ilbâs ve zirve-i derecât-ı tahsîne ref' ve iclâs ider."²

[Bu, lûgat ilmi dallarından bir ilimdir. Bunun tarifi, düzgün söz söyleyen birinden çıkıp belirli milletler arasında tanınmış sözleri, madaribinde (söylenecek yerlerde) kullanıldığında yanlış olmasın diye şekil ve görünüşü, söyleyeni, zamanı ve yeri ile bilmektir. 'Madarib'ten kast edilen, söz söylenen şeylerin aslına benzeyen yerlerdir. Yani düzgün söz söyleyen biri tarafından bir yerde dile getirilen sözleri, aynen onun gibi değiştirmeden benzer yerde kullanmaktır. O yere 'madrib' derler. Sözün kıyası, 'mevrid-i mesel' o sözün ilk söylendiği yerdir, 'madrib-i mesel' sonra ona benzer olmak üzere söylenen yerdir.(...) Amaç ve faydasını anlatmaya gerek yoktur. Çünkü atasözlerine yazar ve şairin büyük bir ihtiyaçla muhtac olduğu açıktır. Atasözleri, yakın olduğu söze süs elbisesi giydirir ve onu güzelleştirme derecelerinin zirvesine yükseltip oturtur].

17. asrın değerli ilim adamlarından Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) de meşhur Arapça bibliyografik eserinde "ilmü'l-emsâl'i andıktan sonra, "ilmü durübü'l-emsâl" maddesinde genişçe tanıtır.³ *Mahzenü'l-ulûm* isimli eserde de "ilmü'l-emsâl", fûrû'-ı ulûm-ı Arabiyyeden ma'dûd olan ilimler, yani Arabî ilimlerin dallarından sayılan ilimler arasında kaydedilir.⁴

Bilindiği gibi, umumî sözlüklerde bir dilde kullanılan bütün atasözlerine yer verilmez; atasözleri sadece örnek olarak anılabilir. Meselâ, Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü'l-lûgat*'nda kelimeleri tarif ettikten sonra bazı Arapça, Farsça ve Türkçe atasözleri ve deyimlere de yer vermiş;⁵ Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*'de örnek olarak takriben 140 kadar Türk atasözü ve tabirini anmıştır.⁶ Atasözleri ve deyimleri elifba tertibine göre veya alfabetik

2 Taşköprizâde İsmâeddin Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-ulûm [Miftâhu's-sa'ade]*, (trc. Kemâleddin Mehmed Efendi), İstanbul 1313/1895, c. 2, s. 295-296.

3 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, (nşr. Şerefeddin Yalıtkaaya Kılıslı Muallim Rifat), İstanbul 1941, c. 1, s. 168; 1362/1943, c. 2, s. 1086-1087.

4 Serkez Orpilyan- Seyyid Mehmed Tâhir, *Mahzenü'l-ulûm*, İstanbul 1308, s. 43.

5 Türkçe atasözü örnekleri için bk. Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, *Lehçetü'l-lûgat*, haz. H. Ahmet Kırkkılıç, Ankara 1999, s. 819-20.

6 Recep Toparlı, "Lehçe-i Osmânî'deki Atasözleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları* (TÜBAR), Niğde 2004 Bahar, sayı 15, s. 31-38.

olarak derleyen eserler ise sözlük çeşitleri içinde “özel sözlükler” kategorisi içinde yer almaktadır.⁷

Atasözleri ve deyimler bilgisiyle sözlük ilmi arasındaki alâkayı kısaca ortaya koyduktan sonra, ele alacağımızı ifade ettiğimiz Türkçe atasözü derlemelerini tanıttıp incelemeye başlayabiliriz.

A) Derleyeni ve/veya Derleme Zamanı Bilinmeyen

Türkçe Atasözü Mecmuaları

1. *Manzum ve Musavver Durûb-ı Emsâl*,

(Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine Bölümü, nr. 1711, vr. 38b-54b)⁸

Tanınımış yazarlarımızdan Refik Hâlid (Karay, 1888-1965), bir yazısında atasözlerimizin kendi üzerindeki tesirlerini anlatırken, der ki: “Türk darb-ı mesellerinin ayrıca hoşuma giden ciheti her dildeki gibi tecrübe mahsulü birtakım nasihatler, gözümün önüne küçük, pek canlı tablolar getirmesi, bana mizahî resimlerle dolu bir albüm karıştırıyorum lezzetini ve tesirini vermesidir.”⁹

Söz konusu edeceğimiz atasözleri mecmuası, sadece mecazî manada göz önüne küçük ve canlı tablolar getiren bir eser değil, manzum atasözleri arasında hakikî minyatürleri ihtiva eden bir albüm gibidir. Derleyicisi ve derleme zamanı bilinmeyen bu resimli eserde, (260? küsur) atasözü ve deyim, konularına göre bap ve fasıllara ayrılarak nazmedilmiştir.

Şair, eserinin başlangıç kısmında Allah’ın âlemi yarattığında insanların çeşitli şekillerde meydana getirilmesinden bahis açarak atasözlerini niçin topladığını şöyle anlatır:

⁷ Ahmet Topaloğlu- Mustafa S. Kaçalın, “Sözlük”(Türkçe), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, c. 37, s. 412.

⁸ Bu nüshanın tavsifi için bk. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, c. 2, s. 324, nr. 2897.

⁹ Veli Aras, *Refik Halit Karay’ın 1940-1944 Yılları Arasında Tan Gazetesinde Yazdığı Makaleleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1973, s. 45.

“Fi’l-hakîka bu ‘âlem-i suğrâ
Oldı emsâl-i ‘âlem-i kübrâ
Olduğičün bu ‘âlem aña misâl
Atalar kıldılar çü darb-ı emsâl
Asl-hâl olan aldı bu kılden
Alan alur dinildi bir kıldan
Hak Teâlâ çü nazm-ı *Kur’ân*’da
Çok mesel darb idüp durur anda
‘İbret almağ için ulü’l-ebâr
‘Âkıl isen tefekkür it yüri var
Cem‘ idelüm durúb emsâli
Çün degül anı satun almalı
Bu haberler degül tehî kıssa
Alıgör sen de kıssadan hisse”

[Aslında bu küçük âlem, büyük âlemin eşi, benzeri oldu. Bu âlem ona misâl olduğu için, atalar meseller söylediler. İyi soylu olan kişi, bu söylenenlerden (ders ve ibretler) aldı. Nitekim “Alan bir kıldan alır” denildi. Yüce Allah, *Kur’ân* tertibinde basiret sahiplerinin ibret alması için nice meseller getirip vermiştir. Eğer akılıysan, haydi sen de git, (bu misâlleri) düşün! Madem ki satın alınacak (şeyler gibi para harcamayı gerektirecek) değildir, öyleyse biz de atasözlerini derleyelim... Bu haberler boş kıssa değildir... Sen de kıssadan hisse al!].

Bazı beyitlerini naklettiğimiz başlangıcın ardı sıra gelen Arapça başlıktan anlaşılığına göre, derleyici, atasözlerini beş bap hâlinde tertip etmiştir. Ancak eserin incelediğimiz nüshası, ortasından ve sondan eksik olup şu bap ve fasılları ihtiva etmektedir:

I. Bap insanın hâlleriyle alâkalı olup şu altı fasıldan ibarettir: 1. fasıl mürşid, 2. fasıl Bağdat, 3. fasıl danışma, 4. fasıl yol, 5. fasıl misafir, 6. fasıl şeriatla alâkalı;

II. olduğunu tahmin ettiğimiz bap, umumiyetle insanın azaları hakkında olup şu fasıllara ayrılmıştır: 1. fasıl ?, 2. fasıl (göz), 3. fasıl kulak, 4. fasıl dil, 5. fasıl dudak, 6. fasıl yüz, 7. fasıl burun, 8. fasıl boğaz, 9. fasıl el, 10. fasıl delilik, 11. fasıl düğünle alâkalıdır.

(III?. Bap) Hayvanlarla alâkalıdır. 1. fasıl deve, 2. fasıl, 2. fasıl at, 3. fasıl eşek, 4. fasıl öküz, 5. fasıl köpek, 6. fasıl domuz, 7. fasıl kurt, 8. fasıl ayı, 9. fasıl tilki, 10. fasıl tavşan, 11. fasıl koyun ve keçi, 12. bap kedi, 13. fasıl balık, 14. fasıl yılan.

IV. Bap kuşlarla ilgilidir. 1. fasıl umumî olarak kuş, 2. fasıl serçe, 3. fasıl doğan, 4. fasıl meşhur kuş (kartal), 5. fasıl leylek.

Derleyici, 16. asır şairlerinden Cemâlî gibi, bazı Türk atasözlerini ve deyimlerini, konularına göre sınıflandırarak aruz ölçüsünün “feilâtün mefâilün feilün” kalıbıyla nazma çekmiştir.¹⁰ Şimdi, bu resimli eserin muhtevası hakkında bir fikir vermek için, insanın hâllerine dair olan I. Bab’ın mürşidle alâkalı ilk faslını nakledelim:

“İsteyen Tanrısın kamu cumhûr
İsteyen Tanrısın bulur meşhûr
Lîk yolda gerek durur kılağuz
Kılağuzsuz kuş uçmadı hergiz
Olmak ister ise eger irşâd
Bulsun ol kendüyi ider irşâd
Tutsun ol sözünü bulup uluyı
Tutmayan sözünü kalur uluyı
Çeksün ol gücünü anun götürü
Her ki güç götüre o cec götürü
İhtiyâr eylesün belâ meh ü sâl
Çekmeyince belâ yinilmez bal”

¹⁰ Bu eser hk. fazla bilgi için bk. Günay Kut, “Atasözleri ve Deyimlere Ait Manzum ve Minyatürlü Yazma Bir Eser”, *Yıllık I, Topkapı Sarayı Müzesi*, 1986, s. 73-112.

[Tanrısını arayan bütün insanlar, bulur. Nitekim “Arayan Mevlâsını bulur” sözü meşhur... Fakat bu yolda kişiye bir rehber gerektir. Çünkü “Kılavuzsuz kuş uçmaz.” Eğer o irşad olmak isterse, kendisini irşad edecek birini bulsun. Büyük bir zatı bulup onun sözünü tutsun. Zira “Ulu sözü tutmayan, uluyakalır.” (Doğru yola girmek isteyen kişi, rehberinin) bütün zahmetini çeksin. “Güç götüren, çeç götürür” (Zahmet çeken, rahat bulur). Aylarca, yıllarca zahmeti seçsin. “Belâ çekmeyince bal yenmez.”]

2. “*Kitâb-ı Atalar*”,

(Süleymaniye Ktp. Fatih nr. 3543, vr. 115b-136a)

Bu eser, denebilir ki, derlenme zamanı bilinen, fakat derleyicisi bilinmeyen Türk atasözleri mecmualarının en eski örneklerinden biridir. İsmi bildirmeyen bir derleyici, hicrî 885 (milâdî 1480-81) yılında bazı Türk atasözlerini toplamış ve eserine “*Kitâb-ı Atalar*” adını vermiştir. Kitapta seci’li nesirle yazılmış bir başlangıçtan sonra yedi yüze yakın Türk atasözü sıralanmıştır. Sözlerine besmele, Allah’a hamd, Hz. Peygamber ve arkadaşlarına dua ve selâmla başlayan derleyici, maksada gelerek diyor ki:

“Âdemî oldur ki hâk söz ile ‘amel eyleye; her sözi kıncaru varur ‘aql ile ol söyleye. Sözüüm çok; dürlü dürlü, her biri bir şüretten gelür. ‘Aklı olan, hâk sözi bulduğı yerde alur. Atalar sözi *Qur’ân*’a girmez, yanınca yilişür. Pes bu söz, ol söze hâkîkatde buluşur. (...) Cihânda gizlü söz olmağ için âşikâr, ol sebebden ad virildi buña *Kitâb-ı Atalar*. Oğuyanlar diñleyenler olmasun hõr u zelîl; bu sözleri cem’ idene tevfiğ-ı jmân virsün Celîl. Bu kitâb pür-pend ile hatm olduğda temâm, hicretüñ sekiz yüz seksen beşi olmuş idi ve’s-selâm.”

Yazılış zamanını derleyicisinden öğrendiğimiz bu toplamanın hangi sahada meydana getirildiği kesin olarak belli değil. Ancak Osmanlılar’dan bahsedilmeyişine bakılarak, Osmanlı Devleti sınırları dışında bir yerde yazıldığı, tahminen söylenebilir. Söz konusu derlemenin, harekeli nesihle yazılmış bir nüshası, Mevlânâ Şemseddîn’in *Teshîl* adlı tıbbî eserinin H. 963 senesi Ramazan’ı ortalarında (1556 Temmuz’u sonlarında) istinsah edilmiş bir kop-

yası sonunda kayıtlıdır. Derleyici, her bir atasözünü, diğerinden ayırt etmek için kırmızı mürekkeple yazdığı “Atalar eydür” kelimeleriyle sunmuş; ancak elifba tertibini gözetmemiştir.

Şimdi, *Kitâb-ı Atalar*’ın Fatih nüshasından örnek olsun diye birkaç atasözünü sunalım:

3) “Atalar eydür: Ulularuñ sözi ur’an’a girmez illâ yanınca yiler”(116a), [Atalar der ki, “Büyüklerin sözü *Kur’an*’a girmez ancak onun yanında hızlı hızlı yürür...”]

43) “Atalar eydür: Hayır şan işüñe, hayır gele başuña”(116a), [Atalar der ki: Hayır san eşine, hayır gelsin başına].

126) “Atalar eydür: Ne yavuz ol asıl, ne yavaş ol başıl”(119b), [Atalar der ki: Ne yavuz ol, asıl; ne yavaş ol, başıl!].

162) “Atalar eydür: Baş şağ olıcağ börk eksük olmaz”(120b), [Atalar der ki: “Baş şağ olunca börk eksik olmaz].

660) “Atalar eydür: Deve uşına ‘Yük getir’ demişler, ‘Ben uşam’ demiş. ‘Uç’ demişler... ‘Deve uçar mı?’ demiş.”

Derleyici, yukarıdaki naklimizden anlaşılacağı gibi, eserinin başlangıcında atasözleri üzerinde *Kur’an* ayetleri ve Hz. Peygamber’in hadislerinin tesirine dikkat çekmektedir. Hakikaten bu mecmuada bazı ayet ve hadislerden doğduğu anlaşılan atasözlerine de rastlanmaktadır. En belirgin istifadeler konusunda birkaç örnek verelim:

(164) “Atalar eydür: Ay gör oruc ut, ay gör bayram eyle”(120b) atasözü, “Ayı gördüğünüzde oruç tutunuz; ayı gördüğünüzde orucu açıp bayram ediniz” mealindeki hadise¹¹ dayanmaktadır.

(234) “Atalar eydür: Bilen ile bilmeyen bir olmaz” (122b) sözü, “De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”¹² mealindeki ayetten doğduğu söylenebilecek bir cümledir.

¹¹ *Buhârî*, “Savm”, 11; *Müslim*, “Sıyâm”, 7, 17.

¹² *Kur’an*, Zümer, 39/ 9.

(252) “Atalar eydür: Ata dostı oğula mîrâşdur”(123a) atasözü, “Sevgi birisinden diğerine irsen geçicidir”¹³ manasındaki hadisi hatırlatmaktadır.

(393) “Atalar eydür: İşegün berk bağla andan Tañrı’ya ısmarla” (127a) atasözü, “(Deveyi) bağla, sonra Allah’a tevekkül et!”¹⁴ mealindeki hadisle benzerlik göstermektedir.

(414) “Atalar eydür: Kişinün vağanı ğmānidur” (127b) sözü, rahatlıkla denebilir ki, “Vatan sevgisi imandandır” mealindeki -mevzu fakat manasının doğru olduğu rivayet edilen- hadise¹⁵ istinaden söylenmiştir.

(514) “Atalar eydür: Deminde kaçmak da erlikdendür”(130b) sözü, “Güç yetirilemeyen şeyden kaçmak, peygamberlerin sünnetlerindedir” mealindeki, asılsız ve mevzu olduğu rivayet edilen cümleye¹⁶ dayandığı söylenebilecek bir cümledir.

(637) “Atalar eydür: Bahıl cennete girmez girerse de rahmet bulmaz” (134a-134b) atasözünün, “İbadet edici olsa bilse cimri cennete girmez” mealindeki mevzu hadise dayandığı anlaşılmaktadır.¹⁷

Bu derlemede yer alan bazı atasözleri ve deyimler üzerinde *Kur’an*’dan önceki semavî kitapların tesirlerinden bahsetmek de mümkündür. Meselâ, (115) “Atalar eydür: Kendü gözindeki hezeni görmez; biregü gözündeki çöpi görür”[Atalar der ki: “Kendi gözündeki odun parçasını görmez; başkasının gözündeki çöpü görür...”] deyiminin *İncil*’deki “Ve niçin kardeşinin gözündeki çöpü görürsün de kendi gözündeki merteği seçmezsin?”(Matta, 7/3) cümlesiyle benzerliği açıktır.

Bu derlemede bazı kaba kelimeleri içine alan 15-20 “atasözü”ne de yer verilmiştir. (Meselâ, 620, 628, 641, 642, 647, 649, 650, 655, 664, 675,

¹³ Buhârî, *Edebü'l-müfred*, İmâm Buhârî’nin Derlediği Ahlâk Hadisleri, trc. ve şerh A. Fikri Yavuz, İstanbul 1974, s. 53.

¹⁴ *Tirmizî*, “Kıyâme”, 60. (Bu rivayet hk. bilgi için bk. İsmâil b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdis 'alâ elsineti'n-nâs*, Beyrut, 1418/1997, c. 1, s. 161, hadis nr. 418).

¹⁵ İsmâil b. Muhammed Aclûnî, a.g.e., c. 1, s. 413, Hadis nr. 1102.

¹⁶ İsmâil b. Muhammed Aclûnî, a.g.e., c. 2, s. 110, Hadis nr. 1822.

¹⁷ Bu rivayet hakkında bilgi için bk. İsmâil b. Muhammed Aclûnî, a.g.e., c. 1, s. 332, nr. 885.

677, 679, 686, 696). Açıkça anılması selim zevke ve kelâm edebine aykırı ise de tarihî-edebî metinlerde geçen birtakım atasözlerini doğru okumak ve anlamak için, bunların da bilinmesi gerekir. Meselâ, “Gevezeyi sağır düzer” manasındaki “Yanşağı sagır s..er” atasözü bilinseydi, 16. asır divan şairlerinden Behiştî’nin bir matlaı, “haberlerin aslı”nı içine alma gayesindeki bir tarihî eserde

“Vā’iz bezmde eylese ‘azm-i melâmeti

Güş itme anı yanşağı şâgar hikâyeti”(s. 200) şeklinde okunup yazılmazdı.

Kastamonu sayılavı Velet Çelebi (İzbudak, 1869-1953), bu atasözlerini yeni harflere ve günümüz ifade biçimine çevirdikten sonra, onların altına *Divanu Lügati’t-Türk*’te yer alan daha eski şekillerini, başka varyantları kaydetmiş; ayrıca şairlerimizin eserlerinden seçtiği tanıkları da ilâve etmiştir.¹⁸ Naşir, yayınladığı metin sonuna, söz konusu derlemede geçen, fakat zamanın okuyucusu tarafından manasının iyice bilinmediğini düşündüğü kelimeler için bir lügatçe de koymuştur. Hayli emek sarf edilerek hazırlandığı görülen bu neşrin eksiklerinden biri, metnin başka nüshasının bulunup bulunmadığı iyice araştırılmadan tek kopyaya dayalı olarak yayımlanması, diğeri ise ihtiva ettiği atasözlerinin alfabetik olarak sıralanmamasıdır.

Kitâb-ı Atalar’ın Paris Millî Kütüphane’de Hicrî 932 senesi Cemâziyelevvel ayı sonlarında (1526 yılı Mart’ı başlarında) istinsah edilmiş bir nüshası daha vardır.¹⁹ Bu kopyada, Fatih nüshasında bulunmayan atasözleri de yer almaktadır. Söz konusu nüshanın başında dikkat çekici olan husus, derleyicinin “atalar” adıyla Türk, Türkman zümresini değil, peygamber ve velileri kast ettiğini belirtmesidir. O “atalar”, sözlerini ayet ve hadislerden almışlardır. Hazırlayan, bahis mevzuu nüshada, atasözleri içinde çok güzel ve nükteli şeyler bulunduğunu, bu sebeple kendisinin onları derlemeye teşebbüs

¹⁸ *Atalar Sözü*, haz. Velet İzbudak, İstanbul 1936, TDK yayını, 82 s. ve aslı metnin tıpkıbasımı.

¹⁹ Paris Bibliothèque Nationale Ancien fonds Turc, nr. 237. (Bu nüshanın bir kopyası, Süleymaniye Ktp. Mikrofilm Arşivi nr. 2388’dedir). Anılan nüshanın tavsifi için bk. E. Blochet, *Bibliothèque Nationale Catalogue des Manuscrits Turcs*, Paris M DCCCCXXXII, Tome I, A. F. 237.

ettiğini ve halk arasında ışık yaptığını, üç yılda bin iki yüz atasözünü topladığını anlatır:

“Atalar didüğümüz Türk, Türkmân ...[zümr?]esi degül, enbiyâ ve evliyâdur; andan gayrı degül. Sözleri âyât ü hadîşden aldılar. (...) Çok letâ’if vardur içinde mergüb mevzün (...) Vây aña kim atalar sözi kulağına girmeye (...) Atalar sözün hoşdum cem’ eyleyem, cem’ içinde halk arasında şem’ eyleyem. Üç yılda cem’ eyledüm biñ iki yüz atalar sözün.”

Bu kayıt, Fatih nüshasındaki atasözlerinin, Paris kopyasının başlangıcında bildirilen sayıya göre 500 dolayında eksik olduğunu göstermektedir. Söz konusu eserin Paris’teki kopyası hakkında Pertev Naili Boratav (1907-1998) tanıtıcı bir yazı yayımlamış²⁰; ancak metnin tamamını neşretmemiştir.²¹ Eğer böyle bir çalışma yapılmamışsa, Türk atasözlerini derleyen en eski metinlerden biri olan *Kitâb-ı Atalar*’ın Paris nüshasıyla karşılaştırılarak yeniden neşredilmesi, çeşitli yönlerden faydalı olacaktır.

3. Atasözleri

(Süleymaniye Ktp. Es’ad Efendi, nr. 2733, vr. 51a-67a, cd. 6628)

Türk atasözlerinin elifbâi olarak sıralandığı bu derlemede, her harfle başlayan sözler bir bap kabul edilmiştir. Toplama, *Dede Korkut Kitabı*’nın başlangıcında da geçen²² “Allah Allah dimeyince işler oñmaz” sözüyle başlamakta; “Yârsüz şalur cihânda ‘aybsuz yâr isteyen” mısraıyla sona ermektedir. Bilindiği gibi bu mısra, 15. asrın meşhur divan şairlerinden Ahmed Paşa’ya (ö. 902/1496-97) aittir.²³ Gerek mezkûr mısra, gerekse bazı atasözlerinde geçen arkaik kelimeler, bize söz konusu derlemenin 15. asrın ikinci yarısı veya 16. asırda yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Eski Türkçe kelimeler ihtiva

²⁰ Pertev Naili Boratav, “Quatre Vingt Proverbes du XV. Siècle Restés Inédits”, *Oriens*, VII, 1954, nr. 2, s. 223-250.

²¹ Bundan dolayı söz konusu eser hakkında bir ansiklopedide verilen şu bilgi, düzeltilmeye muhtaçtır: “XV. yüzyıla ait bir başka atasözleri yazması da Bibliothèque Nationale’dedir. (Ancien fonds Turc, nr. 237). Buradaki atasözleri Pertev Naili Boratav tarafından Latin harflerine aktararak yayımlanmıştır.” (Aydın Oy, “Atasözü”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1991, c. 4, s. 45).

²² *Dedem Korkudun Kitabı*, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 2000, s. 1.

²³ *Ahmet Paşa Divanı*, haz. Ali Nihad Tarlan, Ankara 1992, s. 227.

eden bazı “atasözleri” için şu örnekler verilebilir:

“Uğrı güçlü olsa ev iyesin dutar”(53a),

[Hırsız kuvvetli olsa, ev sahibini tutar (Yavuz hırsız, ev sahibini bastırır)],

“Uşağı işe gönder, özün ardınca git”(54a),

[Çocuğu işe sal, ardınca sen var],

“Belāya śabr iden murādın tapar” (55a),

[Belāya sabreden, muradına erer],

“Baş sınsa börk içinde, kol sınsa yeñ içinde”(55a)

[Baş kırılır börk içinde, kol kırılır yen içinde (kalır)],

“Söz gümüşden olsa dinmemek kızıldandır”(60a)

[Söz gümüşse, sükût altındır].

İşte bu derlemenin çeşitli sayfalarından seçtiğimiz bazı atasözleri:

“Tanınmağ āfetdür”(56a) (“Şöhret afettir” mealindeki hadisin tercümesi gibi),

“Ĥağ inśāf içindedür”(57b),

“Ĥürmeti her kişinüñ öz elindedür”(57b) [Herkesin itibarı kendi elindedir],

“Delüden doğrı haber”(58a), [Deliden doğru (uslu) haber...],

“Zindāna śabreyleyen tahta çıħar” (59b), (Hz. Yusuf Peygamber’in zindana atıldıktan yıllar sonra devlet idaresinde büyük bir mevkiye yükseltilmesine işaret),

“Serinden geçmeyen serdār olmaz” (60a) [Başından geçmeyen baş olmaz], Aruzun “mefâilün mefâilün feülün” kalıbıyla söylenmiş bir mısradır).

“Žulm ilen yapılan yapu tiz ĥarāb olur”(61a) [Zulümle yapılan yapı, çabuk yıkılır],

“Menlik şeytāna yaraşur”(64a), [Benlik, şeytana yakışır],

“Müşgi gizlemek olmaz”(64a) [Miski gizlemek mümkün değildir],

“Yaħşi olsa ĥātundan, yaman olsa qaravaşdan”(66b) [Güzel olsa hanımdan, kötü olsa hizmetçiden...]. (Bu atasözü, “Hanım kırarsa kaza, halayık kırarsa ceza”, “Hizmetçi kırarsa suç, hanım kırarsa kaza...” gibi şekillerde söylenir olmuştur).

4. *Atalardan Kalma... Durûb-ı Emsâl ...*

(Staatsbibliothek, Berlin, Diez Fol. 25).

Berlin Devlet Kütüphanesi Orient (Doğu) kısmında Pertsch’in Türkçe yazmalar kataloğunu gözden geçirirken, müteveffa şarkıyatçı Diez’den intikal eden kitaplar arasında Türk atasözleri konusunda yapılmış birkaç derlemeye rastladım. Yine aynı kütüphanede mevcut Türk atasözleri hakkındaki bir yazmayı daha önce tanıtarak neşrettiğimden²⁴, bu derlemeleri de görme isteği hissettim. Derlemelerin biri, “Diez Fol. 25” numarasıyla kayıtlı olup 75,5 sm. boyunda, 52,5 sm. eninde, büyük, tek parça bir kâğıda yazılmıştır. 260 küsur atasözünü²⁵ ihtiva eden bu toplamayı, derleyici, şu başlık altında sunmuştur: “Atalardan kalma ve gerek Hoca Nasreddin Efendi ‘aziz-i merhûmuñ hîkmet ve naşihat-âmîz durûb-ı emşâl-i dürer-engizleridür.”²⁶

O yazmada bazı Nasreddin Hoca lâtifelerindeki nüktelerin atasözü hâlini almış olması alâkâmızı çektiği gibi, buradaki atasözlerinden bir kısmının “Hoca Nasreddin Efendi ‘aziz-i merhûmuñ hîkmet ve naşihat-âmîz durûb-ı emşâl-i dürer-engizleri” şeklinde sunulması da bize manalı göründü. Çünkü bu kayıt, Lâmiî(-zâde Abdullah) Çelebi’nin *Letâ’if*’indeki bir fıkraya göre, Şeyyad Hamza’yla aynı zamanda, yani on dördüncü asırda yaşamış ve yine büyük bir ihtimâlle o çağda vefat etmiş olan “Hoca Nasreddin” adının, halkın hafızasında henüz canlı olduğunu, onun nükteleri hikmetli ve nasihatle karışık değerli bir zat suretinde anıldığını göstermektedir. Ancak derlemede, Nasreddin Hoca fıkralarından doğduğu anlaşılan atasözleri, görebildiğimiz kadar, çok değil, şundan ibarettir:

(140) “Ağçayı peşin viren çalar düdüğü.”

İşte bu ipucuna dayanarak ve eserin dil hususiyetlerine bakarak onun on beş veya on altıncı asır yadigârı olduğunu tahmin ediyoruz. Bu derlemede

²⁴ Âdem Ceyhan, “Eski Bir Atasözleri Kitabı”, *Bir*, İstanbul 1998, Sayı 9-10, s. 109-132.

²⁵ Derleyici tarafından konmuş numaralara bakılırsa, metinde 275 atasözü vardır. Ancak bazı atasözlerinin sehven iki kere yazıldığı (Meselâ, 8-52, 64-102, 71-265, 78, 181, 84-166, 100-222, 107-255) ve sıra sayıları verilirken 161’in atlandığı görülür. Bu gibi mükerrer kaydedilen sözler çıkartıldığında derlemedeki atasözü sayısı 260 küsura düşer.

²⁶ Bahis konusu nüshanın tavsifi için bk. Wilhelm Pertsch, *Die Handschriften- Verzeichnisse der Königlich-chen Bibliothek zu Berlin*, Sechster Band, Berlin 1889, s. 174, nr. 156.

kayıtlı atasözlerinin, on yedi ve on sekizinci asırlarda aldığı şekillere göre bazı farklılıklar arz etmesi, Türk dili tarihi bakımından Eski Anadolu Türkçesi metinlerini andıran eskicil unsurlar taşıması da meydana getiriliş zamanı hakkında bize tahminî bir fikir vermektedir. Meselâ, sunulan derlemede (14) “İvmegile menzil alınmaz” (50) “Ot düştüğü yeri yaçar”, (60) “Öke ile çalkın zarar ile yatur” şekillerinde kayıtlı olan atasözleri, daha sonraki zamanlarda “Aceyleyle menzil alınmaz”, “Ateş düştüğü yeri yakar”, “Öfkeyle kalkan zarar-la oturur” biçimini almıştır. Derlemede bir ifade hususiyeti olarak dikkatimizi çeken başka bir şey de 90’a yakın atasözünden sonra “dirler, dimişler, dimişlerdür” gibi kelimelerin kullanılmasıdır.

Şimdi bu derlemeden nümune olarak seçtiğimiz bazı atasözlerini sunalım:

1) Ulu sözi diñlemeyen uluyaçalır.

23) “Edebi edebsiz[den] öğren” dirler.²⁷

54) Eşeri olmayanın yerinde yeller eser.

66) Câhil ile olma refîk, seni Hâk’dan dür eder. [Cahille yoldaş olma; seni Hak’tan uzaklaştırır].

126) Fâli’ün olmayınca [başda], ne kırida biter, ne yaşda.

218) Genç begle kırana [kızana] hizmet güçdür.

233) Ne yaramaz ol asıl, ne yavaş ol başıl.

Eserde yer yer hadis, Hz. Ali vecizesi ve Arap mesellerinin tercümesi gibi görünen sözlere de rastlanmaktadır. Meselâ, (100) “Kişi eylük etdüğinden kemlik görür’ dimişler” sözü, “İyilik ettiğin kişinin şerrinden sakın!..” manasına gelen ve Hz. Ali tarafından söylendiği de rivayet edilen اتق شر من احسنت اليه cümlesini hatırlatmaktadır. (230) “Hâk söz acı olur” sözü ise, “Doğru acıdır” manasındaki

²⁷ 1080-1082 yıllarında Farsça yazılan *Kabus-nâme*’nin 1432 yılında Mercimek Ahmed tarafından yapılmış çevirisinde bu söz, Hz. Ali’ye isnad edilmektedir: “Niteki ‘Alî el-Murtazâ’ya sorarlar ki edebi kimden öğrendi? Eytidi: Bîedebden.” Keykâvus, *Kabusname*, trc. Mercimek Ahmed, (haz. Orhan Şaik Gökyay), 3. bs. İstanbul 1974, s. 46. 16. asır divan şairlerinden Taşlıcalı Yahyâ Bey (ö. 990/1582) de bir beytinde bu vecizeye işaret eder: “Şîr-i Hak bahr-i sehâ Hayder-vâr/ Bî-edebden edeb öğren yürü var”[Allah’ın aslanı, cömertlik deryası Hz. Ali gibi, git, edepsizden edep öğren!..]. Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı*, 4. bs., İstanbul 1984, s. 433).

الحق مر meselinin tercümesi gibidir.

Çeviri olabileceğini düşündüren bu sözlerin dışında, metne birkaç Arapça mesel de alınmıştır: (65) بعد خراب البصرة (Az bulunan, yok gibidir), 74. بعد خراب البصرة (Basra harab olduktan sonra... Yani "İş işten geçtikten sonra..."), 200. سلامة الانسان في حفظ اللسان (İnsanın selâmeti, dilini tutmaktadır).

İncelediğimiz derlemede, başka bazı atasözü mecmualarında da bulunan tek tük müstehcen "atasözü"ne rastlanır.(33, 53, 80, 117, 131, 156).

Bu atasözleri kitapçığı, 2006'da tarafımızdan yayımlandı.²⁸

5. *Hâzâ Durûb-ı Emsâl*

(Staatsbibliothek, Berlin, Diez A. 8. 121)

Tanıtaçığımız başka bir atasözü derlemesi, yine Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu bölümünde Diez'den intikal eden kitaplar arasında, Diez A. 8. 121 sayıyla kayıtlı bir mecmuada bulunmaktadır. Yazma, "Kitâb-ı Naşreddîñ Hâce ve Ğarb-ı Meşel iki küçük kitâbdur 1050" başlığını taşıyor. Bu 1050 (1640) yılına dayanarak mecmuanın meydana getiriliş zamanı hakkında bir fikir edindiğimizi söyleyebiliriz. Atasözleri, 3b'den itibaren "*Hâzâ Durûb-ı Emsâl*" başlığı altında ve elifba sırasına göre sıralanmıştır. 11. yaprağa numara verilmemiş; 11b ve 12a boş bırakılmış; 12b'de bir atasözü yazılmış; beş yaprak boş bırakıldıktan sonra 13b'de "harfü'l-hâ" adı altında "hâ" harfiyle başlayan bazı atasözleri kaydedilmiş. Bu nüshada harf başlıkları kırmızı mürekkeple yazıldığı gibi, atasözleri de birbirinden kırmızı nokta konarak ayrılmıştır.²⁹

Bahis konusu derlemeden de örnek olsun diye bazı atasözlerini nakledeyim: "Er erkek, 'avret 'avret gerekdür" (3b),

"Eşege çul ursan, yine eşekdür" (4a),

"Añladışa göre virirler fetvâyı"(4b),

"Âh dimek kolay, düşmân işidüp oh dimeye"

²⁸ Âdem Ceyhan, "Atalardan Kalma Meseller", a.g.e., s. 237-57.

²⁹ Bu nüshanın tavsifi için bk. Wilhelm Pertsch, a.g.e. s. 49, nr. 23.

“Eyi günün dostı çoğ olur”(5b),
“Bitli baklanın kör alıcısı olur”(6b),
“Ĥesâbını bilmeyen adamın koyunını gütme”
“Ĥürmet iki başlı olur”(8a),
“Ĥalkuñ ağzı fâldür”
“Ĥalkuñ nazarı yigidi kabre qor, deveyi çömlege”³⁰
“Dikenden gül çıkar, gülden diken”(8b),
“Raķib ölsün de isterse Cennet’e girsün, isterse Cehennem’e”(9b),
“Sözi bişür de söyle”
“Sevenün kılıyuz, sevmeyenün sultāni”
“Sırcı ziyān eylemez”
“Saña qalk didikleri yerde oturma”(10a).

Bu derlemede de atasözü gibi tanınan ve beğenilerek anılan birkaç mısra yer almaktadır:

“Eger dilden gelen elden geleydi, gedālar cümlesi sultān olurdu”³¹(3b),
Erenler ĥâzıra qılmış du‘ayı”³² (3b, Güvâhî),
Āsiyâb-ı devleti bir ĥar da olsa döndürür”(4b),
[Devlet deĝirmenini bir eşek de olsa döndürür].

Böyle eyyām-ı ĝamuñ böyle olur nev-rûzi”(7a, Hâletî, 977-1040/1570-1631)³³, [Böyle gam günlerinin nevruzu (baharı), böyle olur...]

Dĝnime daĥl iden bâri Müselmān olsa”(9a)³⁴

30 “Nazar (göz deĝmesi), adamı mezara, deveyi kazana sokar” (Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, VII, 90) mealinde bir hadis vardır.

31 Atasözü diye yazılan bu cümle, Āşık Çelebi’nin Şeyhoĝlu’na ait *Ferec-nâme* (*Ferahnâme*)’den olduĝunu söylediĝi Şu beyti hatırlatıyor: “Ve daĥi Şu‘arâ-yı ‘ahdden Ahmed-i Dâĝi ve ve Şeyhoĝlı dimekle ma‘rûf kimesne ki *Ferec-nâme* dirler bir kitâbı vardur ve bu meşhür beyt ol kitâbdan yâdgârdur: Eger dilden gelen elden geleydi/ Gedālar qalmayup sultān olaydı.” (Āşık Çelebi, *Meşâirü’ş-şuarâ or Tezkere of ‘Āşık Çelebi*, nşr. G. Meredith-Owens, London 1971, c. 1, vr. 20a). Āşık Çelebi’nin “*Ferec-nâme*” dediĝi eser, Şeyhoĝlu’nun *Hurşid ü Ferahşâd* adlı mesnevisi olsa gerek. Bu beytin *Hurşid ü Ferahşâd*’tan alınıp alınmadıĝı da incelemeyi gerektirir ama Gelibolulu Āli, Āşık Çelebi’nin Şeyhoĝlu’na ait dediĝi *Ferahnâme*’yi Ahmed-i Dâĝi’nin eseri göstermekle yanılmıştır. ([Āli], *Künhü’l-ahbâr’ın Tezkire Kısmı*, haz. Mustafa İsen, Ankara 1994, s. 107). Bahis konusu beytin *Ahmed Paşa Divânı*’nda da bulunduĝunu belirtmek gerekir: *Ahmed Paşa Divânı*, haz. Ali Nihat Tarlan, Ankara 1992, s. 311.

32 Güvâhî, *Pend-nâme* (Öĝütler ve Atasözleri), haz. Mehmet Hengirmen, 2. bs., Ankara 1990, s. 243, 1995. beyit.

33 Recâizâde Ahmed Cevdet, *Zinetü’l-mecâlis*, İstanbul 1258, s. 68; Şinâsî- Ebüzziyâ, *Durûb-ı Emsâl-i Osmaniyye*, İstanbul 1302, s. 155; Bursalı Mehmed Tâhir bin Rifat, *Müntehabât-ı Mesâri’ ve Ebyât*, İstanbul 1328, s. 182.

34 17. asır şairlerinden Bahâyi’ye (ö. 1071/1660) ait meşhür “Bize mülhid diyenün kendide ĝmān olsa/ Daĥl iden dĝnimize bâri Müselmān olsa” beytine dayandıĝı anlaşıyor. (*Bahâyi Divânı*, Millet Ktp. Ali Emîri Manzum, nr. 768, 30a-b).

[Dinime karışan (günahlarım konusunda beni ayıplayan) bari Müslüman olsa...]

Eserde 17. asır şairlerinden Azmî-zâde Hâletî ve Bahâyî'ye (ö. 1071/1660) ait mısraların bulunması, “Kitâb-ı Naşreddin Hâce ve Darb-ı Meşel iki küçük kitâbdur 1050” başlığındaki Hicrî sene kaydını teyid etmekte ve söz konusu derlemenin 1050 (1640) yılında yapıldığını düşündürmektedir.

Derlemede “Edeb imândandır” cümlesinden sonra “Hayâ imandandır” manasındaki $\text{ÆBĀĪŪ Ā; ŌBĪZ} \gg A$ hadisi anılmış (3b) olmakla birlikte, kırka yakın müstehcen “atasözü” ve deyme de yer verilmiştir.

6. *Darb-ı Mesel-i Müsta‘mele*

Türk Dil Kurumu Ktp. Yz. A 105/2, 25b-29b.³⁵

Aynı derlemenin yine TDK Ktp. Yz. A 361’da “*Durûb-ı Emsâl-i Müsta‘mele*”(Kullanılan Atasözleri) başlığını taşıyan bir nüshası daha var.³⁶ Kâğıdından, son zamanlarda meydana getirildiği anlaşılan bu kopya, öncekine göre daha okunaklıdır. İkinci yazmanın kapağında, eserin “Emrî”ye ait olabileceği, şüphe belirten (?) işaretiyle gösterilmiştir. Ancak biz metinde, derlemenin adı geçen şaire ait olduğunu ifade eden her hangi bir kayda veya delile rastlayamadık. Bundan dolayı diyebiliriz ki, eserin bir soru işaretiyle “Emrî”ye ait olabileceğinin kaydedilmesi, sadece müstensihnin dayanağı belirsiz tahmininden ibarettir.³⁷ Çünkü baştan sona kadar okuduğumuz metinde, derlemenin ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı kesin olarak anlaşılmamaktadır. Ancak atasözleri arasında anılan mısraların 16 ve 17. asır şairlerine ait olması, derlemenin yapıldığı zaman hakkında bir fikir vermekte; meselâ, Şeyhülislâm Yahyâ Efendi’nin (ö.1053/1644) bir mısramı ihtiva etmesi, metnin 16. asırdan sonraki bir devirde meydana getirilmiş olduğunu göstermektedir.

³⁵ Yazmanın tavsifi için bk. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu, (haz. Müjân Cunbur v.d.), Ankara, 1999, s. 171, nr. 422.

³⁶ Bu nüshanın tavsifi için bk. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu, a.g.e., s. 172, nr. 423.

³⁷ Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu’nda, derlemenin başındaki “Emrî (?)” kaydına dayanılarak bu derleme sahibinin 982/1574 yılında vefat eden Edirneli Emrî olduğunun söylenmesi de yanlıştır.

Derleyici, elimizde bulunan nüshalara göre, niçin, ne zaman ve nasıl yazdığı konusunda hiçbir bilgi vermeden, bazı Türk atasözleri ve deyimlerini elif'ten mim harfine kadar sıralamıştır. Mecmua, "Allah diyen mañrüm ÷almaz" sözüyle başlamakta, "Murdāra mudārā" meseliyle sona ermektedir. Atasözlerinin mim harfinde kalması, derlemenin, -en azından ele aldığımız nüshasının- eksik olduğunu göstermektedir. Kitapçıkta 660 küsur atasözü, deyim, mısra, cümle ve terkip yer alıyor. İşte bu mecmuanın çeşitli sayfalarından seçtiğimiz bazı atasözü örnekleri:

"İle kıyu kızma, kendin düşersin"(25b, 3. satır),

"Āh yerde ÷almaz"(25b, 4. satır),

"Eyi gün toğışından bellidür"(25b, 5. satır),

"El el üstinedür, 'arşa çıkınca"(25b, 14. satır), [El elden üstündür, arşa çıkıncaya kadar...]

"Öz ağlamayınca, göz ağlamaz"(26a, 1. satır),

"Baş gidince ayak тұrmaz"(26b, 26. satır),

"Ĥarām yiyen oñmaz"(27b, 5. satır),

"Ĥiyle ile iş gören miñnet ile cān virir"(27b, 8-9.satır),

"Kepenek altında er yatur"(29b, 15. satır).

Bu toplamada da tanınmış bazı mısralara, şairlerinin mahlası bildirilmeden yer verildiğini görüyoruz. Meselā,

"Atarlar taşı elbetde dıraht-ı miñvedār üzre"(25b, 19. satır), (Makālî, ö. 992/1584 veya 997/ 1588)³⁸, [Atarlar taşı elbette meyveli ağaç üstüne].

"Erenler nağde kılmışlar du'āyı"(25b, 22. satır), (Güvāhî, ö. 933/1527'den sonra), [Erenler duayı hazıra etmişler...]

38 Şinâsî, Osmanlı atasözleri hakkındaki eserinde bu mısraı "Meyvesiz ağaca taş atmazlar" atasözü için, şairini söylemeden "mısra-ı meşhûr" diye şahit olarak göstermiş (Şinâsî, Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye, İstanbul, 1287, s. 285); Bursalı Mehmed Tâhir ise, onun Makālî'ye ait olduğunu bildirmiştir. (Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli, İzmir, 1324, s. 152; Müntehabât-ı Mesâri' ve Ebyât, s. 169; Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1333, c. 2, s. 411). Ağâh Sırrı Levend de anılan mısraın sahibi olarak "Mekalî"yi gösterir. (Divan Edebiyatı, İstanbul 1984, s. 448). Bahis konusu mısraı 18. asrın meşhur şairlerinden Nedim de bir kıt'asına almıştır. (Nedîm Divanı, haz. Muhsin Macit, Ankara 1997, s. 198).

“Ey Necâtî sever imiş yıkılan yıkılanı”(26a, 9. satır, Necâtî, ö. 914/1508)³⁹, [Ey Necâtî, yıkılan yıkılanı severmiş...]

“Unudurlar seni bî-çâre hemân ölmeyegör”(26a, 10. satır), (Şeyhülislâm Yahyâ Efendi, ö.1053/1644)⁴⁰, [Unuturlar seni zavallı, hemen ölmeyegör...]

“Âb-ı pâke ne zarar vaçvaça-i kurbâğadan”(26a, 21. satır), (Gedizli Kabûlî, ö. 1000/1591)⁴¹, [Kurbağa sesinden temiz suya ne zarar gelir?!.]

“Ey Necâtî ne güzeller ne selâm ü ne ‘aleyk”(26a, 24. satır, Necâtî)⁴²,

“Tütünü toğrı çıksun tek olursa düdgâh egri”(27a, 17. satır),

[Baca eğri de olsa dumanı doğru çıksın!]

“Fırsatı fevt eylemez ‘âkıl meger nâ-dân ola”(29a, 8. satır),

[Akıllı insan fırsatı kaçırmaz, meğer cahil ola... (Cahil olursa fırsatı kaçıır)],

“Kâbil-i şâkird olan üstâd olur üstâddan” (29a, 18. satır, Fevrî ö. 978/1571)⁴³, [Çırağın kabiliyetlisi üstattan daha usta olur],

“Metâ‘-ı himmete endâze olmaz”(29b, 23. satır, Gazâlî, ö. 941/1535)⁴⁴,

[Yardım metaina ölçü olmaz].

Derlemede atasözleriyle deyimler birbirinden ayrılmamış; başka bir ifadeyle, atasözleri arasında tabirler de yazılmıştır. Meselâ, “İki ayağını bir pabuca şoğdı”(26a, 1-2. satır), “Ağzında başla ıslanmaz”(26a, 5. satır), “Bıçak kemige tayandı”(27a, 8. satır) gibi. Ayrıca, metinde atasözü ve deyim olmayan bazı cümle ve terkiplere de yer verilmiştir: “Oğlan babasını buldı”(26a, 22. satır), “Favul tozu”, (28b, 17. satır), “Zırtabozlğı bırak”(28b, 18. satır) vs.

Eseri tanıtmak üzere verdiğimiz şu bilgiler, herhâlde onun kusur sayılabilecek taraflarını da ortaya koymuş olsa gerektir. Söz konusu metnin edebiyat

³⁹ Necatî Beg Divanı, (haz. Ali Nihat Tarlan), Ankara 1992, s. 336. (Anılan mısra burada “Ey Necatî ister imiş yıkılanı yıkılan” şeklinde).

⁴⁰ Şeyhülislâm Yahyâ Divânı, (haz. Hasan Kavruk), Ankara 2001, s. 121.

⁴¹ Kabûlî Divânı, İzmir Millî Ktp. Yazma nr. 1052, 108b.

⁴² Necatî Beg Divanı, a.g.e., s. 180. (Anılan mısra burada “Ne güzeller ne Necâtî ne selâmün ne aleyk” biçiminde kayıtlı).

⁴³ Beytin ilk mısraı: “Kâr-ı ‘aşkı yeg bilürdi husrevâ Ferhâd’dan”(Divân-ı Fevrî, Süleymaniye Ktp. Lala İsmail, nr. 474, 156a).

⁴⁴ Latîfî, Tezkiretü’ş-şu‘arâ ve Tabsiratü’n-nuzamâ, (haz. Ridvan Canım), Ankara 2000, s. 411.

ve belâgat bakımından tenkit edilebilecek yönü ise, elli civarında müstehcen ve kaba sözü içine almış olmasıdır.

7. *Min Darbi'l-emsâl Ata Sözi Türkî Nice Nasihatdur*

(Süleymaniye Ktp. Fatih nr. 5424, 96b-98a).

“Ata Sözlere Türkçe Nice Nasihat” manasında bir başlık altında sunulan bu derleme, “İvek kız ere varmaz”(96b) atasözüyle başlamakta, “Ey-lük zâyi‘ olmaz”(98a) cümlesiyle sona ermektedir. Bahis konusu derlemede atasözleri elifba tertibi gözetilmeden yazılmıştır. Meselâ: (96b)

“İvek kız ere varmaz [İven kız ere varmaz (varsa da baht bulmaz)],

Aşıl olan azmaz [Asıl azmaz (bal kokmaz)...],

Egri otur, toğrı söyle [Eğri otur (oturalım), doğu söyle (konuşalım)],

Çoñşı hâkķı, Tañrı hâkķı [Komşu hakkı, Tanrı hakkı...],

Çurd çoñşısın incitmez [Kurt komşusunu incitmez (yemez)],

Favşanuñ erkegi,

Söz virenden alan uslı gerek [Söz verenden alan uslu gerek (Söyleyenden dinleyen ârif gerek)],

İtüñ issi var ise, tavşanuñ Allâh'ı var [İtin sahibi varsa, tavşanın Allah'ı var],

Beglere inanma, şuya tayanma, câhile uyma [Beylere inanma, suya dayanma, cahile uyma],

Yaramaz yâr, yaramaz yılandan beterdür [Kötü arkadaş, kötü yılandan beterdir],

Düşmen sözine i'timâd eyleme [Düşman sözüne güvenme],

Kimesnenüñ çapısına kaçma ki senüñ çapuña kaçmayalar” [Kimsenin kapısını çalma ki, senin kapını da çalmasınlar (Çalma elin kapısını, çalarlar kapını)].

Bu derlemenin ne zaman yapıldığı konusunda metinde herhangi bir kayıt yok... Ancak bulunduğu mecmuadaki bazı yazılarda görülen tarihlere (101b'de 1017/1608, 250b'de 1056/1646 ve en ileri olarak 48b, 49a, 50a'da 1084/1673) dayanılarak anılan toplamının, 17. asırda meydana getirildiği söylenebilir.

Toplam 184 sözün yer aldığı bu derleme, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü hocası Sadettin Buluç (1913-1984) tarafından alfabetik sıraya göre tertip edilerek yayımlanmıştır.⁴⁵

8. *Emsâl-i Türkiyye*

(British Museum Harl. 5486)⁴⁴⁶⁶

100 Türk atasözünü ihtiva eden bu eser, British Museum'daki Türkçe yazmalar arasında, 1072 (1661) tarihli bir mecmuanın 1-10. yaprakları arasında bulunmaktadır. Nesihle ve harekeli olarak yazılan atasözlerinin karşı sayfalarında 17. asır İngiliz yazısıyla latin harflerine çevrilmiş şekilleri de yer almaktadır. Bu küçük derlemede atasözleri, elifba sırası gözetilmeden kaydedilmiştir. Meselâ:

“1- Damla damla göl olur anla.

2- Şabr ile koruğ hâlvâ olur.

5- Dost ile ye, iç, alış veriş eyleme. (vr. 1b),

9- Ne virürseñ elünle, o gider senünle. (vr. 2b),

57- El için kuyı kazan ‘âkıbet kendi düşer. (vr. 6b),

Arada (3) “Güç ile iş olmaz”, (20) “Sözün bil de söyle, bî-ma‘nâ söz söyleme” (30) “Hâk söze kim ne der” gibi atasözü olmayan bazı alelâde cümlelere de yer verilmiştir. Bunlardan başka, metinde halk arasında atasözleri gibi tanınmış birkaç mısra ve beytin anıldığını da görüyoruz. İşte onlardan iki örnek:

(36) “Ne kadar [sa‘y] eyleseñ bir murâda

Ele girmez muğadderden ziyâde”⁴⁷

[Bir istek için ne kadar çalışsan da Allah tarafından takdir edilmiş olandan fazlası ele geçmez].

(80) “Dâr-ı dünyâ bir müsâfirhânedür

Göç yarağın görmeyen dîvânedür”

⁴⁵ Sadettin Buluç, “Eski Bir Elyazmasında Bulunan Türk Atasözleri”, Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara 1978, s. 11-26.

⁴⁶ Bu nüshanın tavsifi için bk. Charles Rieu, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, 1888, s. 233-234.

⁴⁷ Bu beyit, Latîfî'nin bildirdiğine göre, 16. asır şairlerinden Halîl-i Zerd'e aittir. Latîfî, a.g.e., s. 252. Emsâl-i Türkiyye'de ilk mısraın vezni bozuktur; Latîfî Tezkiresi'ndeki gibi şöyle yazılırsa, düzelir: “Ne deflü sa'y iderseñ bir murâda/ Ele girmez muğadderden ziyâde” şeklinde).

[Dünya yurdu, bir misafir evidir... Göç hazırlığı yapmayan, delidir].
Bu atasözü derlemesi, Şükrü Elçin tarafından yayımlanmıştır.⁴⁸

9. *Risâle-i Durûb-ı Emsâl Tertîb-i Hurûf-ı Hicâ*

(Staatsbibliothek Berlin, Ms. or. quart 1502, vr. 66b-93a)

Atasözleri elifba sırasına göre ve her bir harfle başlayan atasözlerinin meydana getirdiği bapların başlıkları kırmızı yazılmıştır. Bazı sayfaların kenarlarına da atasözleri kaydedilmiş; asıl metnin hattından farklı bir yazı türüyle ilâveler de yapılmıştır. Derlemenin zamanı belli değilse de bulunduğu mecmuadaki diğer eserlere bakarak 18 veya 19. asır mahsulü olduğu söylenebilir. Bu yazmada sırasıyla şu metinler yer almaktadır: Süleyman Fâ'ik Efendi, (1198-1253/1783-1837), *Zeyl-i Sefînetü'r-rüesâ* (1b-24a), Resmî Ahmed Efendi (1112-1197/1700-1783), *Hulâsatü'l-i'tibâr*, (27b-46b), Osmanzâde Tâ'ib (ö. 1116/1724), *Hadikatü'l-mülûk*, (47b-61b), Vâsıf'ın "Ham itdi kâmetim ol çîn-i ebrû gösterişçikler" mısrayla başlayan kasidesinden beş beyit, *Risâle-i Durûb-ı Emsâl Tertîb-i Hurûf-ı Hicâ*, (66b-93a), Beste mecmuası (96b-104b)⁴⁹, bazı Arapça şiirler (105a-b), yine birtakım bestelenmiş şiirler (106b-133a).

Risâle-i Durûb-ı Emsâl, "Ana hâkķı, Tañrı hâkķı; İnsân söyleşerek, hâyvân hoşlaşarak" sözleriyle başlıyor; "Yalnız uçan kuşa zevâl olmaz; Yaş deri gibi kankedi yaña çekseñ oraya gider" sözleriyle sona eriyor. Şimdi bu derlemenin çeşitli sayfalarından seçtiğimiz bazı örnekleri sunalım:

"Elüñ ile kcomedına yapışma, Elüñ alķışına aldanma"(66b),

"Hırsızuñ yaşaması subaşınıñ ihmâlındendür"(75b),

"Dil esen, baş esen"(76b),

"Kız anaya çekerek, oğlan dayıya"(86b), ("Oğlan, dayılarına benzer" me-alinde bir hadis vardır)⁵⁰.

48 Bu beyit, Latîfî'nin bildirdiğine göre, 16. asır şairlerinden Halîl-i Zerd'e aittir. Latîfî, a.g.e., s. 252. Emsâl-i Türkiyye'de ilk mısraın vezni bozuktur; Latîfî Tezkiresi'ndeki gibi şöyle yazılırsa, düzelir: "Ne deflû sa'y iderseñ bir murâda/ Ele girmez muķadderden ziyâde" şeklinde).

49 Şükrü Elçin, "British Museum'da Bulunan Yazma Bir Atalar Sözü Mecmuası", Türk Kültürü, yıl X, Sayı 114, Nisan 1972. (Aynı yazı, Şükrü Elçin, Halk Edebiyatı Araştırmaları, Ankara 1988, c. 2, s. 350-360).

50 Bu hadis hk. bilgi için bk. İsmâil b. Muhammed Aclûnî, a.g.e., c. 2, s. 452, Hadis nr. 2917.

“Köpek b.ķ yimekle deñiz murdār olmaz”(87b),
“Nā-merdūñ başı göge erse yine nā-merd...”(90a),
“Her deli velj olmaz”(91b),
“Her ‘usrūñ bir yūsri”(91b), (“Şüphesiz her zorluğun bir kolaylığı vardır”⁵¹).

Derleyici “atasözleri”ni sıralarken, o cümlelerin bir kısmında geçen bazı kaba kelimeleri de olduğu gibi yazmıştır. Kitapçıkta yer yer Arapça, Farsça söz ve meseller de kaydedilmiştir. Meselâ: [من] [72b Sabit olan nabit olur],

خذ ما صفا د ع ما كدر [75b, Safayı al, kederi bırak],
ديوانه را قلم نيست [77a, Deliye kalem yoktur (Deliler yaptıklarından mes’ül değildir)],

Ayrıca, atasözü gibi tanınmış bazı Türkçe mısralara da yer verilmiş; ancak bunların kime ait olduğu bildirilmemiştir. Meselâ,

“Erenler hâzıra kılmış du‘âyı”(69b, Güvâhî, ö. 933/1527’den sonra),
“Tiz-reftâr olanuñ pâyına dâmen dolaşır”(72a, Hâtemî, ö.1004/1596)⁵²,
“Varak-ı *Mihir ü Vefâ*’yı kim okur kim diñler”(91a, Karamanlı Kâmî, ö. 952/1545).⁵³

B) Derleyeni ve/veya Derlenme Tarihi Bilinen

Bazı Türkçe Atasözleri

XVI. asır

1. Güvâhî, *Pend-nâme*,

(Bu mesnevinin, yazma eser kütüphanelerde çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Meselâ, Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Bölümü, nr. 242, Hacı Mahmud Efendi, nr. 3760, 3676, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Hazine, nr. 353,

⁵¹ *Kur’an*, İnşirah, 94/5-6.

⁵² Kafzâde Fâizî, *Zübdetü’l-eş’âr*, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr. 1877, 35b’de “Tiz-rev olsa kişi pâyine dâmân tolaşır” şeklindedir.

⁵³ Bu mısra, Latîfî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Beyânî, Riyâzî ve Kafzâde Fâizî tezkirelerinde “Aşk destânını şimdi kim okur kim diñler” şeklinde, *Osmanlı Müellifleri*’nde ise, “Varak-ı *Mihir ü Vefâ*’yı kim okur kim dinler”(Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., c. 2, s. 389) biçiminde kayıtlıdır. Söz konusu mısra, Nâbî’nin bir medhiyesinde “Varak-ı mihir ü vefâyı kim okur kim dinler” şeklindedir. (*Nâbî Divânı*, a.g.e., c. 1, s. 61)

354, Türk Dil Kurumu Ktp. nr. Yz. A 347, *Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, haz. Yücel Dağlı v. dğr., İstanbul 2001, nr. 209, Emel Esin Ktp. nr. 668.

İncelememizde Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, nr. 3760'daki nüshayla Mehmet Hengirmen'in yayımladığı tenkitli metinden faydalandık).

16. asır şairlerinden Güvâhî de “*Pend-nâme*” adını koyduğu mesnevîsinde, okuyucuya Türk atasözleri ve deyimleriyle öğütler vermektedir. Aynı asrın şüara tezkiresi sahiplerinden Latîfî, Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi, Geyveli Güvâhî'nin Yavuz Sultan Selim namına “*Kenzü'l-bedâyi (ve Emsâl-i Vâki)*” adında bir pend-nâme yazdığını ve bu eserde Türk dilinde olan atasözlerini nasihat yoluyla nazmettiğini anlatırlar. Meselâ, Latîfî (895-990/1490-1582), Geyve'de varlıklı bir dul kadınla evlenip bu kasabaya yerleştiğini bildirdiği Güvâhî'nin söz konusu eseri hakkında şu bilgiyi verir:

“Sultân Selîm Hân nâmına *Kenzü'l-Bedâyi* ve *Emsâl-i Vâki* nâm dîrüb-ı emsâle müte'allık ber-vech-i nuş u pend bir risâle tahîr ü tastîr idüp zebân-ı Türkîde olan emsâlün ekşerin nuş u pend tarîkı üzre nazma getürmişdür. Her meşeli bir nesneye temşil ü mişâl itmişdür. Beyne'l-enâm Pend-nâme-i Güvâhî dirler.”⁵⁴

Yine aynı asrın tanınmış edebî şahsiyetlerinden ve tezkire yazarlarından Âşık Çelebi (926-979/1520-1572), Güvâhî'yle onun ele aldığımız eserini şöyle tanıtır:

“Anatolî'da Geyve nâm şasabadandır. Şu'arâ-yı belâgat-şi'ardan ve erbâb-ı tîmârdan imiş. Sultân Selîm merhûm nâmına pend-nâme dimişdür. *Kenzü'l-bedâyi* nâm virmişdür. Ol pend-nâme niçe faşl ü bâb üzre mufaşşal ve her bâb niçe hikâyeyi müştemil ve her beyti bir hûb meşeldür. Bunlar pend-nâmesindendür, ceste ebyâtdur: Nazm:

Ulular yüzi olur gerçi issi
Utanma kim olasin devlet issi
Düşüb turmağ er olana degül 'ayb

54 Latîfî,a.g.e., s. 471.

Hudâ’dur bir qarâra tutmağıl reyb
Egerçi taş yarar ma’lumdur baş
Velî yarar tama’ meşhûrdur taş
Bulur itdüğün ol kim bed-‘ameldür
Kim iti öldüren sürer meşeldür”⁵⁵

Kınalızâde Hasan Çelebi (953-1012/1546-1604) de *Tezkiretü’ş-şuarâ*’sında Güvâhî’nin Sultan I. Selim zamanında askerler ve tımar sahipleri zümresinden olduğunu söyledikten sonra, *Kenzü’l-bedâyi*’ adlı eseri hakkında Latîfî ile Âşık Çelebi’nin verdiği bilgiyi teyid eder:

“Ol şâh-ı Mirrih-intikâmuñ nâm-ı pür-ihtirâmına *Kenzü’l-bedâyi*’ nâm bir kitâb diyüp ekşer-i ebyâtında irâd-ı durüb-ı emşâli iltizâm itmişdür.”⁵⁶

17. asrın tanınmış ilim adamlarından Kâtip Çelebi (ö.1067/1657) de *Kenzü’l-bedâyi*’in, 929 (1523) yılında vefat eden Anadolu şairlerinden Güvâhî Mehmed bin Abdullah’ın Türkçe, manzum bir eseri olduğunu, müellifin bu kitapta Türk dilinde kullanılan atasözlerini topladığını ifade eder.⁵⁷

16 ve 17. asrın biyografi ve bibliyografya yazarlarından yaptığımız şu nakiller, Güvâhî’nin *Kenzü’l-bedâyi* ve *Pendnâme*’sinin aynı eser olduğunu, başka bir ifadeyle şairin *Pendnâme*’den farklı ve *Kenzü’l-bedâyi*’ adlı ayrı bir kitabı bulunmadığını isbat etmektedir. Bundan dolayı, Gelibolulu Âlî’nin (948-1008?/1541-1600?) *Künhü’l-ahbâr* (Haberlerin Aslı) adlı tarihinde verdiği şu bilgi, bizce, hatalıdır:

“Pâdişâh-ı mağfûrun leh Sultân Selîm cenâbına *Kenzü’l-Bedâyi*’ nâm risâle virmişdür. Ba’dehu *Pend-nâme* nazm idüp rikâb-ı hümâyünlarına ‘arza kılmışdür.”⁵⁸

Dikkat çekici olan başka bir şey de tezkire yazarlarının Güvâhî

⁵⁵ Âşık Çelebi, a.g.e., c. 1, vr. 105a.

⁵⁶ Kınalızade Hasan Çelebi, *Tezkiretü’ş-şuarâ*, (haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1989, c. 2, s. 825; ayrıca, Beyânî Mustafa bin Carullah, *Tezkiretü’ş-şuarâ*, (haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1997, s. 234-235.

⁵⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmî’l-kütüb ve’l-fünûn*, (nşr. Kilisli Muallim Rifat- Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1362/1943, c. 2, s. 1514.

⁵⁸ [Âlî], a.g.e., s.182; Bağdatlı İsmail Paşa da Güvâhî’nin yazdığı *Pendnâme*’nin Türkçe nasihatlerden ibaret, *Kenzü’l-bedâyi*’ninse Türkçe atasözleri hakkında olduğunu söyleyerek yanılmıştır. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-ârifin esmâ’ül-müellifin ve âsârü’l-musannifin*, (nşr. İbnülemin Mahmud Kemal- Avni Aktuç) İstanbul 1955, c. 2, s. 230.

Pendnâme'sinin yazılış zamanı hakkında verdiği bilgiyle bu eserin elimizde bulunan nüshalarının sonundaki telif tarihi arasındaki çelişkidir: *Pendnâme*'nin zamanımıza ulaşan nüshaları, bu kitabın anılan tezkire yazarlarının söylediği gibi, Sultan I. Selim devrinde (saltanatı 918-926/1512-1520) değil, 933/1527 yılında, yani onun oğlu Kanunî Sultan Süleyman zamanında (saltanatı 926-974/1520-1566) tamamlandığını göstermektedir. Latîfî'den itibaren tezkire yazarlarının verdiği bilgiye dayanarak tahminen denebilir ki, Güvâhî, eserini önce Yavuz Sultan Selim adına yazmış; onun vefatından sonra Sultan Süleyman zamanında mesnevîsinde bazı değişiklikler yapmıştır. Diğer taraftan, *Pend-nâme* sonunda şairin bildirdiği şu telif tarihi

“Buña zî’l-ka‘deyi ehl-i tevârih
Tûkuz yüz otuz üçde bile târih”(Hacı Mahmud, nr. 3760, 61a)

onun 933/1527 yılında hayatta bulunduğunu, dolayısıyla bazı eserlerde vefat yılı denilerek kaydedilen 925/1519⁵⁹, 926/1520⁶⁰ ve 929/1523⁶¹ senelerinin yanlış olduğunu da göstermektedir.⁶²

Güvâhî, *Pend-nâme*'sinde tevhid ve na‘t türünde manzumelerden sonra, “Matla‘-ı Dâstân” başlığı altında, sözlerinin hepsinin büyüklerden nasihatler olduğunu, cevherden daha değerli bulunduğunu, onları dinleyen akıllı insanın iki âlemde de alçaklık görmeyeceğini ifade eder. Gerçi herkesin (meramını anlatma) vasıtası vardır ama bu sözlerin kalplere ayrı bir tesiri olur. “*Pend-nâme*” ismini koyduğu kitaba, okuyucu can ü gönülden kulak vermeli; kendisi için istemezse, onu bari biraz oğlu, çocuğu için dinlemelidir:

“Neşâyîhdür ekâbirden bu kıamu
Mu‘azzedür cevâhirden bu kıamu

59 Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. bs., Ankara 1988, s.142.

60 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî yâhud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, İstanbul [1315/1897?], c. 4, s. 85; Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., II, 389; Agâh Sırrı Levend, “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı ,Belleten* 1963, (2. bs.) Ankara 1988, s. 102.

61 Kâtib Çelebi, a.g.e., c. 2, s. 1514; Bağdatlı İsmâil Paşa, a.g.e., c. 2, s. 230; Bursalı Mehmed Tâhir bin Rifâat, *Ahlâk Kitaplarımız*, İstanbul 1325 (1909), s. 18.

62 Bu konuda bilgi için bk. Ali Haydar Bayat, “XVI Yüzyıl Şairlerinden Güvâhî'nin Ölüm Tarihi Üzerine”, *Türk Folkloru*, 1986, Sayı 85, s. 7-9.

Kime olsa müeşşir bu neşâyih
İki 'âlemde ol görmez fazâyih
Çi ger söz çok kıamunuñ âleti var
Bu sözlerüñ kıulüba hâleti var
Oluban *Pend-nâme* adı bunuñ
Pür olsun her mezâka tadı bunuñ
Gereklüdür dirüben başuña hüş
Dil ü cân ile tut benden yaña güş
Murâd idinmez iseñ kendüñ için
Birez bâriş işt ferzendüñ için"(3a).

Bu başlangıçtan sonra şair, hemen atasözleri ve deyimlerle öğütler vermeye koyulmaktadır. Dikkat edilirse, onun aynı konuya ait atasözlerini, umumiyetle "Fasl" başlığı altında bir araya toplayıp bunlar vasıtasıyla tavsiyelerde bulunduğu görülür. Atasözlerini destekleyici *Kur'an* ayetlerini, hadisleri, vecizeleri, Arap mesellerini de yeri geldikçe iktibas eden Güvâhî, zaman zaman ele aldığı konulara uygun hikâyeler, hatıralar, latifeler, hayvan masalları da anlatmaktadır. Bazan yaşadığı zamanda şahit olduğu kötü huylardan ve adalete aykırı muamelelerden de şikâyet eden şair, "el-Mev'ize" adı altında dinî ve ahlâkî tavsiyelerde bulunmakta; böylece okuyucuyu doğru yola özendirmeye çalışmaktadır.

Güvâhî'nin eserini telif ederken hem kendi hayat tecrübelerinden, hem de Türkçe, Arapça ve Farsça çeşitli kaynaklardan, meselâ *Kur'an*'dan, hadis, vecize, atasözü ve latife mecmualarından, *Kābusnâme* gibi nasihatnamelerden, *Tezkiretü'l-evliyâ*, *Mesnevî*, *Leylâ vü Mecnun*, *Şehnâme* vb. tarih, tasavvuf, menkıbe, hikâye ve efsane kitaplarından doğrudan veya dolaylı olarak faydalandığı söylenebilir. Ancak onun esas olarak Türk atasözleri ve deyimleri vasıtasıyla ahlâkî nasihat gayesi gütmesine bakarak rahatça denebilir ki, eseri, tercüme değil, telifidir.⁶³

⁶³ *Sicill-i Osmânî* yazarına ait "Sultan Selim Hân-ı Evvel hazretleri nâmına *Kenzü'l-bedâyî*'i tercüme eyledi" (Mehmed Süreyyâ, a.g.e., c. 4, s. 85) kaydının, Güvâhî *Pend-nâme*'sinde ve 16. asır tezkirelerinde bir dayanağına rastlayamadık.

şair, “ekâbirden nasâyih”, yani “büyüklerden öğütler” diye vasıflandırdığı Türk atasözlerini nazma çekmede gerçekten hayli başarılı olmuştur. Fakat atasözlerini belirli bir nazım şekli ve aruz ölçüsü içinde kullanarak ahlâkî tavsiyelerde bulunmayı kararlaştırdığı için, onların asıllarında geçmeyen kelimeleri de zaman zaman beyitlerine ilâve etmek zorunda kalmıştır ki, bu da kaçınılmaz bir şeydir. Güvâhî, eserinde umumiyetle hezec bahrinin “mefâilün mefâilün feülün” kalıbını kullanmış; ancak bir iki yerde başka aruz kalıplarıyla nazmedilmiş beyitlere de yer vermiştir: şair, *Pendnâme*'sinin ilk iki beytini “mefâilün mefâilün mefâilün mefâilün” kalıbıyla vücuda getirmiş (s. 90); ayrıca “mef'ülü fâilâtü mefâilü fâilün” kalıbıyla yazılmış bir hicviyyeyi de iktibas etmiştir.(s. 133).

Bu eser, sadece Türk dili ve edebiyatı yönünden değil, gerek İsfendiyar oğlu Kızıl Ahmed (s. 95-96), Ayas Paşa (s. 100-104), Rüstem-i Zâl (s. 148-151), Nasreddin Hoca (s. 172, 231-232), Leylâ, Mecnun (s.184-185), Behlül (-i Dânâ, s. 190-191), Ali Paşa (s. 205-206), Kanunî Sultan Süleyman, İbrâhim Paşa (s. 210-216), Hâtem-i Tâ-yî (s. 228-229), Sultan Mehmed (s. 229), şâh-ı Merdân (Hz. Ali, s. 241), Kanber (s. 241) gibi hakikî ve efsanevî şahsiyetlere ait anekdotlar, gerekse 16. asır başlarına ait şikâyetler içine alması dolayısıyla aynı zamanda siyasi ve sosyal tarih bakımından da bir vesika değerine sahiptir.

Mesnevîsinin “Hâtîme”(Sonuç) kısmında şair, nazmını işiten kişinin öğüt ve tavsiyelerini tuttuğu takdirde bahtiyar olacağını, bu incilerin ancak doğru söze karşı sağır gibi davranmayan kulağa yakışacağını belirtir. Bunlar öyle dışına bakıp “O öğüdünü kendi başına versin!” denecek cinsten sözler değildir... Kitapta dünyanın bilgi ve hüner sahibi büyüklerinden nice haberler vardır. Gerçi cihanda manzum eserler çoktur; fakat bu da Türk dilinde bir armağandır. Eğer şair Zâtî bu kitabı görseydi, “Ey Necâtî, bu bize sermâyedir!..” derdi... Fakat sanatkârın asıl maksadı, nazım pazarında satmaya vasıta olduğu bu cevherleri talep eden değer bilir kişiler tarafından hayır dua ile anılmaktır. (2119-2129. beyitler).

Güvâhî *Pend-nâme*'sinin metni, Mehmet Hengirmen tarafından yüksek lisans tezi olarak altı nüshasının karşılaştırılması suretiyle hazırlanmış ve yayımlanmıştır. Bu neşre göre, mesnevî, 2133 beyitten ibarettir.

Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sinde nazma çektiği Türk atasözü ve deyimlerinin sayısı konusunda birbirinden farklı rakamlar verildiği görülür: Meselâ, Viyana Millî Kütüphanesi'nde bulunan "*Cem 'iyyet-i Darb-ı Mesel-i Güvâhî ve Ulular Sözi*" adlı yazmada, 367 atasözü yer almaktadır.⁶⁴ Ömer Asım Aksoy, *Pend-nâme-i Güvâhî*'de 250 kadar atasözü bulunduğunu söylemiş⁶⁵; Mustafa Özkan anılan mesnevîdeki atasözlerine dair bir yazısında "...bu verdiklerimiz eserde bulunan atasözlerinin tamamı değildir" kaydıyla, *Pend-nâme-i Güvâhî*'deki atasözlerinden 240'ını sıralamıştır.⁶⁶ Mehmet Hengirmen ise Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sinde 450-500 kadar atasözü tesbit ettiğini anlatmaktadır.⁶⁷ Mesnevîde geçmesine rağmen fark edilemeyen bazı atasözü ve deyimlerin de bulunabileceği hesaba katılırsa, bu sayının daha da artacağı söylenebilir.⁶⁸

Latîfî, Güvâhî'nin nazmı konusunda "Ammâ nazmında ol kadar nezâket ve şî'rinde dahi çendân žarâfet yokdur" hükmünü verir. Her ne kadar şiiriyet yönünden pek ince ve zarıfçe sayılamasa da şairin eseri, Türk atasözleri ve deyimlerini derleyen manzum metinler içinde mühim bir yer tutmaktadır. Ayrıca, ihtiva ettiği birtakım idârî tenkitler⁶⁹, birkaç Nasreddin Hoca fıkrası⁷⁰ ve bazı fabllarıyla⁷¹ da araştırmacıların alâkasını çekmiştir.

⁶⁴ Bu eserin Cem Dilçin tarafından Latin harflerine çevrilmiş bir nüshası: Türk Dil Kurumu Ktp. Yz. A 534.

⁶⁵ Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara 1977, c. 3, s. 1268.

⁶⁶ Mustafa Özkan, "Pendnâme-i Güvâhî'deki Atasözleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Aralık 1983, Sayı 27, s. 222-247.

⁶⁷ Güvâhî, a.g.e., s. 13, 27.

⁶⁸ Meselâ, birer atasözü ihtiva eden şu beyitler, görebildiğimiz kadarıyla, Hengirmen'in "*Pend-nâme*'deki Atasözleri Dizini"ne alınmamıştır: 47, 48,52, 55, 89, 91, 573, 606, 621, 811, 836, 842, 846, 939, 1297, 1659, 1719, 1962, 1976, 1980, 1995, 2100.

⁶⁹ "... Ma'amâfih 'ulak' zulmü hakkında en açık ve ma'nidar hücumlar, Geyve sipâhilerinden olup Sultan Selîm-i Evvel seferlerinde bulunan şâir Güvâhî'nin 933 Zilka'de'sinde yazdığı *Pend-nâme* adlı mesnevîsindedir." (Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Lutfî Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1925, c. 1, s. 138).

⁷⁰ Mustafa Duman, "Güvâhî'nin *Pend-nâme*'sinde Nasreddin Hoca", *Tarih ve Toplum*, Mart 1989, c. 11, Sayı 63, s. 15.143-17. 145.

⁷¹ Meselâ, Robert Anhegger, "Türk Edebiyatında Ağustos Böceği ile Karınca Hikâyesi", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1946-51, İstanbul 1951, c. IX, s. 82-84.

2. “İbn Kemâl”(!), *Hâzâ Durûbü’l-emsâl li Kemâl Paşazâde*
(Süleymaniye Ktp. Reisülküttab nr. 1199, 57b-59a).

Bazı yazmalardaki yanıltıcı başlık dolayısıyla 16. asrın büyük âlimlerinden, daha ziyade “İbn Kemâl” olarak meşhur Şemseddin Ahmed Efendi’nin (ö. 940/1534) de Türk atasözleri ve deyimleri konusunda bir manzume meydana getirdiği zannedilmiştir. Bilinen nüshalarındaki beyit sayısı kırk küsur⁷² ilâ yetmiş küsur arasında değişen bu manzumede, okuyucuya, bazı atasözleri ve deyimlerle öğütler verildiği görülmektedir.⁷³ Ancak mezkûr manzumenin beyitlerinden çoğu, bizim tesbitimize göre, aynı devir şairlerinden Güvâhî’ye aittir. Eğer bahis konusu mesnevîdeki beyitler, Güvâhî’nin 933/1527 yılında tamamladığı *Pendnâme* nüshalarıyla mukayese edilirse, onların büyük bir kısmının İbn Kemâl değil, Güvâhî tarafından yazıldığı anlaşılacaktır. Birkaç örnek verelim:

- 1 “Gücenüp haşmuña göstermegil müş
Acımaz şer‘ ile kesilen engüşt (Güvâhî, 53. beyit)⁷⁴
- 2 Velî himmet deminde key şafâdur
Nażar kim begler eyler kımyâdur (Güvâhî, 91)
- 3 Naşbüñ alsalar gitme şapudan
Yapı taşı gerü kıalmaz yapudan (Güvâhî, 93)
- 4 Tekâsül itseñ işe dest şınma
Dimişler gelme gelme dönme dönme (Güvâhî, 98)
- 5 Hemişe cehd ideğör dime heyhât
Yemin kend’arturur yügrük olan at (Güvâhî, 99)

72 Abdurrahman Güzel, “Kemal Paşazâde’nin Eserlerinde Türk Halk Edebiyatına Ait Bazı Motifler”, Şeyhülislam İbn Kemâl Sempozyumu, 2. bs., Ankara 1989, s. 178-181

73 Atsız, “Kemalpaşa-oğlu’nun Eserleri”, Şarkiyat Mecmuası, VI, İstanbul 1966, s. 81, nr. 18; Atsız’ın mukayese yapmadan Kemalpaşa-oğlu’na ait eserler arasında saydığı 54 beyitli manzume, daha sonra gelen bazı araştırmacılar tarafından da yanlışlıkla ona mal edilmiştir. Meselâ, Kemal Paşazâde, *Yusuf ü Züleyha*, haz. Dr. Mustafa Demirel, Ankara 1983, s. 14; Fevziye Abdullah Tansel, “Atalar Sözü’nün Araştırma Kaynak ve Metodları Ebüzziyâ Tefik’in Bosna’da Derlediği Atalar Sözü”, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ankara 1986, II, 375; Âmil Çelebioğlu, *Kanûni Sultân Süleymân Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul 1994, s. 73; İbn-i Kemâl, *Divân*, (haz. Mustafa Demirel), İstanbul 1996, s. XXIII; Ahmet Uğur, *Kemalpaşa-zade İbn-Kemal*, Ankara 1996, s. 25; Sayın Dalkıran, İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz, İstanbul 1997, s. 63; Şamil Öçal, *Kemal Paşazâde’nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 2000, s. 39.

74 Parantez içindeki rakamlar, Güvâhî *Pendnâme*’sinin Mehmet Hengirmen tarafından yayımlanan metnine ait beyit numarasıdır.

6 Ulular yüzi olur gerçi ıssı

Utanma kim olasin devlet issi (Güvâhî, 106)⁷⁵

3. Tameşvarlı Naîmüddîn'in (!) *Pend-nâme'si*

(Süleymaniye Ktp. Ali Nihat Tarlan, nr. 13)⁷⁶

18. asır şairlerinden Tameşvarlı Naîmüddîn'in, bu nüshanın sonundaki "Ki bâ fâ kâf olunca gayna tâli"⁷⁷

O yıl feth oldu böyle genc-i 'âlî"

[Be, fe, kaf harfleri, gayn harfine ikinci derecede olunca, böyle yüksek hazine o sene açıldı] beytine göre, 1182 (1768-69) yılında yazdığı *Pend-nâme*⁷⁸ de onun şahsî bilgi, fikir ve emeğinin semeresi bir telif değil; Güvâhî'nin *Pend-nâme'sinden* intihal derecesinde istifade edilerek meydana getirilmiş bir eserdir. İki yazma nüshasına göre tamamı 394 beyti bulan⁷⁹ bu mesnevîde Naîm'e ait kısımlar, sadece onun şahsî hâllerini anlattığı sözlerden ibaret olup metnin geri kalanı, Güvâhî *Pend-nâme'sinin* çeşitli yerlerinden derlenmiştir. Son taraflarındaki beyanlarından, Tameşvarlı Naîm'in maddî sıkıntı ve borç içinde bulunduğu, bu eserini devrin vezirinin yardımına mazhar olmak niyetiyle hazırladığı anlaşılmaktadır.

Naîmüddîn-i Tameşvârî'nin müstakil ve şahsî bir telif değil, bir intihâl örneği olan derlemesi hakkında daha fazla söz söylemeyi lüzumsuz sayıyor; her hangi bir ilmî veya edebî metnin orijinal olup olmadığını anlamak için mukayeseli çalışmalar yapmak lâzım geldiğini bu vesileyle bir kere daha hatırlatmak istiyoruz.

⁷⁵ Bu mukayeseli metnin tamamı için bk. Âdem Ceyhan, "Şeyhülislâm Kemâl Paşazâde'ye Mâl Edilen Bazı Manzumeler", *Edebiyat Otağı*, Ankara 1 Ocak 2006, Sayı 4, s. 14-17.

⁷⁶ Bu nüshanın tavsifi için bk. *Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu*, 34/1, Ali Nihat Tarlan ve Dermesi, Ankara 1981, s. 111, nr. 276.

⁷⁷ "Tâli" yerine "tâlî" kelimesi mana ve kafiyeyle daha uygun görünüyor.

⁷⁸ Bu eser hk. fazla bilgi için bk. Hasan Ali Esir, "XVIII. Yüzyıl Şairlerinden Tameşvarlı Naîmüddîn ve *Pend-nâmesi*", *İlmî Araştırmalar*, İstanbul 2007, Sayı 24, s. 57-78.

⁷⁹ Hasan Ali Esir, "XVIII. Yüzyıl Şairlerinden Tameşvarlı Naîmüddîn'in *Pend-nâme'si* ve Bu Eserde Yer Alan Atasözleri", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Uluslar arası Türkük Bilgisi Sempozyumu*, 25-27 Nisan 2007, Erzurum 2009, Bidiriler c. 1, s. 395-404.

4. Akşemseddinzâde Mehmed Efendi, *Mecmûa-i Durûb-ı Emsâl*

Akşemseddin'in torunlarından ve Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzâde Selim'in muallimlerinden Mehmed Efendi (ö. 959/1552) de –Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in bildirdiğine göre, “*Mecmûa-i Durûb-ı Emsâl*” adlı bir eser meydana getirmiştir.⁸⁰ Bu eserin nüshasını henüz göremediğimiz için muhtevası hakkında her hangi bir bilgi edinme ve verme imkânına sahip değiliz.

5. Cemâlî, *Risâle-i Durûb-ı Emsâl*

(Süleymaniye Ktp. Rşd. 593, vr. 50b-62a).

16. asır Türk şairlerinden Cemâlî⁸¹ de atasözleri konusunda manzum bir eser meydana getirmiş olan edebî şahsiyetlerdendir. Bir çok Arapça, Farsça ve Türkçe eseri bulunmasına rağmen, hayatı hakkında biyografik kaynaklarımızda bilgiye rastlanmayan Cemâlî'nin, bir mesnevisinden 16. asrın ikinci yarısında, 986/1578 yılında sağ olduğu anlaşılmaktadır:

“İrüp mâh-ı muhârrem ey nikû-hâl
Foğuz yüz seksen altı oldu hem sâl”

[Ey iyi hâlli insan, Muharrem ayı erişti, yıl da 986 oldu].

Şair, eserinin birkaç yerinde mahlasını bildirmektedir:

Ey Cemâlî der kelâmında Hudâ

ليس لئانسان الا ما سعى

[Ey Cemâlî, Allah, *Kur'an*'da der ki: “İnsana ancak çalıştığı vardır”⁸²].

58b

ای جمائی بنده آنم که کفت

راحت الانسان في حفظ اللسان

[Ey Cemâlî, “İnsanın rahatı dilini tutmaktadır” diyen kişinin bendesiyim].

Eser, münacat mahiyetindeki şu beyitlerle başlıyor:

“İlâhî bātınımı pür-nür eyle

⁸⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, a.g.e., c. 3, s. 138.

⁸¹ Cemâlî hk. bilgi için bk. Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, ts., c. 3, s. 978-79.

⁸² *Kur'an*, Necm, 53/39.

Dil-i vjranımı ma‘mür eyle
Zebānum zikrũ ile eyle gũyā
Cenānum fikrũ ile kııl mücellā
Muħammed nũr[1] ħaķķ için İlāhĩ
Baña keřf eyle eřyāyı kemāhĩ
Ma‘ānĩ gülşenine bũlbũl eyle
Ricāle irgũrũp řāhib-dil eyle”

[Allahım içimi nurla doldur; yıkık, kederli kalbimi bayındır et, şenlendir... Dilimi seni hatırlayıp anmakla söyleyici eyle; kalbimi seni düşünmekle cilâlandır, parlat! Allahım, Hz. Muhammed nuru hakkı için, bana eşyayı olduğu gibi aç, göster! Beni, manalar gül bahçesine bũlbũl et, -velilerin olan- erlere eriştirip gönũl sahibi, ârif eyle!].

Bunun ardından şair, telif sebebini şöyle ifade ediyor:

“Niçe đarb-ı meşel dimişdür ebrār
Niçe ma‘nā kıomışlar mu‘ciz-ařār
Anı biz daħi yazduķ iħtiřāren
Ki yād olmaz begũm varını viren
Bu pend ü bu nařĩhat zāhid el-ħaķķ
Teżekkũr der-dil ü ferzend-i mutlaķ”

[Hayır sahipleri nice güzel şözler söylemiş; insanların benzerini meydana getirmekten âciz kaldığı İlāhĩ kelāmdan izler taşıyan nice mana bırakmışlar... Onu biz de kısaltarak yazdık. Çünkü beyim, “Varını veren yād olmaz.” Ey zahid, bu nasihat, gerçekten gönũlde konuşulup (hayırlı halef olacak) oğul gibi meydana gelen kalp semeresidir].

“Der-beyān-ı nigāh-dāřten-i a‘māl bā-ķavl-i Sultān-ı Enbiyā
‘Aleyhi’s-řalavātu’ İlāhi Te‘ālā
Gider keřlānı řıdķ ile ‘amel kııl
Bahāne Tañrı’sıdur Ĥaķ anı bil
Riyā āfetdür āfet eyyũhe’n-nās
Riyā a‘māli kıılır kũhne kirpās
Ķulı Ĥaķ’dan ider mutlaķ riyā dũr

Göñülde gözde vü yüzde kıomaz nür

[İşte ağır hareket etmeyi, tembelliği gider, sadakatle amel et... şunu bil ki, Allah, “bahane Tanrı’sıdır.” Ey insanlar, riya felâkettir, felâket!.. Riya, amelleri eski bir beze çevirir; -paçavra gibi kişinin yüzüne atılmasına sebep olur.- Riya, kulu mutlak olarak Allah’tan uzaklaştırır; göñülde, gözde ve yüzde nur bırakmaz].

Der-beyân-ı ri’âyet-kerden-i hâdd-i şerî’at huşûsâ ümmet-i Sultân-ı taht-ı şefâ’at

Esâs-ı şer’den kim irsa bir taş
O taş için virür elbetde ol baş
Gel uy şulha gel ey kân-ı mürüvvet
Mürüvvet şer’i yeñmiřdür ne minnet
Bulur her kıanda ise issini hâķ
Kesilse acımaz şer’ ile parmaķ”(50b)

[İşlâm dininin esasından her kim bir taş ayırrsa, o taş için elbette baş verir. Ey yiğitlik, cömertlik kaynağı; gel, barışa uy... Ne minnet, “Mürüvvet, şer’i yenmiştir.” Her neredeyse hak, sahibini bulur. “şeriatın kestiği parmaķ acımaz”].

Naklettiğimiz parçalardan da anlaşılabilieceği gibi, şair, bazı Türk atasözlerini konularına göre sınıflandırarak okuyucuya öğütler vermektedir. Eserinin başında da iyi insanların, âdeta benzerini söylemekten âciz kalınacak derecede güzel sözler miras bıraktığını, onu kendisinin kısaltarak yazdığını ifade eder. Örneklerimizde de görüldüğü üzere, bu metinde başlıklar Farsça yazılmıştır.

şair, eserinde amelde riyaдан uzak durmak, dinin sınırlarına riayet etmek, sultanın yakınında bulunmaktan sakınmak, kanaatkâr olmak, azgın kimselerin ve düşmanların şerrinden kaçınmak, avam münafıklarının hilelerine karşı sabır, akrabayı aşırı ziyaret etmemek, komşu hakkını gözetmek... gibi çeşitli dinî, ahlâkî konularda atasözleriyle öğütler vermektedir.⁸³ Sanatkârın arada konuya

⁸³ Cemâli ve onun bu eserinin muhtevası hakkında bilgi için ayrıca bk. Mahmut Kaplan, “Divan Edebiyatında Manzum Nasihatname Yazan şairler ve Eserleri”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Van 1992, c. 3, Sayı 3, s. 49-51.

uygun hikâye ve fabıllar anlattığına da rastlanır. (Meselâ, vr. 53a, 56b, 60a, 61a). Cemâlî, nasihatta bulunurken, Türk atasözlerinden başka Hz. Peygamber'in hadisleri, Hz. Ali vecizeleri ve Arap mesellerinden de faydalanmaktadır. Meselâ:

زرني غبا تزدد حبا

(Beni ara sıra ziyaret et ki, sevgim artsın)

اتق شر من احسنت اليه

(İnsanın belâsı dilindendir).

بلاء الانسان من اللسان

(İnsanın belâsı dilindendir).

Eserin sonunda

"Alursañ 'ibret olursun haberdâr

Alan bir kıldan alur didi ebrâr

Bunuñ her mısra'ı bir gül tabağdur

Ma'ânî 'andelîbine sebağdur

العارف يكفى الاشارة

Eşcâra bağ ki her varağı bir kitâbdur

İdrâk[i] olmayana cihân bir varağ degül"

[İbret alırsan, haberdar olursun... Hayır sahibi insanlar, "Alan, bir kıldan alır..." demiştir. Bu eserin her mısraı, bir gül yaprağıdır; manalar bülbülü için derstir. "Arife işaret yeter." Ağaçlara bak ki, her yaprağı bir kitaptır... Ama anlayışı olmayana dünya bir yaprak bile değil!...] diyen şair, Hâtîme'de de mahlasını bildiriyor:

"Hudâ'ya hâmd-i bî-hâd şubh ile şâm

Ki nazm-ı bî-nažrüm buldı encâm

Bu gülşendürür yoğdurur mişâli

N'ola nâz ile 'arz itse Cemâlî

Nažri yoğ bunuñ bir bî-bedeldür

Ki her bir beyti bir đarb-ı meşeldür

Letâfetden degüldür haddi hâlî"

[Allah'a sabah akşam sonsuz şükürler olsun ki, benzersiz nazmım son buldu. Eşi olmayan bir gül bahçesidir bu... Cemâlî, nazla arz etse, şaşılır

mı onu? Bunun benzeri yoktur, eşsiz bir eserdir bu. Çünkü her bir beyti, bir atasözüdür. Yüzü güzellikten hâlî değildir].

XVII. Asır

6. Fehîm, *Durûb-ı Emsâl-i Türki*

(İÜ Ktp TY nr. 2932, vr. 73a-77b).

On yedinci asrın tanınmış divan şairlerinden Uncuzâde Fehîm (ö.1057/1647)⁸⁴ de Türk atasözlerini elifba sırasına göre yazmak suretiyle bir eser meydana getirmiştir. Bu atasözü derlemesinin bir nüshası, *Fehim Dîvânı*'nın anılan kopyasında, şairin *Şehrengiz, Tercüme-i Letâ'if-i Kümmelîn* adlı eserlerinden sonra yer almaktadır. Genç yaşta vefat eden Fehîm, manzum *Şehrengiz*'inde müstehcenliğe düştüğü gibi, "*Durûb-ı Emsâl-i Türki*" adlı derlemesinde de yer yer bazı müstehcen atasözlerini kaydetmiştir.

Şair, "*Durûb-ı Emsâl-i Türki*" adlı bu eserinde, 700 civarında Türkçe atasözü, tabir, beyit, kalıplaşmış ifade ve alelâde sözü kaydetmiştir. Metinde yer yer Arapça ve Farsça'dan dilimize geçmiş hadis, atasözü ve ibarelere de rastlanmaktadır. İşte bu derlemeden, saydığımız atasözü, ayet ve hadis iktibası yahut meali, tabir, mısra, beyit, cümle ve ibare kategorileri için seçtiğimiz bazı örnekler:

Atasözlerinden: "On derviş bir kilime şîgar, iki pâdişah bir iklîme şîgmaz" (73b), "Bir sürçen atun başın kesmezler" (74a), "Hayr şan işüne, hayr gele başuğa" (74b), "Dil tek tursa, baş esen" (75a), "Dostla yi, iç, alı satı eyleme" (75a), "Şoş peşimânlık asîi itmez" (75b), "Favşan tağa küsmiş, tağ bî-haber" (76a),

Tabirlerden: "Büstâncıya tarhun şatma" (74a), "Çağuğa ot mı tıkadılar" (74b), "Şaman altına şular yürütme" (75b), "Çapudan kıovarlarsa bacadan düş" (76a), "Gözün üzre kaçuş var dinmez" (76b).

Ayet ve hadislerden iktibas: "Zerre kadar hayr iden de bulur, şerr iden de"⁸⁵ (75a), "Rızâ-yı Hâk rızâ-yı vâlideyn"⁸⁶ (75a).

Arapça ve Farsça mesel: "el-Leyletü hüblâ" (73b), [Gece gebedir],

⁸⁴ Şairin hayatı, sanatı ve divanı hakkında bilgi için bk. Fehîm-i Kadîm Hayatı, Sanatı ve Dîvân'ı ve Metnün Bugünkü Türkçesi, haz. Tahir Üzgör, Ankara 1991.

⁸⁵ "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa, onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse, onu görür." (*Kur'an*, Zilzâl, 99/7-8).

⁸⁶ "Allah'ın rızası babanın rızasında, gazabı babanın gazabındadır." (İsmâil b. Muhammed Aclûnî, a.g.e., c. 1, s. 520, nr. 1390).

"Ba'de harābü'l-Baśra"(74a). [Basra harab olduktan sonra...].

Mısra ve beyit: "Cihānda ādem olan bî-ğam olmaz" (74b), " 'Aybsuz yār isteyen yārsiz qalur" (76a), "Söylemekden söylememek yegerek/ Söyledükçe söz uzar, artar emek" (75a), "Geçme nā-merd köprisinden ço aparsın şu seni"(76b), [Geçme namert köprüsünden, bırak götürsün su seni!],

"Mestüñ sözi ma'zür-ı kirām-ı 'uqalādur" (77a). [Sarhoşun sözü, akıllı ve değerli kişiler tarafından mazur görülür].

Alelâde cümle, kalıplaşmış ibare:

"Şıqlet itme" (74b), "Zebün-küş olma" (75a), "Sözünî bil de söyle (75a)", "Şütür gürbe muāmele itme" (75a), "Şeker suya mı düşdi" (75a), "Şaçı bitmedik öksüz misin"(75b), "Şüfî şoğan yir misün"(75b), "Favşan çomağa rāst geldi" (75b), "Faşlar altında qalsun"(75b), "Zarāfetüñe turunc şıqayın"(76a), "Alā mele'i'n-nās"(76a), "Fālcı mısın"(76a), "Ne şuçuñ var" (77a), "Ne murdār nesne"(77a).

Durûb-ı Emsâl-i Türki'de açıkça söylenmesi kelâm edebine aykırı olan kaba kelimelerin kullanıldığı otuz kadar müstehcen söz de yer alır. Bunların nisbeten manidar ve nükteli olanlarından da birkaç örnek verelim: "Ac acı s..ince dilenci toğar" (73a), "Bu't şıqmağla a. taralmaz" (74a), "Şı.arın diyen g.t lābüdd şı.ar."(75b).

Kitapçıkta bugün kullanılmayan veya dolaşımında bulunan atasözü kitaplarında olmayan bazı eski atasözlerine de rastlanmaktadır ki, bunlar tarihî-edebî eserlerde geçen atasözlerinin tesbitine yardımcı olabilir. Meselâ:

"İl geçdügi köpriden sen de geç"(73a),

"Pādişāhlar nažarı kımyādur"(74a),

"Gelme gelme, dönme dönme"(76b).

O asırda kalıplaşmış söz olarak kullanıldığı tahmin edilebilecek bazı cümlelerinse atasözü olup olmadığı kesinlikle anlaşılamıyor. Meselâ, "Cehen-nemden od alup kanda yakarsın?"(74b), "Cimri kâfirün tonuzu mı olur?"(74b), "Ekmek dizün üstinde olmasun" (73b), "Eşeginden çulı yeg" (73b), "Geçmiş yagmura kepenek tutma"(76b), "Giceye isbât olmaz" (76b), "Kendüne aç gü-

zeli didirme” (77a), “Kundakdan kutsız” (76a).

Burada Arapça “mesel” kelimesinin edebiyat tarihimizde -Arapça mesellerde olduğu gibi- hem bir hüküm ifade eden atasözleri, hem de bugün “deyim” adı verilen halk tabirleri için kullanıldığını hatırlatmak yerinde olacaktır. Eserinde yer verdiği cümle ve ibarelere bakılarak denebilir ki, Fehîm de “emsâl” kelimesiyle Türk atasözlerini, halk tabirlerini, dilimize mal olmuş Arap mesellerini ve bazı kalıplaşmış sözleri kast etmektedir. Çünkü onun “*Durûb-ı Emsâl-i Türkî*” başlığı altında kaydettiği cümle ve ibarelerden yarısına yakın bir kısmı (290 küsurü) atasözü değil, tabir (deyim), kalıplaşmış ifade veya alelâde sözdür.

XVIII. Asır

7. Mustafa Nedim, *Tuhfetü'n-Nedîm*

(Millet Ktp. Ali Emîrî, Edebiyat, nr. 137).

Bu nüsha, Derviş Selman (veya Süleyman) bin Alî tarafından 1126 yılı Kurban Bayramı arefesinde (16 Aralık 1714 tarihinde) yazılmıştır.

Aynı eserin Millet Ktp. Ali Emîrî, Edebiyat nr. 138’de, yer yer rutubetten zarar görmüş bir nüshası daha vardır. Bu nüshada Mustafa Nedîm, İstanbul’dan Edirne’ye sadrâzam Hüseyin Paşa ve Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, nakîbü’l-eşrâf Fethullah Efendi ve sadreyn-i fâzıleyn Seyyid Ali ve Abdullah efendilerle gittiklerini anlatıyor.

18. asır şair ve yazarlarından Hacı Osman oğlu, “Nedîm” diye tanınan Mustafa Efendi, “*Tuhfetü'n-Nedîm*” adını koyduğu eserini yazış sebebini şöyle anlatır:

“Ez’afü’l-‘ibâdi’l-Meliki’l-Ğadîm, el-Ĥâc Muřtafa bin Ĥâc ‘Ořmân eş-şehîr bi’n-Nedîm şevketlü kerâmetlü ġâzî Sultân Muřtafa Ĥân Ĥazretlerinüñ sâbıkan ser-kitâbetleri ĥidmetiyle şeref-yâb (2a) olup işbu biñ yüz on iki senesi zi’l-Ğa’desinde İstanbul’dan Edirne’ye ĥareket olunduğda er-refîğ şümme’t-tarığ ĥadıř-i şerîfiyle ‘amel idüp eřnâ’-i tarığda ba’z-ı hem-râh ile ġâh müzâkere-i ebyât ü eş’âr ve ġâhî müřâ’are vü ĥikâyat-ı âřâr iderken uçan geldikde ġüyyâ söz dükenüp birbirimize bağmağ mertebesine varmış iken, yol zaĥmeti

tuymamak için hûrûfât ile ‘Nereden geldün nereye (2b) gidersin?’ diyü elsine-i nâsda meşhûr olduğı vech üzere birbirimize suâl ve cevâb olunduğda her birimiz deryâ-yı endişeden birez incü çıkarduk. Netîce kelâm bu minvâl üzere yoluñ uzaqlığını duymayıp konağa gelürdük. Lâkin der-‘aķab đurüb-ı emşâl bulmağda ‘usret olup cem’ olunmasın murâd eyledigimizden dâ’ire-i edebden hâric olmayup her bir đarb-ı meşelûñ zımnında birer naşîhat münderic (3a) olmağ şartiyle efvâh-ı hâss u ‘âmda cârî olduğı gibi birden ikiden birkaç gün içinde elifden yâ’ya varınca tertîb üzere taħrîr olundu. Kıırâ’at iden ehl-i îmândan recâ olunur ki, sehv ü hatâmızı taşhîh idüp bu faķiri du’â-i hayr ile yâd eyleyeler.”(1b).

Derleyici, kendi içinde de elifbât (alfabetik) sırayı gözettiğı atasözlerini birbirinden kırmızı birer noktayla ayırmış:

“Et, ne kağar arıķ ise etmek üzere yaķışur. Etmek elden, şü gölden. Atuñ ürkeğı, yigidüñ korķağı. At binenüñ, kıılıķ kuşananuñ. Atđa karın, yigitde burun... At tepişür, eşek ölür. Ac ile eceli gelen söyleşür. Edebi kimden öğren-düñ? Edebsizden. Erenlerüñ şağı solı olmaz”

“Arıķ semiz Allah kağul eyleye”(4b)

“Allah diyen maħrûm kağalmaz”(5a)

“Ayunuñ otuz iki beyti var otuz ikisi de aħlat üzere”(7b).

Tuhfetü’n-Nedîm’de de yer yer mısralara ve Arapça mesellere de rastlanmaktadır. Meselâ, “Fırşatı fevt eylemez ‘aķıl meger nâ-dân ola”(25a), $\neq \ni \in \ni \subseteq \neq \ni \in \ni \ni$ (29b, Nasibin sana gelir).

Ali Emîrî Efendi’nin bastırmayı tasarladığı bu metni⁸⁷, Ali Canip (Yöntem, 1887-1967) 1927 yılında yayımladığı “Halkıyâta Ait Bir Eser” başlıklı yazısında iktibaslarla tanıtmıştır.⁸⁸

8. Hıfzî, *Manzûme-i (Durûb-ı) Emsâl*

(Tabhâne-i Âmire, 1262/1846, 25 s. Bu baskının hangi yazma nüsha-

⁸⁷ Ali Emîrî, Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 31 Mart 1336, sene 3, aded 25, s. 643.

⁸⁸ Ali Cânîp, “Halkıyâta Ait Bir Eser”, Hayat, 12 Mayıs 1927, 1. cilt, sayı 24, s. 463-464. (Bu yazının yeni harfli metni: Prof. Ali Cânîp Yöntem’in Eki Türk Edebiyatı Üzerine Makaleleri, haz. Ahmet Sevgi, Mustafa Özcan, İstanbul 1996, s. 449-453).

ya dayanılarak yapıldığını araştırmamıza rağmen tesbit edemedik. TBMM Kütüphanesinde 06 TBMM LD 1234/4'te "*Sikke-i Manzûme-i Durûbü'l-emsâl*" adıyla kayıtlı bulunan yazmanın, andığımız baskıdan istinsah edildiği anlaşılmaktadır).⁸⁹

Sultan III. Ahmed devri (1115-1143/1703-1730) şairlerinden olan Hıfzî de bazı Türk atasözleriyle deyimlerini içine alan mısralar yazmak suretiyle "*Manzûme-i Emsâl*" adlı bir eser meydana getirmiştir. Tahminimize göre, *Osmanlı Müellifleri* yazarı Bursalı Tâhir Bey'den itibaren⁹⁰ bu eser, bazı incelemelerde 16. asır şairlerinden Edirneli Hıfzî Mehmed Efendi (Sarı Memi)'ye mâl edilmiştir.⁹¹ Hâlbuki 16. ve 17. asır biyografik kaynakları Edirneli Hıfzî'nin böyle bir eseri olduğundan bahsetmiyor. Hıfzî'nin 1262/1846'da basılmış eserinin mukaddimesi dikkatle okunursa, şairin burada Sultan Ahmed'i (s. 4) ve onun Süleyman, Mehmed, Mustafa, Bâyezid, Nu'man, Abdülhamîd, Seyfeddin adlı oğullarını övdüğü (s. 5-6), ayrıca "Âsaf-ı hâss"ının "dâmâd ve hem-nâm-ı Halîl"(s. 6) olduğunu söylediği görülür.

Sultan III. Ahmed'in Süleyman (1122-1145/1710-1732)⁹², Mehmed (1129-1170/1717-1756),⁹³ Mustafa (1129-1187/1717-1774), Bâyezid (1130-1184/1718-1770),⁹⁴ Nu'man (1135-1178/1723-1764)⁹⁵, Abdülhamîd (1137-1203/1725-1789) ve Seyfeddin (ö. 1145/1732)⁹⁶ adlı oğullarının olduğu bilinmektedir. Yine aynı sultanın "dâmâd ve hem-nâm-ı Halîl", yani damad ve Hz. İbrahim'in adaşı olan has veziri ise, Damad İbrâhim Paşa'dır.

⁸⁹ Tavsifi için bk. Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu (Anıtkabir, Cumhurbaşkanlığı, TBMM, Adıyaman), Ankara 1979, nr. 101.

⁹⁰ "Şuarâ-i ulemâdan bir zât olup Edirnelî'dir. Âhî'den sonra Karaferye'de müderris iken irihâl etdi. Müretteb divânıyla münşeâtı ve durûb-ı emsâl-i Osmâniyye'yi câmi' manzûmesi vardır. Üçüncü eseri matbûdur." (Bursalı Mehmed Tâhir, a.g.e., c. 2, s. 139).

⁹¹ Meselâ, Adnan Cahit, "Divan Edebiyatında Halk Dili Mahsulleri Osmanlı Edebiyatında atasözleri", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, yıl 3, Temmuz-Ağustos 1934, sayı 31-32, s. 266; Sadi. G. Kırımlı, *Atalar Sözü*, İstanbul 1939, (Selim Nüzhet Gerçek'in "Mukaddeme ve Bibliyografya"sında), s. 6; Güvâhî, a.g.e., Ankara 1990, s. 11; Dehri Dilçin, *Edebiyatımızda Atasözleri*, 2. bs., Ankara 2000, s. XXVI. Son iki eserde sehven Edirneli Hıfzî'nin XVII. asır şairlerinden olduğu söylenmiştir.

⁹² Mehmed Süreyyâ, a.g.e., c. 1, s. 11, 44.

⁹³ Mehmed Süreyyâ, a.g.e., c. 1, s. 11, 71. Sultan Ahmed'in 1117-18/1705-1706 ve 1124-25/1712-1713 yıllarında doğup vefat eden Mehmed adlı iki oğlu daha vardır. Ancak padişahın sonraki yıllarda doğan oğullarından da bahsettiğine göre, şairin kast ettiği, birer sene yaşadıkdan sonra vefat eden şehzadeler değil, 1129/1717 yılında doğan ve 1137/1725 senesinde de hayatta bulunan Şehzâde Mehmed olmalıdır.

⁹⁴ Mehmed Süreyyâ, a.g.e., c. 1, s. 11, 25.

⁹⁵ Mehmed Süreyyâ, a.g.e., c. 1, s. 11, 85.

⁹⁶ Mehmed Süreyyâ, a.g.e., c. 1, s. 45.

Şehzadelerin övüldüğü kıt’alardan, adı geçen Sultan Ahmed’in hangi Osmanlı hükümdarı olduğunu çıkardığımız gibi, eserin meydana getirildiği zamanı da takriben tesbit etme imkânı bulmaktayız: Şehzade Abdülhamid’in doğum zamanına bakarak ve Sultan Ahmed’in 1143/1730 yılında istifa ettiğini göz önünde bulundurarak Hıfzî’nin eserini 1137-1143/1725-1730 yılları arasında meydana getirdiğini söyleyebiliriz. Arz ettiğimiz deliller de gösteriyor ki, söz konusu eser, 16. asır şairlerinden Edirneli Hıfzî’ye değil, Sultan III. Ahmed devrinin son yıllarında hayatta bulunan başka bir Hıfzî’ye aittir...

Hıfzî, eserinin mensur başlangıcında önce, gerek ileri gelen insanlar, gerekse bilgisiz halkın dilinde ölçsüz ve perişan kelimelerle dolaşan Türk atasözlerinin kimisinin hikmetli, kimisinin de manasız bulunduğunu, bahis konusu sözlerin içinden tavsiyeye değer, güzel mana taşıyanları seçmek, boş ve faydasız olanları bırakmak gerektiğini ifade ediyor. Daha sonra “pejmürde” kelimeler ve düzensiz tabirler yüzünden değersiz paraya benzeyen atasözlerini, âlimlerin ve düzgün konuşan kişilerin mahfillerinde ve şairlerle belâgat sahibi insanların meclislerinde, bilhassa padişahın huzurunda söylenmeye lâyık olması için, nazma çekip değerli elbiseyle donattığını, yani benzersiz kelimelerle güzel birer berceste mısra hâline getirdiğini belirtiyor. Anlaşıldığına göre, Hıfzî, Türk atasözlerinin bir kısmını hikmetli, bir kısmını manasız bulmakta, güzel ve isabetli kabul ettiklerinin de kelimelerini ölçsüz, perişan ve soğuk gördüğünden dolayı, “bî-nazîr kelimât ile”, yani benzersiz kelimelerle süslenmesi ve nazma çekilmesi lâzım geldiğini düşünmektedir. Eski ve pejmürde kıyafetli atasözleri, ancak değerli elbiseye büründüğü takdirde âlimlerin, şairlerin meclislerinde ve hükümdarın huzurunda söylenmeye lâyık hâle gelebilecektir.(s. 2-3).

Hıfzî, Anadolu şairlerinin eserlerinde bulunan ve dilden dile dolaşan bazı güzel mısraları da atasözleri arasında saymayı uygun görmüş ve elifba tertibine göre yazmıştır:

“Hâşsâten şu ‘arâ-yı nâtika-pîrâ-yı Rûm’uñ güftâr-ı haşîkat-nümây ve bedî ‘u ‘l-âşârlarında ferah-bahşây matbû‘ ve hoş-âyende mazmûn ve dilgüşây ‘ibârât-ı rengin ve letâfet-nümûn olan masâri ‘-i mütevâtirenüñ beyne ‘l-

'urefâ' müte'âref oldığına binâ'en ba'zısı emsâlden ta'dâd olunması sezâvâr görülmekle ma'sdar olduğu harf-i 'tibârınca ber-nehc-i hûrûf-ı teheccî müretteb olduğu minvâl üzere her biri mahalline şebt olındı.'"(s. 3).

Hıfzî, yine yukarıda belirtilen elifbâ tertibine göre, padişah için dua ve sena mahiyetinde bir mesnevî yazdığını ve bu manzumenin her beytini, bölümlerin zineti olmak üzere baş tarafına koyduğunu da ifade etmektedir. Şair, sonuna bazı çok kullanılan Fars atasözlerini ve atasözü gibi tanınmış Farsça mısraları da ilâve ederek eserini tamamlamıştır.(s. 24-25).

Kitapçığının mensur başlangıcı sonunda, mesnevî şeklindeki bir manzumeyle Sultan Ahmed ve Dâmâd İbrâhim Paşa'yı öven şair, muradına ermek için hükümdarın iltifat ve ihsanını dilediğini anlatmakta; nihayet mahlasıyla eserinin adını bildirmektedir:

“Dergeh-i husrevde yâ Rab bendeñi
Hıfzî-i bî-çâre vü efkendeñi
Bâ'îs-i Manžûme-i Emşâl-nâm
Lutfîna mažhar idüp kııl şâd-kâm”(s.7).

Şimdi, Hıfzî'nin bazı Türk atasözleri ve deyimlerini nasıl nazma çektiği konusunda bir fikir vermek için, eserinden birkaç örnek nakledelim:

“Çocuktan al haberi” atasözümüz, şöyle nazmedilmiş: “Al haberüñ şîhâtin etfâlden”(s. 8). [Haberin doğruluğunu çocuklardan al!]. “Ak akçe kara gün içindir” atasözü, “Beyâz akçe siyâh eyyâm içündür”(s. 9) [Ak akçe, kara günler içindir] şeklinde ölçülü hâle getirilmiş. “Öksüz, göbeğini kendi keser” atasözümüz, “Bî-kes olan nâfesin kendi keser”(s. 10) [Kimsesiz olan, göbeğini kendi keser] biçiminde nazma çekilmiş. “Eşeği düğüne çağırılmışlar; 'ya odun eksik, ya su' demiş” atasözü, ölçülü hâle getirilirken, şöyle değiştirilmiş: “Har olsa sūra med'uv ya şu lâzımdır yâhüd heyzüm”(s. 13). [Eşek düğüne çağırılrsa, “Ya su lâzım veya odun” der]. “Saman altından su yürütmek” deyimini, bir mısra da şöyle kullanılmış: “Zîr-i kehden âb carî itmegil”(s. 14), [Saman altından su akıtma!]. “Altın adını bakır etmek” deyimini kullanılarak şu mısra meydana getirilmiş: “Zer mişâli nîk nâmuñ itme mis”(s.14). [Altın gibi iyi adını bakır etme!].

Hıfzî'nin eserini, sadece bir kısım Türk atasözlerini ve deyimlerini nazma çekmek suretiyle meydana getirmediğini, kitabında atasözleri gibi tanınmış bazı meşhur mısralara da yer verdiğini söylemiştik. Ancak şair, herhâlde devrinin bilgili ve şiirle ilgili insanları tarafından malûm olduğunu düşündüğü için, anılan mısraların sahiplerini yazmayı ihmal etmiştir. Bu hâl, zamanımızda hangi mısraların kendisine, hangilerinin başkasına âit olduğunu tesbit etmeyi zorlaştırmaktadır. İşte bizim şairlerini bildiğimiz bazı güzel mısralar konusunda birkaç örnek:

“Ehl-i dil birbirini bilmemek insâf degil”(s. 8, Nef'î)⁹⁷,
“Elüнден geldiği hayrı dirîğ itme gedâlardan”(s. 8, Fuzûlî)⁹⁸,
[Elinden gelen hayrı fakirlerden esirgeme!]

Ey ‘âşık-ı miñnet-zede buldıķca bunarsın”(s. 8, Şâmî, Sultan II. Bayezid devri şairlerinden),⁹⁹

“Derünü âşinâ ol taşradan biğâne şansunlar”(s. 14, Şinâsî-i Mevlevî),¹⁰⁰
[İçten, gönülden dost ol; dışarıdan yabancı sansınlar!..]
Görelüm âyine-i devrân ne sûret gösterir”(s. 19, Bâkî),¹⁰¹
[Görelim zamane aynası ne şekil, nasıl yüz gösterir?..]
Kişi noķsânını bilmek gibi ‘irfân olmaz”(s. 20, Bursalı Tâlib),¹⁰²
[İnsanın (kendi) eksiğini, kusurunu bilmek gibi irfan olmaz]
Her ki ĥaddin bilür irer şerefe”(s. 23, Hamdî)¹⁰³.
[Kim haddini bilirse, o şerefe erişir].

Hıfzî'nin Türk atasözü ve deyimlerini, ileri gelenler için Arapça, Farsça kelimelerle değiştirerek nazma çekmesi, sonraki zamanlarda bazı tenkitlere uğramıştır. Meselâ, 19. asır şairlerinden Vâcid Ahmed Efendi (1240-1300'den sonra/1824-25-1882-83'ten sonra)¹⁰⁴ Hıfzî'nin meydana getirdiği eser, her ne

⁹⁷ Nef'î Divânı, haz. Metin Akkuş, Ankara 1993, s. 315.

⁹⁸ Fuzûlî, Türkçe Divan, (haz. Kenan Akyüz v. dğr.), Ankara, 1958, s. 339.

⁹⁹ Latîfî, a..g.e., s. 316.

¹⁰⁰ Kafzâde Fâ'izî, Zübdetü'l-eş'âr, Millet Ktp. A. Emîri Mzm. nr. 1325, vr. 61b; Esrar Dede, Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye, haz. İlhan Genç, Ankara 2000, s. 273.

¹⁰¹ Bâkî Divânı, haz. Sabahattin Küçük, Ankara 1994, s. 131.

¹⁰² İsmail Belfîğ, Nuhbetü'l-âsâr li-Zeyli Zübdetü'l-eş'âr, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Ankara 1999, s. 221.

¹⁰³ Hamdî, Yusuf ü Züleyhâ, haz. Naci Onur, Ankara 1991, s. 141.

¹⁰⁴ Mehmed Süreyyâ, a.g.e., c. 4, s. 598.

kadar faydalıysa da atasözlerinin dillerde kullanıldığı şekilde sıralanmasının daha güzel olacağını, bilhassa çocukların kolayca okuyup anlamasını sağlayacağını belirtmiş; bunların müstehcen kelimeler ve beğenilmeyen manaları içine alanları hariç, nasihati ihtiva eden 690 kadarını seçip harf sırasına dizdiğini, altına uygun iki üç lügaz (bilmece) de ilâve ederek bastırıldığını ifade etmiştir:

“Bundan akdem Hıfzî nâm şâir-i mâhir durûb-ı emsâlden nazmen cem‘ ve tertîbine muvaffak olduğu risâle-i matbûası her ne kadar müfîd ise de fakat elsinede isti‘ mâli vech ile tertîbinde daha ziyâde letâfet ve bâhusûs etfâle göre mütâlâasında suhûlet bulunacağından durûb-ı mezkûrenin elfâz-ı müstehcene ve maânî-i gayr-ı müstahsene ile mahlût olanlarından sarf-ı nazarla nush u pendî hâvî ve beyne’z-zurefâ meşhûr ve cârî bulunan altı yüz doksan kadar emsâl-i bî-misâl intihâb olunup hurûf-ı hecâ üzre bi’t-tertîb zîrine münâsib iki üç lügaz dahi ilâve olunarak tab‘ ve temsîl kılınmıştır.”¹⁰⁵

Vâcid Efendi’nin bu cümlesindeki “...durûb-ı mezkûrenin elfâz-ı müstehcene ve maânî-i gayr-ı müstahsene ile mahlût olanlarından...” ibaresi, maksadını aşmış ve Hıfzî’nin *Manzûme-i Emsâl*’inde “müstehcen ve çirkin sözlerle yapılmış tabirler”in bulunduğu zannına sebep olmuştur.¹⁰⁶ Hâlbuki Hıfzî’nin eserinde “müstehcen ve çirkin sözlerle yapılmış tabirler” yoktur.

Hıfzî’nin *Manzûme-i Emsâl*’i 2010 yılında tarafımızdan bir makale hâlinde yayımlandı.¹⁰⁷

9. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi, *Durûb-ı Emsâl*

(Süleymaniye Ktp. Es’ad Efendi, nr. 3740, vr. 44-49; Pertev Paşa nr. 614, vr. 308-316; İÜ Ktp. Yıldız nr. 3702).

Elimizdeki eslere göre, Türk atasözleri, 15. asırdan itibaren çeşitli ki-

¹⁰⁵ Vâcid, a.g.e., s. 2. Hıfzî’nin *Manzûme-i Durûb-ı Emsâl*’i hakkında diğer birkaç tenkit için bk. Sadi G. Kırımlı, *Atalar Sözü*, Selim Nüzhet Gerçek tarafından takdim ve Bibliyografya, İstanbul 1939, s. 6; Dehri Dilçin, *Edebiyatımızda Atasözleri*, 2. bs., Ankara 2000, XXVI.

¹⁰⁶ Bir ansiklopedi maddesinde Hıfzî’nin “Kanunî, II. Selim, III. Murad devirlerinde yaşamış, eserini H. 1003-1005 (M. 1594-1596) tarihleri arasında yazmış” olduğu söyleniyor ve *Manzûme-i Durûb-ı Emsâl*’i tanıtılırken, “İçinde müstehcen ve çirkin sözlerle yapılmış tabirler de vardır” deniliyor. (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul 1977, c. 2, s. 388). Eğer Hıfzî’nin eseri görülüp dikkatle okunsaydı, herhâlde 16. asrın ikinci yarısında değil, 18. asrın ilk yarısında yaşadığı, *Manzûme-i Emsâl*’i içinde de “müstehcen ve çirkin sözlerle yapılmış tabirler”in olmadığı anlaşılabilirdi...

¹⁰⁷ Âdem Ceyhan, “Hıfzî’nin *Manzûme-i Emsâl*’i Yahut Türk Atasözleri ve Deyimlerinin ‘Havas’ Diline Çevrilmiş Hâli”, *Journal of Turkish Studies- Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Festschrift In Honor Of Walter G. Andrews, June 2010, Volume 34/1, s. 85-119.

şiler tarafından derlenip yazılmaya başlanmıştır. Atasözlerini toplayıp elifba sırasına göre yazan edebî şahsiyetlerden biri de 18. asrın verimli âlimlerinden biri olan Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi’dir. (1131-1202/1719-1788).¹⁰⁸ Ancak Sâdeddin Efendi, eserinin başında her hangi bir bilgi verme lüzumu duymaksızın, doğrudan doğruya atasözlerini sıralamıştır. Bu eksiklikten ötürü metnin niçin, nasıl ve ne zaman meydana getirildiği hususunda bilgi edinemiyoruz. Fakat Türk atasözlerine ait bir kitapçık hazırlaması, onun mesellerimizi derlenip yazılmaya lâyık değerli sözler arasında mütalâa ettiğini isbat etmektedir. Nitekim Müstakimzâde, Hz. Ali’ye nisbet edilen divan için yazdığı şerhte, “Yüce Rabbine ihlâsla kulluk et ve (*Kur’an*)’da söylenen mesellere kulak ver” manasındaki

واعد اليهت داالمعارح مخصا

وانصت الي الامتال فما تضرب

beytini izah ederken, “emsâl” kelimesini şöyle izah eder: “Emşâl, meşelûn cem’idir. Meşel, bir maddede söylenmiş söz ki şey’-i diğerde söyleyen söze müşâbih ola ki anuñ irâd ve taşavvurı birbirini beyân içündür ve anuñ irâdına đarb dinür ki meşel ma’nâsinadur. Pes, đarb-ı meşel diyü henüz vâkı‘ olan kelâma müşâbih elfâz-ı kıdemâdan veyâ hikâyât-ı žurefâdan birini beñzetmek siyâkında irâd eylemege dirler ve her birisi ekşeriyâ yâd olındığı sebebden meşel-i sâ’ir dañi dinür ve đurüb ta’bır olunmaz. Şığa-i tezkır veyâ te’niş veyâ efrâd ve teşniye ve cem‘ şığaları ve sâ’ir hâlâtı tebdil olunmayup ‘ayniyle yâd olunur. Meger ki žarüret ola veyâhüd belâğati tezâyüd bula.”¹⁰⁹

Şarih, Arapça bir dîvandaki beyitte geçen “emsâl” kelimesini izah ettiği için, tabiatıyla bu kelimenin o dildeki manası üzerinde durmuştur. Ancak “mesel” hakkında verilen şu bilgi, kısmen Türk atasözlerine de uygundur. İzaha göre, eski insanların sözlerinden veya zarif kişilerin hikâyelerinden birini, yeni vuku bulan kelâma benzetmek suretiyle dile getirmeye ‘darb-ı mesel’ denir. Müstakimzâde’nin meseller hakkında bilgi verirken temas ettiği bir hususiyet

¹⁰⁸ Müstakimzâde’nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için şu eserin naşir tarafından yazılan başlangıcına bakılabilir: Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtin*, (nşr. İbnü’l-Emin Mahmud Kemâl), İstanbul 1928.

¹⁰⁹ Müstakimzâde Süleyman Sa’deddin, *Şerh-i Dîvân-ı Aliyyü’l-Murtaza Kerrem-Allâhu Vechehu*, Bulak 1255/1839, s. 45-46.

de bunların kelimelerinin değiştirilmeden, olduğu gibi kullanıldığıdır.

Müstakimzade'nin derlemesinde 450 kadar atasözü ve deyim yer alır. Bu metinde bulunan atasözleri konusunda birkaç örnek vermek gerekirse, şunları anabiliriz:

“Ağ aqçe qara gün içündür. Ayunuñ yetmiş iki beyti var ahlat üzerine.

Ölmek yegdür nâ-merde muhtâc olmaqdan. Bir sürçen atuf başı kesilmez. Büyük başın büyük ağrısı olur. Da'vâcî qâdî olunca yardımcın Allah ola. Deveyi yardan uçuran bir tutam otdur. Dil yarası oñulmaz. Dost ile ye, iç; alış veriş itme. Hayır san eşiñe, hayır gelsün başıña. 'Aqıl yaşda degil, başdadur. 'Aqılsız dostdan 'aqıllı düşmen yegdür. Aybsuz yâr isteyen yârsüz qalur. Göz görmeyince gönül qatlanur. Ne virirseñ elüñle, o gider senüñle. Ni'meti hor gören hor olur. Her ziyân bir fen, ne ziyân dükenür, ne fen. Yazıcı başına kem yazı yazmaz. Yırtıcı quşñ 'ömri az olur.”

“*Durûb-ı Emsâl*” başlığı altında bazı tabirlere de yer vermesine bakarak diyebiliriz ki, Müstakimzade Süleyman Efendi de bu konuda eser meydana getiren selefleri gibi, “emsâl” kelimesiyle hem atasözlerini, hem de deyimleri kast etmektedir. İşte onun atasözleri gibi yazdığı bazı deyimlere örnekler: “Agzıyla kuş tutsa inanmazlar, Altun adını bakır eyledi, Arpacı qumrısı gibi düşünür, İpe un serdi, Biñ tezgâhda bezi var, Boynuz ararken qulaqdan çıkar, Sermâyeyi kediye yükletti, Saman altından su yürüdir, Suya varmadan çemrenme, Tağdaki gelür bâğdakini qovar, Kendi çalar kendi oynar, Yağmurdan kaçarken toliya uğradı, Yeler oñmaz.”

Görüldüğü üzere, Müstakimzâde, atasözlerini halk arasında kullanıldığı şekilde yazmış; bunların kelimelerinde selefi şair Hıfzî gibi her hangi bir değişiklik yapma lüzumu duymamıştır. Bizce, Müstakimzâde'nin eserindeki eksiklik, atasözlerinin niçin ve nasıl derlendiği hususunda bilgi ihtiva etmemesidir.

Süleyman Sâdeddin Efendi'nin söz konusu eseri, Ahmet Yılmaz tarafından Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan iki nüshasına dayanılarak yayımlanmıştır. Naşir, Müstakimzâde'nin elifba tertibine göre yazdığı atasözlerini, alfabetik olarak dizmiştir.¹¹⁰

110 Ahmet Yılmaz, “Müstakim-zâde ve Durûb-ı Emsâlinin Türk Edebiyatındaki Yeri ve Önemi”, Selçuk

SONUÇ

Görüldüğü gibi, Türk atasözlerini derleyen edebî şahsiyetlerden bir kısmı, eserlerini hangi maksatla ve ne zaman meydana getirdikleri hususunda bilgi vermiş; bir kısmı ise bu konulara temas etmeden atasözlerini elifba tertibine göre veya harf sırası gözetmeden kaydetmişlerdir. Derleyicilerin umumî olarak sıraladıkları atasözleri ve deyimlerin manaları, kaynakları, kullanılış yerleri, hikâyesi, başka dillerdeki karşılıkları... vs. hakkında açıklama yapma lüzumu duymadığını da belirtmek gerekir.

Türkçe “atasözi, mesel”(“emsâl”) derleyiciler, bu isimlerle sadece atasözlerini değil, onlar başta olmak üzere, deyimleri, bazı mısra ve beyitleri, Arapça ve Farsça’dan dilimize geçmiş atasözlerini, tabirleri, mısraları, ayet ve hadis meal yahut iktibaslarını, kalıplaşmış bir kısım ifadeleri kast etmektedirler. Arada atasözü, deyim, ayet ve hadis meali, mısra yahut beyit olmayan alelâde ibarelere de rastlanmaktadır. Zamanımızda “atasözü” isminin atasözlerinden başka deyimleri, bazı ayet ve hadis meallerini, Türkçe’ye Arapça ve Farsça’dan geçmiş mesel ve tabirleri, ayrıca meşhur beyit ve mısraları ifade edecek genişlikte kullanılmadığı, bu konuda yapılan inceleme ve yayınlar sonucunda kelimenin sınırlarının hayli açıklığa kavuştuğu bilinmektedir.

Bazı atasözü derlemelerinde kaba kelimelerin kullanıldığı müstehcen atasözleri ve ifade kalıpları da yer almaktadır. Bilindiği gibi, anlatım sırasında bayağı kelime ve tabirlere yer vermeye, belâgatta “hasâset”(alçaklık, bayağılık) denir. Bu gibi sözlerin -bir kısmı gerçekten nükteli olsa da- açıkça anılması, hayâ ve güzellik duygularını incitir; dolayısıyla selim zevk sahiplerince “kelâm edebî”ne aykırı davranış sayılır. Derleyicinin halk arasında kullanılan bazı atasözlerini derlediği, böylece sosyal hayata ait bir hakikati metnine aksettirdiği söylenebilir... Ancak o tür cümlelerin bütün bir cemiyette değil, umumiyetle halkın “avâm” ve “esâfil-i nâs”(insanların çok alçakları, ayak takımı) denilen, anlayış, bilgi, düşünce, ahlâk ve zevk bakımından aşağı tabakaları arasında kullanıldığını, bundan ötürü herkesçe kabul gören sözler arasında sayılmasının doğru olmayacağını da ifade etmek gerekir. Nitekim Mustafa

Nedîm¹¹¹, Hıfzî¹¹², Vâcid¹¹³, Şinâsî¹¹⁴ gibi 18 ve 19. asırda Türk atasözlerini derleyen bazı edebî şahsiyetler, boş, faydasız, müstehcen ve çirkin olanlarla “kaba ta‘birâtı” içine alan mesellere metinlerinde yer vermediklerini, bilhassa ifade etme gereği duymuşlardır.

Bilindiği gibi, Mehmed Fuad (Köprülü, 1890-1966) ve Fevziye Abdullah Tansel (1912-1988) gibi edebiyat tarihi araştırmacıları, Osmanlı asırlarında halk şairlerinin ve onlara ait verimlerin, “havass” tabakasından sayılan, ilim, irfan sahibi edebî şahsiyetler tarafından hor görüldüğüne ait çeşitli örnekler derleyip yayımlamışlardır.¹¹⁵ Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu (1934-1990)¹¹⁶ ve Prof. Dr. Cemâl Kurnaz¹¹⁷ gibi ilim adamları ise çeşitli kitap yahut makaleleriyle halk ve divan şiirinin müşterek taraflarına dikkat çekerek cemiyetin alt, orta veya yüksek sayılan tabakasına mensup edebî şahsiyetlerin birbirinden müteessir olduğunu ve faydalandığını ortaya koymaya çalışmış; böylece halk şiirinin divan şiirine zıt, rakip veya alternatif olarak gösterilmesini doğru bulmadıklarını ifade etmişlerdi. Bizim şu toplu bakış ve incelememiz de Türk halk, tasavvuf ve divan şairlerinin atasözleri ve deyimlerimize asırlar boyunca duydukları alâkayı ortaya koymaktadır: Güvâhî, Cemâlî, Fehîm, Mustafa Nedîm, Hıfzî, Müstakimzâde Süleyman Efendi gibi edebî şahsiyetlerimizin bahis konusu ettiğimiz eserleri, atasözleri ve halk tabirlerinin, sadece Yeni Türk Edebiyatı için halk edebiyatına rağbet gösterilmeye başlandığı 19. asrın ikinci yarısından itibaren değil, ondan

111 “Lâkin der-‘a‘şab dırûb-ı emşâl bulmağda ‘usret olup cem’ olunmasın murâd eyledigimizden dâ‘ire-i edebden hâric olmayup her bir dârb-ı meşelûñ zımında birer naşîhat münderic olmak şartıyla evfâh-ı hâsş u ‘âmda cârj oldığı gibi birden ikiden birkaç gün içinde elifden ya‘ya varınca tertîb üzere ta‘hîrj olundu.” (Mustafa Nedîm, *Tuhfetü'n-Nedîm*, Millet Ktp. A. Emîrî, Edebiyat, nr. 137, vr. 2b-3a).

112 “...elsine-i havâşs ve evfâh-ı etrâk-ı ‘avâmda perîşân elfâz-ı nâ-mevzûn ta‘bîr-i bârid-i dîger-gün ile mütedâvel ve zebân-zed olan emşâl-i matrûbât-ı Türkiyâtuñ kimi hîkmet-âmjiz mağâl ve kimi tûrrehât-ı bî-me‘âl olmağla derûnında münderic olan mazmûn-ı tavşîye-perdâz ve letâfet-ihizâzî intihâb ve mefhûm-ı lağviyyât-ı safсата-encâmî matrûd-ı jrâd-ı bâb olup...” (Hıfzî, *Manzûme-i Emsâl*, 1262/1846, s. 2).

113 “...durûb-ı mezkûrenin elfâz-ı müstehcene ve ma‘ânî-i gayr-ı müstahsene ile mahlût olanlarından sarf-ı nazarla...” (Vâcid, *Durûb-ı Emsâl*, Basmacı Âşîr Efendi Matbaası, 1275/1859, s. 2).

114 “...Durûb-ı emşâl-i Osmâniyye ise cümleten ma‘nidardır. Binâen aleyh bunların kaba ta‘birâtı müstemil olanlarından mâadâ ekserini elifbâ tertîbi üzere derceyledim.” (Şinâsî, *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*, 1. bs., 1280/ 1863; 2. bs., İstanbul 1287/1870, s. 2).

115 Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe’ ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe”, *Millî Tetebbu‘lar Mecmûası*, Mart- Nisan 1331 [Mart-Nisan 1915], c. 1, Sayı 1, s. 5-46; Fevziye A. Tansel, “Halk Şairlerimizin Küçümsenmesi ve Tahkîri Mes‘elesî”, Türk Tarih Kurumu *Bellekten*, Ağustos 1985, c. XLIX, sayı 194, s. 313-333.

116 Bu konuda Çelebioğlu’nun halk edebiyatına dair makale ve incelemelerini de ihtiva eden şu esere bakılabilir: Âmil Çelebioğlu, *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998, s. 711-770.

117 Bu konuda bk. Cemâl Kurnaz, *Türküden Gazele, Halk ve Divan Şiirinin Müsterekleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara 1997.

önceki asırlarda da ilim, irfan sahibi şair ve yazarlarımız tarafından derlenmeye değer bulunduğunu isbat eden örneklerdir.

KAYNAKÇA

- Âdem Ceyhan, “Atalardan Kalma Meseller”, Ayla Demiroğlu Kitabı, İstanbul, 2006.
- Âdem Ceyhan, “Eski Bir Atasözleri Kitabı”, Bir, İstanbul 1998.
- Ahmet Paşa Divanı, haz. Ali Nihad Tarlan, Ankara 1992.
- Ahmet Topaloğlu- Mustafa S. Kaçalin, “Sözlük”(Türkçe), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 2009.
- Barbara Flemming, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Wiesbaden 1968, Band XIII, 1, nr. 436.
- Beyâni Mustafa bin Carullah, Tezkiretü’ş-şu’arâ, (haz. İbrahim Kutluk), Ankara 1997.
- Charles Rieu, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, 1888.
- Dedem Korkudun Kitabı, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 2000.
- Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, İstanbul 1961
- Günay Kut, “Atasözleri ve Deyimlere Ait Manzum ve Minyatürlü Yazma Bir Eser”, Yıllık I, Topkapı Sarayı Müzesi, 1986.
- Kabûli Divânı, İzmir Milli Ktp. Yazma nr. 1052.
- Kafzâde Fâizî, Zübdetü’l-eş’âr, Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr. 1877.
- Kâtib Çelebi, Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn, (nşr. Şerefeddin Yaltkaya Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1941.
- Latîfî, Tezkiretü’ş-şu’arâ ve Tabsıratü’n-nuzamâ, (haz. Rıdvan Canım), Ankara 2000.
- Recep Toparlı, “Lehçe-i Osmânî’deki Atasözleri”, Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR), S.15, Niğde 2004.
- Sadettin Buluç, “Eski Bir Elyazmasında Bulunan Türk Atasözleri”, Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara 1978.
- Serkiz Orpilyan- Seyyid Mehmed Tâhir, Mahzenü’l-ulûm, İstanbul 1308.
- Şeyhülislâm Yahyâ Divânı, (haz. Hasan Kavruk), Ankara 2001.
- Şeyhülislâm Mehmed Esad Efendi, Lehcetü’l-lügat, haz. H. Ahmet Kırkkılıç, Ankara 1999.
- Şükrü Elçin, “British Museum’da Bulunan Yazma Bir Atalar Sözü Mecmuası”, Türk Kültürü, Yıl X, S. 114, Nisan 1972.
- Taşköprizâde İshâmeddin Ahmed Efendi, Mevzûâtü’l-ulûm [Miftâhu’s-sa’ade], (trc. Kemâleddin Mehmed Efendi), İstanbul 1313/1895.
- Veli Aras, Refik Halit Karay’ın 1940-1944 Yılları Arasında Tan Gazetesinde Yazdığı Makaleleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 1973.

ABSTRACT

In this article it is instructed about the compilation of the eighteen Turkish proverbs some of whose compiler or the time of compilation is not known. Some of the texts which are in the form of inscription in arabic alphabet are introduced by different researchers and translated into the latin alphabet and some of them - as far as it is found out- are no longer a subject of any article. In this article it is aimed to give healthy information about the well known proverbs compilation and to introduce some little known proverb text to the world of science.

Key Words: *proverbs- idioms- lexicography*

**TÜRKLER VE ÖCÜLER:
KORKU VE ÜRKÜYLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLARA YENİ BAZI
KÖKEN AÇIKLAMALARI**

Osman Karatay*

Prof. Dr. Gürer Gülsevin Bey'e...

ÖZET

Bazı kelimelere tabiattaki seslerin taklidi, argo veya çocuk dili gibi tasniflerin yapılması güncel sözlük üzerinde çalışanlar için makuldür, ancak kelimelerin kökenlerini güdenler açısından böyle bir bakış önemli kayıplara sebep olabilmektedir. Kaldı ki başka dillere ait köken çalışmalarında bu tasniflere yer verilmez ve 'çocuklara ait' kelimelerle bihakkın incelenir. Bunlardan birisi de sadece Türkiye Türkçesinde var gözüken ve sadece yeni zamanlarda kayda geçmiş bulunan öcü kelimesidir. Geniş bir anlam penceresinden bakıldığında bunun çocuk diline ait olmadığı, Türkçenin en eski çağlarına giden ve nihayetinde güç ve iktidar bildiren bir kök olan ed- 'den türeyen bir kelime olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Öcü kelimesi, iyeler, hayalet, ruh.

Öcülerin gerçekten var olup olmadığı tartışmasını çocuklara havale etmek, ama bu kelimenin kökeni üzerinde ciddi şekilde durmak gerekiyor. Kelimeyi ilginç kılan şey, Türkiye Türkçesine mahsus olmasıdır. Azerbaycan'da dahi bulunmaz ve *cin* kelimesiyle karşılanır. Aynı kavram için

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi,

Türkmence ve Özbekçede *böci*, Uygurcada *böcü* kullanılırken, Kıpçak bölgesinde kelime biraz değişir: Başkırt ve Tatar *bokay*, *bökey*, Kazak *babay* ve Kırgız *böö* gibi kelimelere rast geliyoruz.¹ Rusçadaki *buka* ‘hayalet, hortlak’ kelimesi muhtemelen Türkçeden geçmiştir.² Aynı şekilde İngilizcede de *bug* “böcek, hayalet, hortlak” kelimesini bulmaktayız ki, köken sözlükleri Galce ve İskoççada benzer kelimelerin bulunması dışında bir açıklama getirmezlerken, Rusçadaki kelimeyi de kaçırmaktadırlar. Bu kelime ile Eski Türkçe *bög* ‘böcek, örümcek’ arasında alaka kurmamak için fazla bir sebep bulunmuyor.³

Ufak tefek böceklerin insanlara korkunç gelmesi ve çocukları onlarla korkutmak pek anlaşılır bir şey değil. Nitekim öcü veya böcü kelimesiyle somut manada böceği anlasak da, aslında arka tarafta korkunç bir yaratık durmaktadır. Bu durumda önce hangisi vardı? sorusu gündeme geliyor. Ve mantığımız böcekten hayalete doğru bir anlam gelişmesini kabule pek yanaşmaz. Anadolu Türkçesine has öcü kelimesinin Kütahya’da öce ve öcö gibi biçimleri kayda geçmiştir. Esas anlamı ‘korkunç yaratık’ dışında, böceğin yanında kurt, domuz gibi zararlı hayvanlara da bu ismi vermişiz.⁴⁴ Eski Türkçede hayalet veya böcek anlamıyla bir kaydın bulunmamasına şaşmamalı, zira Anadolu’nun yazılı kayıtlarını tutan *Tarama Sözlüğü*’nü hazırlayanlar da öcüye rastlamamış. Bu durum işin esrarını daha da artırıyor. Türkçeye çevreden bir yerden, Akdeniz dillerinden gelmiş olabilir mi? Ancak böyle bir kaynak da ortada gözüküyor. Kelimenin kökenini bulmak için sözlükler fayda vermediğinden, çok geniş bir anlambilim taraması yapmamız gerekiyor. Bu anlambilim yürüyüşünü *bög* kelimesine koşut yapmakta fayda var. Zira Rusça *buka* ‘hortlak’, Moğolca *buk* ‘kötü ruh, iblis’ gibi anlamlarda gördüğümüz üzere, kademeli olarak tabiatüstü varlıklara bir geçiş (veya belki de oradan geliş) var. Hint Avrupa kökenli *dev* kelimesinin aslen Tanrı anlamına gelmekle birlikte, zamanla kimi dillerde

1 Ahmet B. Ercilasun vd., Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s.672-673.

2 Rifkat Əhməd'yanov, Tatar Telenej Kısqaça Tarihi-Ətimologik Süzlege, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 2001, s.55.

3 Konunun ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Osman Karatay, Bey ile Büyücü: Avrasya’da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, özl. s.71-72.

4 Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu, Ankara 1977, c.9, s.3328.

tabiatüstü güçlü yaratık ve nihayet cin ve şeytan anlamlarını kazanması gibi, Slav *bog* ‘Tanrı’ kelimesinde de aslında bizim kökü buluyoruz. Eski İranî *bağa* ‘Tanrı, yönetici, savaşçı’ kelimesinden getirilen bu kelimenin Türkçedeki yansımaları *Bayat* ve *Bay Ülken* gibi örneklerde görmekteyiz.

Asıl olan Tanrı anlamı değildir, Tanrı’ya ‘efendi, sahip’ olarak hitap ediliyor. Nitekim bugün hemen bütün dillerde Tanrı ve efendi kavramları aynı kelimeyle ifade edilir. Savaşçılık ve kahramanlık için kullanılan kelime aslı biçimden fazla şaşmamış ve Moğolcaya da geçmiş: *Böke*. Yöneticilere ise Türkçede kısaca *beg* diyoruz. Yönetim, yani iktidar doğrudan kudret demektir. Bunu Türkçede *bek* kelimesiyle ifade ediyoruz. Örn. *bekit-* ‘kuvvetlendirme’. Yönetmek ve güçlü olmak aynı zamanda sahiplikle, dolayısıyla da zenginlikle alakalıdır ki, buna da *bay* diye ad koymuşuz. Bu konunun tartışması bir kitap boyutunu bulduğu için, ayrıntıları ve kaynaklandırmayı oraya havale ederek,⁵ inceleyeceğimiz *öcü* kelimesinde bu koşutluğa dikkat çekmek üzere bununla iktifa ediyoruz.

Bu çerçevede, *öcü*ü koşut bir anlam kümesi içinde değerlendirmek istersek, incelememize en yakında bulunan *ıye* kelimesinden başlamamız gerekecektir. Eski Türkçe kayıtlarda bu kelimenin dört ayrı yazılışı var: *idi*, *idi*, *ige*, *ıye*.⁶ Yer, orman, dağ, kır, ev, yol vs’nin sahibi olarak nitelenen bu varlıklar ile *öcü* arasında anlam bağlantısı bulunuyor. Şu farkla ki, onların türeyişine gönderme yapan Altay efsaneleri, Erlik’le birlikte gökyüzünden kovulan ruhların yere döküldükten sonra düştükleri yerlerin *ıyesi* olduklarını söylese de, *ıyeler* bütün Türk dünyasında sahip ve dolayısıyla koruyucudurlar.⁷ *Öcüler* ise, güçleri sadece çocuklara yeten, mutlak manada korkutucu ve kötü mahlûklardır. Ancak sonuçta *ıyeden* de korkulur, rahatsız edilmez, saygı duyulur.

Bu bakımdan, günümüzde kullandığımız *öcü* kelimesinin kaynağını *ıyeden* almasını bekleyebiliriz. Ses farklılığı anlam farklılaşmasının çok erken

⁵ Karatay, Bey ile Büyücü, özl. s.115-138.

⁶ V. M. Nadelyaev – D. M. Nasilov – E. R. Tenişev – A. M. Şçerbak, Drevnetjurkskiy Slovar’, Izdatelstvo Nauka, Leningrad 1969, s.203-205.

⁷ Çulpan Zaripova Çetin, “Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar), Bilig, Sayı 43 (Güz 2007), s.2-3.

bir tarihte gerçekleştiğine, ya öcünün bir lehçeden bu şekilde alındığına, ya da tarihin bir döneminde bu şekildeki telaffuzun aynen korunduğuna delalet eder. Her halükarda öcü sonraki bir anlam gelişmesini temsil etmektedir. Asıl anlamlar ise Türk dünyasında bugün hayli yaygın olan *iyelik* kavramı içinde aranmalıdır.

Yukarıdaki yazılışlar içinde *idi* biçimini tercih eden Kaşgarlı, kelimeyi “Efendi, sahip. Tanrı’ya da İdi denir” şeklinde açıklar. Verdiği örneklerde Tanrı anlamının o dönemde iyi yerleşmiş olduğu görülmektedir: *kut kuwiğ berse idim kuluğa, künde ışı yükseben yokar agar* “Tanrım bir kuluna kutluluk ve ululuk verirse, her gün onun işi yükselir”. İdimi ögermen “Tanrı’ mı överim.”⁸ Bu kelime Moğolcaya da geçmiş gözüküyor. Roux’ya göre bu dildeki aynı anlamları veren *ecen/ezen* kelimesi Kaşgarlı’nın bu kelimesinin karşılığıdır.⁹ Bir eski Türk sanı olan *idi kut* tabiri ise başka bir yere gitmektedir. Clauson’a göre, iduk kut ‘(Tanrı’dan) gönderilmiş inayet’ şeklindeki ifadede asıl anlam korunmak üzere, telaffuz zamanla değişmiş ve ilk kelime *idi* ile birleştirilerek ‘kutsal kut’ şeklinde anlaşılmıştır.¹⁰

Bir yerde, bir şeyde kutsallık sözkonusu olduğunda, içeriği olmasa da yapısı itibariyle doğaüstüne uzanıyor görünümü vermesi yüzünden, sihir ister istemez onu takip eder. Vakıa, pek çok dinde ve anlayışta din adamı ile büyücü arasında bir mesafe bırakılmamıştır. Öte yandan, din adamı aynı zamanda toplumun akıl hocasıdır ve hikmet sahibidir. *Böğü* kelimesinin tarihinde bunu açıkça görmekteyiz. Şu an incelediğimiz kelimeyle kökteş benzer kelimeler aramak için haklı sebeplerimiz var. Böylece öge “hakim, bilge, bilgiç” kelimesini görmekteyiz.¹¹ Bu kelimeyi baykuşa uygulamakta da gecikmemişiz: Ügi, ağızlarda ühi.¹² Zira baykuş bağıcı, yani büyücünün kuşudur; akrabası olan

⁸ Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügât-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, 4. baskı, 4 cilt, Türk Dil Kurumu Ankara 1999: Cilt 1: s.87, 320, Cilt II: s.243.

⁹ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. A. Kazancıgil, Kabalcı, İstanbul, 2002, s.139.

¹⁰ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972, s.46.

¹¹ Nadelyaev vd., *Drevnetyurkskiy Slovar’*, s.379.

¹² Kaşgarlı Mahmut, *Divan-ı Lügât-it-Türk Tercümesi*, Cilt I, s.9, 161, Cilt III, s.118, 238; Nadelyaev vd., *Drevnetyurkskiy Slovar’*, s.622.

kedi kulaklı kuşa da yine büyü kelimesiyle kökteş bir isim vermişiz: *Puhu*.¹³

Yukarıdaki koştut anlam kümesini anlatırken, sahipliğin iktidar bağlantısını belirtmiştik. İye kelimesimizdeki sahiplik içeriği de böyle bir gelişmeye yol vermiş ve ortaya eski Türklerde vezirsi bir makamı anlatan öge kelimesi çıkmıştır.¹⁴ Ancak görünen o ki, bu anlamların ve kelimelerin hiçbirini nihai kökü anlatmıyor. Elimizde bir tarafta malikiyet anlamının kökünde durduğu bariz olan *ed* ‘mal, mülk, servet’ kelimesi,¹⁵ bir tarafta da asli anlamı ‘örgütlemek, düzene koymak’ olarak açıklanan *ed-/et-* ‘etmek’ fiili vardır.¹⁶

Her halükarda bunların ayrı olmasını düşünemeyiz. Yine hemen bütün dillerde mukabil kelimelerin kökteşliğinin gösterdiği üzere, zengin olan yönetir, yöneten zengindir. Bey baydır, bay beydir. Örn. Almanca *reich* ‘zengin’ kelimesi *Reich* ‘devlet’ ile aynıdır. Lehçe *panstwo* ‘devlet’ kelimesi *pan* ‘bay, bey, sayın’ kelimesinden türemiştir. Rusça *gosudastvo* ‘devlet’ sözcüğünün kökünde de *gospodin* ‘bay, bey’ bulunur. Yine bu kelimeden türeyen Sırpça *gospodarstvo* ‘iktisat’ demektir. Moğol *ecelegüri* ‘devlet’ ve ‘mal, gayrimenkul’dür. Bulgarcada *stopanstvo* ‘iktisat’ iken, kökte bulunan *stopan*-fiili ‘idare etmek’ demektir. Yunanca *ekonomia* ve onun karşılığı olarak kullandığımız Arapça *iktisat* kelimeleri elimizdekini kısıtlı kullanmak anlamına gelir. Bu anlambilim örgüsünün canlılığını görmek için eski dönemlere gitmeye gerek yoktur. İdare etmek derken biz görünürde birbirinden tamamen farklı iki işi yaparız. Yönetiriz veya yetirmeye çalışırız. Gerçekte ise bu fiillerin anlambilimsel açıdan kökteş olduklarını itiraf ederiz.

Türkçede bu kökten olması muhtemel kelimelerden biri de *edgü* ‘iyi’dir. Güzel iş, Tanrı’nın takdir ettiği iştir. Bu yüzden işi Tanrı’ya dayanarak tavsif etmek beklenir. Her ne kadar İngilizce *good* ve *God* kelimeleri birbiriyle ala-

¹³ Karatay, Bey ile Büyücü, s.35-37.

¹⁴ Clauson, An Etymological Dictionary, s.101.

¹⁵ Nadelyaev vd., Drevnetyurkskiy Slovar, s.162; Clauson, An Etymological Dictionary, s.33, kelimeyi zenginlik değil de ‘taşınabilir mal, eşya’ olarak açıklar.

¹⁶ Clauson, An Etymological Dictionary, s.36.

kasız Töton asıllı kelimeler olarak görülse de,¹⁷ güya bu sıfatın çoğulu olan *goods*’un “mal, eşya” anlamına gelmesi, yukarıda işaret ettiğimiz *ed* “mal, ser-
vet” anlamını düşünürsek, insanların zihnindeki anlambilim ortaklıklarından birine işaret ediyor gözükmektedir. Eşya elbette iyidir ama iyi olan çok şey vardır. Sadece eşyayı ‘iyiler, iyi şeyler’ diye adlandırmak tuhaf olsa gerek. Bunun arkasında derin ve evrensel bir anlambilim alanı bulunmaktadır.

German dillerinde ortak olan bu kelimelerin nihai köküne gidilmekte, Hatta Farsça *Huda* kelimesi bile ihtimallerden biri olarak değerlendirilmektedir. Hâlbuki Türk *kut* ‘mübareklik’ kelimesi ve dokunmuş ipek olduğu belirtilen *kutay*’a¹⁸ karşılık, **gudaz* ve **wabjaz*’dan oluştuğu belirtilen **gudawabjaz* ‘ipek’¹⁹ kelimesi bulunmaktadır. Ayrıca Tanrı kelimesinin mal, mülk, zenginlik ile alakasının sayısız delillerinden biri olarak, German **gōđjanan* ‘bahsetmek, zengin kılmak’ fiili vardır.²⁰ Tıpkı Rus *Bog* ‘Tanrı’, *bogat* ‘zengin’ veya bununla kökteş Türkçe *bay* ‘zengin’ ve *Bayat* ‘Tanrı’ gibi. Dolayısıyla İngilizce *goods* kelimesini ‘iyiler’den ayrı bir zeminde düşünmek için iyi sebepler bulunuyor.

Türkçe bir kelimenin köklerine bakılırken, Moğolca ve Macarcanın ihmal edilme imkânı yoktur. Yukarıda Roux’ya atıfla Moğolcadaki *ece(n)* ‘sahip’ kelimesinden bahsetmiştik. Yine ondan türemiş *ecelegüri* ‘devlet’ ve “mal, gayrimenkul” kelimeleri geçti. Bu kelimedede *iyeyi* açıkça görmekteyiz ama ondan önce temel kelime Moğolcada bulunuyor: *ed* “şey, mal, mülk, dokunmuş kumaş”. Dolayısıyla bundan türemiş *edle-* “sahip olma” ve *ed tey* “zengin, varlıklı” gibi kelimeler görülüyor. Bizim *iyilik* anlamı da yansıması olup, bu alanda *eye* “barış, uyum, rahatlık, huzur” kelimesine sahibiz. Bir de *uguli* ‘baykuş’ kelimesi çerçevemiz içinde kalıyor.

¹⁷ Walter W. Skeat, *The Concise Dictionary of English Etymology*, Wordsworth Editions, Hertfordshire 1993, s.179; Joseph T. Shipley, *Dictionary of Word Origins*, 2. baskı, The Philosophical Library, New York 1945, s.168. Ancak bu kelimeler kök German dilinde aynı şekilde kurulur: **Gōđ(az)* ‘iyi’, **Guğ(z)* ‘Tanrı’. Bkz. Vladimir Orel, *A Handbook of German Etymology*, Brill, Leiden – Boston 2003, s.138, 145.

¹⁸ Clauson, *An Etymological Dictionary*, s.607-608.

¹⁹ Orel, *A Handbook of German Etymology*, s.145.

²⁰ Orel, *A Handbook of German Etymology*, s.138.

Moğolcadaki ilgili kelimelerin söylediği Şey, ‘manevi’ anlamların henüz gelişmemiş oluşudur. Hatta en sondaki *eye* kelimesi hariç, aslında tek bir kelimeyle muhatap gibiyiz: Türkçede de aynen, aynı anlamıyla bulunan *ed* kelimesi ve yakın akraba türevleri olan *mal*, *sahiplik*, *iktidar* ve *devlet* anlamları çok kısa zamanda türeyecek bir birbirini takip edecektir. Sahiplik, efendilik kavramı bütün dillerde *Rab* tabirine açılırken, Moğolcada buna rastlamamamız, dolayısıyla *cin* ve *hayalet* gibi artçı türevleri görmememiz, *ed* kelimesinin Moğolcada yeni ve sonradan gelme olduğunu gösteriyor olabilir. Altay kuramının muhipleri böyle bir kelimedeki Türkçe ve Moğolcanın soyca akrabalığına delil görebilirlerse de, anlambilimsel genişlemedeki bariz noksanlar bu konuda daha dikkatli düşünmeyi gerektiriyor.

Macarcada ise Moğolcanın tam tersi bir durum sözkonusu. ‘Manevi’ anlamlar mevcut, lakin ‘mal, mülk’ ortada yok. Bu dilin kökenbilim sözlüğünde incelediğimiz kümeyle ilgili olabilecek, ama ilgisi reddedilen tek bir kelime var: *egyház* “kilise, tapınak, mabet”. Bu bileşik bir kelimedir ve ikinci kısmı ‘ev’ demektir. İlk kelimenin **id* ~ *igy* ‘evliya’ olduğu düşünülür. Bu kelimenin Türkçe *edgü* ile ilgisine çok az ihtimal verilir. Öte yandan, belli bir köken de önerilmez.²¹ Ortada değil daha iyi, bir tane bile seçenek yokken ve kelimelerin ses yapısında hiçbir sorun yokken “evliya, aydın, eren” anlamı ile “iyilik” arasındaki bir ilgiyi reddetmek bu konuyu çözümsüzlüğe sürüklemekten başka bir şey değildir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Tanrı kavramı bizzat iyi sıfatına açılmaktadır.

Üstelik iyilik kümesine ait bir kelime daha var: *üdv* ‘selamet’ (> *üdvös* ‘faydalı, iyi’). Eğer **id* kurulumu doğru ise, bunu da aynı köke havale etmek yanlış olmayacaktır.

Macarcada incelememiz gereken diğer bir kelime de “gök, sema” anlamındaki *ég*’dir (> *égi* ‘semavi, ilahi’). Bunun için bazı sözde Fin-Ugor kök-

²¹ Loránd Benkő vd., A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára, Akadémiai Kiadó, Budapest 1984, Cilt I, s.724.

ler önerilir: Züryen *synöd*, *synad* ‘hava’, Fin *sää* ‘hava durumu’.²²²² Züryence kelimenin ilgili sayılan kısmı ilk hecesidir. Buradaki ses sıkıntısı ortadadır. Buna karşılık, Tanrı ve gök kelimelerinin birbirinin değişkesi olduğu bir dünyada Türkçe **ide/*ige* ‘Tanrı’ ile Macarca *ég* ‘gök’ü yanyana koymakta ne mahzur olabilir.

Aşağıdaki çizimde önerdiğimiz anlam ilgileri toplu halde görülmektedir. Aynı anlam geçişlerinin *bög* kökenli sözcüklerimizde daha geniş bir küme halinde var olduğunu belirtmiştik. Öcü kelimesini buraya dâhil etmek hususunda birincil sıkıntımız kelimenin eski kayıtlardaki veya diğer Türk lehçelerindeki biçimlerinin bulunmaması ve bilinmemesidir. Lakin Ortadoğu ve Akdeniz dillerinden müspet bir kaynak önerilmediği sürece, bu kelimeyi Türkçenin öz malı olarak görmek durumundayız.

Kaynaklarda geçmeyen köken çalışmasının ihmalini gerektirmez. Tıpkı bunun çocuk dilinde olduğunu düşünmek gibi. Diğer dillerde benzer kelimeler hararetle tartışmalarla incelenirken, bizim öcü kelimemizin çocuk diline ait, dolayısıyla taklit içeren bir ses olarak görülmesi, inceleme dışı tutulmasını gerektirmez. Kaldı ki, bu kelimenin ses taklidi içermesi kesin değildir. Korkunç bir yarattığı daha korkunç bir sesle ifade ederdik. Örneğin Sırçada bizim öcününün tam karşılığı olarak kurt ulumasını takliden *bau* sesinden türetilmiş *bauk* kelimesi bulunur.²³²³ Öcüyü nasıl bir sestene neye benzeterek türeteceğiz? Öte yandan, Türkçede ‘büyüklerin dilinde’ böyle bir anlam ihtiyacını karşılayacak bir kelime gerekiyor. Nedir bu kelime, eğer öcü değilse?

²² Loránd Benkő vd., A Magyar Nyelv, Cilt I, s.710.

²³ Petar Skok, Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika, 3 Cilt, JANU, Zagreb 1971, Cilt I, s.123.

- OREL Vladimir, **A Handbook of German Etymology**, Brill, Leiden – Boston 2003.
- ROUX Jean-Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, çev. A. Kazancıgil, Kabalcı, İstanbul, 2002.
- SHIPLEY Joseph T., **Dictionary of Word Origins**, 2. baskı, The Philosophical Library, New York 1945.
- SKEAT Walter W., **The Concise Dictionary of English Etymology**, Wordsworth Editions, Hertfordshire 1993.
- SKOK Petar, **Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika**, 3 Cilt, JANU Zagreb 1971.
- ZARİPOVA ÇETİN Çulpan, “Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar), **Bilig**, Sayı 43 (Güz 2007), s.1-32.

ABSTRACT

*It is very plausible to classify some words as imitations of natural voices, slang expressions or childish words for those studying on current vocabularies; however, in etymological studies these kinds of approaches cause loss of data. Just as, students of many other languages do not tend to disregard those kinds of words in their etymological works, and especially the words belonging to children are properly examined. One of the disregarded ‘childish’ words is öcü ‘bugbear’, which has been recorded only in Turkish and only in the modern times. From a wide semantic point of view, one would see that the word does not belong solely to children, but goes to very ancient times, and eventually stems from the root *ed, which denotes strength and power.*

Keywords: *The word öcü ‘bugbear’, specters, goblins, sprites.*

ARAPLARDA SÖZLÜKÇÜLÜK ÇALIşMALARINI VE EL-MU‘CEMU’L-‘ARABİYYU’L-ESÂSÎ ADLI SÖZLÜĞÜN ELEşTİRİSİ

Derya Adalar Subaşı*

ÖZET

Bu çalışmada genel bir sözlükbilim ve sözlük tanımlamaları ardından Arapça sözlükçülük çalışmalarına değinilmiş, basım tarihi günümüze en yakın olan, dolayısıyla da en modern Arapça sözlük olarak nitelendirilebileceğimiz el-Mu‘cemu’l-‘Arabiyyu’l-Esâsî incelenmiştir.

***Anahtar Sözcükler:** Sözlükbilim, sözlükçülük, sözlük, el-Mu‘cemu’l-‘Arabiyyu’l-Esâsî*

1. Giriş

Sözcükbilim, dilin sözvarlığını, yani sözcüklerini, türetmede görev alan biçimbirimlerini, bileşik sözcük, deyim, atasözü, kalıplaşmış söz gibi öğelerini incelemeye yönelik, bu öğelerin kökenlerini, oluşumlarını araştırarak biçim ve anlam açısından gelişmelerini saptamaya çalışan bir dilbilim dalıdır. Bu incelemeler değişik dillerin gereçlerine dayanılarak gerçekleştirilir, çalışmalardan bütün diller için geçerli birtakım sonuçlar çıkarılırsa bu bilim dalı genel bir nitelik kazanır; genel sözcükbilim olarak isimlendirilen bir alana dönüşür (Aksan, 2000: C.III, 13).

Aksan’ın tanımına göre “Sözvarlığıyla ilgili; ancak onun uygulamaya yönelik bir alanı olan sözlükbilim, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin

* Dr., Ankara Üniversitesi

sözvarlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler kullanarak uygulama yollarını gösteren bir dilbilim dalıdır" (2000: C.III, 69).

Vardar ise sözlükbilimi "Bir dildeki sözlüksel birimleri, bir başka deyişle, anlam birimlerin sözlük birim niteliği taşıyanlarıyla, dilbilgisel olmayan ve sözlük birimler gibi işlem gören çeşitli birleşimleri dilbilim yöntemleriyle inceleyen, bu arada sözlük yapımının kuramsal sorunlarını ele alan dal" olarak tanımlamaktadır (1980: 136).

Bir dil hakkında fikir edinmek istiyorsak önce onun iki kaynağına, sözlüğüne ve gramerine başvururuz. Bilindiği gibi sözlük dilin malzemesini, yani kelimelerini toplar; gramer de bunların kullanılmasıyla ilgili kuralları verir. Dil konularının konuşulduğu her devirde, her yerde mutlaka bunlardan bahsedilmiştir (İlaydın 1953: 128). Sözlükbilim uygulama ve kuramı birleştiren çok yanlı bir çalışma alanıdır; çağdaş, güvenilir sözlüklerin öncelikle dilbilim (sesbilgisi, sözdizimi, anlambilim, biçimbilgisi, söylem çözümlemesi, edim-bilim vb.) bulguları ve yöntemleriyle temellendirilmeleri gerekir (Kocaman, 1998: 112-113). Sözlükbilim, sözlükleri biçim ve içerik yönünden geliştirip insanlığın yararına sunmayı amaç edinmiştir. Sözlükbilim bir anlamda iyi bir sözlük için temel ilkeleri ortaya koymaya çalışır (Boz, 2006: 6).

Sözlükbilim tanımlamalarından hareketle sözlük, bu alanın uzmanlarınca aşağdaki gibi tanımlanmaktadır.

Kocaman'a göre sözlük, bir dilin sözcüklerini, deyimlerini, deyişlerini abece düzenine göre sıralayan, anlamlarını açıklayan ya da başka dillerdeki karşılıklarını veren yapıt olarak tanımlanmaktadır (1998: 111).

Aksan'a göre ise bir dilin (ya da birçok dilin) sözvarlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçimbirimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren sözvarlığı kitabıdır (2000: 75).

Sözlük, hem bir dilin sözvarlığının büyük ölçüde ortaya konmasındaki, hem sözcükler ve yansıttıkları kavramlar aracılığıyla kültürün belirleyici özelliklerinin ve kaynağının sergilenmesindeki, hem de diller arasındaki etkileşimlerin saptanmasındaki rolleri açısından değer taşımaktadır. Bir başka deyişle, sözlük çalışması ve bir ürün olarak sözlüğün kendisi, dil ve kültür açısından çok boyutlu değerlendirmelere ışık tutmaktadır (Uzun, L., 1999: 53).

Uzmanlar tarafından yapılan tüm tanımlamalar incelendiğinde sözlükler için: “Bir dilin sözvarlığının tüm öğelerini içeren, sözcüklerin anlamlarını ve kullanım şekillerini açıklayan böylece dil içi dünya görüşü sunan yapıtlardır” diyebiliriz.

Sözlükler gerek nitelikleri, gerek hazırlanış amaçları bakımından çeşitlere ayrılmaktadır. Aksan 2000’de sözlükler değişik açılardan türlere ayrılmaktadır (C.III: 75).

Başkan ise bir dildeki sözcükleri ve deyimleri içeren sözlükleri dizinsel, düzensel ve bağlamsal olmak üzere üç gruba ayırır. Bunlardan en çok bilinen tür, *dizinsel* sözlük olup, içindeki sözcüklerin ilk harfleri bir kere bilindikten sonra, bu sözcükleri bulmak çok kolay olmaktadır. İkinci tür olan *düzensel* sözlükteki maddeler ise, birbirleri ile kavramsal bağları olanlar bir araya toplanarak gösterilmiştir. Bu açıdan bu tür sözlüklere eşanlımlılar veya anlamdaşlar sözlüğü adı da verilmektedir. Üçüncü tür olan *bağlamsal* sözlükte maddelerin anlamları verilmeyip, bunların kullanıldıkları tümceler verilir. Böylece, herhangi bir sözcüğün kullanımına bakan birisi, bu sözcük belli bir metinde kaç kere geçmişse o kadar da tümceyi bulabilmektedir. O zaman da hem bir sözcüğün ne kadar sık kullanıldığı anlaşılmakta, hem de o sözcüğün belli bir tümce bağlamındaki kullanımı görülmektedir (2003: 149,150).

1.2. Sözlükbilimin Genel İlkeleri

Edinilen deneyimler ve elde edilen gelişmeler, sözlük hazırlamak konusunda bir takım ölçütlerin ve yöntemlerin geliştirilmesini sağlamıştır. Bir

sözlük hazırlanırken en önemli nokta, amacın belirlenmesidir. Eğer amaç, bir dilin bütün sözcüklerini ortaya koymaksa buna uygun bir çalışma yapılmalı, söz varlığının sınırı ona göre belirlenmelidir (Aksan, 2000:84).

Bir dili bütün öğeleriyle ele alan genel sözlükler sözcüklerini sunmakla aynı zamanda toplumun sahip olduğu çeşitli değerleri, nitelikleri de aktarmış olmaktadır. Yeni baskı sözlükler dilde değişme ve gelişmeye bağlı olarak sözcüklerine yeni öğeler kazandırmaktadır (Sayalı, 1993:32).

Eğer bir dilin bütün sözcüklerini içeren bir sözlük hazırlamak söz konusu ise bu sözlüğe temel olacak sözcükler ve bunların kullanımları, doğrudan doğruya dilin yazılı ürünlerinin taranması yoluyla seçilip fişlenmelidir.

2. Araplarda Sözlükçülük Çalışmaları

Arapçada sözlük kavramı *mu'cem*, *kâmûs* sözcükleriyle karşılanmaktadır. Mu'cem sözcüğü *عجم* 'a-ce-me kökünden gelmekte olup, *sınamak*, *denemek*, *birini teste tabi tutmak* gibi anlamlara gelir. *أعجم* a '-ce-me sözcüğü bu kökün *أفعل* veznine girmiş hali olup, *yazıya veya harfe hareke, nokta koymak* anlamına gelmektedir. *معجم* mu 'cem sözcüğü ise bu kökün *مفعل* kalıbına girmiş şekli olup (ismi mef'ül, edilgen ortaç) *anlaşılmayan, kapalı noktaları giderilmiş yazı, söz* gibi anlamlara gelmektedir (Ebu Şerîfe v.d., 1989:113-114).

Araplarda sözlük yazımının başlıca sebebi fasih Arapçanın inceliklerini en iyi şekilde gösterebilmek, sözcüklerin gramatik ve morfolojik açıdan doğru kullanımlarını görebilmektir. Arap sözlük çalışmaları miladi 7. yüzyılda çölden şehre göç edip yerleşen âlimlerin dilde gördükleri hataları ve yabancı sözcükleri düzeltmeleriyle başlamıştı (ed-Dâye, 1985:206-207). Kur'ânı okurken ve açıklarken yanlışlıklara düşme korkusu ve dile yabancı kelimelerin girmesine engel olmak da bu nedenler arasındaydı. O dönemlerde herhangi bir kelimenin anlamı öğrenilmek istendiğinde dönemin bilginlerine başvuruluyordu. Bu bilginlerin vefatıyla bilgilerin yok olmasından da endişe duyuluyordu. Sözlük yazma çalışmaları bir nevi bu bilginlerin sözcükleri ölümsüzleştirme çabasıydı.

sı olarak ortaya çıkmıştı (Koçak, 2001:3). Bu çalışmaları sistematik olarak ifade edecek olursak Arapça sözlüklerin doğuşu üç aşamada gerçekleşmiştir. İlk aşama âlimlerin veya râvîlerin miladi 7. yüzyılda başlayıp takip eden iki yüzyıl boyunca eski şiirler, hadisler ve Kur'ân-ı-Kerim'de geçen ibareleri toplamasıyla başlamıştır. Ebû Zeyd el-Ensârî'nin *en-Nevâdir fi'l-Luğa* adlı kitabı günümüze ulaşan ve bu dönemi yansıtan en iyi eserdir. İkinci aşamada dilsel ibarelerin belirli bir konuya ve düzene göre yaprak yaprak sınıflandırıldığını görüyoruz. *el-Asma 'i'nin Kitâbu'l-İbil* (Deve Kitabı), *Kitâbu'l-Hayl* (At Kitabı), *Kitâbu Esmâ 'i'l-Vuĥuş ve Sıfâtuhâ* (Yabani Hayvan Adları ve Nitelikleri Kitabı), *Kitâbu'n-Nahl* (Arı Kitabı), *Kitâbu'n-Nebât ve 'ş-Şecer* (Bitkiler ve Ağaçlar Kitabı) gibi belli konulara ilişkin kitaplar bunlara örnek gösterilebilir.¹ Sadece isimlerini aldıkları sözcükle ilgili tüm kavramları içeren bu sözlüklere bakarak, kavram alanı çalışmalarının Arapların erken dönemlerinde bile olduğunu söyleyebiliriz. Bu dönemde, alfabedeki tek bir harf alınarak bu harfle başlayan tüm sözcüklerin sıralandığı sözlüklere de rastlanmaktadır. Ebû Zeyd el-Ensârî'nin (öl.215/830) *Kitâbu'l-Hemze*'si ve Ebu 'Amr eş-Şeybânî'nin (öl.206/821) *Kitâbu'l-Cîm* adlı eseri bu sözlüklere örnektir. Ayrıca *siyah-be-yaz*, *satın almak-satmak* gibi birbirine zıt sözcüklerin bir araya getirildiği çalışmaların yanı sıra, üç harfli sözcüklerin farklı hareketlerle kazandıkları anlamların tümünün sıralandığı sözlükler de bu aşamada karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü aşama düzenli, kapsamlı genel sözlüklerin ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönemde dildeki hatalı kullanımları önlemek, Kur'âna ve şer'i metinlere açıklık kazandırmak hedeflenmişti. Gerek bilimsel düzeni, gerek kapsamıyla Halîl b. Aĥmet el-Ferâhidî'nin (öl.173/789) *Kitâbu'l-'Ayn* adlı sözlüğü bu dönemdeki ilk sözlüktür (Ebû şerîfe v.d.1989: 116-118). Hicri II. yüzyılın sonlarına doğru yazılan bu sözlük (m.700 lerin sonlarına doğru) harflerin mahreçleri (çıkış yerleri) esas alınarak düzenlenmiştir. Halîl b. Aĥmed sözlüğe ę (ayn) harfiyle başlamıştır. Bu harf gırtlaktaki çıkış yeri bakımından en geride olanıdır

¹ Kavram alanı sözlüklerinin öntürleri olarak nitelendirebileceğimiz bu sözlüklerin ayrıntılı dizini ve açıklamaları için bkz. İkyâl, Ahmed eş-Şarkâvî, 1987, *Mu'cemu'l-Me'âcim*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut.

(el-Kınnecî 1988:123). Halil b. Ahmed’in bu yöntemini izleyen öğrencilerinin: el-Ezherî (öl.370/980), *Tehzîbu’l-Luğa*, el-Kâlî (öl.356/967), *el-Bârî*, İbn Sîde *el-Muḥkem* (öl.548/1153), ez-Zebîdî (öl.1205/1790) *Muḥtaşaru’l-‘Ayn* adlı sözlükleri de bulunmaktadır. Bu sözlükleri İbn Dureyd’in (öl.321/933), *Cemheretu’l-Luğa*, İbn Fâris b. Zekeriyâ’nın (öl.395/1005), *Meḳâyîsu’l-Luğa* ve *el-Mucmel* adlı sözlükleri izlemiştir. Bu üç sözlük daha öncekilerden farklı olarak alfabetik şekilde düzenlenmiştir.

Daha sonra el-Cevherî’nin (öl.h.393/m.1003), *es-Sıḫaḥ*, İbn Manzûr’un (öl.711/1311), *Lisânu’l-‘Arab*, Fîrûzâbâdî’nin (öl.817/1414) *Kâmûsu’l-Muḥîṭ*, Zebîdî’nin, (öl.1205/1790) *Tâcu’l-‘Arûs* adlı eserleri yazılmıştır. Sözcüklerin kökleri esas alınarak yazılan sözlüklerden Butrus el-Bustânî’nin (öl.1300/1883), *Muḥîṭ el-Muḥîṭ ve Kitâbu’l-Muḥîṭ*, Luis Ma‘lûf’un (öl.1365/1946), *el-Muncid* ve Kahire Arap Dil Kurumu’nun *el-Mu‘cemu’l-Vasîṭ* adlı sözlükleri gelmektedir. Tarihsel seyir içinde bu sözlükleri Abdullah el-Alâylî’nin 1963 yılında yayımlanan *el-Merca’*, Cubran Mes‘ûd’un 1964 yılında yayımlanan *er-Râ‘id*, Fuâd Efrâm el-Bustânî’nin 1967 yılında yayımlanan *el-Muncid el-Ebcedî*, Halil el-Cerr’in 1973 yılında yayımlanan *Lârus* adlı sözlükleri izlemektedir (Ebû Şerîfe v.d.1989:120-129). Kâsım’ın Arapçaya uyarladığı sözlük sınıflaması ise aşağıdaki gibi sıralanmaktadır (1987:19-32). Ayrıca yukarıda da isimlerine değindiğimiz bu sözlükler kelimelerin son harfleri, kelimelerin ilk harfleri ve kelimelerin okunduğu şekilde düzenlenen sözlükler olarak da gruplara ayrılmıştır (Eren, 2009:133).

1-el-Mu‘cemu’l-Luğavî (Dil Sözlükleri)

Her sözcüğün anlamı ve açıklaması verilen, sistemli bir şekilde hazırlanan alfabetik sözlüklerdir. *Lisânu’l-‘Arab*, *es-Sıḫaḥ*, *Tâcu’l-‘Arûs*, *Metnu’l-Luğa*, *el-Mu‘cemu’l-Vasîṭ* bunlardandır.

Sözlük yazma ölçütlerine göre dil sözlükleri aşağıdaki bölümlere ayrılırlar.

a) el-Mu‘cemu’l-Te‘sîlî (Etimolojik Sözlükler)

Sözcüğün kökünü ve ilk kullanılış şeklini veren sözlüklerdir. Arapçada

bu kapsamda bir sözlük çalışması yoktur. el-Yesû'î'nin *Ėarâ'ibu'l-Luğati'l-'Arabîyye* adlı kitabı ile 'Abdulhağ Fâdıl'ın *Muğâmerât Luğaviyye* adlı kitabının bölümleri içinde benzer çalışmalar bulunmaktadır.

b) el-Mu'cemu't-Ta'avvurî ev et-Târîhî (Gelişim veya Tarih Sözlükleri)

Sözcüklerin geçen yıllar süresince söyleniş şekillerini ve anlam aşamalarını gösteren sözlüklerdir. Bu konuda yazılmış kapsamlı bir sözlük olmakla birlikte el-'Alâylî'nin *el-Merca'* adlı sözlüğünün ilk bölümünde böyle bir çalışma bulunmaktadır.

c) Mu'cemu'l-Muştalahâti'l-Luğaviyye (Dil Terimleri Sözlüğü)

Aynı konuda ve belirli alandaki sözcükleri bir araya getiren sözlüklerdir. Sözcüğün dilsel anlamının yanı sıra, bilim ve sanat dünyasında kullanılan anlamı da verilmektedir. Fahrüddîn et-Tarîhî'nin *Mecma'u'l-Bahreyn* adlı sözlüğü bu gruba girmektedir.

d) el-Mu'cemu'l-Mi'yârî ev et-Ta'fîmî (Kılavuz veya Öğretici Sözlükler)

Dilin kullanımlarını ve doğallığını korumak amacıyla dilsel kullanım ve kuralları veren sözlüklerdir. ez-Zebîdî'nin *Lağnu'l-'Āmme*, Muhammed el-'Adnânî'nin *el-Ahtâ' eş-Şâ'i'a* gibi sözlükleri bu gruba girer.

e) Mu'cemu't-Tevassu'u'd-Delâli ev el-Mecâz (Anlamsal Genişleme ve Mecaz Sözlükleri)

Sözcüklerin gerçek ve mecazi anlamda kullanılan durumlarını gösteren sözlüklerdir. Zemaşerî'nin, *Esâsu'l-Belâğa* adlı sözlüğü bu gruba örnek olarak verilebilir.

f) Mu'cemu'l-Ef'âl (Fiiller Sözlüğü)

Fiilleri tüm yönleriyle ele alan sözlüklerdir. İbnu'l-Kûtîyye'nin, *Ebniyetu'l-Ef'âl* adlı sözlüğü örnek olarak verilebilir.

g) Mu'cemul-Mu'arreb ve'd-Dağîl

Arapçalaşmış ya da Arapçaya girmiş olan sözcükleri kapsayan sözlükler-

dir. *el-Cevâlikî*’nin *el-Mu‘arreb* adlı sözlüğü bu gruba girer.

h) *Mu‘cemu’l-Ezđâđ*

Bir sözcüğün zıt anlamlılarının sıralandığı sözlüklerdir. Ebû’t-Tayyib *el-Luğavî*’nin, *el-Ezđâđ* adlı sözlüğü örnek olarak verilebilir.

i) *Mu‘cemu’l-İbdâl*

Telaffuz olarak aralarında benzerlik bulunan harflerden oluşan sözcükleri sıralayan sözlüklerdir. Yine Ebû’t-Tayyib *el-Luğavî*’nin bu bağlamdaki çalışması da *el-İbdâl* adını taşımaktadır.

2) *M,u‘cemu’l-Me‘ânî ev et-Tecânusî (Anlam veya benzerlik sözlükleri)*

Lafzı değil, anlamı ele alan sözlüklerdir. Bu sözlüklere konu sözlükleri de denir. Eşanlamlı sözcükler de bu tür sözlüklerin kapsamı içine girerler. *es-Se‘âlibî*’nin “*Fıkhu’l-luğa ve sırru’l-‘Arabiyye*”, *İbn Sîde*’nin “*el-Muħaşşas*” adlı eserleri bu gruba örnek olarak verilebilir.

3) *Mu‘cemu’l-Muştalahât (Terim Sözlükleri)*

Belirli bir bilim veya konuyla ilgili terimlerin farklı kullanımlarıyla beraber ele alındığı teknik sözlüklerdir. Genel olarak yabancı dillerde kullanılan belirli bir konuya ait terimlerin Arapçalaştırılması suretiyle oluşturulan sözlüklerdir. Bu konudaki çalışmalar devam etmektedir.

4) *el-Mu‘cemu’l-Şunâ’iyyu’l-Luğa ev el-Mute‘addidu’l-Luğât (İki veya çok dilli sözlükler)*

Bir sözcüğün anlamının farklı bir dilde açıklandığı sözlüklerdir. İngilizce-Arapça sözlük gibi.

Bugünkü ilmi anlamıyla ise sözlük, bir dilin sözcüklerini, terimlerini özel bir düzencele sınıflandıran, sözcüklerin eşanlamlılarını, benzerlerini veya kökenlerini veren yapıt olarak tanımlanabilir (Kâsım, 1987:19). Genel bir sözlükten günlük dildeki tüm kelimelerin anlamlarını açıklaması, köklerini, okunuş şekillerini göstermesi beklenir. Çalışmada kendisinden yararlandığımız *el-Mu‘cemu’l-‘Arabiyyu’l-Esâsi* genel bir sözlüktür.

2.1. *el-Mu‘cemu’l-‘Arabıyyu’l-Esâsî* (Temel Arapça Sözlük)

el-Mu‘cemu’l-‘Arabıyyu’l-Esâsî (Temel Arapça Sözlük), *el-Munazzamatu’l-‘Arabıyye li’l-Terbiye ve’s-Sekâfe ve’l-‘Ulüm* (Arap Bilim, Eğitim ve Kùltür Kuruluşu) tarafından 1347 sayfa olarak yayımlanan ve pek çok Arap ùlkesinin “Arap Dil Kurumları” ve önde gelen Arap dilcilerinin bir araya gelmesiyle hazırlanan bir sözlüktür. Sözlükte 25.000 madde başı vardır. Her madde başının farklı anlamda 20’den fazla kelime barındırabilmesi düşünöldüğünde, sözlüğün ortalama 300-350 bin civarında kelime içerdüğünü söylemek mümkündür.

Sözlüğü hazırlayanlar büyük bir titizlikle, sade bir dil kullanarak, sözcükleri örnek cümlelerle de pekiştirerek gerek Arapçalaşmış, (*Mu‘arreb*) gerekse Arapçaya sonradan girmiş (*Dağıl*) sözcükleri de göz önüne alarak, bilim ve kùltür hayatında kullanılan modern kavramları bir araya getirmek istemişlerdir. Daha önce yayımlanan sözlükler modern çağın gereklerini karşılayacak sözcükler barındıran söz varlığına sahip değildi. Daha çok klasik Arapçanın kalıplaşmış söz varlığını içeren ansiklopedik dev sözlüklerdi. Örneğın bu sözlüklerden *Lisânu’l-‘Arab*, 20 cilt civarında; *Tâcu’l-‘Arûs* ise 40 cilt civarında olup gerek Arap, gerek yabancı olsun Arapçayı inceleyen kişilere günlük dille ve temel kavram alanlarıyla ilgili kısa ve net bilgiler vermiyorlardı. Hatta bu sözlüklerde geçen çoğu kelimenin anlamı anadili konuşucuları tarafından bile bilinmiyordu. Aşağıda alfabetik olarak dizinlenen daha önce de isimlerinden bahsettiğimiz bu sözlükler şüphesiz *el-Mu‘cemu’l-‘Arabıyyu’l-Esâsî* yayımlanana kadar pek çok eksiğı gidermişti; ancak modern hayatın gereksinimlerine karşılık verecek bir sözlük yazılması ihtiyacından doğan *el-Mu‘cemu’l-‘Arabıyyu’l-Esâsî* bütün bu eksikliklere yanıt bulma çabasının bir ürünüydü. Bu sözlüğün taşıdığı önemin ortaya çıkması için daha önce yayımlanan Arapça sözlüklere değinmek yerinde olacaktır. şimdiye kadar Arap coğrafyasında yayımlanan ve daha önce yapılan genel sözlük nitelendirmelerine uyan sözlükler el-esâsî adlı sözlüğün girişinde yazarlarının yaşadıkları dönem temel alınarak aşağıdaki gibi sıralanmaktadır(*el-Esâsî:6*).

Kitâbu’l-‘Ayn	: Halîl b. Ahmed (öl.173 /789)
el-Hurûf	: Ebû ‘Amr eş-Şeybânî (öl. 206/ 821)
el-Elfâz	: İbn Sikkît (öl.244/858)
el-Cemhere	: İbn Dureyd (öl.321/ 933)
el-Bârî	: Ebû Alî el-Kâlî (öl.356/ 967)
Tehzîbu’l-Luğa	: el-Ezherî (öl.370/ 980)
Mekâyîsu’l-Luğa ve el-Mucmel	: İbn Fâris (öl.395/ 1005)
es-Sihâh	: el-Cevherî (öl.393/1003)
el-Muhkem ve’l-Muḥaşşas	: İbn Side (öl.458/1066)
Lisânu’l-‘Arab	: İbn Manzûr (öl.711/ 1311)
el-Kâmûsu’l-Muḥîṭ	: Fîrûzâbâdî (öl.817/ 1414)
Tâcu’l-‘Arûs	: Zebîdî (öl.1205/ 1790)
Muḥîṭ el-Muḥîṭ ve Kitâbu’l-Muḥîṭ	: Butrus el-Bustânî (öl.1300/1883)
el-Muncid	: Luis Ma‘lûf (öl.1365/1946)
el-Mu‘cemu’l-Vasîṭ	: Kahire Arap Dil Kurumu (öl.1380/ 1960)

Bu sözlüklere ek olarak ilk defa 1964 yılında basılan Cubran Mes‘ûd tarafından hazırlanan *er-Râ‘id*, 1973 yılında basılan ve Halîl el-Cerr tarafından hazırlanan *Lârus* adlı sözlükler de bulunmaktadır. Yukarıda adı geçen sözlükleri incelediğimizde *el-Mu‘cemu’l-Vasîṭ*’ten itibaren bir modernleşme ve günümüze uyabilme çabası içinde olduklarını görüyoruz; ancak bu sözlüklerin klasik sözlüklerde olmayan ilmi ve teknik terimleri içermek konusunda pek başarılı oldukları söylenemez. Örneğin, *el-Vasîṭ*, klasik sözlüklerin üslubundan tam olarak sıyrılamamıştır. Madde başı veya terim açıklamaları yönünden eleştirilmekle birlikte, özellikle ismi mef‘ûlden türemiş kavramları içermemektedir.

Kelimenin okunduğu şekliyle düzenlenen *er-Ra‘id* ve *Lârus* sözlükleri ise kelimelerin açıklamalarını yaparken Kur’an ve hadislerden örnekler getirmiştir. Bütün bu sözlük yapılarının günümüz kullanımı açısından çok modern olmadığı açıktır.

Yukarıda adı geçen sözlüklerin yayımlanmasının üzerinden yaklaşık çeyrek asır geçtikten sonra, el-Munazzamatu'l-‘Arabiyye li’t-Terbiye ve’s-Sekāfe ve’l-‘Ulūm (Arap Bilim, Eđitim ve Kültür Kuruluřu) tarafından 31 Mart-8 Nisan 1981 tarihlerinde Rabat şehrinde gerçekleştirilen toplantılarda, modern bir sözlüğün eksikliğini her zaman dile getiren farklı Arap lkelerinden Arap Dil Kurumu mensupları, araştırmacılar, sözlük yazarları ve dilbilimciler bir araya gelerek modern bir Arapça sözlük yazmak konusunda görüşlerini paylaştılar. Sözlük yazmanın temel prensiplerine dair kararlar aldılar. Ardından 22-27 Ekim 1982 tarihlerinde farklı Arap ülkelerinden uzmanların katılımıyla Tunus’ta yeniden bir araya gelerek *el-Mu‘cemu’l-‘Arabiyyu’l-Esāsi*’nin yayımlanmasını kararlaştırdılar. Rabat’taki oturumda kararlaştırılan “konu, sınıflandırma ve yazım ilkeleri” aynen kabul edildi. Ayrıca Arapçayı yabancı dil olarak öğrenen orta ve ileri derecede Arapça bilen yabancı hocalar ve öğrenciler de düşünüldü. Böylece bu sözlük hem Araplar hem de yabancılar için en önemli başvuru kaynağı olacaktı.

Bu görüşmelerin ardından birbirleriyle gerek yazışarak, gerek yüz yüze görüşlerini paylaşarak titizlikle alışan Arap dilbilimcileri 1988 yılında bu kapsamlı sözlüğü oluşturmayı başardılar. Bu sözlük basım tarihi olarak günümüze en yakın sözlük olmasının yanı sıra, farklı Arap lkelerinin Arap Dil Kurumu temsilcilerinin bir araya gelerek oluşturduğu bir sözlük olması dolayısıyla diğerlerinden ayrılmaktadır.

3. Değerlendirme ve Sonuç

En modern Arapça sözlük olarak ele aldığımız el-Mu‘cemu’l-‘Arabiyyu’l-Esāsi incelendiğinde madde başlarının açıklaması verilirken Türkçe sözlüğe göre yetersizlikler gözlenmiştir. Arapça madde başı açıklamaları çok genel ifadelerle verilmektedir. Bu yönüyle açıklamalar okuyucunun zihninde sözcüğün ne olduğuna dair bir resim oluşturmamaktadırlar. Her hangi bir kavramın hem Arapça, hem Türkçe sözlükteki açıklamaları okunduğunda Türkçe sözlükteki açıklamanın ne kadar doyurucu ve belirgin olduğu, sanki sözcükle kastedilen şey okuyucu tarafından daha önce hiç grlmemişesine bilgi verildiği çok açık

şekilde anlaşılmaktadır; ancak Arapça sözlükte bazı madde başları dışında genel olarak açıklamalar kısa tutulmuştur ve belirsizlik arz etmektedir.

Sözlüğün eksiklikleriyle ilgili gözümüze çarpan diğer bir konu da sözlükte kavram hiyerarşisi açısından sözcüklerin verilif sırasıdır. Sözlükte çoğu temel kavrama ait alt kavramlar genellikle verilmemekle birlikte, verildiği zaman da aıklanmaksızın, sanki okuyucunun hayal gücüne bırakılmış gibi sadece örnek olarak yazılmakla yetinilmektedir. Alt kavramların açıklamalarının verilmesi açısından Türkçe sözlük daha iyi konumdadır.

Sözlüğün başlangıçta modern bir sözlük ihtiyacına cevaben doğduğu söylene de, bu sözlükte de Kur'andan ve hadislerden örnek cümleler vermek gibi klasik sözlüklerin eleştirilen bazı özelliklerini görmek mümkündür. Örneğin sözlük özellikle klasik dönemden olmak üzere önemli şair, yazar, din ve tarih büyüklerinin, ülkelerin ve başkentlerin isimlerini kısa, tarihi, kültürel ya da coğrafî bilgilerle birlikte madde başı olarak vermektedir. Bu isimlerin genel bir sözlükte yer alması uygun değildir. Bunlar sözlüğün sonunda ayrı bir bölüm olarak sunulabilir.

Sözlük, madde başından önce, madde başını oluşturan harfleri ayrıķ şekilleriyle vermesi açısından Arapçayı yeni öğrenenler için faydalı bulunmaktadır; ayrıca sözlükte fiiller verilirken fiilin çeşitli zamanlardaki çekim şekilleri ve kazandıkları yeni anlamlar örnek cümlelerle de desteklenerek ayrı ayrı verilmektedir. Bu, sözlük açısından olumlu bir özelliktir; ancak bazen gerek olmadığı düşünölen ya da gerekli olup da sözlükte yer almayan madde başlarına da rastlanmaktadır. Örneğin bir fiil kökünden türeyen sözcükler verilirken bu sözcüklerin hepsinin madde başı olarak yer almadığı gözlenmektedir. Bu da aranan ya da madde başı altında bulunması beklenen sözcüğu bulabilmek için defalarca tarama yapma gereğini doğurmuştur. Buna, sözlüğün baskısının ve kâğının kalitesiz olması, madde başlarının farklı renkle verilmemesi de eklenince inceleme sırasında hem göz yorulmakta, hem de aranan sözcüğu bulma zamanı uzamaktadır.

Sözlüğün eksikliklerinden biri de sözcüklerin köken dilinin belirtilmemesi durumudur. Türkçe dâhil diğer dillerdeki sözlüklerde madde başının hangi dilden geldiği belirtilmektedir. Sözlükte bazı sözcükler için Arapça lehçe farklılıklarının belirtilmesi dışında sözcüklerin kök dillerine ait bilginin bulunmaması dolayısıyla sözlüğü incelerken acaba tüm sözcükler özellikle Arapça olarak mı seçildi sorusunu akıllarımıza getirmektedir. *el-Mu'arreb min kelâmi'l-'arab, el-Muncid, el-Vasîf* gibi diğer Arapça sözlükleri incelediğimizde ya da sözcüğün yapısına dair özelliklere baktığımızda bunun doğru olmadığı görülmektedir. İncelenen sözlükte yabancı sözcükler vardır ve bunlar belirtilmemiştir.

İncelenen bu Arapça sözlük, hazırlandığı sırada her ne kadar en modern Arapça sözlük olarak tasarlanmış olsa da, Arapçanın gerçek sözvarlığını tam olarak yansıtmamaktadır. Bu bağlamda yeni sözcük alımında Arapçanın sözvarlığına kazandırılması düşünülen sözcüklerin sözlük tabanına dikkatle seçilerek alındığı yeni bir genel Arapça sözlük hazırlanmasının bir ihtiyaç haline geldiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan, (2005), *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara, Engin Yayınevi.
- Başkan, Özcan, (2003), *Bildirişim*, Multilingual, İstanbul.
- Boz, Erdoğan, (2006), *Sözlük ve Sözlükçülük Sorunu*, Türkçenin Çağdaş Sorunları, Gazi Kitabevi, Ankara.
- el-Cevâlîkî, Ebû Mansûr, (1966), *el-Mu'arreb min el-Kelâmi'l-A'cemi 'alâ hürûfi'l-mu'cem*, Tahran.
- Ebû Şerîfe, 'Abdulkâdir, L.Huseyn, G. Davud, (1989), *'İlmu'd-Delâle ve'l-Mu'cemi'l-'Arabî*, Dâru'l-Fikr, Amman.
- Eren, Ali Cüneyt, (2009), *Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, (Cilt IX, Sayı:1), 129-152.
- Ergenç, İ, Uzun, L, (1993), *Türkçe Sözlükte Madde başı Değişimlerinin İçeriksel ve Sayısal Görünümleri*, VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri, 13-14 Mayıs (1993), 123-139.

- 'Ikyâl, Ahmed eş-Şarkâvî, (1987), *Mu'cemu'l-Me'âcim*, Dâru'l-Ėarbi'l-İslâmî, Beyrut.
- İlaydın, Hikmet, (1953), *Sözlüklerimize Dair*, Türk Dili, Sayı 28/227, 128-132
- Kâsım, Riyâd, Zekî, (1987), *el-Mu'cemu'l-'Arabi Buğûs fi'l-madde ve'l-menhec ve'l-tatbiğ*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut.
- Kocaman, Ahmet, (1998), *Dilbilim, Sözlük, Sözlükçülik*, Kebikeç, Sayı 6,111-113 İstanbul.
- Kocaman, A. (1998), *Sözlükçülikte ikinci boyut üzerine düşünceler*, Kuram dergisi, , Sözlükbilim dosyası, s. 81-84, Kur Yayıncılık, İstanbul.
- Murad, Riyad 'Abdulhamîd, (2002), *el-Me'âcimu'l-Arabiyye*, Dimaşk.
- el-Mu'cemu'l-'Arabiyyu'l-Esasi, (1999), *el-Munazzamatu'l-'Arabîye li't-Terbiye ve's-Sekâfe ve'l-'Ulûm*, Tunus.
- Sayalı, Metin, (1993), *Türkçe Sözlük (1988) Üzerine Genel Değerlendirme (1)*, Çağdaş Türk Dili, Sayı 58, 32-34).
- Uzun, Engin, (2003), *Modern Dilbilimin Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış*, Mustafa Canpolat Armağanı, A.Ta, M.Ölmez, 281-293.
- Uzun, Leyla, (1998), *1945'ten Bu Yana Sözlükler*, Kebikeç/Sayı 8-9), 53-57.
- Vardar, Berke, (1980), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları.
- Vardar, Berke, (1998), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, ABC Kitabevi.

ABSTRACT

In this study, after giving information and definitions about lexicography and dictionaries, Arabic Lexicographical Studies are referred. Al-Mujam al-Arabiya al-Asasi is analysed because of its printing time which is close to our period and being a modern Arabic Dictionary.

ÖZBEKİSTAN'DAKİ SÖZLÜK ÇALIşMALARINI HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME Marufjon Yuldashev¹

ÖZET

Özbek dilinin çeşitli dönemlerinde hazırlanan çeviri, açıklama ve terminolojik sözlükler güncel bir araştırma alanı olarak her zaman dil bilimcilerin dikkat merkezindedir. Bu yazıda Özbek sözlükçülüğünün geçmişi ve bugünü, Sovyet öncesi, Sovyet dönemi ve Milli Bağımsızlıktan sonra bu alandaki çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun yanında Özbekistan'daki sözlükbilimle ilgili bilimsel araştırmalara da genel olarak değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sözlük, sözlükbilim, Özbek leksikografisi.

Özbek sözlük biliminin başlangıcı şüphesiz Türk halklarının ortak manevi mirası, dilimizin ölümsüz abidesi olan “Divanü Lügati>t-Türk”e kadar uzanır. Bu sözlük içeriği ve yapısal özelliklerine göre dünya leksikografisinde ciddi bir hadise sayılmaktadır. Bugüne kadar Türk dillerinde yapılan sözlüklerde “Divanü Lügati’*t*-Türk”ün yapısal özelliklerinin devam ettiğini açıkça görmek mümkündür. XII. Yüzyılda, Mahmud Zemaşerî Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca’yı ihtiva eden *Mukaddimetü’l-Edeb* adlı sözlüğüyle dünya leksikografisinin teorik ve pratik açıdan gelişmesine büyük katkıda bulunmuş, XIII. yüzyılda aynı fonksiyonu *At-tühfetü’z-zekiyyeti fil-lügati’*t*-türkiyye* adlı muazzam

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi

sözlük üstlenmiştir. Çeviri sözlük geleneğini XV. yüzyılda Tali İmanî Hirevî *Bedei el-lügat* adlı Çağatayca-Farsça sözlüğü ile devam ettirirken bu gelenek XVI. yüzyılda *Abuşka* adlı Çağatayca-Türkçe sözlük, XVII. yüzyılda Muhammed Yakup Çingî’nin *Kelürname* adlı Çağatayca-Farsça sözlüğü, Muhammed Rizâ Hâksar *Müntehab ül-lügat*, Mirza Mahdîhan *Señlah*, Şeyh Süleyman Buharî Efendi *Lügat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî* adlı sözlüklerle devam ettirdi.

Özbek Türkçesinin Batı sözlükçülük anlayışına göre hazırlanan önemli sözlüklerinin özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu dönemdeki sözlüklerin çoğu, Rusların Türkistan halkını daha yakından tanıması ya da Rusçanın yerli halk arasında yayılmasını sağlamak amacıyla gündeme gelmiştir. Bundan dolayı da onlarca Rusça-Özbekçe çeviri sözlükler hazırlanmıştır. Bu tip sözlüklerin başında V. Nalivkin ve M. Nalivkina’ların birkaç defa yayınlanan *Rusça-Sartça ve Sartça-Rusça* (Русско-сартовский и сартовско-русский словарь 1884-1912) sözlüğü gelir. Lazar Budagov’un *Türk-Tatar Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü* (Сравнительный словарь турецко-татарских наречий СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1869 I.T., 1871 II.T) de Türkistan’da sözlük bilimin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Özbek leksikografisinin XX. Yüzyıldaki seyrine bakılırsa, başta yine Rusça-Özbekçe, Özbekçe-Rusça olmak üzere çeviri sözlüklerin yapıldığını görmek mümkündür. Mesela: Y. D. Polivanov (1926), A. Zahirî (1927-1928), K. Yudahin (1927), U. Ahmedcanov ve B. İlyazov (1931), S. Rahmeti ve A.Kadirî (1934), V. Reşetov (1935) ve başkalarının hazırladığı sözlükleri örnek olarak gösterebiliriz. Bu tip sözlükler içerisinde Özbekistan Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından farklı yıllarda yayınlanan (1950-55, 1954, 1959) Rusça-Özbekçe ve Özbekçe-Rusça sözlüklerinin leksikografi açısından daha değerli ve kapsam bakımından daha zengin olduğu bilinmektedir. Bunun yanında tarihi eserleri okuma ve anlamaya duyulan ihtiyacı gidermek için de çalışmalar yürütülmüştür. P. Şemsiyev ve S. İbrahimov’ların 1953 yılında yayınladığı Özbek

Klasik Edebiyatı Eserlerini Okumak İçin Kısa Sözlük (Ўзбек классик адабиёти асарларини ўқиш учун қисқача луғат) isimli sözlük buna bir örnektir. Bu sözlük 1972 yılında genişletilerek *Nevai Eserleri Sözlüğü* (Навоий асарлари луғати) adı altında yeniden basılmıştır. 1983-1985 yıllarında E. Fazilov editörlüğünde 4 ciltlik *Nevai Eserleri Sözlüğü*'nün (Навоий асарлари луғати) yayınlanması da Özbek leksikografisi açısından önemli çalışma olmuştur.

Özbek diyalektolojisi, etnografisi ve terminolojisine dair sözlükler üzerinde çalışmaların da yine bu dönemde hızlandığı görülmektedir. Örneğin, S. İbrahimov'un 3 ciltlik *Fergana Ağızlarının Zanaatla İlgili Söz Varlığı* adlı eseri (Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси: Тошкент, 1956-1959), Ş. Şaabdurahmanov editörlüğünde yayınlanan Özbek Halk Ağızları Sözlüğü (Ўзбек халқ шевалари луғати: Тошкент, 1972), Âlim Usman editörlüğünde yayınlanan İçtimaî-Siyasî Terimler Sözlüğü (Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати: Тошкент, 1976) ve benzerleri bunlara birer örnek teşkil edecektir. Bu dönemde hazırlanan sözlükler içinde, yer adları ile ilgili çalışmaların daha çok olduğu görülmektedir. Bunun bir sebebi yer adlarının sürekli yeni Sovyet ideolojisine göre değiştirilmesidir.

Tarihi yer adlarının unutulmaması için toponimik sözlüklere büyük bir gereksinim duyulmakta idi. Z. Dosimov ve H. Egemov'un hazırladığı *Yer Adlarının Kısa Açıklamalı Sözlüğü* (Жой номларининг қисқача изоҳли луғати: Тошкент, 1977), S. Karayev'in *Coğrafi Adların Anlamlarını Biliyor musunuz?*, *Coğrafi Adların Anlamları* (Географик номлар маъноси: Тошкент, 1970), H. Hasanova'nın *Orta Asya Yer Adları Tarihinden* (Ўрта Осий жой номлари тарихидан), *Yer Dili* (Ер тили: Тошкент, 1977) gibi çalışmalarının böyle bir ihtiyaç nedeniyle ortaya çıktığı söylenebilir.

1981 yılında 60.000 üzerindeki söz ve söz birleşimlerini içeren iki ciltlik Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü'nün (Ўзбек тилининг изоҳли луғати) yayınlanması Özbek leksikografisinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Sözlükte her bir kelimenin anlam birimleri derleme materyal örnekleriyle açıklanmıştır.

Leksikografi açısından da yüksek seviyede hazırlandığı bilinmektedir. Kelimelerin leksik, semantik ve biçimbilim açıdan betimlenmesine özen gösterilmiştir. Sözlükteki leksikografi kurallarına ve gösterge vasıtaları kullanımına da dikkatle uyulduğunu ayrıca vurgulamak gerekir.

Dilin gelişimi sürecinde onun söz varlığının diğer alanlara göre daha hızlı, daha etkili, daha ciddi değişimlere uğraması belirgindir. Bunun nedenleri de açık. Bu değişimler bir dilin söz varlığının sayısal açıdan değil, kalite ve önem açısından da gelişmekte olduğunu belirtir. Söz varlığındaki gelişim ve değişim süreci, yeni kavram birimlerinin ortaya çıkmasına ve var olan sözcük biriminin kullanımdan çıkmasına yol açtığı gibi, kaybolma ihtimali olan bazı sözcüklerin yeni anlam birimi için kullanılma imkânı sayesinde yaşamını sürdürmesine de yol açacaktır.

Sözlük hazırlama işinin kolay iş olmadığını biliyoruz. Ama sözlüksüz de belli bir alanın gelişimini, söz varlığını bilemeyiz. Onun için sözlük ve sözlük bilimi her zaman önemini korumuştur.

Özbekistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra leksikografi ayrı bir önem kazanmıştır. Önceki yıllarda Özbekçenin Rusça ile karşılaştırmalı sözlüklerine çok yer verildiği, her yaş, her mesleğe göre böyle sözlüklerin hazırlandığı bilinmekle birlikte, bağımsızlıktan sonra Rusça yerine dünyanın başka dilleri ile karşılıklı sözlüklerin hazırlandığı görülmektedir. Bu gayet doğal bir haldir. Dünyaya açılmayı hedefleyen, başka ülkelerle ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan bir ülke için sözlükler büyük bir önem taşıyacaktır. Ertuğrul Yaman ve Nizamiddin Mahmudov tarafından hazırlanan Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu adlı eserin önsözünde müellifler, eserin hazırlanış amacını şöyle vurgulamışlardır:

“Sözlükler, lehçelerin karşılıklı öğrenilmesinde eminiz ki anahtar vazifesi göreceklerdir. Özbekistan’da böylesi bir çalışmaya çok büyük bir ihtiyaç

hissedilmekteydi. Biz eminiz ki aynı ihtiyaç Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetlerinde de mevcuttur. Hem ihtiyaçları karşılamak hem de oluşması elbette muhtemel ortak Türk dilinin bir an önce gerçekteşmesine yardımcı olacağı düşüncesiyile böyle bir çalışmaya girdik.” (YAMAN; MAHMUD, 1998, s.5)

Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren çeviri sözlükler daha çok ilgi görmeye başlamıştır. Başka dillere nazaran Özbekçe-Türkçe sözlüklere daha çok önem verildiği dikkat çekmektedir. Prof. Dr. Nizamiddin Mahmudov ve Dr. Ertuğrul Yaman tarafından hazırlanan **Özbekçe-Türkçe ve Türkçe-Özbekçe Sözlük** (Ғафур Ғулом нашриёти, Тошкент, 1993), Berdak Yusuf’un hazırladığı *Türkçe Özbekçe ve Özbekçe Türkçe Sözlük* (Ўзбекистон нашриёти, 1993) gibi çeviri sözlükler bugüne kadar araştırmacıların ve Özbekçe ile ilgilenenlerin başvuru kitapları sayılmaktadır.

Bunun dışında Özbekistan’ın şehir ve bölgelere göre toponimi sözlüklerini hazırlama işi tekrar canlanmıştır. *Taşkent Toponimleri* (С.Қораев, 1991), *Cizzah Vilayeti Toponimleri* (Б.Ўринбоев, 1992) vb. sözlükler sayesinde Sovyet ideolojisi ile ilgili yer adları artık Özbekçe tarihi isimleri ile değiştirilmiştir.

Özbek İsimleri Sözlüğü’nün de ilk defa bağımsızlıktan sonra (E. Begmatov, 1991, 1998) hazırlandığı görölmektedir. Özbek leksikografisinde B. Hasanov tarafından hazırlanan *Kuran-ı Kerim Sözlerinin Arapça-Özbekçe İndeksli Sözlüğü*’nün (Қуръони Карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати, 1995) de büyük önem taşıdığını belirtmek gerekmektedir.

Bugünlere kadar hazırlanan filolojik sözlükler kategorisine giren çeviri, imla, terim, açıklama ve belli bir alanla ilgili sözlükler birer dil hazinesi olarak halka hizmet etmektedir. Özbekistan Milli Ansiklopedisinin “Lügat” maddesinde, 1925 yılından bugüne kadar 50’den fazla alan üzerine 140 tane terminoloji sözlükleri hazırlandığı ve bu sözlükler vasıtasıyla ilgili alanların terminolojisi düzene getirildiği kaydedilmektedir. (Ўзбекистон Миллий энциклопедияси: 2003, 5.с.)

XXI. yüzyıla gelindiğinde de bu tür pratik çalışmalar devam ettiğini görmekteyiz. Yeni, güncel sözlüklerin gitgide arttığı görülmektedir. Ünlü Özbek dilbilimcileri A. Nurmanov ve A. Hacıyev’lerin editörlüğündeki Çağdaş Özbek Dilinin Aktif Sözcükleri Açıklamalı Sözlüğü (Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати, 2001) bunun en iyi örneğidir.

Özbekistan bağımsızlığından sonra yapılan en büyük sözlük ise şüphesiz 5 ciltlik Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006-2008)dür. Bu sözlük Özbekistan Bilimler Akademisi Ali Şir Nevai Dil ve Edebiyat Enstitüsü’nün nüfuzlu dilbilim uzmanları tarafından hazırlanmıştır. Bu sözlüğün 1981 yılındaki 2 ciltlik sözlükten başlıca farkı söz varlığının sayısına göredir; yani 5 ciltlik sözlük 80.000 üzerindeki söz ve deyimleri kapsamaktadır. Bunun dışında, 1981’den bu yana sosyal ve siyasi yaşamda, eğitimde, teknolojiye kısacası hayatın her cephesinde değişimler ortaya çıkmıştır ki bunların doğal olarak, bilimsel açıklamalarının yapılması gerekiyordu. 1981’deki sözlükte birçok kelimenin Sovyet ideolojisine göre açıklandığı bellidir. Özellikle dinî kavramlar ateist bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Konuşmada kullanımı faal olduğu halde yazıya geçmeyen o kadar çok kelime vardı ki, bunlar da aynı sözlükte yer almamışlardır veya halkın yüz yıllardır kullandığı bazı Arapça kelimeler yerine Rusça mukabili öne sürülmüştür. Yeni sözlük bunun gibi eksiklikleri düzelterek, dilin doğal gelişimine önem vermiştir. Sovyet döneminde resmi yazışmalarda ve Devlet yönetiminde kullanılması yasaklanan Özbekçeye “Devlet Dili” makamının verilmesinin dilin gelişmesine büyük bir imkân sağladığını söylemek mümkündür. Toplum da milli değerlerine tekrar sahip çıkmaya başlamıştır. Yeni sözlükte milli örf ve ananelerle, unutulmaya terk edilmiş güzel geleneklerle ilgili kelimelere daha çok yer verilmesi bu açıdan gayet önemlidir. Bu sözlüğün eskisinden ciddi bir farkı kelimenin kökeni ile alakalı bilgilerin verilmesidir. Yani sözlükte her bir yabancı kelime etimolojik açıdan değerlendirilmiştir. Bu sözlüğün büyük bir emeğin sonucu olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz; ama bu sözlük de kusursuz değildir. İleride muhtemelen sözlüğün yeni baskıları olacaktır ve di-

jital ortama da uyarlanacaktır. Bu süreçte sözlükteki bazı eksikleri söylemek, hataları düzeltmeye çalışmak da dile kayıtsız kalamayan kişilerin görevidir. Sözlükteki bazı açıklamalar yeterli olmadığı gibi bilimsel ve etimolojik açıdan güvenilir değildir. Mesela, *alif* kelimesi sözlükte aşağıdaki gibi açıklanmaktadır: *Bitki, esasen bezir bitkisini ısıtmakla elde edilen yağ* (I, 70). Aslında kelimenin anlamı: “*Bezir bitkisi, aynı bitkiden elde edilen yağ. Keten tohumlarını adi hararetle ısıtmakla elde edilen hoş kokulu, cila gibi kuruyan bir yağ*” şeklinde açıklanırsa anlam netleşir. Veya öz Türkçe olarak bilinen *Tangri* (*Tengri, Tanrı*) kelimesinin Moğolcadan (III, 662) alındığı kaydedilmiştir ki bu açıklamanın da güvenilirlik payı oldukça zayıftır. Bunun gibi bazı eksiklerin, sözlüğün yeni Özbek-Latin alfabesi ile yayımlanması sırasında dikkate alınacağından ve düzeltileceğinden eminiz.

Yine özellikle belirtmek gerekir ki Özbekistan’da dilbilimin sözlükçülükle ilgili alanı sayılan teorik leksikografi de hızla gelişmektedir. Zira pratik sözlükbilimin gelişimi, teorik sözlükbilimin ne derece başarılı olup olmadığına bağlıdır. Bir dilin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymak üzere çeşitli yöntemleri araştırma, sözlük hazırlama işinin prensiplerini ortaya koyma, sözlük yapma kurallarını geliştirme ve uygulama alanına çıkarma, yeni pratik sözlük çeşitleri hazırlamanın bilimsel yöntemlerini uygulama işi leksikografinin çalışma alanına girer. Leksikografinin üzerinde durduğu işler sırasına sözlüklerin genel tipolojisini belirtme, sözlüklerin mikro ve makro yapı özelliklerini belirleme gibi önemli işler girer. Bundan sözlüğün tipoloji bakımından türüne göre sözlük madde başlarının yerleşimi, kelimelerin açıklanma yöntemlerinin uygulanması anlaşılır. Sözlüğün makro yapı özellikleri onun genel yapılanması ile ilgili hususları anlatmaktadır. Bunda madde başlarının seçiminden, yerleşiminden resim, şekil ve çeşitli işaretlerin kullanımına kadar olan hususlara dikkat edilir. Kelimelerin sınıflandırılması, kelimenin etimolojik bilgilerini verme, fonetik, morfolojik ve gramer özelliklerini gösterme gibi işler de makro yapı özellikler kavramı içerisine girer.

Son yıllarda leksikografi sahasındaki İdeomatik (kavram) sözlükleri hazırlama yöntemleri, bilgisayar programları için Özbekçe söz varlığını hazırlama prensipleri, konkordans ve kullanım frekansını belirleme sözlükleri gibi araştırmaların ortaya çıkması bu alandaki çalışmaların daha da gelişeceği ümidini kuvvetlendirmektedir.

KAYNAKÇA

HOJIYEV A.; NURMONOV A. vb. *Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati*. Toshkent: Sharq, 2001

YAMAN, Ertuğrul; MAHMUD, Nizamiddin. *Özbek Türkçesi - Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi - Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu, TDK Yay. Ankara, 1998.*

БУДАГОВ Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб, Типография Императорской Академии наук, 1869 I.T.; 1871 II.T

ИБРАГИМОВ А.П. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи ("девон", "мубаййин", "аруз"). Фил. ф. док. дисс. автореф. Toshkent, 2008.

РАҲМАТУЛЛАЕВ Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. Toshkent, 1984.

Ўзбек тили лексикологияси. Toshkent: Фан, 1981.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилд. Москва, Русский язык, 1981.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилд. Toshkent, ЎзМЭ, 2006-2008.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Toshkent, ЎзМЭ, 2002.

ЎРИНБОЕВА Д.; УМРЗОҚОВА У. Ўзбек халқ дostonлари тилининг алфавитли-частотали луғати, 2006.

ҲОЖИЕВ А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Toshkent, ЎзМЭ, 2002.

ҲОЖИЕВ А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Toshkent, 1975.

ЮСУФ Бердақ. Туркча Ўзбекча ва Ўзбекча Туркча луғат. Toshkent, Ўзбекистон нашриёти, 1993.

ABSTRACT

Created in different time descriptive, terminological bilingual dictionaries of Uzbek language as the actual subject has always attracted the attention of linguists. This article provides general information on past and present of the Uzbek lexicography, the works carried out in this sphere in Soviet and post-Soviet era. And also briefly refers to research conducted in Uzbekistan in lexicography.

Keywords: Dictionary, lexicography, Uzbek lexicography.

ALMANYA'DA SÖZLÜKÇÜLÜK ve SÖZLÜKLER Vural Ülkü*

ÖZET

Makalede, uzun bir sözlükçülük tarihine sahip olan Almanya'da, başlangıcından itibaren bu alanda çalışmaların nasıl geliştiği ve sözlükçülüğün günümüzde ulaştığı düzey ele alınmakta ve bu konuda ayrıntılı bilgi verilmektedir.

Birinci bölümde, farklı sözlük tipleri, esas olarak art zamanlı (diyakronik) ve eş zamanlı (senkronik) bakış açıları esasına göre incelenmekte; dil yapısına göre sözlükler, anlam ve kavram sözlükleri, normatif, deskriptif sözlüklerle, iki dilli sözlükler üzerinde durulmaktadır. "Almanya'da Sözlük Çalışmaları Tarihi" başlıklı ana bölümde, önce başlangıçtan 19. yüzyıla kadar ki çalışmalar tanıtılmakta, daha sonra, Almanya'da tarihî-karşılaştırmalı dil biliminin ortaya çıkıp gelişmesi ve tam bir Alman bilimi hâlini almasının ardından sözlükçülükte yaşanan hızlı gelişme, bu gelişmeyi sağlayan Grimm Kardeşler başta olmak üzere, ünlü dilci-sözlükçülerle birlikte anlatılmaktadır. Bu bölümün son kısmında ise, günümüzde Almanya'da modern dil bilimi temelinde gelişen sözlükçülüğün son durumu, en önemli sözlükler ve sözlük yayınlayan kuruluşlar hakkında bilgi verilmektedir.

Makalenin son bölümünde, sözlük yazımında esas alınan temel ilkeler ve uygulamalar hakkında bazı hatırlatmalar yer almaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Sözlükçülük (Lexikographie), sözlükler, tarihî-karşılaştırmalı dil bilimi, IDS (Alman Dili Enstitüsü), Günümüz Dili, Duden, Deutsches Wörterbuch, Jacob Grimm, Wilhelm Grimm*

1 Sözlük Tipleri

Sözlükler, madde başı olarak aldıkları kelimeleri belirli görüş açılarına göre seçilmiş, düzenlenmiş ve açıklanmış kelime hazinesi dökümleridir. Ke-

* Prof. Dr.

lime hazinesi hangi görüş açılarına göre inceleniyorsa, o derece farklı sözlük türleri olduğunu düşünebiliriz. Ancak bunların hepsi gerçekleştirilemez. Geniş halk topluluğunun ve bilimin pratik ihtiyaçları, sadece belirli tipte sözlüklerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Farklı sözlük tiplerini, aşağıdaki görüş açılarına göre gruplandırmak mümkündür.

1.1. Kelime Hazinesinin Dili Kullanana Göre Tasviri

Tek bir kişinin kelime hazinesini inceleyen sözlükler çok azdır. Bu türe en iyi örnek, P. Fischer’in 1929’da yayımladığı “Goethe-Wortschatz” (Goethe’nin Kelime Hazinesi) ile, Berlin, Göttingen ve Heidelberg Bilim Akademilerinin yayımladığı “Goethe-Wörterbuch” (Goethe Sözlüğü) adlı eserlerdir. Bireysel sözlük alanında bir başka örnek ise, “Wörterbuch zu Goethes Werther” (Goethe’nin Werther Romanının Sözlüğü, 1958)’dür.

Türkiye’de bu türe en iyi örnek, Türk Dil Kurumu’nca yayımlanan “Anayasa Sözlüğü” olabilir.

Normal olarak sözlükler, bir dil topluluğunun kelime hazinesini ele alırlar; bu arada, dil topluluğu, coğrafya, meslek açılarından veya sosyal açıdan sınırlandırılabilir. Ağız sözlükleri (“Nevşehir Ağız Sözlüğü”, “Urfalı Ağız Sözlüğü”), “Denizci Dili Sözlüğü” gibi eserler bu gruba girer. Ancak bu öbekte en önemli yeri, tıp, fen bilimleri, güzel sanatlar ...vb. uzmanlık alanları terimleri sözlükleri alır. Bu alanın, ülkemizde en sorunlu alan olduğu düşüncesindeyiz. Bir sosyal grubun söz dağarcığı ise, “argo sözlüğü” gibi eserlerde incelenir (örnek: Ferit Devellioğlu, Türk Argo Sözlüğü, 1. bas. 1941).

En büyük dil topluluğunun, ulusun kelime hazinesi ise, en geniş kapsamlı genel dil (yüksek dil) sözlüklerinde toplanır. Bu tür sözlükler, esas olarak genel kelime hazinesini, bunun yanında da, coğrafi, meslekî ve sosyal açılardan önemli fakat sınırlı kelime hazinelerinden örnekleri de içerir. Böyle

sözlüklere en iyi örneklerden biri, Alman dili ve kültürü biliminin kurucusu Jacob Grimm ile kardeşi Wilhelm Grimm'in adlarına izafeten "Grimm Sözlüğü" adıyla da anılan "Deutsches Wörterbuch" (Almanca Sözlük)'tür. Grimm kardeşlerin 1851 yılında, çok kısa sürede bitirme ümidiyle başlattıkları çalışmalarla, ilk cilt 1854'te çıkar, fakat eserin hacminin çok büyük olacağı anlaşılır; bunun üzerine çok sayıda bilim insanı katkı vermeye çağrılarak yazı kurulu büyütülür. Araya iki dünya savaşı bile girer. İkinci Dünya Savaşından sonra Doğu ve Batı Almanya Bilim Akademilerinin ortaklaşa yoğun çalışmalarıyla, yüz yıldan fazla süren bir çalışmanın sonunda, 1971'de eser tamamlanabilir. Birkaç cilt olacağı sanılan sözlük, sonunda tam 33 cilde ulaşmıştır. Almanca kelime hazinesini, 8. yüzyıldaki ilk yazılı belgelerinden başlayarak ele alan, esas olarak da, Luther'den (1500'lü yıllardan) 20. yüzyıla kadarki Almanca kelime hazinesini, kelimelerin bütün şekil ve anlam değişimleri ile veremeyi amaçlayan bu tarihî sözlük tamamlanır tamamlanmaz, hemen yeni basımı için çalışmalara başlanmıştır. Alman milliyetçiliği ile paralel biçimde gelişen "Deutsches Wörterbuch"un en büyük eksikliği ve kusuru, 19. yüzyıldaki ırkçı-şoven düşünüş paralelinde, yabancı kökenli kelimelere yer vermemesidir.

1.2. **Kelime Hazinesinin Gelişim Basamaklarına Göre Tasviri**

a) Diyakronik (Art Zamanlı) Tasvir - Kelime Hazinesinin Tarihî Gelişime Göre Tasviri

Kelime hazinesinin en kapsamlı diyakronik tasviri, "tarihî sözlük"te görülür; "Grimm Sözlüğü" (Deutsches Wörterbuch), bunun için de en güzel örnektir. "Etimoloji Sözlüğü", tarihî sözlük türünün bir akrabası olarak düşünülebilir. Bir etimoloji sözlüğü, bir kelimenin kökeni hakkında bilgi verir, yine bir kelimenin dilde ilk kullanımının izini bulmaya çalışır, akraba ve komşu dillerdeki paralellerini araştırır veya hangi dilden ne zaman alındığını gösterir. (Unutmamak gerekir ki, kelimeler, insanlar tarafından alınır, başkaları veya başka bir dil tarafından zorla bir dile sokulmaz.).

Etimoloji, ülkemizde genel olarak üvey evlat gibi görülmüştür. Geçmişte bazı Avrupa ülkelerinde dil özleştirmesi hareketine şahit olunmuşsa da, Türkiye, bir etimoloji sözlüğü ortaya konmadan böyle bir harekete girişen ilk ve tek ülke olmuştur!

Bu alanda büyük emekle otuz yılı aşkın sürede hazırlanan geniş kapsamlı önemli eser, pratik kullanımı çok kolay olmasa da, Prof. Hasan Eren’in “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü”dür. Sevan Nişanyan’ın “Sözlerin Soyağacı – Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü” (1. bas. 2002), pratik kullanım için daha uygundur.

b) Senkronik (Eş Zamanlı) Tasvir - Belirli Bir Zamandaki Kelime Hazinesinin Tasviri

Senkronik Sözlük, tarihin akışı içinde belirli bir kademedeki kelime hazinesini ortaya koymayı amaçlar; ancak burada tarihî bakış açısı asla tamamen bir tarafa bırakılamaz, çünkü dilde eski, eskiyen ve yeni ortaya çıkan unsurlar her zaman yan yana bulunurlar. 19. yüzyıl başlarında Almanya’da Jacob Grimm, Franz Bopp ve başka bilim adamlarının katkılarıyla dil bilimi ortaya çıkıp gelişmeye başladığında, içinde yaşanılan dönemin dili önemsiz, hatta değersiz kabul ediliyordu. Bütün 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl ortalarına kadar, yaklaşık yüz elli yıl kadar tek geçerli dil bilimi yöntemi, “tarihî – karşılaştırmalı dil bilimi” (historisch-vergleichende Sprachwissenschaft) idi ve buna göre de, sadece eski devirlerin dili değerliydi. Grimm, Alman dili tarihini “sürekli bir bozulma ve kötüleşmesinin tarihi” olarak görüyordu ve 9. yüzyılın ilk yarısında yazılmış “Hildebrandslied”in kayıp olan son sayfasının bulunması karşılığında, başlangıcından kendi zamanına kadarki bin yıllık Alman edebiyatının ve Almancanın yok olmasına razı olacağını yazabilmişti.

20. yüzyılda Ferdinand de Saussure’ün öncülüğünde senkronik dil biliminin gelişmesi, içinde yaşanılan dönemin dilinin ön plana geçmesine ve bu dilin araştırılmasının önem kazanmasına yol açtı. Saussure’un Almancaya

ilk defa 1931’de çevrilen, fakat Nazilerin düşmanca tutumu yüzünden etkisiz kalan “Cours de linguistique générale”in (Genel Dil Bilimi Dersleri)nin, 1967’de nihayet yeniden yayımlanması, bu konuda yepyeni bir gelişime yol açtı. O tarihten sonra Alman üniversitelerinde, çok sayıda modern dil bilimi temelli bölümler açıldı ve “Günümüz Alman Dilinde Kelime Yapımı” benzeri, “Günümüz Dili” diye başlayan sayısız araştırma yayımlanmaya başladı. Fen bilimleri alanındaki Max Planck Enstitüsü gibi çok başarılı ve ünlü kuruluşlar örnek alınarak, üniversitelerin Germanistik bölümlerinde çalışan bilim adamlarınca 1966’da Mannheim’da kurulan “Institut für Deutsche Sprache -IDS” (Alman Dilini Araştırma Enstitüsü), bu yöndeki çalışmaların merkezi oldu ve Enstitü, kısa süre içinde yayımladığı kitap ve makale biçiminde binlerce araştırma, her yıl düzenlediği ve binlerce bilim adamının katıldığı bilimsel toplantılarla büyük ün kazandı. Kısaca IDS olarak anılan bu Enstitü, bugün Alman dili alanında en önemli araştırma kurumu olarak kabul edilmektedir.

İki Alman devletinin birleşmesinden çok önce, her iki tarafta da günümüz dilinin sözlükleri konusunda çok yoğun çalışmalar, paralel olarak yürütülüyordu. Doğu Almanya’da “Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache” (5 cilt), Batı Almanya’da yine 5 ciltlik “Duden – Das Große Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache), bu çalışmaların ürünleridir. Birleşmeden sonra çalışmalar, Mannheim’daki Alman Dili Enstitüsünde ve aynı şehirdeki tarihi Duden Yayınevi’nde koordine edilmektedir. O büyük sözlüklerin birer büyük ciltlik “özet”leri de çıkmıştır ve bunlar sürekli olarak hemen hemen her yıl yenilenmektedir.

Bu sözlüklerde, kelimelerin yanlarına, dil sosyolojisi (meslek ve grup dilleri) ve üslûp bilgisi ile ilgili (yüksek dil, edebî dil, şiir dili, argo ...; ekonomi, askerlik dili, gemici dili, öğrenci dili, spor dili ...; “eskimiş”, “eskimekte”, “yeni türetilmiş”, “yeni önerilen” gibi) çeşitli notlar konularak, kullanımda kolaylık amaçlanmaktadır.

Dil tarihindeki bir dönemin kelime hazinesini ele alan sözlükler ise, senkronik ve diyakronik tasvirlerin başarılı bir sentezini oluştururlar.

Almanya’da buna örnek sözlükler, “Althochdeut-sches Wörterbuch” (Eski Yüksek Almanca Dönemi [750-1050] Sözlüğü), “Mittelhoch-deutsches Wörterbuch (Orta Yüksek Almanca Dönemi [1050-1350] Sözlüğü)” ve benzeridir. Ülkemizde de bu tür sözlüklere ihtiyaç olduğu açıktır.

1.3. Kelime Hazinesinin Dil Yapısına Göre Tasviri

Kelimelerin ses yönü, “telaffuz sözlüğü”nde, yazılı biçimi “imla sözlüğü”nde ele alınır. Almanya’da 1871’de ulusal devletin gerçekleştirilmesinden sonra, her alanda “birleştirme”, “birlik sağlama” çabalarına girişilmişti. Almanya’da bölge dilleri arasında büyük farklar bulunduğu için, telaffuzda birlik sağlama konusuna büyük önem verildi ve buna sahne dili yardımıyla ulaşılabileceği düşünüldü. Theodor Siebs’in ilk baskısı 1898’de yapılan “Deutsche Hochsprache, Bühnenaussprache” (Alman Yüksek Dili, Sahne Telaffuzu) isimli eseri, bu düşünüşün ürünüdür. Bu eserde, tiyatro sahnelerinde klasik eserlerin oynanışında gerçekleştirilen söyleyiş biçimi örnek alınmıştı. Bir başka ana fikir de, mikrofonun, hoparlörün henüz bilinmediği bir dönemde, sahnede oyuncunun telaffuz ettiği bir kelimenin, salonda, yaklaşık otuz metre mesafede oturan bir seyirci tarafından rahatça anlaşılmasıydı. Bu düşüncelerle oluşturulan “kelimelerin doğru telaffuzu listeleri”, kısa zamanda fazla yapmacık bulunarak önemsenmez oldu. 1960’lardan sonra ise, radyoda ve televizyonda kullanılan dilin örnek dil olması fikri ağırlık kazandı, Siebs’in eseri, başlığıyla birlikte değiştirildi (Wörterbuch der deutschen Aussprache, Leipzig 1961). Halen bu konuda da Duden – Das Aussprache-Wörterbuch (Telaffuz Sözlüğü) esas alınmaktadır. Bu sözlükte, her kelimenin yanında söylenişi belirten fonetik harfler ve işaretler verilmiştir.

İmla (yazım) alanında birlik sağlama çabaları, bir gimnasium müdürü olan Konrad Duden’in 1880’de yayımladığı “Alman Dilinin Tam İmla Sözlüğü”nün (Vollständiges Orthographi-sches Wörterbuch der deutschen Sprache) 1901’de eğitim kurumları için resmen kabulü ile bir sonuca ulaşmış, bu sözlük yüz yıla yakın bir süre başlıca başvuru eseri olarak hizmet etmiştir. Ancak imla konusunda tartışmalar bitmemiş, 20. yüzyılın ikinci yarısında (1958’den itibaren) kırk yılı

aşkın bir süre çok sayıda bilim insanının katkılarıyla, binlerce kitap ve makale, sayısız sempozyum ile devam eden “reform” çalışmaları sonunda, Almancanın imlasında küçük çapta bir “reformcuk” gerçekleştirilmiştir. Şu anda imla konusunda “Duden - Die deutsche Rechtschreibung” sözlüğü esas alınmakta, gerçekte ise yasal bir bağlayıcılık bulunmamaktadır. Bu yüzden, bazı büyük gazete ve dergilerle, bazı ünlü yazarlar, bu sözlüğe uymayacaklarını resmen ilan etmişlerdir ve bildikleri gibi yazmayı sürdürmektedir.

Almancanın en zor yönlerinden biri olan isim ve fiil çekimi için özel sözlükler yazılmamıştır. Kelimelerin sentaktik kullanımı ise, “Wörter und Wendungen” (Kelimeler ve Deyimler) başlıklı sözlüklerde ele alınmaktadır.

Kelime Yapımı konusu, sözlüklerde değil, özel araştırmalarda incelenmektedir. Bu alanda çok dikkat çekici bir sözlük tipi ise, “geriye dönük sözlük” diyebileceğimiz “Rückläufiges Wörterbuch”tur. Bunda, kelimeler ilk harflerine göre değil, son harflerine göre sıralanmıştır; böylece, *-heit, -tät, -ung ...* gibi aynı son ekle türetilmiş kelimeleri bir arada bulmak mümkün olmaktadır. (E. Mater, Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig 1965).

Dilin biçim yönü ile ilgili başka tür sözlükler de ortaya çıkmıştır. Örnek olarak, “Almancanın Fiilleri” (E. Mater, Deutsche Verben, Leipzig 1966), “Almanca Fiillerin Birleşim Değeri ve Dağılımı” (Helbig / Schenkel, Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben, Leipzig 1969) gibi eserler sayılabilir.

Anlam Sözlüğü

Sözlüklerin en büyük bölümü, kelimelerin anlam (içerik) yönünü esas alır. En yaygın tip, dilin biçim yönünden hareketle, bir kelimenin ne anlam ifade ettiğini, hangi kavramlarla ilgili olduğunu gösteren anlam sözlüğüdür (Bedeutungswörterbuch). Anlam sözlüğünde en önemli konuların başında, kelimelerin çok anlamlılığı (çok az kelime tek anlamlıdır), eş adlılık (Homonymie; kara [renk] – kara [toprak parçası]), eş seslilik (Homophonie; Lehre

[öğreti] – Leere [boşluk]) gibi sorunlar gelir. Kelimelerin anlamları ya açıklamalarla, ya da eş anlamlı kelimelerle verilir.

Anlam sözlüğünün özel bir tipini “eş ve karşıt anlamlı kelimeler sözlüğü” oluşturur. Aslında dilde tam olarak eş anlamlı kelimeler yok denecek kadar azdır; buradaki daha doğru ifade “yakın anlamlı kelimeler” olmalıdır.

Bir başka özel tip ise, deyimler sözlüğüdür (örnek: Duden – Redewendungen). Deyimler, dile en büyük canlılık veren unsurların başında gelir. İki dilli deyim sözlükleri, özellikle çeviri yapanlar için büyük birer yardımcısıdır. Bedriye Atsız ve Hans Joachim Kissling, “Sammlung türkischer Redensarten” (“Türk Deyimleri Derlemesi”, Wiesbaden 1974) başlıklı eserleriyle bu konuda başarılı bir başlangıç yapmıştır.

“Yabancı Kelimeler Sözlüğü” (Fremdwörterbuch), Almanya’da kelime hazinesinde yabancı olarak hissedilen kelimelerin anlamlarını (ve yapılarını) veren bir sözlük türüdür (Duden – Das Fremdwörterbuch, Mannheim 1997). Günümüz Almancasının yaklaşık 400 000 kelimededen oluştuğu, bunun yaklaşık dörtte birinin, yani 100 000 kadarının yabancı kökenli olduğu tahmin edilmektedir. Bu oran, toplum hayatının alanlarına göre farklılık gösterir, bilim, iletişim, ulaşım, spor gibi alanlarda daha yüksektir; 2 800 olarak belirlenen Almanca temel kelime hazinesinde ise yüzde 6 kadardır. Ancak bugün dil bilminde, her kültür dilinin son beş yüz yıl içinde bir karma dil hâlini aldığı konusunda tam bir görüş birliği oluşmuştur ve “karma dil” kavramının neredeyse bir küfür gibi görüldüğü dönemler çok geride kalmıştır.

Kavram Sözlüğü

Anlam sözlüğünün zıddı olan kavram sözlüğüne daha az rastlanır. Almanya’da F. Dornseiff’in “Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen” (5. bas., Berlin 1959) adlı sözlüğü, bu türün öncüsü kabul edilir. Onu Wehrle-Eggers’in iki ciltlik “Deutscher Wortschatz” (13. bas., Stuttgart 1967) takip etmiştir. Anlam sözlüğünde bir kelime ele alınıp anlamları gösterilmeye çalışı-

larken, kavram sözlüğünde, bunun tersine bir yaklaşımla, hangi kelimelerle bir kavramın ifade edildiği incelenir. Anlam sözlüğünde, kelimeleri alfabetik olarak sıralanırken, kavram sözlüklerinde kavramlarla, alanlarla ilgili bir düzenleme yoluna gidilir. Örnek olarak bu tür sözlüklerde “insan”, “hayvan”, “giyim”, “ev eşyası” gibi bölümler dikkat çeker. İdeal durumda, bir kavram sözlüğünde genelden özele doğru inen bir kavramlar silsilesinin yer alması düşünülebilir. Ancak uygulamada gerçek bir düzen sağlamanın çok zor olduğu görülmektedir. Realitenin (gerçek dünyanın) çeşitli alanlarında çok çeşitli ilişkiler olduğu gibi, realiteyle ilgili kavramlar arasında da çok çeşitli ve birbirleriyle kesişen ilişkiler mevcuttur. Realitenin alanlarını belirlemek ve sınıflandırmak da ayrı bir problem oluşturmaktadır. Soyut kavramlar ise en büyük problem kaynağıdır.

Kavram sözlüğünün özel bir tipi, yabancı dil öğretimi alanında çok yararlı olan “resimli sözlük”tür (Bildwörterbuch). Ancak bu tür bir sözlükte, realitenin sadece resimle gösterilebilen alanları yer alabilir. Örnek olarak, bir ev ve bölümleri resmedilir, yanlarına da bunlarla ilgili kelimeler konur. Her yeni baskısında büyütülen ve geliştirilen “Duden –Bildwörterbuch” bu konuda güzel bir örnektir. Böyle bir sözlüğün iki dilli (Almanca-Türkçe gibi) olarak gerçekleştirilmesi, dil öğretimindeki yararını arttıracaktır; ancak henüz bunun örneği yoktur.

“Üslûp Sözlüğü” (Stilwörterbuch), eskiden dil bilimi açısından önemsenmiyordu. Ancak dil kültürü, doğru dil kullanımı ve okullarda dil öğretimi konularına gitgide daha çok önem verilmesi, bu sözlük türünde yeni eserlere yol açmıştır. Burada söz konusu olan “arı dil”, “yabancı kelimelerle savaş” gibi bilim dışı hususlar değil, düzgün ve güzel dil kullanımınıdır. “Duden – Stilwörterbuch”, bu konuda en değerli edebî eserlerden derlenmiş seçkin örneklerle, üslûp bakımından kullanıcılara, esas olarak yazı yazarlara, yardımcı olmaktadır.

1.4. Başka Sözlük Tipleri

Bunların dışında başlıca sözlük tipleri şunlardır:

- “Normatif Sözlük”: Yasayla belirlenmiş dil kurallarını içeren bir sözlüktür. Bunun en tipik örneği, yazım (imla) alanındaki “Duden –Die de-

utsche Rechtschreibung” (Yazım Sözlüğü)-dür. Telaffuz alanındaki “Das Aussprachewörterbuch” (Telaffuz Sözlüğü) ise, kelimelerin söylenişi konusunda iyi bir başvuru eseri olmasına karşılık, bağlayıcılığı yazım sözlüğüne göre daha da zayıftır.

- “Deskriptif Sözlük”. Bu tür sözlük, neyin doğru, neyin yanlış olduğunu belirtmekten uzak durur, dil kullanımını olduğu gibi göstermeyi amaçlar. Almanya’da son zamanlarda basılan sözlüklerin hemen hemen tamamı bu yöntemi esas almıştır.

- “İstatistikî Sözlük”: Bir kelimenin bir metinde veya bir metin grubunda hangi sıklıkta kullanıldığını, bu tür bir sözlükte bulmak mümkündür. Bu türün ilk örneğini F.W. Kaeding, “Häufigkeitswörterbuch der deutschen Sprache” (Alman Dilinin Sıklık Sözlüğü, 1898) ile ortaya koymuştur. Ancak yazar bir dil bilimci değildi, Almanca stenografisini iyileştirmek için yapılan çalışmalar sırasında böyle bir eseri oluşturmuştu.

- “İki Dilli Sözlükler” çoğu kere bir çeviri sözlüğü olarak düzenlenmiştir. Almanya’da iki dilli sözlüklerin çok uzun bir geçmişi vardır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Doğu Almanya’da “Bibliographisches Institut – Leipzig”, Almanca ile yüze yakın dilin iki yönlü sözlüklerini hazırlayarak çok değerli ve başarılı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında Vietnamca, Suahili dili vb. çok uzak ülkelerin dillerinin sözlükleri, sözlük bilimi açısından ayrı bir önem taşır. 1990’dan sonra, bu sözlükler, Langenscheidt yayınevi tarafından sürdürülmektedir.

İkiden çok dilli sözlükler yok denecek kadar azdır veya özel alanlarla sınırlıdır (Çok Dilli Arkeoloji Sözlüğü, İstanbul 2005) gibi.

2. Almanya’da Sözlük Çalışmaları Tarihi

2.1. Başlangıçtan 18. Yüzyıla Kadar

Almanya’da sözlükçülük (Lexikographie) tarihi, çok eski dönemlere kadar uzanır. Alman dilinin bugüne kadar bulunan yazılı en eski belgesi, “Ab-

rogans” adı verilen bir Latince-Almanca sözlüktür. Almanların Hristiyanlaştırılması döneminde Bavjera’daki Freising manastırında kimliği bilinmeyen bir rahibin 765 yılı civarında yazdığı sanılan sözlük, alfabetik olarak düzenlenmiştir; bir başlığı olmadığı için, ilk kelimesine izafeten Abrogans adı ile anılır. Ancak bu sözlüğün de, 11. yüzyılda yazılmış bir felsefe terimleri sözlüğünün de kalıcı tesiri olmamıştır.

Sözlük alanında bilimsel temelli çalışmalar, 15. yüzyılda başlamış, matbaanın icadıyla da hız kazanmıştır; ilk basılı sözlükler o yüzyılın sonlarında orta çıkmıştır. 15. ve 16. yüzyılda hümanizm akımı, Eski Yunanca, İbrance ve Latince öğrenimine önem kazandırırken, bu dillerin sözlüklerinin yazılmasına da yol açmıştır. Henüz bir ortak dili bulunmayan Almanya’nın orta ve kuzey bölgelerinde, 17. yüzyılda birçok dil derneği kurulmuştu (ilki 1617’de Weimar’da “Fruchtbringende Gesellschaft”). Bu derneklere çalışan dilciler ve yazarlar, ana hedefler olarak, bütün Almanya’da geçerli olacak şekilde bir ortak kelime hazinesinin tespiti, bilimsel temelli bir Alman dili grameri ve bir Almanca sözlük yazımını belirlemişler ve bu konuda çalışmalara girişmişlerdir. Justus Gerog Schottel, 1683’te yazdığı (o zamanki imlayla) “Von der Teutschen HauptSprache” adlı eseriyle, gramere dayalı, etimolojik bağlantıları ve kelime yapım imkânlarını ve yollarını gösteren, ayrıca “doğruluk” konusunda bilgi veren, yani normatif çok geniş kapsamlı bir sözlük ortaya koymuştur. Kaspar Stieler’in bu temel üzerinde geliştirdiği (yine o zamanki imlayla) “Der Teutschen Sprache Stammbaum und Zuwachs” (Alman Dilinin Soyağacı ve Büyüyüp Gelişmesi, 1681) başlıklı eseri, Almancanın ilk büyük sözlüğü olarak kabul edilmektedir. Ancak M. Kramer, “Deutsch-Italiänisches Dictionarium” (2 cilt, 1700-1702) başlıklı sözlüğünde, çağının kelime hazinesini derlemekte daha başarılı olmuş, eserinde, kelimelerin kullanımı ile ilgili pek çok örneğe de yer vermiştir.

Aydınlanma Çağı’nda, 18. yüzyılda sözlüklerin hem sayısında artış, hem de kalitesinde yükseliş gözlenir. J. L. Frisch’in 1741’de yayımladığı “Te-

utsch-Lateinisches Wörterbuch”, kaynak belirten ilk tarihî Almanca sözlüktür. Genel kelime hazinesinin yanında, ağızlardan ve uzmanlık alanlarından kelimeler de sözlüğe alınmış, ayrıca etimolojik açıklamalar da yapılmıştır. Ancak kelimelerin anlamları Latince olarak verilmiş, 18. yüzyıl dili kelime hazinesinin senkronik tasviri yetersiz kalmıştır. Bu ihtiyacı, J. Chr. Adelung’un “Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs der hochdeutschen Mundart” (Yüksek Almancanın Tam Bir Gramatik-Eleştirel Sözlüğü Denemesi; 5 cilt, 1774-1786, 2. bas. 4 cilt, 1793-1801) büyük ölçüde karşılamıştır. Adelung, sözlüğünde “Meissen – Yukarı Saksonya ağızını”, yani Yüksek Almanca yazı dilinin Doğu-Orta Almanya biçimini esas almış, fakat olabildiğince diğer bölge dillerine de yer vermiştir. (Başkenti Dresden olan Saksonya krallığının yönetim ve yazışma merkezi [Kanzlei; Türkçede “şansölye şeklinde Fransızca biçimiyle söylenen, bugün başbakan anlamındaki *Kanzler* kelimesi de buradan gelir ve “yazı işlerinin başındaki kişi” demektir.], Dresden yakınlarındaki Meissen’da idi.). Ayrıca Adelung, kendinden önceki sözlük yazarlarının çoğunun tersine olarak, kelime hazinesini mevcut sözlüklerden değil, çağdaş yazarların eserlerinden derlemiştir.

Joachim Heinrich Campe’nin 1807-1811 arasında beş cilt olarak yayımladığı sözlük ise, yeni bir derleme değil, radikal bir yabancı kelime düşmanı ve özleştirmeci olan yazarın, Adelung’un sözlüğünü yeniden düzenlemesinden ve bazı ilavelerden ibarettir. (Dil özleştirmeciliğine şiddetle karşı olan Goethe, Campe’nin radikal özleştirmeciliğini birçok şiirinde hicvetmiş, Faust’un “Walpurgisnacht” [Cadılar Bayramı] bölümünde onu cadı olarak tasvir etmiştir.).

2.2. 19. Yüzyılda Sözlükçülük

1800’lü yılların başlarında Almanya’da dil bilimi gerçek bir bilim hâline geldi, tarihî-karşılaştırmalı dil biliminin gelişimi, dil tarihini ilgi alanının merkezine yerleştirdi. O sıralarda (Almanya’da doğan ve Avrupa’ya yayılan ilk ve tek akım olan) romantizm de milliyetçilik ve dil bilimi ile karşılıklı

etkileşme içinde hızla etkinleşiyordu. Adelung'un sözlüğü, bu çerçevede "dil tarihini dikkate almadığı", dilde doğruluğu, Yukarı Saksonya'da konuşulan Almanca'ya göre değerlendirdiği gerekçeleriyle bazı eleştirilere hedef oldu. İdeolojik romantizm açısından da, ulusal dilin ve Almanya için büyük önem taşıyan bölge ağızlarının geçmişinin araştırılmasının, hem dilde bir yenileşmeye, hem de ulusal bilinçte bir canlanmaya götürebileceği ümidi besleniyordu. Jacob ve Wilhelm Grimm kardeşler, "Deutsches Wörterbuch" (Almanca Sözlük) çalışmasına başladıklarında, bu düşüncelerden yola çıkmışlardı. Zaten ilk çalışmaları olan halk masallarını da, yine bu düşüncelerle halk arasında, halk dili örnekleri olarak derlemişlerdi. Dil bilimci Jacob Grimm, Alman dili tarihi, Alman dili grameri, Alman halk bilimi ve Roma hukuku öncesi Alman halk töreleri ve hukuk kuralları üzerinde çalışmalarından ve eserlerinden sonra, edebiyatçı ve masal araştırmacısı yönü ağır basan kardeşi Wilhelm Grimm ile birlikte, sözlük projesini ele aldı. Başlangıçta sözlüğü bir çeşit okuma kitabı gibi düşünüyordlardı; tek cilt olarak hazırlanacak eseri, soğuk kış akşamlarında bir araya gelecek aile bireylerine ailenin büyüğü yüksek sesle okuyacak, herkes ondan yararlanacaktı. İlk fasikülü 1852'de, ilk cildi 1854'te çıkan eser, sonunda tam 33 cilde ulaştı (bunlar 16 büyük cilt biçiminde bir araya getirilmiştir) ve dört nesilden yüzlerce Germanistin ve Berlin'deki (Doğu) Alman Bilim Akademisinin katkılarıyla 1971'de tamamlanabildi. Sözlük hazırlanırken kullanılan fişlerin sayısının milyonları bulduğu belirtilmektedir. Grimm Sözlüğü, başka Avrupa ülkelerinde benzer tarihî sözlükler için örnek oluşturmuştur. Ancak bu çok büyük hacimli eser, modern teknolojiden yararlanılarak gerçekleştirilen yeni baskısına rağmen, pratik kullanım için çok uygun değildir, bir kütüphane eseridir. Sözlükte, Almandada kullanılan yabancı kelimelere yer verilmemiş olması, en büyük eksiklik olarak görölmektedir.

Daha Grimm Sözlüğü çalışmaları sürerken, daha küçük hacimde başka diyakronik sözlükler hazırlanmaya başlandı. D. Sanders'in (1860-1865) ve M. Heyne'nin üçer ciltlik (1890-1895) (her ikisi de aynı başlıkla "Deutsches Wörterbuch"- Almanca Sözlük) sözlüklerinin ardından Hermann Paul,

tek ciltlik sözlüğünü (o da “Deutsches Wörterbuch”, 1896) yayımladı. Sekiz ciltlik “Trübners deutsches Wörterbuch”da, (yayımlayan: Alfred Götte, 1939-1957) kelime ve kültür tarihi bağlantısı ön planda yer almıştır.

Bu çalışmalar, dil tarihine yakın etimoloji, kelime tarihi, ad bilgisi başta olmak üzere birçok başka alanda da önemli eserlere yol açmıştır.

Etimolojiye, 19. sonlarında başlayan araştırmalarla, spekülasyonlardan büyük ölçüde arındırılarak bir bilim dalı kimliği kazandırılmıştır. (Bkz.: F. Kluge / W. Mitzka, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 20. bas., Berlin 1967), Duden - Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache, Mannheim 1963, 3. Aufl. 2001)

Friedrich Maurer ve Friedrich Stroh’un hazırladığı üç ciltlik Almanca Kelime Tarihi (Deutsche Wortgeschichte, 2. bas. Berlin 1959), bu alanda bir çığır açarak, Almanca kelime hazinesinin derinlemesine incelenmesini sağlamıştır. (Bkz.: A. Schirmer / W. Mitzka, Kulturgeschichte des deutschen Wortschatzes [Alman Kelime Hazinesinin Kültür Tarihi], 5. bas. 1965 ve başka eserler).

Bu çalışmaların doğal bir sonucu da, Almancanın yabancı dillerle kelime alışverişi, yabancı dillerden kelime alması konusunun ele alınışı olmuştur. Fr. Seiler’in dört ciltlik eseri (Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnwortes [Almancanın Yabancı Dillerden Aldığı Kelimelerin Aynasında Alman Kültürünün Gelişimi], Halle 1910 vd.), bu konunun sözlük biçiminde işlenmesini kolaylaştırmıştır. F. Schulz / Otto Basler’in 1913’te başlattıkları büyük yabancı kelimeler sözlüğü (Deutsches Fremdwörterbuch) projesi, Mannheim’daki Alman Dili Enstitüsü’nün konuyu ele almasıyla 1990’larda beş cilt hâlinde tamamlanmıştır. Germanistik profesörü Peter von Polenz, bir yazısında Almanya’yı bir “yabancı kelimeler sözlükleri ülkesi” olarak nitelemişti. Gerçekten de çok sayıda bu başlıklı sözlükler bulmak mümkündür (örnek: Duden – Fremdwörterbuch, 6. bas. Mannheim 1997).

Bunlarda, yabancı kelimelerin Almanca içinde yeri, hacmi ve önemi açık bir şekilde görölmektedir.

2.3. Günümüzde Almanya’da Sözlükçülük

19. yüzyılın tarihî-karşılaştırmalı dil bilimi temelinde gelişen dil araştırmaları ve sözlükçülüğü, Almanya’da kelime tarihi konusunda bilgiyi arttırmakla ve derinleştirmekle birlikte, günün dil kullanımı ile ilgili ihtiyaçlara cevap veremiyordu. İçinde yaşanan zamanda kullanılan dilin bir sözlüğünün yapılması önemsenmiyordu. Gerçi küçük hacimli, genellikle tek ciltli bazı sözlükler basılmıyor değildi. Fakat bunlar, hem hacim, hem de metot bakımından, 20. yüzyıl Alman ortak dilini tam olarak yansıtmaktan çok uzaktı. Bunların arasında P. F. L. Hoffmann’ın “Deutsches Wörterbuch”u, aslında bir anlam sözlüğü ve resimli sözlük kombinasyonu olan “Sprach-Brockhaus” (7. bas. 1965), Lutz Mackensen’in “Deutsches Wörterbuch”u (4.bas. 1962) ve Gerhard Wahrig’in (Großes Deutsches Wörterbuch – Büyük Almanca Sözlük), en ön sırada anılması gereken eserler olmuştur. Bunlardan sonuncusu, yazarın ölümünden sonra büyük bir firma ve çalışma grubu tarafından önemli bir marka hâline getirilmiştir ve sözlükçülük alanında yerini almıştır. Bugün WAHRIG adıyla çeşitli boyutlarda sözlükler, her kitapçada ilk göze çarpan eserler arasındadır.

Günümüz Almancasının geniş kapsamlı bir sözlüğünü oluşturma amacı ile, Alman Demokratik Cumhuriyeti’nde, Doğu Berlin’deki “Deutsche Akademie der Wissenschaften” (Alman Bilimler Akademisi) bünyesindeki Alman Dili ve Edebiyatı Enstitüsü’nde bir grup dil bilimci bir araya gelerek çalışmalara başlamıştır. Ruth Klappenbach ve Wolfgang Steinitz önderliğinde 1952’de başlayan çalışmalar, 1977’de “Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache” (Günümüz Alman Dilinin Sözlüğü)nün beşinci cildinin yayımlanması ile sonuçlanmıştır. 1982’de bu sözlüğün iki ciltlik özeti de çıkarılarak, pratik ihtiyaçların daha iyi karşılanması sağlanmıştır.

Batı Almanya’da sözlük çalışmaları Duden Yayınevi çatısı altında sürdürülmektedir. 1945’te Mannheim’da faaliyete geçen ve tarihi Konrad Duden’in adını taşıyan ve yaşatan bu kuruluş, bir yayınevinden çok daha fazlasıdır. Duden Yayınevi le Alman Dili Enstitüsü (IDS)’nin Mannheim’da kurulması bir tesadüf değildir ve iki kuruluş arasında olağanüstü verimli bir iş birliği mevcuttur. Duden, yasal bir temeli olmamakla birlikte, yazım (imla) konusunda Almanya’da son merci konumundadır ve tavsiyeleri, hemen hemen kesin kural olarak kabul edilmektedir. Dil araştırmaları konusundaki bütün kuruluşlarla sıkı bir iş birliği içinde olan Duden Yayınevi, IDS ile birlikte, günümüz dilinin bilimsel araştırılmasını ve tasvirini, herkes için dil konusunda sözlükler ve her tür başvuru eserleri hazırlamayı başlıca hedef olarak görmekte, bunu da kendisine bağlı “Verlag Bibliographisches Institut” adlı muazzam basım tesisleri aracılığıyla gerçekleştirmektedir. İki Alman devletinin birleşmesinden aonra, Doğu Berlin’deki Germanistlerin hemen hemen tamamının Mannheim’a davet edilerek IDS bünyesinde dil ve sözlük çalışmalarına katılmaları ve verimin artırılması sağlanmıştır.

3. Sözlük Yazımında Malzeme Derlenmesi

Her sözlük için farklı çalışma biçimleri gerekirse de, bütün sözlükler için bazı ortak adımlar vardır.

3.1. Kelimelerin Seçilmesi ve Toplanması

İlk adım, sözlüğün malzemesini, yani kelimeleri seçmek ve toplamaktır. Eskiden bu yüzden sadece kartotek fişleri (Alm. Zettel) kullanılırdı. Grimm Sözlüğü hazırlanırken kullanılan fişlerin sayısının milyonu bulunduğu söylenmektedir. Fişle çalışmada, yazılı metinlerden kelimeler seçilerek kaydedilir. Her kelime, genellikle metin bağlamı, yani ilgili cümle içinde yazılır, fişin alt tarafına da kaynak (yazar, eser, sayfası) not edilir. Sağ üst tarafa da madde başı (Lemma, Stichwort) yazılır.

Eski dönemlerde normal çalışma şekli buydu. Günümüzde teknolojik gelişmeler, özellikle bilgisayar, çalışmaları inanılmaz ölçüde kolaylaştırmışsa

da, yine de birçok sözlük yazarı bu yolu tercih etmektedir. Mannheim'daki Alman Dili Enstitüsü (IDS), kelime seçimi ve tespitinde en modern yöntemlerden yararlanarak, 1800'den günümüze kadar basılmış bütün kitapları ve diğer yazılı eserleri taramış ve bir milyardan üzerinde kelimeyi cümle ii bağlantılarıyla kaydetmiştir.

Metin tarama yoluyla kelime seçmek çok zaman alıcı ve çok zahmetli bir iş olduğundan, mevcut sözlüklerden yararlanmak daha pratik bir yol olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak bir sözlük yazarını bekleyen tehlike, kelimeleri bir elemeyden geçirmeden, bütün yanlışları ve kusurları ile, olduğu gibi almaktır.

Kelime seçiminde düşünülebilecek bir başka, ancak çok az kullanılan bir yol da, konuşulan dilden kelime seçmektir. Alman Dili Enstitüsü (Mannheim), konuşulan Almanca ile de ilgili büyük bir arşiv oluşturmuştur ve orada Almanya'nın her bölgesinden, hemen hemen her şehrinden insanların konuşma biçimlerini bantlardan dinlemek mümkündür. Ancak burada ağırlık noktası ağız araştırmalarıdır (bölge ağızları, bölgeler arası vurgu farklılıkları vb.). Bu yüzden de, böyle metinlerden kelime seçimi son derece zordur. Kaldı ki, konuşma dili zaten yazı diline göre daha sınırlıdır.

3.2. Kelimelerin Düzenlenmesi ve Sunulması

Bu konu, sözlük tipine göre değişiklik gösterir. Günümüz dilini esas alan sözlüklerde ilkeler artık belirlidir. Bu sözlükler bir kere anlam szlkleridir ve genel sözlüklerdir. Ülkemizde bir sözlük yazarının, hem de büyük boy bir sözlükte yaptığı gibi, "Türkçe kelimeler M harfi ile başlamaz, bu yüzden bu sözlükte m harfine yer verilmemiştir." gibi bir düşünce asla kabul edilemez. Günümüz dilinin bir sözlüğü, ülkede içinde yaşanılan dönemde kullanılan dilin bir aynası, içinde eski ve yeni bütün ürünlerin sunulduğu bir çeşit büyük süper markettir. Ancak hiçbir sözlük, kullanılan bütün kelimeleri içinde toplayamaz. Fen bilimleri, tıp gibi birçok bilim ve uzmanlık alanlarının milyonları bulan terimlerini bir genel sözlüğe doldurmak mümkün de değildir,

gerekli de değildir; onlar, özel terim sözlüklerinde yer almalıdır. Bölge dillerinin, ağızların kelimeleri de ancak çok sınırlı örneklerle genel sözlüğe girebilir. Eskimiş ve eskimekte olan kelimeler ise, önemli bir sorun oluştururlar. Bir kere, “eskimiş”, “eskimekte” değerlendirmesi, kişiden kişiye değişebilir. Bazı kelimelerin eskimiş olduğu çok belli ise de, önemli “eski” edebî eserlerde ve tarihî belgelerde kullanılmış olmaları dolayısıyla, onları sözlük dışında bırakmak doğru olmaz. (Atatürk’ün Nutku’ndaki, Gençliğe Hitabesi’ndeki, İstiklal Marşı’ndaki birçok kelime buna örnektir.)

Sözlükte madde başı olan kelimenin anlamı bir tanımla veya eş ve yakın anlamlı kelimelerle verilir, kullanımı örnek bir cümle içinde gösterilir. Az sayıdaki istisnalar dışında kelimeler birden çok anlam taşıdıkları için, bu anlamlar önem derecesine göre numaralandırılarak sıralanır. Kelimelerin üslup değerleri “şiir dili”, “edebî dil”, “aşağılayıcı”, “argo”, “şaka” gibi notlarla, kullanım alanları, “spor”, “tıp”, “teknik”, “demiryolu” gibi işaretlerle belirtilir.

Sözlük çalışması bitmeyen bir çalışmadır. Bir sözlük, dildeki gelişmeleri en iyimser görüşle on - on beş yıl geriden takip edebilir ve basımı tamamlanır tamamlanmaz yeni bir basım için çalışmalara girişilmesi gerekir. Yine bir sözlükteki eksiklerin ve kusurların düzeltilmesi ise ayrı bir konudur. Yanlışsız, kusursuz, eksiksiz bir sözlük idealdir, fakat sözlükler insan ürünü olduğu için, bunlardan tamamen kaçınmak imkânsızdır. Önemli olan, en iyiyi yapmaya çalışmaktır.

KAYNAKÇA (SECMELER)

- Agricola, E. / Fleischer, W. / Protze, H. (Hrsg.), 1969/70, Kleine Enzyklopädie “Die Deutsche Sprache”, 2 Bde, Leipzig
- Augst, G., 1975, Lexikon zur Wortbildung. Morpheminventar, 3 Bde., Tübingen
- Augst, G., 1998, Wortfamilienwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache, 2 Bde., Tübingen
- BROCKHAUS-WAHRIG, Deutsches Wörterbuch in sechs Bänden, hrsg. von G. Wahrig, H.
- Krämer, H. Zimmermann, Wiesbaden/Stuttgart, 1980-1984
- Campe, J.H., 1807, Wörterbuch der deutschen Sprache, Braunschweig (Nachdruck hrsg. von

- H. Henne, 1969)
- Conrad, H. (Hrsg.), 1975, Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini, Leipzig
Deutschsprachige Wörterbücher 1996, Projekte an Akademien, Universitäten, Institutionen.
Zusammengestellt in der Arbeitsstelle Göttingen des Deutschen Wörterbuchs von Jacob
und Wilhelm Grimm
- DUDEN. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in acht Bänden. Hrsg. und bearb.
vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion unter der Leitung von G. Drosdowski,
Mannheim usw. 1993-95
- Dornseiff, F. ⁷1970 (¹1933), Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen, Berlin
- Drosdowski G. (Hrsg.), Duden, Deutsches Universalwörterbuch. Hrsg. und bearb. vom
Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion unter der Leitung von G. Drosdowski,
Mannheim usw. (seit 1983 mit immer neuen Ausgaben)
- DUDEN, 1985 ff., 12 Bde. Das Standardwerk zur deutschen Sprache. Hrsg. vom
Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion: G. Drosdowski, W. Müller, W. Scholze-
Stubenrecht, W. Wermke (Bd.1: *Rechtschreibung*; Bd. 2: *Stilwörterbuch der deutschen
Sprache. Die Verwendung der Wörter im Satz*; Bd 3: *Bildwörterbuch der deutschen
Sprache*; Bd 4: *Fremdwörterbuch*; Bd 6: *Aussprachewörterbuch. Wörterbuch der
Deutschen Standardsprache*; Bd 7: *Etymologie: Herkunftswörterbuch der deutschen
Sprache*; Bd 8: *Sinn- und sachverwandte Wörter. Wörterbuch der treffenden Ausdrücke*;
Bd 9: *Richtiges und gutes Deutsch*; Bd 10: *Bedeutungswörterbuch*; Bd 11 *Redewen-
dungen
und sprichwörtliche Redensarten*; Bd 12: *Zitate und Aussprüche*), Mannheim usw.
Duden Oxford Großwörterbuch Englisch, 1990, E-D, D-E. Redaktionelle Leitung: W.
Scholze-Stubenrecht, J. Sykes, Mannheim usw.
- DWB = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm, 1854-1971, 16
Bde.
in 32 Bdn., Leipzig (Neubearbeitung: hrsg. von der Akademie der Wissenschaften zu
Berlin in Zusammenarbeit mit der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Leipzig
1965 ff.)
- Fleischer, W. / Helbig, G. / Lerchner, G. (Hrsg.), 2001, Kleine Enzyklopädie "Die
Deutsche Sprache", Frankfurt am Main
- Götz, D. / Haensch, G. / Wellmann, H. (Hrsg.), 1993, Langenscheidts Großwörterbuch
Deutsch als Fremdsprache, München
- Hausmann, F. J. / Reichmann, O. / Wiegand, H. E. / Zgusta, L. (Hrsg.), 1989, Wörterbücher.
Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. 1. Halbband, Berlin / New York (= HSK
5.1)
- HdG = Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. In 2 Bänden. Autorenkollektiv
unter der Leitung von G. Kempcke, Berlin 1984

- Henne, H. ²1980, Lexikographie. – LGL (Lexikon der germanistischen Linguistik), 590-600
- Kluge, F., 1967 (¹1883, Berlin), Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 20. Aufl. bearb. von W. Mitzka, Berlin
- Kühn, P., 1978, Deutsche Wörterbücher. Eine systematische Bibliographie, Tübingen
- Mater, e., 1983, Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache, Oberursel / Ts.
- Röhrich, L., 1991-92, Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten, Bd. 1-3, Freiburg usw.
- Sanders, D., 1883/1887, Deutscher Sprachschatz geordnet nach Begriffen zur leichten Auffindung und Auswahl des passenden Ausdrucks, Hamburg (Nachdruck hrsg. von P. Kühn, 1985)
- Schottel(ius), Justus Georg, 1663, Ausführliche Arbeit von der Teutschen HauptSprache, Braunschweig
- Stieler, K., 1691, Der Teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs oder Teutscher Sprachschatz. 3 Teile (Nachdruck hrsg. von St. Sonderegger, 1968)
- Trübners Deutsches Wörterbuch, 1937-1957, hrsg. von A. Götze (ab Bd 5 hrsg. von Götze / W. Mitzka), 8 Bde., Berlin
- Wahrig, G., 1967, Das große deutsche Wörterbuch. Mit einem "Lexikon der deutschen Sprachlehre", Gütersloh / München
- Wehrle-Eggers, ¹²1961, Deutscher Wortschatz. Ein Wegweiser zum treffenden Ausdruck, Stuttgart
- Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache, hrsg. von R. Klappenbach und W. Steinitz, Bd 1-6, Berlin
- WÖRTERBÜCHER. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie, 1989-1991. Hrsg. von F. J. Hausmann u.a., 3 Bde., Berlin, New York

ABSTRACT

This article examines thoroughly the studies in lexicology from the beginning to the present and it gives the detailed information about the current situation of lexicology in Germany where the studies have been carried out for a long time.

In the first section, different types of dictionaries are analyzed diachronically and synchronically. The other concern of this section is to focus on the descriptive, normative, bilingual, meaning & concept dictionaries in terms of language structure.

In the main section titled ‘The History of Lexicological Studies in Germany’, first, the early attempts until the 19th century are introduced and later the emergence of historical-comparative linguistics in Germany is described including the rapid improvements in lexicology starting with Grimm Brothers and continuing with well-known linguist-lexicologists. The latest situation of lexicology in Germany which has developed on modern linguistics, the most prominent dictionaries and the institutions which publish these dictionaries are mentioned in the last part of this section.

The basic principles in lexicology and the reminders of applications take place in the last section of the article.

Keywords: Lexicology, dictionaries, historical comparative linguistics, German Language Institute, today’s language, Duden, Deutsches Worterbuch, Jacob Grimm, Wilhelm Grimm

DOĞUDA VE BATIDA SÖZLÜKÇÜLÜĞÜN GELİŞİMİ VE OSMANLI DÖNEMİ SÖZLÜK METİNLERİNE GENEL BİR BAKIŞ*

Yusuf Akçay**

ÖZET

Bilindiği üzere ilk sözlük metinlerinin tarihi, yazının başlangıcına kadar götürülmektedir. Bazı parçaları halen British Museum'da kayıtlı bu ilk sözlük metinlerinden günümüze kadar farklı hususiyetlerde sözlüklerin kaleme alındığını görüyoruz. Çalışmamızda doğu ve batı dünyasındaki sözlük çalışmaları hakkında bilgiler verilmiş ve Osmanlı dönemi sözlük metinleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Sözlük kelimesinin Arapça karşılığı “söz söylemek, boş konuşmak” anlamlarındaki “lağv” kökünden türeyen lugat kelimesidir. Lugat, bir dilin kelimelerinden mürekkep eserlerin genel adıdır. Ancak X. yüzyıla kadar yazılan lugat kitapları konularına göre isimlendirildiğinden sözlük kavramını karşılayan ortak bir terim henüz oluşmamıştı. Lugat kelimesi bu dönemde “dil, lehçe” anlamına geliyordu. Daha sonraları sözlük bilimi karşılığında “ilmü’l-luga” ve “muce‘miyyât”; sözlük karşılığında ise “mû‘cem” ve “kâmûs” kelimeleri ortak terim haline gelecektir. Mu‘cem kelimesi “ucme” kökünden “bilinmezliği giderilmiş söz” anlamında; kâmus kelimesi ise “suya dalmak” anlamındaki “kams” sözünden türemiş ya da “gavs” kelimesinden dönüşmüştür.¹ Batlam-

* Bu yazı “Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü ve Karahisarî'nin Şâmilü-l-Luga İsmi Sözlüğü Üzerine Bir İnceleme” adlı doktora tezimizden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi

¹ İsmail Durmuş, “Sözlük”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s.398.

yus kâmus kelimesinin Grekçe okeanus (okyanus)’tan geldiğini söylemiştir. Arap coğrafyacıları bu kelimeyi “ûkiyânus” biçiminde Arapçalaştırmış ve manasını tam karşılamak maksadıyla “Bahrü’l-Ûkiyânüsü’l-Muhît (arzi kuşatan deniz/Atlas Okyanusu) biçiminde kullanmıştır. X. yüzyılın ortalarından itibaren bazı Arap müelliflerinin lugatlarına deniz adı vermesi bir gelenek haline almış ve Sahih b. Abbâd (El-Muhît), İbn Sede (El Muhkem ve’l-Muhîtü’l-A’zâm) ile başlayan bu geleneğin bir devamı olarak Firuzâbâdî yazdığı sözlüğe **El-Kâmusü’l-Muhît** adını vermiştir. Bu sözlüğün ilim dünyasındaki tesiri dolayısıyla kâmus kelimesi sözlük anlamında kullanılmaya başlanmıştır.²

Arapça lugat ve kâmus kelimesi ile Farsça ferheng kelimesi Türkçede uzun dönem birlikte kullanılmış; sözlük kelimesi ise 1932 yılından itibaren Celal Sahir Erozan’ın Türkmencedeki “sözlük” kelimesini önermesiyle kullanıma girmiştir. Bugün Azerî, Özbek ve Uygurcada “lugat”, Gagauzcada “laflık”, Çuvaş, Tuva ve Hakaşçada “slovar”, Yakutçada ise “tulcı” kelimesi sözlük karşılığı olarak kullanılmaktadır.

Latince “dictionarizm” kelimesi ise ilk defa 1225 yılında John Garland tarafından kullanılmıştır.³

Bilinen ilk sözlük çalışması Sâmililer (Asurlar/Akkadlar) tarafından M.Ö 3000’li yılların başında yazılmıştır. Kil tabletler üzerine Sümerce ve Akkadca olarak yazılan bu sözlüğün bazı parçaları British Museum’da bulunmaktadır.⁴ İlk sözlük çalışması olarak kabul edilen diğer bir eser de M.Ö. 1000’li yıllarda Bawetshi’nin hazırladığı 40.000 kelimelelik Çince sözlüğüdür.⁵ Yine Çinli Hu-Shin’in M.Ö. 150 yıllarında çıkardığı **Shwo-Van** isimli sözlüğü⁶ ilk sözlük metinlerindedir. Bizanslı Aristophanes tarafından M.Ö. II.-I. yüzyılda hazırlanan **Lekseis** veya **Glossai** isimli sözlükte ise Yunancanın nadir kullanılan

2 Durmuş, a.g.m., s. 398.

3 **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Dergah Yayınları C.8, İstanbul 1988, s.44.

4 Durmuş, a.g.m., s.398.

5 Corci Zeydan, **Tarihü’l-Edebi’l-Arabi**, C.II, Kahire 1985, s. 354.

6 Abdulgafur Attar, **Mukeddîmetü’s-Sıhah**, Kahire 1956, s. 41.

sözcüklerine yer verilmiştir.⁷ Bu sözlük modern sözlüklere benzeyen ilk sözlük örneği olarak kabul edilir.⁸ Zenodotos'un **Ethnikai Lekseis** (Etnik Deyimler) sözlüğü, Neoptolemos'un **Peri Glosson Homerou** (Homeros Sözlüğü), Philetas'ın Homeros'ta geçen nadir kelimeleri ve çeşitli dialektleri içeren **Atakta Glossai** (Miscellanea) adlı sözlüğü, Rodoslu Simnias'ın üç kitaplık **Glossai** adlı eseri, Antigonos'un **Peri Lekseos** (Sözlükler Üzerine) adlı çalışması, Khryssippos'un **Etimologika**'sı, İskenderiyeli Didymos'un dram konulu sözlükleri eski Yunan'ın ilk sözlük örnekleri olarak gösterilebilir.⁹ Yine İskenderiyeli Pamphilus'un M.S. I. yüzyılda yazdığı 95 kitaptan oluşan Yunanca sözlüğü, İskenderiyeli Apollanus'un İlyada ve Odessa'da geçen kelimeleri içeren eseri¹⁰ Valerius Harpocratio'nun eski Yunan ediplerinin kullandıkları kelimelerden oluşan **Harpocratio** adlı sözlüğü¹¹, Jullius Pollux'un 10 ciltlik **Onomasticon** adlı çalışması¹² VI.-V. yüzyıllarda yazılan **Etimologikon to Mega** isimli etimoloji sözlüğü ve yine Hesykhios tarafından kaleme alınan **Synagoge pason lekseon kata stoikheion** adlı eser eski Yunan'daki ilk sözlük çalışmalarıdır.¹³ Marcus Verrius Flaccus'un **De Verborum Significatione** (Kelimelerin Anlamı Üzerine) adlı 20 ciltlik Latince sözlüğü, Sevilalı İsidor'un hazırladığı Latincenin Etimoloji sözlüğü¹⁴ ve Veron'un 6 ciltlik sözlüğü¹⁵ Roma döneminin önemli sözlük metinleri olarak bilinir. Marcus Terentius Varro ise (M.Ö 116-27) Latin sözlüklerinin en eskilerinden birini kaleme almıştır. Sezar'ın Roma'daki halk kütüphanesinin başına getirdiği Varro'nun eseri, **De Lingua Latina** (Latin Dili Üzerine) ismini taşır. M.Ö. 47-45 yılları arasında yazılan eserde, sözlükçülük açısından etimolojik incelemeler yer alır.¹⁶ Tranguillus'un on kitaplık ansiklopedik sözlüğü **Prada**, Suetonius'un

7 Doğan Aksan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara 1998, s. 69.

8 Durmuş, **a.g.m.**, s. 398.

9 Nuray Yıldız, " *Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri*", **Kebikeç**, S. 6, Ankara 1998, s. 194-195.

10 Zeydan, **a.g.e.**, s. 354.

11 Tayyib Okıç, **Arapça-Türkçe Büyük Lugat**, C.I, Ankara 1964, s. XIV.

12 Zeydan, **a.g.e.**, s. 354.

13 Agop Dilaçar, **Dil, Diller ve Dilcilik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968, s.188.

14 Dilaçar, **a.g.e.**, s.188.

15 Zeydan, **a.g.e.**, s. 354.

16 Yıldız, **a.g.m.** s. 198.

De Viris Illustribus (Ünlü Kişiler Üzerine) ve **Duedecim Caesarum** (On İki İmparatorun Hayatı) adlı eserleri biyografik sözlükler olarak karşımıza çıkar.¹⁷ Roma erken imparatorluk döneminde ise etimolojik sözlük çalışmaları Eirenaios, Demetrios, Calactel gibi bilginlerce devam ettirilirken M.S. II. yüzyılda Dionysius, Vestinus ve Phrynikhos tarafından kapsamlı sözlükler hazırlanmıştır.¹⁸

Sözlükçülüğün Batı dünyasındaki gelişimi XVII. yüzyıldan itibaren bir ivme kazanmış ve XVIII. ve XIX. yüzyılda önemli bir aşama kaydetmiştir. Robert Cawdrey’in 1604 tarihli **A Tabel Alphabetical** (Alfabetik Döküm) adlı sözlüğü, Henry Cockeram’ın 1623 tarihli **The English Dictionarie** adlı çalışması, İtalyan Crusca Akademisinin 1612’de hazırladığı **Vocabulario** adlı yayını, İspanya Kraliyet Akademisinin XVIII. yüzyılda altı cilt olarak yayımladığı **Diccionario de la Lengua Cestallana** (Kastilya Dili Sözlüğü) isimli sözlüğü Batıdaki tek dilli modern sözlüklerin ilk örnekleri arasındadır. Batıda çok dilli sözlüklerden ise Alman gezgin Pallas’ın 1787 yılında yayınlanan **Linguarum Totius Orbis/ Vocabularia Comparative** isimli sözlüğü sayılabilir. 285 kavramın temel alındığı, 200 Asya ve Avrupa dilinde bu kavramların karşılıklarının verildiği sözlük, aynı zamanda çok dilli sözlüklerin de örneğini oluşturur.¹⁹ J.C. Adelung ve J.S. Vater tarafından hazırlanan dört ciltlik **Mithridates** isimli eser de benzer niteliklere sahipti. 1806-1817 yılları arasında yayınlanan sözlükte, bazı dinî içerikli cümlelerin 500 dildeki karşılıkları yer alıyordu.²⁰ Ayrıca 1669’da İngiliz E. Castell tarafından yedi Sami dili üzerine **Lexicon Heptaglotton** adlı bir sözlük hazırlanmıştır.²¹

XIX. yüzyılda Grimm Kardeşlerin çalışmaları sözlükbilimin de kurulmasını sağlamıştır. Tamamı 1961’de biten **Deutsches Wörterbuch** (Almanca Sözlük)’ün ilk cildi 1854’te Leipzig’de yayımlanmıştır. XIX. yüzyılın diğer bir ismi ise Emile Littré’dir. 30 yıllık bir çalışmayla 1873’te Paris’te

¹⁷ Yıldız, a.g.m., s. 201.

¹⁸ Yıldız, a.g.m., s. 199.

¹⁹ Aksan, a.g.e., s. 70.

²⁰ Aksan, a.g.e., s. 71

²¹ Dilaçar, a.g.e., s. 193.

yayınlanan **Dictionnaire de la Langue Français** (Fransız Dilinin Sözlüğü) halen güvenilerek kullanılan bir niteliğe sahiptir.

Doğu dünyasındaki ilk sözlük çalışmaları ise Kur'an'da anlamı bilinmeyen kelimeler hakkında sahabinin sorduğu sorulara Hz. Peygamber'in verdiği cevaplarla başlamıştır. Sahabe devrinde bu tür çalışmaların artarak devam ettiği ve dönemin ileri gelen alimlerinin bu soruları cevaplandığı görülür.²² Atâ b. Ebu Rebâh tarafından derlenen ve Kur'an'da anlamı bilinmeyen kelimelerin ne anlama geldiklerine dair İbn Abbas'tan nakledilen rivayetlerin bulunduğu **Garîbü'l-Kur'an** adlı eser, Kur'an'da Kureyş dışındaki kabilelerin dil ve lehçelerine ait kelimelerin açıklandığı yine İbn Abbas tarafından tertib edilen **El-Lugat fi'l-Kur'an**, Harici lideri Nâfi b. Ezrâk'ın Kur'an'da geçen 200 kadar "garîb" kelimeyle ilgili olarak hazırladığı **Mesâilü Nâfi b. El-Ezrâk** adlı çalışmalar Arap sözlükçülüğünün ilk örnekleri olarak kabul edilir.²³ Arap sözlükçülüğünün özellikle İslamiyet'in yayılmasıyla paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Fetihler ve ticari münasebetler dolayısıyla genişleyen İslam coğrafyası, yabancı unsurları bünyesine dahil ettiği için, Arapçada kullanım ve konuşma hataları yaygınlaşmıştır. Bu yüzden dönemin alimleri doğru ve yanlış olan sözcükleri derlemeye başlamışlardır. Halil b. Ahmed, Halef el-Ahmer, Kisâi, Asmâî, Ebu Zeyd El-Ensârî, İbn Düreyd ve Cevherî gibi âlimler ilk derleme faaliyetinin öncüleri olarak karşımıza çıkar. İlk aşamada belli bir tasnif amacı gütmeyen işitme ve kayıt sırasına göre derlemeler yapılmış, ikinci aşamada derlenen malzeme konularına göre tasnif edilerek tek konuyla ilgili sözcükleri içeren, **Kitâbu'n-Nevâdir**, **Kitabü'l-Esmâ**, **Kitâbü'l-Ef'âl**, **Halku'l-İnsan** gibi isimlerle, yüzlerce sözlük risalesi oluşturulmuştur.²⁴ Bu küçük lugat risalelerinin ilk örneği ise Asmâî tarafından kaleme alınmıştır.²⁵ Bu eserler Arap dilticiliğinin de bir sisteme kavuşmasında temel teşkil etmiştir. Böylece Ebu Esvad Dueli ile başlayan Arap dilticiliği, VII.-VIII. yüzyıllarda

²² Katip Çelebi, **Keşfü'z-Zünûn**, C.II, 1203.

²³ Durmuş, a.g.m., s. 399.

²⁴ Durmuş, a.g.m., s.399.

²⁵ Gotthelf Bergsträsser, **Sâmi Dilleri Tarihi**, Hazırlayanlar : Hulusi Kılıç-Eyüp Tanrıverdi, Anka Yayınları, İstanbul 2006, s. 123.

Basra ve Kûfe ekollerini oluşturmuş ve Arap dilciliği teorik bir zemine kavuşmuştur. İlk Arapça tam sözlüğün de bu ortamda yazıldığını görüyoruz. Halil b. Ahmed El-Ferâhîdî'nin (718-791) kaleme aldığı **Kitabü'l-Ayn** adlı sözlük Arap leksikolojisinin ilk örneğini oluşturur.

Arap coğrafyası IX-X. yüzyıllara kadar başta Sibeveyhî'nin **El-Kitab** adlı eserini şerh etmekle meşgulken bu yüzyıldan itibaren sözlük çalışmalarına ağırlık vermeye başlıyor. Bu yönüyle İsmail El-Cevherî'nin X. yüzyılda kaleme aldığı **Es-Sıhah** isimli sözlük, modern leksikografinin ilk örneklerindedir. Sözlükte yer alan kelimeler son kök harfine göre düzenlenmiştir. Yine Muhammed ibn Dureyd'in **El-Cemhara fi'l-Luga** isimli sözlüğü Arap dilinin ilk sözlüklerinden biridir.

XII. yüzyılda Harezmsah Atsız'ın isteği üzerine Zemaşerî tarafından yazılan **Mukaddimetü'l-Edeb** doğu dünyasının klasik sözlük metinlerindedir. Zemaşerî, hem bu sözlüğü hem de **El-Mufassal** isimli gramer kitabıyla doğu dünyasında haklı bir şöhretin sahibi olmuştur.

Doğu dünyasının önemli sözlüklerinden biri de Firüzabâdî'nin ünlü **Kâmusü'l-Muhit** adlı sözlüğüdür. Sözlüğün tesiri o derece belirgindir ki kâmus sözcüğü kendisinden sonra benzer çalışmalar için kullanılmaya başlanmıştır. Bu eserin Murtezâ Ez-Zebîdî tarafından XVIII. yüzyılda yapılan **Tâcü'l-Arûs** isimli şerhi, en hacimli Arap lugatlerindedir. Diğer hacimli sözlük ise XIV. yüzyılda kaleme alınan İbn Manzûr'un **Lisânü'l-Arab** adlı çalışmasıdır.²⁶

İran'da Farsça ilk sözlük çalışması IX. yüzyılın sonlarıyla X. yüzyıl başlarında yaşayan Ebu İsa b. Ali İsa b. Davud tarafından hazırlanmıştır. İbnü'n-Nedim'in **Fihrist**'inde adı geçen diğer bir sözlük de XI. yüzyıl şairlerinden Katrân-ı Tebrîzî'nindir. Bu eser, daha sonra yazılan Sürûr-ı Kâşânî'nin **Ferheng-i Sürûrî** (1599) ve Encû-yi Şîrâzî'nin **Ferheng-i Cihangîrî** (1596/1608) adlı eserlerinin temel malzemesini oluşturmuştur.²⁷

²⁶ Bergsträsser, a.g.e., s123.

²⁷ Tahsin Yazıcı “Sözlük”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 401

Farsçanın ilk kapsamlı sözlüğü, Esedî-i Tûsî tarafından yazılan **Lugat-ı Fûrs/Ferheng-i Esedî** adlı sözlüktür. Sözlükte son harf sistemi esas alınmıştır. Bu eser, 1940 yılında Abbas İkbâl tarafından Tahran’da neşredilmiştir. İkinci kapsamlı sözlük Muhammed Nahcivânî’nin 1328’de hazırladığı **Sihâhü’l-Fûrs**’tür. Sözlükte kelimeler son harf sistemine göre düzenlenmiştir. Bu eser, Taitî tarafından 1942’de yayımlanmıştır.²⁸

Farsçanın diğer önemli eseri ise Şems-i Fakrî Isfahânî’ye aittir. **Mi’yâr-ı Cemâli** adlı bu sözlük Esedî-i Tûsî’nin **Lugat-ı Fûrs**’ü örnek alınarak düzenlenmiştir. Bu eserin sözlük kısmı, ilk defa Rus bilim adamı Carl Saleman tarafından Şams-i Fachrii İspahanensis Lexicon Persicum adıyla 1887 yılında Kazan’da neşredilmiştir.²⁹ Ayrıca eserin Sâdik Kiya tarafından h.1337 tarihli Tahran’da yapılmış bir neşri de bulunmaktadır.³⁰

Lugat-ı Fûrs, Sihâhü’l-Fûrs ve Mi’yâr-ı Cemâli günümüze kadar gelen Farsça en eski ilk sözlükler olarak kabul edilmektedir.³¹

İslami dönemden itibaren Fars sözlükçülüğü Arapça sözlük çalışmalarıyla birlikte yürümüştür. Arapça-Farsça sözlük çalışmalarının ilk örneği Edip Kürdî Nişâburî’nin **El-Bulgatü’l-Mütercem fi’l-Lugat** (1046) adlı sözlüğüdür. Ebu Abdullah Hüseyin Netanzî’ye atfedilen **Mirkât** (1103), Kadı Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî’nin, ilk Kur’an sözlüğü kabul edilen, **Tercemân-ı Kur’an** (1093), Hubeyş Et-Tiflîsî’nin **Cevâmiu’l-Beyan ve Kitâbü Vücûhi’l-Kur’an** adlı iki adet Kur’an sözlüğü, Ebu Cafêr Ahmed b. Ali El-Beyhâkî’nin **Tâcü’l-Mesâdir**, Ahmed b. Muhammed El-Meydânî’nin, konularına göre düzenlediği, **Es-Sâmî fi’l-Esâmî** ve Mahmud b. Ömer Mahmud Kadı Zencî’nin yirmi sekiz bölümden oluşan oldukça hacimli **Mühezzebü’l-Esmâ** isimli sözlüğü Arapça-Farsça sözlüklerin ilk örnekleri olarak gösterilebilir.³²

²⁸ Yazıcı, **a.g.m.**, s. 401.

²⁹ Yusuf Öz, “Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 31.

³⁰ Yazıcı, **a.g.m.**, s. 401.

³¹ Ahmet Ateş, **İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler**, İstanbul 1968, s. 262.

³² Yazıcı, **a.g.m.**, s. 401.

İran dışında Farsçanın etkin olduğu coğrafyalarda da Farsça sözlük çalışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Özellikle Hint alt kıtasında Farsça hem edebî açıdan hem de sözlük çalışmaları bakımından etkili olmuştur. Hindistan’da yazılan ilk hacimli Farsça sözlük Halacîler sarayında yaşayan Fahreddin Mübarekşâh Kavvâs’ın **Ferheng-i Kavvâs**’ıdır.³³ Muhammed b. Kıvâm Belhî’nin **Bahrü’l-Fezâil fi Menâfi’il-Efâzil**, İbrahim Kıvâm tarafından yazılan ve önsözünde bazı Türkçe eklerin açıklamalarını ihtiva eden **Şerefnâme-i Münyeri** ve bu eserden kısaltılarak hazırlanan **Ferheng-i Mirzâ İbrahim**, Dihlevî’nin kaleme aldığı üç bölümlük (Arapça-Farsça, Farsça-Farsça, Türkçe-Farsça) **Mü’eyyidü’l-Fuzalâ**, Feyzî-i Sirhindî’nin **Medârü’l-Efâzil** (1592), Abdürreşit b. Abdulgâfur Tettevî’nin **Ferheng-i Reşîdî**, Gıyaseddin Muhammed Rampûrî’nin **Gıyâsu’l-Lugat** ve XII. yüzyılda Muhammed Hüseyin b. Halef-i Tebrîzî tarafından yazılan ve daha sonra Mütercim Asım tarafından Türkçeye çevrilen **Burhân-ı Kâti**’ adlı eserler Hint coğrafyasında Farsça sözlük çalışmalarının başlıca örneklerini oluşturur.³⁴

Batı dillerindeki Farsça sözlük çalışmaları ise İran-Avrupa ilişkilerinin başladığı döneme tekabül eder. XVII. yüzyıla ait Ravius’un **Specimen Lexici Arabico-Persici-Latini** (1645) adlı eseri ve Angelo de St. Joseph’in **Gazophylacium Linguae Persarum-Triplici Linguarum** (1685) adlı sözlüğü Batıdaki ilk Farsça sözlük çalışmalarıdır. İlk Farsça-İngilizce sözlük ise John Richardson tarafından 1777’de hazırlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında August Vuller tarafından tertib edilen **Lexicon Persico-Latinum** ise gelişmiş bir sözlük olarak dikkat çekmektedir. 1892’de Steingass’ın yazdığı **Persian-English** adlı sözlük ise Farsça-İngilizce sözlük çalışmalarının önemli bir örneği olarak gösterilebilir.³⁵

Türk sözlükçüğünün ilk ismi şüphesiz Kaşgarlı Mahmut’tur. Divanü Lugati’t-Türk Orta Türkçe dönemi dediğimiz devrenin mahsulüdür. Divan’ın

33 Yazıcı, a.g.m., s. 401

34 Yazıcı, a.g.m., s. 402.

35 Yazıcı, a.g.m., s. 402.

müellif nüshası yoktur. Yazıldıktan 200 yıl kadar sonra aslından kopya edilen tek nüshası Ali Emiri Kütüphanesindedir. Divan, sadece Türk lehçelerini içeren salt bir sözlük olarak değil, o dönemin dil ve folklor malzemesini barındıran ansiklopedik bir eser olması itibarıyla de önem arz eder.

Kaşgarlı Mahmut, divan kelimesini sözlük anlamında kullanırken *lugat* kelimesini dil, lehçe anlamında kullanmıştır. Zaten X. yüzyılın ortalarına kadar *lugat* kelimesi Arap literatüründe “dil” manasıyla kullanılmaktadır. Kaşgarlı'nın bu tercihi, sözlük metninde birden fazla dile (Türk dilleri) ait malzemenin bulunduğunu işaret etmesi bakımından önemlidir. Yirmi sekizinci sayfadan itibaren başlayan sözlük metni isimler ve fiiller olmak üzere iki bölümde düzenlenmiştir. Türkçe sözcüklerin açıklaması Arapça olarak yapılmış, örnek cümleler ise Arapça anlamlarıyla birlikte Türkçe verilmiştir.

Çağatay dönemi Türk sözlüğüünün önemli örneklerinden biri **Abuşka Lugatı**'dir. Çağatayca-Türkçe olarak düzenlenen bu sözlüğün çok sayıda nüshası bulunmaktadır. 2000 kadar sözcüğün yer aldığı metin, Arap alfabetik sistemine göre düzenlenmiştir. Bu sözlük ilk defa Vambery tarafından 1862'de Macarca olarak; daha sonra da 1869'da Veliaminof Zernof tarafından Petersburg'da Fransızca olarak yayımlanmıştır. Besim Atalay'ın çalışması ise onun ölümünden sonra **Abuşka Lugatı** veya **Çağatay Sözlüğü** adıyla 1970 yılında neşredilmiştir.

Çağatayca-Farsça hazırlanan diğer sözlük ise **Bedâyiü'l-Lugat**'tır. 1705'te istinsah edilen eserin tek nüshası Leningrad Devlet Kütüphanesi Hanikov koleksiyonundadır.

Mirza Mehdi Han tarafından Nadir Şah zamanında yazmaya başlanan **Senglah Lugatı** ise 1758/60 yıllarında tamamlanmıştır. Lugatın toplam altı yazma nüshası vardır. (British Museum 2, Oxford Bodleian, Library of School of Oriental Studies, Paris ve Tahran) Senglah'ın **Mâbâni'l-Lugat** kısmı ilk defa 1910'da Denison Ross tarafından çalışılmıştır. Senglah'ın sözlük kısmını ise ilk defa Janos Eckman çalışmıştır.

Şeyh Süleyman Efendi'nin **Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî** sözlüğü h. 1298 yılında kaleme alınmıştır. Bu sözlük Ignaz Kunoş tarafından kısaltılarak 1902 yılında Almancaya çevrilmiştir.

Türk sözlükçülüğü açısından Kıpçak sahasında verilen eserlerin önemi büyüktür. Türk sözlükçülük tarihi Kıpçak, Çağatay ve Osmanlı olmak üzere üç sahada takip edilmektedir ki Kıpçak sözlükleri dönemsel olarak diğerlerinden önce gelmektedir. Kıpçak sahasında yazılmış önemli bir sözlük **Codex Cumanicus**'tur. XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın başlarında yazılmış olan eserde 1303 tarihi kayıtlıdır. Sözlüğün tek yazma nüshası Venedik'te Saint-Marcus Kütüphanesinde. 82 varaktan ibaret olan eser İtalyan tüccarlar ve Alman Fransiskan rahipleri tarafından yazılmış iki defterden oluşmaktadır. İtalyan bölümü 55 varaktır. Kelimeler Latince, Farsça ve Kıpçak Türkçesi olmak üzere üç sütun halinde sıralanmıştır. Sonrasında ise kelimelerin anlamlarına göre dizildiği ikinci bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölüm biri alfabetik, diğeri kavramsal olmak üzere iki kısımdan oluşur. Eserin Alman bölümü ise 27 varaktan oluşur. Almanca-Kıpçak Türkçesi ve Latince-Kıpçak Türkçesi sözlükleriyle başlayan bu bölümde dualar, bilmeceler, atasözleri ve ilahiler yer alır. Eserin tamamı G. Kuun tarafından 1880'de Budapeşte'de Latince olarak yayınlanmıştır.³⁶

Kıpçak sahasının Codex dışında kalan sözlükleri Memlükler dönemine aittir. Bu eserlerden **Kitâb-ı Mecmu'-ı Türkî ve Acemî ve Mogolî**, Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf tarafından 1245 tarihinde hazırlanmıştır. 76 varaklı eser dört bölümden oluşmaktadır. Eser Martin Theodor Houtsma tarafından 1894'te yayımlanmıştır.

Kitâbü'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak, Ebu Hayyan tarafından yazılmıştır 1312 tarihinde Kahire'de yazılan eser, Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınmıştır. Eser ilk defa Selanikli Mustafa Efendi tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra 1931 yılında Ahmet Caferoğlu tarafından eserin her iki nüshası birlikte değerlendirilmiş ve neşredilmiştir.

³⁶ Jale Demirci, “Kıpçak Sözlükleri”, **Kebikeç**, S. 3, Ankara 1998, s. 145-146.

Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye, XV. yüzyılda Mısır’da kaleme alınmıştır. Gramer ve sözlük olmak üzere iki bölümden oluşan eserin ilk kısmı sözlük metnini içerir. Alfabetik olarak düzenlenen Arapça kelimelerin Türkçe anlamlandırıldığı bu bölüm, 39 varaktan oluşmaktadır. Eserin tek nüshası Bayezit Kütüphanesi 3092 numarayla kayıtlıdır. 1942’de T. Halasi Kun tarafından tıpkıbasımı yapılan eser, 1945’te Besim Atalay tarafından Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır.

Memlüklüler devrinde yazılan Kıpçakça eserlerden biri de **Kitabü Bülgâtü’l-Müştak fi Lugati’t-Türk ve’l-Kıfçak**’tır. Eser, Abdullah Türkî tarafından yazılmıştır. Tek nüshası Bibliotheq’te bulunan eser 71 varaktan oluşmaktadır.

Ed-Dürretü’l- Mudiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye adlı eser Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılan Memlüklüler dönemi sözlüklerinden biridir. Hüsvrev b. Abdullah tarafından istinsah edilen eser, Zajacskowski tarafından ilim âlemine tanıtılmıştır. Eser 24 varaktan oluşmaktadır.

XIII. yüzyılda Muhammed b. Kays tarafından yazılan **Tıbyânü’l-Lugati’t-Türkî alâ Lisânü’l-Kanklı** isimli eser ise bugün itibariyle kayıptır. Eser, Celaledin Harezşah’a sunulmuştur.

XIX. yüzyıla kadar Batı dünyasında yayımlanan farklı nitelikteki sözlükler arasında Türkçe ile ilgili sözlükler de bulunmaktadır.³⁷ 1496-1499 yılları arasında Alman şövalyesi Arnold von Harff’in gezi notlarında yer alan Arapça ve Türkçe kelimelerin, kısa cümle ve ifadelerin listesi bu kapsamda değerlendirilebilir.³⁸ Diğer bir çalışma ise 1533 yılında katip Filipp Arcenti tarafından yazılan **Türk Dilinin Kuralları ile İsimler ve Fiiller Sözlüğü**’dür. Bu kitap Alessiyo Bombaci tarafından yayımlanmıştır.³⁹ 1612 yılında ise Alman tarihçi İyeronim Megizer’in yazdığı **Tüm Dillerin Hazinesi ya da Çok**

³⁷ Agop Dilaçar, “Türkiye Türkçesi Sözlüklerinden Seçme Eserler”, **Türk Dili II**, No:22, Ankara 1953, s. 677-680.

³⁸ Kononov, **Türk Dili Araştırmaları Tarihi**, Çev., Kenan Koç, Multilingual Yay., İstanbul 2006, s. 22.

³⁹ Kononov, **a.g.e.**, s. 23.

Dilli Sözlük isimli çalışmada Türkçe sözcüklere de yer verilmiştir. Megizer aynı yıl Türk dilinin ilk matbu gramerini de yayınlamıştır.⁴⁰ Bu gramerin IV. Bölümünde 2460 Latince kelimenin Türkçe karşılığı, 2440 Türkçe kelimenin ise Latince karşılıkları yer almaktadır.⁴¹ 1640 yılında Bizans asilzâdesi Covanni Molino ise Latin harfleriyle İtalyanca-Türkçe ve Türkçe-İtalyanca sözlüğü yazmıştır.⁴² 1665 yılında Bernard de Paris tarafından Galceden çevrilerek iki ciltlik İtalyanca-Türkçe sözlük yayınlandı. Toskana Dükü III. Kozimo’nun tercümanı Antonio Mascis’in 1677’de yazdığı Toskanca – Türkçe Sözlük’te ise Arapça, Farsça, Tatarca ve Yunanca kelimelere yer verilmiştir.⁴³

XVII. yüzyılın önemli bir ismi de Meninski’dir. **Lexicon** Türk sözlükçülüğü açısından önemini halen korumaktadır. Macar asıllı Nikolay İlleşgazi tarafından 1668 yılında yazılan eserin birinci bölümü 650 kelimelik Latince-Türkçe Eski Kelimeler Sözlüğü’nü içermektedir. Budapeşte’de Seçenya Devlet Kütüphanesi’nde bulunan bu el yazması J. Nemeth tarafından incelenip yayımlanmıştır.⁴⁴

XIX. yüzyılda ise özellikle College de France ,Türkçe çalışmalarının merkezi durumundaydı. Courteille ve Quatremere’nin çalışmaları ise Batı Avrupa’daki Türkoloji araştırmalarının sahasını genişletmiş ve Çağatayca metinlerin incelenmesi mümkün olmuştu. Quatremere’nin 1870’te yazdığı **Doğu Türkçesi Sözlüğü**, Çağatay leksikolojisinin Batı Avrupa’daki ilk örneğidir.⁴⁵ Pavet de Courteille tarafından yazılan **Dictionarie Turk Oriental** (Paris 1870) adlı eser ise Çağataycanın 560 sayfalık önemli bir sözlüğüdür. Kiffer ve Biyanki’nin hazırladığı **Türkçe-Fransızca Sözlük** ise 1871 yılında yayımlanmış ve geçen yüzyılın en çok yararlanılan eserlerinden biri olmuştur.⁴⁶ Almanya’da Zenker’in **Türkçe-Arapça-Farsça Lugat’ı** ise 2.000 kelimeyi içeren 2 ciltlik bir sözlüktür. Sözlüğün I. cildi 1860, II. cildi ise 1876’da

40 Kononov, a.g.e., s. 24.

41 Kononov, a.g.e., s. 25.

42 Kononov, a.g.e., s. 27.

43 Kononov, a.g.e., s. 29.

44 Kononov, a.g.e., s. 39-40

45 Kononov, a.g.e., s. 35.

46 Kononov, a.g.e., s. 35.

Leipzig’de yayımlanmıştır. William Redhouse’un 1857’de yayınlanan sözlüğü, yine 1851 yılında Belgrad’da yayınlanan Penço Radov’un sözlüğü ve konuşma kılavuzu XIX. yüzyılın önemli sözlük çalışmaları arasında gösterilir. Bunların dışında Sovyet Rusya’da 1828-1829’da Georgiy Razi’nin hazırladığı iki ciltlik **Fransızca –Türkçe Sözlüğü**, Mirza Kazem-Beg tarafından 1854’te yazılan ders kitabı niteliğindeki eserin Rusça-Türkçe Sözlük isimli bölümü Türk sözlükçülüğünün XIX. yüzyıla kadarki sürecinde yer almaktadır.

Radloff’un Orhun Türkçesinin ilk sözlüğü olan **Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei Zweite Lieferung: Die Denkmäler von Koscho-Zaidamm Glossar, Index und die Chinesische Inschriften** adlı sözlük ise Petersburg’da 1894’te yazılmış, 1895’te çıkan üçüncü fasikülde de sözlük metnine eklemeler yapılmıştır. Radloff’un bu sözlüğü, sözcükleri mukayeseli olarak işlemesi bakımından da ayrıca değerlidir.⁴⁷ 1820’de Julius Klaproth’un ve 1870’de Hermann Vambéry’nin Kutadgu Bilig’in Uygur harfli nüshası üzerinde yaptıkları çalışmalarda da Uygurca sözcük listelerine yer verilmiştir.⁴⁸

Sözlükler, genel olarak, üç ana grupta değerlendirilmektedir. Bir veya birden çok dilin sözvarlığını işleyen sözlükler tek veya çok dilli olmak üzere iki başlıkta sınıflandırılır. Tek dilli sözlükler, bir dilin söz varlığını içeren eserlerdir. Sözlükteki kelimelerin açıklamalarının da aynı dilde verildiği bu sözlükler, sözlük türleri içerisinde en çok kullanılan bir özelliğe sahiptir.⁴⁹

Çok dilli sözlükler ise birden fazla dilin söz varlığını işleyen kaynaklardır. Bu tarz sözlüklerde kaynak dilin kelimeleri, hedef dildeki karşılıkları ile açıklanır. Hedef dil, bir tane olabileceği gibi, birden fazla da olabilir. Hedef dilin bir tane olduğu sözlükler, iki dilli sözlükler şeklinde de ifade edilir. Bu sözlükler genellikle çeviri işlevini taşırlar. Alman sözlükbilimcisi Franz Josef Hausmann, sözlüklerin makro ve mikro yapılarının hazırlanmasında kullanıcıların ana dilinin gözetilmesinin, sözlüklerin işlevini önemli ölçüde

⁴⁷ Mehmet Ölmez, “Eski Türkçenin Sözlükleri”, **Kebikeç**, Yıl : 3, S.6, Ankara 1998, s. 119.

⁴⁸ Ölmez., **a.g.m.**, s. 122.

⁴⁹ Aksan, **a.g.e.**, s. 76.

belirlediğini söyler. Hausman, ana dilden yabancı dile çeviri işlevini gören sözlüklere Almanca **hinübersetzungswörterbuch**, yabancı dilden ana dile çeviri işlevini gören sözlüklere ise **herübersetzungswörterbuch** ismini vermiştir.⁵⁰ Hausmann'ın bu ayrımı iki dilli sözlüklerin işlevsel açıdan değerlendirilmesinde etkili olmuştur. Özellikle Danimarka'da Wolfgang Smolik, kullanıcıların ana dilini göz önünde tutarak sözlük işlevlerini aktif-pasif şeklinde belirlemiştir. Danimarkalı dilbilimci Hans-Peder Kromann ise bu kavrama yaygınlık kazandırmıştır. Buna göre sözlüklerin fonksiyonu kaynak dil / anadil esas alınmak üzere dört kategoride değerlendirilmiştir. Ana dili X olan kullanıcılar için X-Y aktif, Y-X pasif sözlük; ana dili Y olan kullanıcılar için Y-X aktif, X-Y pasif sözlük olarak kabul edilmiştir.⁵¹ Söz konusu işlevsellik İngilizcede encoding dictionary-decoding dictionary, Fransızcada ise dictionary de theme-dictionary de version kavramları ile ifade edilmiştir.⁵²

Hedef dilin birden fazla olduğu sözlüklerden Pallas'ın eseri bu niteliktedir. Meyer-Lübke'nin **Roman Dilleri Kökenbilgisi Sözlüğü**, Zenker'in 1866'da Leipzig'de yayımlanan **Türkçe-Arapça-Farsça Sözlüğü** birden fazla hedef dilin işlendiği çok dilli sözlüklerdendir. Peter Bergman'ın hazırladığı **The Concise Dictionary of 26 Languages** adlı eser ise İngilizcedeki 1000 kelime esas alınarak kelimelerin 26 dilde karşılıklarının verildiği bir sözlüktür. Alfabetik olarak düzenlenen sözlüğün sonunda her dile göre dizinler hazırlanmıştır.⁵³

Sözlüklerin düzenleniş bakımından en çok örneği bulunan en yaygın sözlük düzeni ise alfabetik sözlüklerdir. Kavramlar ve adbilim sözlükleri bu kategoride değerlendirilir. Bu sözlükler bir veya mukayeseli olarak birden fazla dile ait söz varlığının kavram alanlarına göre düzenlendiği sözlüklerdir. Alman dilcisi Franz Dornseiff'in **Kavram Gruplarına Göre Alman Söz Varlığı** isimli eseri bu türün önemli bir örneğidir. Carl Darling Buck'ın 1949'da

50 H. Yaşar Yüksekaya, "Avrupa'daki Modern Sözlük Araştırmaları ve Bu Araştırmaların Türk Meta-sözlükçülüğüne Yansımaları" **Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslar Arası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri**, Haz., Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Gazimagosa, 20-23 Mayıs 1999, s. 215.

51 Yüksekaya, a.g.m., s. 215.

52 Yüksekaya, a.g.m., s.216.

53 Aksan, a.g.e., s. 77.

yayınlanan **A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages** adlı eseri adbilimsel sözlüklerin önemli bir örneğidir. Bu alanda Türkiye’de yapılan çalışma ise Recai Cin’e aittir. 1971’de yayınlanan **Kavramlar Dizini** adlı eserde Dornseiff’in eseri referans alınmıştır.⁵⁴

Üçüncü bir sözlük türü ise sözlüğün doğrudan içeriğiyle ilgilidir. Bu tür sözlüklerde işlenen söz varlığının niteliği, sözlüğün türünü belirleyen temel et-kendir. Sözlüğün hazırlanma amacına göre bir dilin çeşitli dilimleri bu sözlük çalışmasının da niteliğini oluşturur. Genel sözlükler, lehçebilim sözlükleri, eşan-lamlı eşadlı veya ters anlamlı ögeler sözlüğü, yabancı kelimeler sözlüğü, tarihsel sözlükler, kökenbilgisi sözlükleri, terim sözlükleri, argo sözlükleri, deyim ve atasözleri sözlükleri, anlatımbilim sözlükleri, sanatçı ve metin sözlükleri, galatât sözlükleri ve tersine sözlükler gibi türler, işlenen söz varlığının niteliğine göre adlandırılmıştır.⁵⁵ Bu yönüyle aslında değişkenlik gösteren bir yapıya sahiptir.

Osmanlı Dönemi Klasik Sözlük Metinleri

Osmanlı dönemi sözlük çalışmaları ise genellikle Farsça, Türkçe ve Arapça etrafında şekillenmiştir. Özellikle Farsça-Türkçe sözlük metinleri Osmanlı dönemi sözlükçülüğünün öne çıkan çalışmaları olarak görülmektedir. XV. yüzyıldan itibaren örneklerine rastladığımız bu mensur sözlüklerin büyük bir kısmı Farsça kelimelerin madde başı yapıldığı sözlüklerdir. Abdülhamid-i Sivâsî’nin **Lüccetü’l-Acem**, Mu-tahhar bin Ebi Tâlib’in **Miftahü’l-Edeb** adlı sözlükleri ile Lütfullah Halimî b. Ebu Yusuf’un **Lugat-ı Halimî**’si hariç, XV. yüzyılda yazılmış mensur Farsça-Türkçe sözlükler Farsça öğretimine katkı sağlamak amacıyla hazırlanan muhtasar sözlüklerdir. **Tuhfetü’l-Hâdiyye ve Minyetü’l-Mübtedî** gibi konu tasnifli bu muhtasar sözlükler Farsça kelimelerin ezberlenmesi maksadıyla hazırlanmıştır.⁵⁶

Lugat-ı Halimî, Farsça kelimelerin okunuşlarını ve anlamlarını ver-mesi, kelimeleri gramer yönüyle incelemesi ve örnek beyitler içermesi do-

⁵⁴ Aksan, a.g.e., s. 78.

⁵⁵ Aksan, a.g.e., s. 75-76.

⁵⁶ Öz, a.g.e., s. 76.

layısıyla XV. yüzyıl Farsça sözlükleri arasında ayrı bir öneme sahiptir. XV. ve XVI. Yüzyıllarda yazılmış olan **Miftahü'l-Luga**, **Dekâyiku'l-Hakâyık**, **Lugat-ı Nimetullah**, **Câmiu'l-Fürs** ve **Tuhfetü's-Seniyye** gibi hacimli sözlüklerde de örnek beyitlerin verildiği görülür. XV. ve XVI. yüzyıldaki sözlüklerin önemli bir kısmında Farsça gramer kuralları da işlenmiştir. **Lugat-ı Halimî**, **Vesiletü'l-Mekâsıd** ve **Tuhfetü's-Seniyye** gibi sözlüklerde Farsça gramer yanında aruz, edebî sanatlar, gezegenler, takvimler, burçlar ve benzeri konular hakkında ayrıca bilgiler vardır.⁵⁷

XVI. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren, sözlük sayısında sayıca artış olmakla beraber nitelik olarak bir gerilemenin olduğu görülür. Çoğu muhtasar olan bu sözlükler, istinsahı kolaylaştırmak ve kullanımı pratikleştirmek için neredeyse çalاکalem yazılmıştır. Ancak Hasan Şuurî'nin 1681'de tamamladığı **Lisânü'l-Acem**, Mütercim Asım'ın 1797'de tercüme yoluyla telif ettiği **Tıbyân-ı Nâfi'** der **Terceme-i Burhân-ı Kât'** ve Mehmed İzzet'in XIX. yüzyılın sonlarında tamamlayıp fakat neşredemediği **Kâmus-ı Fârisi** hem içerik hem de hacim açısından seçkin bir yere sahiptir.⁵⁸

XV. ve XVI. yüzyıllarda yazılmış mensur Farsça-Türkçe sözlükler genellikle şevâhıde dayalıdır. Esed-i Tûsî'nin **Lugat-ı Fürs**, Hinduşah Nahçivânî'nin **Sihâhü'l-Acem**, İsfahânî'nin **Mi'yâr-ı Cemâlî** adlı sözlükleri mensur Farsça-Türkçe sözlüklerin temel kaynaklarındandır. Mensur Farsça-Türkçe sözlüklerin yazımında, Farsça sözlükler dışında Arapça-Farsça sözlüklerden de yararlanılmıştır. Edib Natanazzî'nin **Düstûrü'l-Luga**, El-Meydânî'nin **Es-Sâmi fi'l-Esâmî** ve Zemahşerî'nin **Mukaddimetü'l-Edeb** adlı sözlükleri Farsça-Türkçe sözlüklerin yazımında istifade edilen temel kaynaklardır.⁵⁹

Mensur Farsça-Türkçe sözlükler iki esas üzere düzenlenmiştir. Anlamın esas alındığı sözlüklerde konu gruplarına göre bir sınıflama yapılırken, kelimeyi esas alan sözlüklerde ilk harf veya son harf sistemine göre alfabetik

57 Öz, a.g.e., s.76, 88.

58 Öz, a.g.e., s. 77.

59 Öz, a.g.e., s. 76.

bir sınıflama yapılmıştır. Konu tasnifli sözlüklerin ilki 1640'tan önce telif edilen **Tuhfetü'l-Hâdiyye**'dir. Diğerleri ise XVIII.-XIX. yüzyıllarda rüşdiye ve muallim mekteplerinde okutulan Farsça dersleri için hazırlanmıştır.⁶⁰

Bunların dışında yazar ve eser sözlüklerinin hazırlandığı da görülmektedir. 4 Gülistan ve 1 Bostan Sözlüğü, Abdurrahman-ı Câmî'nin **Baharistan** adlı eseri için hazırlan bir lügatçe, Abdülkadir El-Bağdâdî'nin hazırladığı **Lugat-ı Şehnâme, Tarih-i Vassaf** için biri Nazmizâde Hüseyin b. Ali'nin hazırladığı **Lugat-ı Tarih-i Vassaf**; diğeri Mirzazâde Ahmed Neylî'nin hazırladığı **Mâla Büdde minhü li'l Edib mine'l-Meşhur ve'l-Garîb**, Nâdirşâh Afşar'ın tarihini içeren **Tarih-i Nâdiri** adlı Farsça eser için hazırlanan **Lugat-ı Tarih-i Nâdirî**, Veysî'nin **Dürretü't-Tâc fî Sîreti Sâhibi'l- Mirâc** adlı eseri için hazırlanan müellifi meçhul **Siyer-i Veysî Lugatı** bu tarz çalışmalardandır.⁶¹

Eğitim öğretim maksadıyla hazırlanan Farsça-Türkçe sözlükler arasında **Miftahu'l-Edeb, Minyetü'l-Mübtedî, Sihâhu'l-Acemiyye, Miftahu'l-Luga, Müşkilât-ı Şehnâme, Vesiletü'l-Mekâsıd, Şâmilü'l-Luga** gibi bazı sözlükler öne çıkmaktadır. Pratik bir gaye için hazırlanan bu tarz sözlüklerde ayrıca gramer kurallarının işlendiği kısa bölümler yer alır.⁶²

Osmanlı dönemi Farsça-Türkçe mensur sözlükler arasında alan sözlükleri de bulunmaktadır. Tıp alanında Derviş Siyahî Larendevî'nin **Lugat-ı Müşkilât-ı Eczâ**, Hezarfen Hüseyin Çelebi'nin **Lisânü'l-Etubbâ**, Mustafa Üsküdarî'nin **Müretteb Müfredat-ı Siyahi**, Nuh b. Abdülmennân'ın **Terceme-i Kâmusü'l-Etubbâ ve Nâmusü'l-Elibbâ** ve Mehmed b. Ahmed b. İbrahim-i Edirnevî'nin aynı adlı çalışmaları;⁶³ tarihçi Ahmed Câvid tarafından yazılan ve yalnızca noktasız harflerin madde başı yapıldığı **Lugat-ı bî-Cevher**;⁶⁴ deyimleri içeren Riyazi Mehmed'in **Düstûrü'l-Amel**, Mîrek Muhammed Nakşibendî'nin

⁶⁰ Öz, a.g.e., s. 79-81.

⁶¹ Öz, a.g.e., s.90-92.

⁶² Öz, a.g.e., s.89.

⁶³ Öz, a.g.e., 92-93.

⁶⁴ Öz, a.g.e., s.95.

Nevâdirü’l-Emsâl, Hüsâmi’nin **Tuhfetü’l- Emsâl**, Şu‘ûrî’nin **Müntehâb-ı Ferheng-i Şuûrî**, ve Muhammed Necib’in **Lugat-ı Tedkîkât-ı Fûrsiyye-yi Necib** isimli eserleri alan sözlükleri arasında değerlendirilebilir.⁶⁵

Osmanlı dönemi Farsça merkezli sözlükler arasında Türkçe kelimelerin madde başı yapıldığı ve karşılıklarının Farsça olarak verildiği Türkçe-Farsça sözlük sayısı 9’dur. İbrahim Miskin’in 1664 tarihli Türkçe-Farsça sözlüğü ile Mehmed İzzet’in 1908 tarihli **İnkişâf-ı Kâmus-ı Fârisi /Fihrist-i Kâmus-ı Fârisi** adlı eserleri yazma haldedir.⁶⁶

Osmanlı dönemi yazma Farsça-Türkçe sözlüklerin büyük çoğunluğu iki ayrı bölümde tasnif edilmiştir. **Minyetü’l-Mübtedî**, **Tuhfetü’l-Hadiyye**, **Sihâhü’l-Acem**, **Vesiletü’l-Mekâsıd** gibi bazı sözlüklerde Farsça fiiller önce, isimler sonra; **Miftâhü’l-Me‘ânî**, **Sihâhü’l-Acemiyye** ve **Şâmilü’l-Luga** gibi sözlüklerde ise isimler önce, fiiller sonra düzenlenmiştir.⁶⁷

Osmanlı döneminde yazılan mensur sözlükler sayıca farklılık göstermekle beraber esas olarak aşağıdaki sözlükler Osmanlı dönemi sözlük çalışmalarını yansıtır niteliktedir.

Ahterî-i Kebîr; 1496 yılında Afyon’da doğan Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Ahterî tarafından yazılan Arapça-Türkçe bir sözlüktür.⁶⁸ Eser, 1545 yılında telif edilmiştir.Yaklaşık 40.000 kelimeyi içeren sözlüğün çok sayıda baskısı bulunmaktadır. Eserin ilk baskısı 27 Nisan 1827 yılında Matbaa-i Âmire’de 709 sayfa olarak yapılmıştır. Türkiye dışında Kırım, İran ve Hindistan’da da basılan eserin günümüze kadar 27 baskısı yapılmıştır. Eserin başında Allah’a hamd ve benzeri ifadelerden sonra müellifin ismi yer almaktadır. Ardından kelimenin ilk harfi ve ikinci harfinden sonra alfabe sırasına göre üçüncü harfinin esas alındığı sözlük bölümü yer alır.⁶⁹

⁶⁵ Öz, a.g.e., s. 97.

⁶⁶ Öz, a.g.e., s. 83.

⁶⁷ Öz, a.g.e., s.88.

⁶⁸ Mehmet Saadettin Aygen, **Afyonkarahisarlı Alim ve Lugatçı Muslihiddin Mustafa Bin Şemseddin Karahisarî Ahterî**, Türkeli Matbaası, Afyon 1985.

⁶⁹ Aziz Gökçe, **Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri**, Kebikeç Yayınları , Ankara 1998, s. 8.

Burhan-ı Kâti Tercümesi; Tebrizli Hüseyin B. Halefi'nin 1652 yılında yazdığı **Burhan-ı Kâti** isimli sözlüğün Türkçe tercümesidir. Mütercim Asım, eseri **Tıbyan-ı Nafi der Tercüme-i Burhan-ı Kâti** adıyla Türkçe'ye çevirmiştir. Mütercim Asım çeviriyi yaparken, bilgileri başka kaynaklardan denetlemiş ve yeni bilgiler eklemiştir; ayrıca Farsça sözcüklere öztürkçe karşılıklar koymaya çalışmıştır. Yazı dilinde bulunmayan karşılıklar içinse, Antep halk ağzından seçtiği sözcükleri yazmıştır

Cinânü'l-Cinâs, Akhisarlı Muhyiddin Münşî tarafından 1584'te hazırlanmıştır. Eser, **Ravzatü'l-Cinâs** olarak da bilinir. Farsçadaki cinaslı sözleri açıklayan bir sözlüktür.

Defter-i Galatât, Ali Seydi tarafından kaleme alınmıştır. Eserin Mukaddime bölümünde konuşma dili ile üslup arasındaki farklar üzerinde duran müellif, dilde değişime uğramış veya bozulmuş kelimelerin bulunabileceğini, yazarların bunların asıllarını bilmek kaydıyla kullanabileceğini söyler. Mukaddimeden sonra kısaltmaların yer aldığı *İşarât-ı Mahsusa* isimli kısa bir bölüm, ardından da sözlük kısmı gelir. Sözlükte madde başı yapılan kelimeler hareketli olarak verilmiş, kelimenin anlamı ve varsa eş anlamı karşısına yazılmıştır.⁷⁰

Ermeniceden Türkçeye Mükemmel Lugat, Bedros Keresteciyan tarafından yazılmıştır. Bu çalışma, Türk dilleriyle ilgili ikinci etimolojik çalışmadır. Karşılaştırmalı ilk **etimolojik sözlük** ise **Hermann Vambéry**'nin, 1978 yılında yayımlanan, **Türk-Tatar Dillerinin Etimolojik Sözlüğü**'dür.

Keresteciyan'ın sözlüğü esas olarak **Türkçedeki** yabancı öğeler, daha çok da Yunanca alıntılar üzerinde durmaktadır. Bu sözlükte kimi Türkçe sözcüklerin Yunanca ya da Ermeniceye bağlanmaya çalışıldığı da görülmektedir. Yalnızca tarihsel değeri olan bu sözlük, ilk olarak 1971'de tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Son zamanlarda Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasımı yapılmıştır.

70 Gökçe, a.g.e., s.10., Ali Seydi **Defter-i Galatât**, Dersaadet 1324, s.3-9.

Eser-i Şevket, Mehmed Şevket Es-Seyyid tarafından kaleme alınmıştır. Osmanlı sahasında yazılmış ilk sözlüklerdendir. Eserin başında Rumeli Kazaskeri Abdülkadir b. Muhammed ve Şehzâde Mehmed Esad El-Hüseynî En-Nakib’in takrizleri vardır. Sözlük 29 bab üzerine yazılmıştır. Üçlü kökler, ilk ve son harflerine göre sıralanmıştır.

Et-Tuhfetü’s-Seniyye ilâ Hazreti’l-Haseniyye, Amasyalı Deşîşi Mehmet Efendi tarafından yazılmıştır. 1580’de Mısır Beylerbeyi Hasan Paşa adına kaleme alınmıştır.

Galatât, Sırrı Paşa tarafından yazılmıştır. Aslen Girit’te doğan Sırrı Paşa, mutasarrıflık ve valilik görevlerinde bulunmuş bir Osmanlı memurudur. 1313’te İstanbul’da vefat etmiştir. **Sırr-ı Kur’an**, **Ahsenü’l-Kasas**, **Sırr-ı Furkan**, **Sırr-ı İnsan**, **Sırr-ı Tenzîl**, **Nakdü’l-Kelâm fî Akâidü’l-İslâm**, **Mektubât-ı Sırrı Paşa**, **Numûne-i Adalet**, **Galatât** eserlerinden bazılarıdır. Galatât, İbn-i Kemal’in Galatât risâlesine bazı ilaveler yoluyla oluşturulmuştur. Eserde Vezir Münif Paşanın muhakemeli bir takrizî mevcuttur.⁷¹ H. 1299 yılında yazılan eserin ikinci baskısı 1301’de İstanbul’da yapılmıştır. Eserin künye bilgilerinin yer aldığı sayfada bir dörtlük bulunmaktadır: “*Nâmını andıran ancak eseridir kişinin / Eser-i hayrı olan kimsenin ölmez nâmı / Nâmını andıracak bir eseri olmayanın / Kurur asl-ı şecer-i izzeti, olmaz nâmı.*”⁷² Toplam 63 sayfadan oluşan eserde 194 kelime yer almaktadır. Kelimeler alfabetik bir düzen içinde verilmemiştir.⁷³ Mukaddime bölümünde eserin Kastamonu’da yazıldığı belirtilmektedir. Kelimeler üç bölümde düzenlenmiştir. Birinci bölüm “*mutlak veya mukayyed olarak istimâli tecvîz edilen elfâz*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, kelimelerin hangi şartlar altında kullanılacağı belirtilmektedir. İkinci bölüm “*ehl-i beyandan hiçbirisi tecvîz etmediği halde musannifin arasında istimâli şâyî*’ olan elfâz” şeklindedir. Bu bölüm, yanlış olduğu noktasında âlimlerin tereddüt etmediği halde yazarlarca kulla-

⁷¹ Zuhal Kültürel, **Galatât Sözlükleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s.7.

⁷² Kültürel, a.g.e.s.1

⁷³ Kültürel, a.g.e., s9.

nılan yaygın kelimeleri ihtiva eder. Son bölüm ise “*istimâli asla câiz olmayan elfaz*” başlığındadır. Bu bölümde kullanımı hiçbir şekilde uygun görülmeyen sözcükler yer almaktadır.

Hilyetü’l-Lisân ve Hulbetü’l-Beyân, Farça, Türkçe ve Moğolca kelimeleri ihtiva eden eser, Cemalettin İbn-i Mühenna tarafından Arapça olarak kaleme alınmıştır. Eser ilk defa 1900’de Melioransky tarafından neşredilmiştir. 1919 yılında ise Kilisli Rıfat Bilge eser üzerinde çalışma yapmıştır. Eserin sözlük kısmında yer alan kelimeler;Allah’ın sıfatları, yaratıklar, insan vücudu ve organları, insanın vasıfları, akrabalık, kadınlar, kadın giysileri, çeşitli meslekler, hastalıklar ve ilaçları, içecek ve yiyecekler, elbiseler, renkler, hayvanlar, silahlar ve savaş aletleri, vahşi hayvanlar, böcekler, madenler, su ile ilgili kelimeler, bitkiler ve burçlar gibi çeşitli başlıklarda tasnif edilmiştir.⁷⁴

Istilahât-ı Edebiyye, Muallim Nâci tarafından yazılmıştır. Edebiyat terimlerini ihtiva eden lugattır. İlk baskısı 1890 yılında 283 sayfa olarak yapılmıştır. Son zamanlarda yeni harflere aktarılarak yayımlanmıştır.

İlaveli Münteahabat-ı Lugat-ı Osmaniye, James W. Redhouse tarafından hazırlanmıştır. Sözlükte genellikle Arapça-Farsça kelimelere yer verilmiştir. Türkçe kelimeler sayıca azdır. Sözlük elifba sırasına göre düzenlenmiştir. Her sayfada iki sütun her sütunda 20-23 kelime vardır. Sözlüğün sonunda bir dizin bulunmaktadır.⁷⁵

Kâmus-ı Arabî, Şemseddin Sami tarafından hazırlanan Arapçadan Türkçeye bir sözlüktür. Başlangıçta iki büyük cilt olarak ve 2000 sayfayı aşacak bir hacme ulaşması beklenen ve alfabetik olarak düzenlenen sözlüğün yalnızca cim harfine kadar olan 500 sayfalık bölümü tamamlanmıştır. Bu 480 sayfalık kısım 1895’te yayınlanmıştır.

⁷⁴ Abdul Gaffar, **Mirkâtü’l-Luga**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1983, s. 7-8

⁷⁵ Gökçe, a.g.e. S. 17.

Kâmûsü'l-Âlâm, Şemseddin Sami'nin ansiklopedik bir sözlüğüdür. Eser, tarihi ve coğrafi yerler, eserler, kişiler hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Altı ciltlik bu eser, Bouillet'in **Dictionnaire Universel D'histoire et de Geographie** adlı eseri örnek alınarak hazırlanmıştır. Eksik kalan bazı maddelerin tamamlanması ve bazı yanlışlıkların düzeltilmesi amacıyla daha sonra bir ek yayınlanacağı duyurulmuşsa da bu ek basılmamıştır.⁷⁶

Şemseddin Sâmî, Batının linguistik (dilbilimi) ve filoloji metotlarını çok iyi bilen bir dil bilgini sıfatıyla hazırladığı ansiklopedi ve sözlüklerle Türk kültürüne büyük hizmetler vermiştir. Ömrünün 12 yılını vererek meydana getirdiği 6 ciltlik *Kâmûsü'l-A'lâm* (1883-1900), Doğu ve Batı'ya âit tarih, coğrafya ve meşhur kişilerin isimlerini ihtiva eden büyük bir ansiklopedik sözlüktür. Bu sahada ilk defa meydana getirilen ve devrinde çok ilgi uyandırmış olan bu ansiklopedinin bir kısmının Tatarcaya da tercüme edildiği ve Tataristan Özerk Cumhuriyetine bağlı Kazan Devlet Üniversitesinde bir nüshasının bulunduğu belirtilmektedir.⁷⁷

Kamus-ı Fransevî (Fransızcadan Türkçeye Lugat-Dictionnaire Français-Turc)

Şemseddin Sâmî Bey; bilhassa Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya çevirdiği büyük ve değerli kâmuslarıyla Türk-Fransız kültür münâsebetleri için zamânının en faydalı eserlerini hazırlamıştır. Kâmus-ı Fransevî, Şemseddin Sami'nin sözlükçülük çalışmalarını başlatan ilk eser olarak bilinir. Şemseddin Sami, Kâmus-ı Fransevî'yi tamamladıktan sonra kendisine Sultan Abdülhamit tarafından “ülâ sınıf-ı sânisî” rütbesi ve “îftihar madalyası” verilmiştir. Sözlüğün bir yıl kadar kısa bir sürede hazırlanmasından mütevellid terimler ve deyimler açısından birtakım eksiklik ve yanlışlıkların olması nedeniyle Şemseddin Sami ikinci baskı için eseri adeta yeniden yazmıştır. Eserin ilk baskısı 1882 yılında Mihran Matbaasında yapılmıştır.

⁷⁶ Ömer Faruk Akün, “Şemseddin Sami Şams Al-Din Sami”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C.XI., İstanbul 1993, s.417-418.

⁷⁷ Paşa Yavuzarslan, Türk Sözlükçülüğün Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sami'nin Kâmus-ı Türkî'si”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 44/2, Ankara 2004, s. 185-202.

Kamus-ı Fransevî (Türkçeden Fransızcaya Lugut-Dictionnaire Turc- Français), Şemseddin Sami'nin Türkçeden Fransızcaya lugatıdır. Şemseddin Sami, bu lugatın Türkçenin tam bir sözlüğü olduğunu belirtir. Kamus-ı Türkî'nin İfade-i Meram bölümünde bu lugatle ilgili olarak müellif şunları söyler : *Lisanımıza mahsus olarak elsine-yi muhtelifeye mütercem ne kadar lugat kitapları var ise cümlesine müracaat olunduğu halde içlerinde lisanımızın hâl-i hazırına ve ihtiyac-ı hakikisine en ziyade muvafık ve bi-hakkın Türkçenin lugat kitabı denmeye şayan bundan on yedi sene evvel Türkçeden Fransızcaya olarak acizane tertib ettiğim lugat kitabını bulduğumu da makam-ı tefekkürde olmayarak itirafa mecburum.*"⁷⁸ Bu sözlük Şemseddin Sami'nin ölümünden sonra Dikran Kelekyan tarafından 1911 yılında yayımlanmıştır. Madde başları Arap harfli Türkçe olan sözlüğün her sayfasında iki sütun vardır. Bazı kelimeler ise resimlerle birlikte açıklanmıştır.

Kâmûs-ı Osmanî, Mehmed Salahî tarafından 1897 yılında kaleme alınmıştır. *Kâmûs-ı Osmânî*, Türkçede kullanılan Arabî, Farisî, ecnebî söz varlığının hepsini içermekte olup hareke esasına göre (*üstün, kesre, ötre*) düzenlenmiştir. Aranan kelimenin hareketleri doğru olarak bilinmediği takdirde, kelimeyi bu sözlükte bulmanın imkânı olmadığı için Osmanlıca sözlük tekniği açısından oldukça eksiktir.

Kâmûs-ı Rumî, Rumcadan Türkçeye lugattır. Yuvanaki Panayotides tarafından hazırlanmıştır.2060 sayfadır. İki cilt olarak 1897-1898 tarihinde basılmıştır. Sözlüğün kapak sayfasının altında şu açıklama yer almaktadır : *"Yuvanaki Panayotides Efendi tarafından tertib ve tahrir edilmiş elsine-i şarkıyyeye vukuf-ı tâmmıla be-nâm olan meşâhir-i erbâb-ı ulûm ve dânişin muâvenet-i mahsusalarına mazhar olduktan sonra tab ve temsil kılınmıştır."* Alfabe sırasının esas alındığı sözlükte madde başları Rumca, açıklamalar Türkçe olarak yapılmıştır. Sözlüğün her sayfasında iki sütun her sütunda yaklaşık 10-12 kadar kelime bulunmaktadır.⁷⁹

⁷⁸ Gökçe, a.g.e., s.18.

⁷⁹ Gökçe, a.g.e., s. 22.

Kâmus Tercümesi, Mütercim Asım tarafından hazırlanmıştır. Mütercim Ahmed Asım 1755 yılında Antep’te doğmuştur. 1790 yılında İstanbul’a gelen Mütercim Âsım, Hüseyin b. Halef Tebrizî’nin **Burhan-ı Kâtı** adlı sözlüğünü 1797 yılında Türkçeye çevirmiş ve III. Selim’e sunmuştur. Ardından müderrislik yapmış ve 1807 yılında da vakanivüslüğe atanmıştır. 1810’da beş yıllık çalışmayla Kâmus Tercümesini bitiren Mütercim Âsım, önce Süleymaniye müderrisliğine yükseltilmiş, ardından 1813 yılında Selanik kadılığına atanmıştır. Mütercim Âsım 1819 yılında Üsküdar’da vefat etmiştir. Müellifin **Burhân-ı Kâtı** ve Kâmus tercümeleri dışında **Siyer-i Nebi** ve iki ciltlik **Osmanlı Tarihi** adlı eserleri önemlidir.⁸⁰

Eserin aslı Firuzâbâdî’nin **El-Kâmusu’l-Basit fi Tercemeti’l-Kâmusu’l-Muhît** adını taşır. 1410 yılında Arapça olarak yazılan eserde 60.000 madde başı kelime vardır. Kelimeler, son harf sistemine göre düzenlenmiştir. Eserin ilk Türkçe tercümesi Merkezzâde Ahmed Efendi tarafından XVI. yüzyılda El-Bâbus adıyla yapılmıştır.⁸¹ Eser Mütercim Ahmet Asım tarafından 1810 yılında Türkçeye çevrilmiş ve II. Mahmut’a sunulmuştur. İlk baskısı 1887 yılında dört cilt olarak yapılan eserin her bir cildi 1300 sayfadan oluşmaktadır. Mütercim Âsım, Firuzâbâdî’nin sözlüğünü aynen çevirmemiş, kendi yorum ve düzeltmelerini sözlüğe eklemiştir. Kâmus Tercümesi aynı zamanda ansiklopedik bir sözlüktür.

Kâmus-ı Türkî, Şemseddin Sâmî’nin meşhur sözlüğüdür. 1 Haziran 1850 tarihinde Yanya’da doğan Şemseddin Sami, küçük yaşta anne ve babasını kaybetmiş ve ağabeyi Abdül Bey’in himayeleriyle büyümüştür. İlkokulu bitirdikten sonra orta öğrenimini Rum lisesinde gören Şemseddin Sami, bu lisede yedi yıl okumuş Yunanca, Fransızca ve İtalyancayı öğrenmiştir. Lise öğrenimi esnasında medreseye de devam eden Şemseddin Sami, Arapça ve Farsçayı bu medreselerde tahsil etmiştir. 1872 yılında kardeşi Naim Fraşeri ile birlikte İstanbul’a gelmiş ve Matbuat Kaleminde çalışmaya başlamıştır. Türk

⁸⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, Bizim Büro Yayınları, C.I, Ankara 2000, s. 375-377.

⁸¹ Gaffar, a.g.e., s. 16.

yazın ve basın hayatında çok sayıda ilke imza atan Şemseddin Sami'nin en önemli eseri hiç Şüphesiz Kâmus-ı Türkî'dir. Müellif Kâmus-ı Türkî'yi Türkçe ile ilgili düşüncelerine uygun olarak hazırlamıştır. Eserin önsöz kısmında Batı Türkçesinin gelişimini anlatan ve lugatın düzeniyle ilgili bilgiler veren müellif, İfade-i Meram başlığı altında dili ayakta tutan unsurun edebiyat olduğunu; bir dili edebî dili haline getirmek için ise bir lugat ve dilbilgisi kitabının tertib edilmesinin gerekliliğini vurgular ve bu alandaki kitaplara duyulan ihtiyacı ifade eder. Müellif yine bu bölümde Batı ve Doğu Türkçesi arasındaki ilişkiyi anlattıktan sonra lugatte yer alan kelimelerin hangi esas üzere konumlandırılacağı ve hangi tür Arapça-Farsça kelimelerin lugate alınacağı üzerinde durur. Şemseddin Sami'ye göre bir lugatte o dilin kullanılan bütün kelimeleri yer almalıdır. Kelimenin yabancı asıllı olmasından ziyade, günlük kullanımda yer bulmasını o kelimenin lugate girmesi için yeterli sebep olarak görür. Şemseddin Sami'ye göre kelimenin menşei değil, kullanımı esastır. Sınırlı da olsa müellif eserini buna uygun olarak hazırlamıştır. Türkçe kelimelerin herkesin bildiği gerekçesiyle lugatlara alınmamasını eleştiren yazar, yabancı kökenli kelimelerin lugatlara konulmamasına da karşıdır. Şemseddin Sami'ye göre lugatte yer alan kelimeler, hem bütün Türkçe kelimeleri hem kullanımda olan yabancı kökenli kelimeleri ihtiva etmelidir. Eserine Kâmus-i Türkî adını vermesini ise şöyle açıklar : *“Bizce müsta'mel lugat-ı Arabiyye ve Farisiyyeyi câmi' olduğu halde bu kitabın Kâmus-ı Türkî namıyla tesmiyesine belki itiraz edenler bulunur; lâkin dilimiz lisân-ı Türkîdir, bu lisana mahsus lugat kitabına dahi başka isim düşünmek abestir. Lisanımızda müstamel kelimelerin cümlesi de herhangi bir lisandan me'hûz olursa olsun hakikaten müstamel ve mâlum olmak şartıyla Türkçeden ma'duddur.”*

Lehçetü'l-Lugat yalnızca Türkçe kelimeleri, Lehçe-i Osmani Türkçe ve Arapça-Farsça kelimeleri ayrı ayrı tertip etmesi, Lugat-ı Naci ve Kamus-ı Osmani ise yalnızca Arapça-Farsça kelimeleri ihtiva etmesi bakımında Kamus-ı Türkî'den ayrılır. Şemseddin Sami Türkçenin bütün kelimelerini içine alan bir lugat tertip etmiştir. Bu yüzden kendisinden sonra yazılan lugatlar-

de hep Kamus-ı Türkî esas alınmıştır. Kamus-ı Türkî'nin yazımında özellikle Redhouse Lugatı ve Lehçe-i Osmani'den faydalanılmıştır.

Kâmûs-ı Türkî'ye eski ve yeni yazarlar tarafından kullanılan Türkçe asıllı kelimeler başta olmak üzere kullanımdan düşmüş olup bazı türevleri hâlen kullanılan sözler alınmıştır. Bunun yanı sıra yeniden canlandırılmasının gerekli olduğu sebebiyle bazı arkaik biçimler de sözlüğe alınmış ve “ihya edilmesi elzemdir” diye ayrıca belirtilmiştir.

Türk diline Arapça, Farsça ve Batı dillerinden girmiş kelimeler ve kullanımda olan söz ve terimlerin hepsinin alınmasına *Kâmûs-ı Türkî*'de dikkat edilmiştir.

Her kelimenin ne gibi tabirâta kullanıldığı ve kullanımlarının gerekliliği veya gereksizliği belirtilmiş olup; her sözün çeşitli anlamları özel işaretlerle ayrılmış ve gerektiğinde örneklerle açıklanmıştır.

Arapçada hiç duyulmamış veya yaygın olmayan bâbdan çekimi yapılan kelimeler, Osmanlı Türkçesindeki kullanımlarıyla tespit edilip bu sözlükte verilmeye çalışılmıştır.

Şemseddin Sâmî, sözlüklerde kelimelerin alfabetik sıralanışının gerekliliğine değinir ve sözlüklerin çoğunda hurûf-ı hecâ sistemine lâyıkıyla uyulmadığını söyler. Kelimelerin, ilk harflerinin harekesine göre sıralanıp, meselâ hemze-i meftûha ile başlayanların ayrı ve hemze-i meksûre ile başlayanların ayrı dizilmesini eleştirir. Bunun gibi kâf-ı Fârsînin kâf-ı Arabîden ayrıldığını; oysa harekelerin Osmanlı imlâsında yazılmadığı gibi, kâfın çeşitli telâffuzlarının da her vakit işaretle ayrılmadığını ifade eden Şemseddin Samî, insanın manasını bilmediği bir kelimenin doğal olarak harekelerini de bilemeyeceğinden kelimeyi nerede arayacağını şaşırıp, sözlükten istifade edemeyeceğini vurgular.

Şemseddin Samî, *Kâmûs-ı Türkî*'de kelimelerin doğru okunabilmesi için belirli işaretler kullanmış ve böylece Türkçe kelimelerdeki fonetik

problemleri bir derece olsun halletmiştir.

Kâmûs-ı Türkî'de kelimelerin hangi dile ait oldukları belirtildiği gibi kelimenin hangi kökten türediği de belirtilmiştir.

Kâmûs-ı Türkî'de kelimelerin anlamları 1. anlam ve 2. anlam şeklinde rakamlarla sıralandığı gibi yakın anlamda kullanılanların arasına virgül, anlamları açıklamak üzere verilen örnek cümleler ise iki nokta ile ayrılmıştır. Madde başlarında gerekli noktalama işaretleri kullanılmıştır.

Şemseddin Sami, sözlüğünün eserinin başlangıç kısmına bir de Kâmûs-ı Türkî'de kullanılan işaretlerin ve kısaltmaların ne anlama geldiğini ifade eden bir tablo koymuştur.⁸²

Kitab-ı Müntehabat-ı Lugat-ı Osmaniye: Agop Dilaçar sözlüğün Halil isimli bir şahsa ait olduğunu söyler.⁸³ Abdullah Bağdemir ise yazarın ifadesinden hareketle eserin Redhouse'a ait olduğunu belirtmektedir.⁸⁴

Lehçetü'l-Lugat adlı sözlük, Şeyhülislâm Esat Efendi (1685-1753) tarafından yazılmıştır. I. Mahmud devri şeyhülislamlarından olan Esat Efendi, Şeyhülislâm Ebu İshak İsmail Efendinin oğludur. İyi bir eğitim gören Esat Efendinin eserleri arasında müzik tarihimizdeki bestecilerin ilk biyografisi olan **Atrabü'l-Âsâr fî Tezkireti Urefâ'i'l-Edvâr**, Lehçetü'l-Lugat'ın muhtasarı olan **Behçetü'l-Lugat**, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa adına yazılan **Bülbülnâme**, **Divan**, **Fetvalar**, Damat İbrahim Paşaya sunulan **Gülzâr-ı İbrahim**, **İtbâku'l-Etbâk**, I. Mahmut'a ithaf edilen **Risâletü'n-Nasriyye**, **Tefsir-i Ayetü'l-Kürsî**, **Tefsîr-i Sure-i Yasin** öne çıkanlardan bazılarıdır.⁸⁵

Lehçetü'l-Lugat, Türkçe kelimelerin madde başı yapıldığı bir sözlüktür. Eser, 1725-1732 yıllarında yazılmış ve I. Mahmut'a sunulmuştur. Eserin basımı

⁸² Paşa Yavuzarslan, a.g.m. s. 185-202.

⁸³ Gökçe, a.g.e., s. 32.

⁸⁴ Abdullah Bağdemir, **Müzekki'n-Nüfus (Giriş-Metin-Sözlük)** A.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997, s. XVIII.

⁸⁵ Latif Beyreli, **Lehçetü'l-Lugat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988, s. VIII.

1810 tarihinde yapılır. Müellif yaygınlaşmış ve dile yerleşmiş Arapça –Farsça kökenli kelimeleri Türkçe kabul eder. Sözlükte 3661 madde başı kelime vardır.

Lehçe-i Osmanî, isimli lugatın müellifi Ahmed Vefik Paşa’dır. Ahmed Vefik Paşa 3 Temmuz 1823’te İstanbul’da doğmuştur. Babası Paris maslahatgüzarı Mehmed Muhittin Efendi, dedesi ise Divân-ı Hümâyün mütercimlerinden aslen Bulgaristanlı olduğu için Bulgarzâde lakabıyla maruf Yahya Naci Efendidir. Ahmed Vefik Paşa, eğitim hayatı boyunca Fransızca, Latince, Grekçe, İngilizce, Farsça ve İtalyanca öğrenmiş, babasının görevi dolayısıyla 1834’te Paris’e gitmiş ve 1837 yılında Paris’ten döndükten sonra Tercüme Odasında çalışmaya başlamıştır. 1859’da Paris büyükelçisi olan Ahmet Vefik Paşa, 1861’de İstanbul’a dönerek Fuat Paşa kabinesinde Evkâf-ı Hümâyün nazırı olarak görev yapmıştır. Aynı yıl Darülfünûn’da Hikmet-i Tarih hocası olarak görev almış, 1878’de ise Meclis-i Mebusan başkanı olmuştur. Edirne valiliği ve ardından Meclis-i Âyan azalığı; 1879’da ise Bursa valiliği yapmış ve 30 Kasım 1882’de Sait Paşa yerine Başvekilliğe getirilmiştir. 2 Nisan 1891’de Rumelihisarı’nda ölmüştür.

Eserleri arasında Osmanlı’nın ilk resmî salnâmesi olan **Sal-nâme**, Darülfünûn’daki ders notlarından oluşan 44 sayfalık **Hikmet-i Tarih**, Ebulgazi Bahadır Han’ın Şecere-i Türki adlı eserinin tercümesi, Rüştüyeler için ders kitabı olarak hazırlanan **Fezleke-i Tarih-i Osmani**, Türk atasözlerini muhtevisi **Türkî Durûb-ı Emsal**, Molier’den çeşitli çeviri ve uyarlamalar sayılabilir.

Ahmet Vefik Paşanın en önemli eseri hiç kuşkusuz **Lehçe-i Osmânî**’dir. Lugat 1876 yılında toplam 1297 sayfa olarak basılmıştır. Ahmed Vefik Paşa 1873 yılında Şûrâ-yı Devlet azalığından azledilince üç yıllık mazuliyeti döneminde bu eseri hazırlamıştır. İki cüz halinde düzenlenen sözlüğün birinci cüzü Arapça-Farsça olmayan kelimeleri içermektedir.(Aslı Arabî ve Fârisî olmayan kelimâtı ve müvelledâtı) İkinci cüzü ise Arapça ve Farsça olan “elfâz-ı Osmaniye”yi içermektedir. (Aslı Arabî ve Fârisî olan elfâz-ı Osmaniyeyi hâvi) İkinci cüz 1890 yılında ikinci baskıda eklenmiştir. Sözlükte çok sayıda deyim, atasözü ve halk deyişleri yer almaktadır.

Döneminde lugatın en çok eleştirilen yönü bugün en çok takdir edilen tarafı olmuştur. Dönemin aydınları anlamı herkesçe bilinen Türkçe sözcüklerin lugatlerde yer almasını gereksiz bir uğraş olarak nitelendirmişlerdir.⁸⁶ Lugatın Mukaddime bölümünde Türk dilinin tarihinden ve tarihî şivelerinden bahseden Ahmed Vefik Paşa, Osmanlı lisanının Türkmen lisanından neşet ettiğini söylemiştir.

Lisan-ı Osmanide Müstamel Lugat-ı Ecnebiye, Ali Seydi tarafından kaleme alınmıştır. Eser, H. 1327’de yayımlanmıştır. Türkçede kullanılan Batı kaynaklı kelimeler hakkında yazılmış en hacimli lugattır.⁸⁷

Lisanü’l-Acem / Ferheng-i Şuurî, Hasan Şuurî tarafından yazılmıştır. Müteferrika’nın bastığı son kitaptır. Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Sonraki baskılarında düzeni değiştirilmiş ve içindeki deyimler biraraya getirilmiştir.⁸⁸ 2 cilt olarak 1742’de basılan eser 451 yapraktan oluşmaktadır. Her sayfada 33 satır yer almaktadır.

Lugat-ı Cûdî: Lugatın müellifi İbrahim Cûdi Efendi 20 Temmuz 1863 yılında Trabzon’da doğmuştur. Babası Hacı Mehmet Efendi’dir. İyi bir eğitim gören Cûdi Efendi, Trabzon’un çeşitli kuruluşlarında öğretmenlik ve yöneticilik yapmıştır. Ali Naki Efendi’nin açmış olduğu Mekteb-i Hamidiye’de, İranlılar için açılan “Mekteb-i Nasiri”de, Fransızlar’a ait “Firenkler Mektebinde, Rum ve Ermeni mektepleri ile, Askeri Rüştüye’de ve kısa vadeli mesleki okullarda yöneticilik yapmış, Türkçe, Farsça, Arapça, Tarih, Kıraat dersleri okumuştur. İstanbul Ermeni Patriklerinden Harakin Haçaturyan, Cûdi Efendi’nin öğrencilerindendir. Cûdi Efendi, Ticaret Mahkemesi azalığı, Efrad-ı Cedide ve Posta Kumandanları Mektebinde Türkçe öğretmenliği, maarif meclisi azalığı, Trabzon Vilâyet Gazetesi’nde bir yıl süre ile baş yazarlık yapmıştır. Cûdi Efendi Kız Numune Mektebi’nde bir süre öğretmenlik ve müdürlük görevinde de bulunmuştur. Cûdi Efendi’nin en önemli görevi 1 Teşrin 1326(1910) da

⁸⁶ Gökçe, a.g.e., s. 35.

⁸⁷ Uzun, a.g.m., s.444.

⁸⁸ Gökçe, a.g.e., s.12.

birincilikle imtihanını kazandığı Trabzon Sultanisi Arapça öğretmenliğidir. Trabzon’un işgali sırasında Ankara’ya göç eden Cûdi Efendi, burada Sultani müdürlüğüne ek olarak (Kız Muallim Mektebi) “Ulum-i Diniye” dersi öğretmenliği yapmıştır. Cûdi Efendi’nin göç sırasında, kısa süre Ünye’de de öğretmenliği vardır.

Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî, Buharalı Şeyh Süleyman Efendi tarafından yazılmıştır. Süleyman Efendi, 1847’de İstanbul’a gelerek Özbekler Tekkesi’ne şeyh olmuştur. Şeyh Süleyman Efendi, Nakşibendi tarikatına mensup bir dervıştır. Hayatı hakkındaki bilgilerimiz sınırlı olmakla beraber kendisinin 1821/1822 tarihinde Orta Asya’da doğduğunu, 1847 tarihinde Orta Asya şehbenderi olarak İstanbul’a geldiğini ve İstanbul’da Üsküdar / Sultantepe mevkiindeki Özbekler tekkesine postnişin olduğunu biliyoruz. Fakat bazı araştırmacılar Süleyman Efendinin aslında Sultanahmet Mahmut Paşa yokuşunda Sokollu Camii yakınlarındaki Buhara tekkesinin şeyhi olduğunu ileri sürmüştür. İddiaya göre Türkiye dışındaki Türklerle bağlantısı olan Özbekler tekkesinin uluslar arası ve üst düzey ilişkileri buradan yönetildiği için, Şeyh Süleyman Efendi de merkez tekke olarak faaliyet gösteren Üsküdar Özbekler Tekkesi ile ilişkilerini sıkı tutmuş ve zamanının çoğunu bu tekkede geçirmiştir.⁸⁹

Süleyman Efendi hakkındaki rivayetlerden biri de onun İngiltere adına çalıştığı şeklindedir. İngiliz belgelerine dayanılarak öne sürülen bu iddiaya göre Süleyman Efendi dergaha konuk olarak gelen kişilerden topladığı istihbaratı, dönemin İngiliz Büyükelçisi Henry Layard’a bildirmiştir.⁹⁰

Şeyh Süleyman Efendi 1880 yılında Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmânî adlı eseri neşrederek dil çalışmalarında önemli bir katkı sağlamıştır. Sözlüğün ilk kapağında “Cild-i evveli lugatı havi ve cild-i sânisî Asya-yı vasatî akvâmının edebiyat ve durub-ı emsaliyle ahvâline dâirdir.” cümlesi vardır. Mukaddime bölümünde

⁸⁹ Nazan Bekiroğlu, “Bir Şairenin Salonunda Bir Şeyh, Bir Sahte Derviş, Bir Dil Alimi :Şeyh Süleyman, Vambéry, Kunoş”, <http://www.geocities.com/nbekiroglu/nm4.htm>, 30.08.2006.

⁹⁰ Azmi Özcan, “ Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir ‘Double Agent’ mi idi?”, **Tarih ve Toplum**, İstanbul Nisan 1992 s.12-16

Allah'a ve peygambere övgü ve padişaha methiyeden sonra Mukaddime-i Çağatay, Müellifin Manzume-i Çağatayî Mukaddimesi ve Kavâid bölümleri gelir. Kavâid bölümünde müellif, Çağataycanın fonetik ve morfolojik özelliklerinden bahsetmiştir. Süleyman Efendiye göre Osmanlı Türkçesinin kaynağı da Çağataycadır. Osmanlı'nın kendisinin ikinci vatani, Orta Asya'nın ilk vatani olduğunu söyleyen müellif, her iki lisana vakıf olduğu için ikinci vatanının ahalisine bir yadigar bırakmak istediği için eserini kaleme aldığını belirtir. Dönemin ünlü şairlerinin şirlerinden örneklerin alındığı sözlükte Nevayî, Baykara gibi ünlü Çağatay şairlerinden ve çeşitli Türk boylarına ait atasözü ve deyimlerden örnekler bulunmaktadır. Süleyman Efendi'ye göre Osmanlı Türkçesinde kullanılan pek çok atasözü Çağatayca kaynaklıdır. Sözlüğün dil malzemesi çoğunlukla Özbekçedir. Eser üzerinde Martin Hartman'ın eleştirileri vardır. Eser, ayrıca I. Kunos tarafından Almancaya çevirilerek yayımlanmıştır.⁹¹

Lugat-ı Ebu'z-Ziya, Ebuzziya Tevfik tarafından hazırlanan iki ciltlik bu eserin ilk baskısı 1889 yılında yapılmıştır. Aslında üç cilt olarak yayınlanması düşünülen eserin üçüncü cildinin basımı, Abdülhamit tarafından yasaklanan bazı kelimelere yer verildiği gerekçesiyle, durdurulmuştur. Sözlüğün hemen adının altında "*Türkçede mütedâvil elfâz u istilâhâtın suver-i isti'mâlini mu'arriif ve şevâhid ü emsâli şâmilidir.*" ibaresi vardır. Sayfa 3'ten itibaren Medhal bölümü yer almaktadır. Bu bölümde Türk dili ve sözlükçülüğünün genel durumundan bahseden müellif özetle şunları söylemektedir: Çokça kullanılan kelimeler dışında kalanlar sözlüğe alınmamıştır. Kelimelerin günlük kullanım şekillerine yer verilmiş, eskiye göre değişen kelimelerin etimolojik hususiyetleri ayrıca anlatılmıştır. Birden fazla anlamı olan kelimelerin kullanımındaki anlamları tercih edilmiştir. Galat kelimeler bu halleriyle sözlüğe konulmuştur. Yazarlardan örnekler verilmiştir. Arapça-Farsça kelimelerin teklik ve çokluk halleri ayrı ayrı gösterilmiştir.⁹²

91 Gökçe, a.g.e., s. 37-38.

92 Alim Gür, **Ebuzziya Tevfik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 85.

Lugatın 15. sayfasından itibaren Kâide-i Cem-i Fârsî, Elifbâmıza Dâir Bazı Mûlahâzat, Alâmât-ı Harekât ve İhtar bölümleri gelir. Bu bölümlerde müellif alfabenin Türkçede özellikle vokallerin karşılanmasında yetersiz kaldığını belirtir ve **Kâmus-ı Türkî** ve **Resimli Kâmus-ı Osmânî**’de olduğu gibi vav’ın, kef’in ve nazal n’nin üzerine bazı işaretler koyduğunu söyler. Sözlükte kalıplaşmış kelimeler aynen yazılırken bazı kelimeler doğru okunabilmesi amacıyla takti’ edilerek ve telaffuzuna uygun bazı harfler eklenerek yazılmıştır. Mesela ayın (‘) sesi daima y’ye çekilerek telaffuz edildiğinden i’timâd ve i’tibâr gibi kelimeler iy ti mâd ve iy ti bâr şeklinde araya bir y eklenerek yazılmıştır.

Lugat-ı Garîbe adlı eser, Fikri isimli biri tarafından hazırlanmış 1890 tarihinde 28 sayfa olarak basılmıştır. Eser, dönemin argosunda kullanılan sözleri içermektedir.

Lugat-ı Kâmus: Ahmet Lütfi Efendi’nin Lugat-ı Kamus’u, Şirazlı Me-cididdün Firuzabidi’nin Kamus’ül Muhit (bas. 2 C. Mısır 1854) isimli Arapça sözlüğünün Mütercim Ahmet Asım Efendi tarafından El Okyanüs’ül Basit fi Tercemet’il Kamus’il Muhit adı altındaki tercümesidir. Ahmet Lütfi Efendi, “Arabi Kamus tercümesindeki lugatleri hurufi hece üzerine“tertipleterek, 53.000 kelimeyi ihtiva eden Lugat-ı Kamus’u hazırlamıştır. Orijinal yazmaları İstanbul Arkeoloji Müzesi (Müze-i Hümayun) Kütüphane’sinde bulunan bu eserin, ancak elif ve be harflerine ait iki fasikül, 1869 yılında İstanbul’da Matbaa-i Amirede basılmıştır.

Ahmet Lütfi Efendi, Lugat-ı Kamus’unu Sultan Abdülaziz Han’ın tavsiyesi ve desteği üzerine yazmıştır. Ahmet Lütfi Efendi Lugat-ı Kamus’taki Arapça kelimelerin Türkçe manalarının kolay bulunması için Asım Efendi’nin Kamus tercümesindeki gibi kelimeleri manalarıyla beraber usul-i edebiyata göre taksim ve tertipleterek 28 babda düzenlemiş, her bab’ın lugattaki mevcudunu harflerin dizinine göre sırayla tertipleterek eserini ihtiyacı olan ulema ve talebe için bir başvuru özelliğinde olduğunu belirtmiştir. Lugat-ı Kamus’ta sayfalara kare çizilip ortadan ikiye ayrılarak iki sütun içinde kelimeler veril-

miştir. İlk iki harfe göre basılan fasiküller tek kitap halinde olup her bir harf bir ciltten meydana gelmektedir. Elif ve Be harflerini içeren lugatın içinde toplam 9910 kelime mevcut olup her iki fasikül toplam 404 sayfadan ibarettir.

Lugat-ı Nâci : Tanzimat devri münevverlerinden Muallim Naci (1849-1893)'nin asıl adı Ömer'dir. Yaklaşık elli kadar manzum, mensur eser kaleme almıştır. Bunlardan **Ateşpâre**, **Şerâre**, **Fürûzan**, **Demdeme**, **Muallim**, **İstilahat-ı Edebiyye**, **Osmanlı Şâirleri**, **Yazmış Bulundum**, **Mektuplarım**, **Medrese Hatıraları**, **Muhâberât ve Muhâverât** ve Arapça-Farsçadan yaptığı bazı çeviriler öne çıkar.⁹³

Sözlüğün hemen başında matbaacı Kirkor Efendi ismiyle kısa bir Mu-kaddime yer alır. Bu bölümde evvelki baskılarda hareke itibarıyla üç fasla ayrılmış olan kelimelerin daha kolay bulunmaları maksadıyla birleştirilip harf sırasına sokulduğu bazı isimlerin ilave edilmesiyle münderecâtının arttırıldığı belirtilir. Mukaddimeden sonra gelen İhtârât bölümü ise “*Bu kitâb erbâb-ı kalem beyninde kullanılan veya kullanılmağa şâyân bulunan Arabî, Fârisî kelimât ile elsine-i ec-nebiyeden alma lugatın en ziyâde müsta‘mel olanlarını hâvidir.*” cümlesiyle başlamaktadır. Ardından lugatte yer alan kelimelerin, dilimizdeki telaffuz şekillerine uygun olarak işlendiği belirtilir. “*“Lugatler, Türkçe nâmına tefsîr olunur. Mesela Arabî bir kelimeye Arap isti‘mâline göre değil, kendi isti‘mâlimize nazaran mana verilir. Harekeler dahi kendi telaffuzumuza göre konulur. Mesela (siyâhat) kelimesi fi‘l-asl (sin)‘in kesriyle olduğu halde isti‘mâlimize (sin)‘in fethiyle gösterilir.”*

Arapça müfred müennes kelimeler başka bir anlama gelmedikçe lugate alınmamış, Farsça kurallı birleşik yapılar unsurlarına bakılmaksızın Farsça kabul edilmiştir.

Bazı sözler için luzumu olmadığı düşüncesiyle örnek verilmemiş, verilen örneklerin birçoğu da Nâci'nin kendi eserlerinden alınmıştır.

Muallim Naci, çağdaşı Şemseddin Sâmi'den ayrılarak Arapça-Farsça sözcükleri dilimizdeki telaffuzuna göre sözlüğüne almış ve bunların hangi dilden Türkçeye girdiğini belirtmiştir.

⁹³ Faruk Kadri Timurtaş, “Muallim Naci ve Lugatı”, **Lugat-ı Nâci**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 5, 10.

Lugat-ı Nâci, bütün Arapça-Farsça kelimeleri ihtiva etmez; yalnız döneminde müsta‘mel Arapça-Farsça kelimeleri içerir. Bu yönüyle Lugat-ı Nâci Arapça-Farsça-Türkçe bir lugat durumunu değil eski edebiyat dilimizde mevcut Türkçe asıllı olmayan kelimeleri muhtevî bir sözlüktür.⁹⁴

Muallim Nâci, sözlüğünü “fetvâ” maddesine kadar yazmış, ölümünden sonra Müstecabizade İsmet tarafından, onun notlarına dayanılarak, eser tamamlanmıştır.⁹⁵

Lugat-ı Nimetullah, Sofyalı Nimetullah Efendi tarafından hazırlanmıştır. Eserin müellifi Nimetullah Efendi, İstanbul’da Emir Buhari tekkesinin kütüphanecisidir. Eser, 1540’ta yazılmıştır. Kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası vardır. Eser, “hamd-i bi kıyas ve şukr ba sipas, an malik-i bi hemtay-i ra ki mülkeş bi enbaz est ...” cümleleriyle başlamaktadır. Lugat üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde mastarlar, ikinci bölümde genel gramer konuları, üçüncü bölümde ise Derî Farsçasının gramer özellikleri yer almaktadır.

Lugat-ı Remzî, Hüseyin Remzi Efendi tarafından 1889’da yazılmıştır. Bu eserde, Arapça ve Farsça kelimelerin temel ve yan anlamları ile eş anlamlıları verilmiştir. Sonunda *tâ-i tavîl* ve *hâ-i resmiyye* bulunan Arapça kelimelerin orijinal imlâlarında olduğu gibi *tâ-i gird* ile yazıldığını, Arapça kelimelerin yalnızca müzekker (eril) şekillerinin yer aldığını, müennes (dişi) şekillerinin bulunmadığını görüyoruz. Yazım bakımından birtakım ayrımlar vardır. Kelimelerin hangi dillerden olduğunu göstermek için kelime ile anlamı arasında o dili simgeleyen işaretler –Arapça için (ÿ), Farsça için (-) konulmuştur

Lugat-ı Şâhnâme, Abdülkadir El-Bağdadi tarafından 1659’da kaleme alınmıştır. Şehnâme’de geçen kelimelerin açıklamalarını muhtevî bir sözlüktür.

Lugat-ı Şemseddin, Şemseddin adlı biri tarafından 1891 yılında yazılmıştır. Eserde Mülahazât başlığı altında özellikle elif ile ilgili olarak üç

⁹⁴ Timurtaş, a.g.m., s. 15.

⁹⁵ Gökçe, a.g.e., s. 41.

farklılıktan bahsedilir. Müellife göre medli elif, yalnız iki elif ya da iki elif miktarı uzatılarak okunan harf değil iki, üç ve daha fazla elif miktarı uzatılarak okunan bir harftir. Bu nedenle medli elifin üzerine birkaç med işareti daha konulması gerekir. Bu yüzden med işaretine bir eliftir demektense elifi uzatarak okumaya mahsus bir işaret demek daha uygun olur. Elif hem hareke hem de vokal hükmündedir. Ancak esre, kesre ve ötre'nin dışında vokal olarak bir de uzatılarak okunur. Bu durumda üstüne med işareti konur. Medli elifle olan sözcükleri medsiz elifli sözcüklerden önce yazmak ikiden bire doğru sayı saymak gibidir.⁹⁶ Bu yüzden sözlükte medli ve medsiz elifli kelimeler bir ayrıma tabi tutulmadan harf sırasına göre düzenlenmiştir.⁹⁷

Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, Ahmed Rıfat tarafından kaleme alınmıştır. Toplam yedi cilt olarak 1881-1882 yılında basılmıştır. Birinci cilt 351, ikinci cilt, 314, üçüncü cilt 360, dördüncü cilt 266, beşinci cilt 288, altıncı cilt 288, yedinci cilt 262 sayfadır. Son yıllarda tıpkıbasımı da yapılmıştır.⁹⁸

Mecmûâm, Kerküklü Ahmed Ziyâeddin tarafından yazılmıştır. Arakel Matbaası'nda 1319'da basılan eser, 174 sayfadan oluşmaktadır. Eserde 598 galat kelime yer almaktadır.⁹⁹

Mir'atü'l-Lugat, Mehmed Rıfat Efendi tarafından yazılmış ve 1876'da basılmıştır. Lehçetü'l-Lugat'ın muhtasarı olan eser 225 sayfadır. Sözlük kısmı iki sütun halinde düzenlenmiş, kelimeler tam alfabetik düzen içerisinde verilmiştir.¹⁰⁰

Mirkâtü'l-Luga, Mirkâtü'l-Luga, Kâmus ve Sıhah'dan istifade edilerek kaleme alınmış Arapça-Türkçe bir sözlüktür. Eserde, Cevherî'den 14.000 kelime, Kâmus'tan ise 16.000 kelime bulunmaktadır. 30.000 kelimeyi içeren eser, son harf sistemine göre düzenlenmiştir. Eserin bilinen en eski nüshası İstanbul Üniversite-

⁹⁶ Gökçe, a.g.e., s.44.

⁹⁷ Gökçe, a.g.e., s.45.

⁹⁸ Gökçe, a.g.e., s. 45.

⁹⁹ Kültürel, a.g.e., s. 23.

¹⁰⁰ Beyreli, a.g.e., s. X.

si Türkçe Yazmalar Bölümü No : 400’de saklıdır. Hasan bin Seyyidî tarafından Üsküp’te istinsah edilen nüsha üzerinde doktora çalışması yapılmıştır.¹⁰¹

Musavver Dairetü’l-Maârif, Ali Reşad, Mehmed İzzet ve L. Feuillet ile birlikte Ali Seydi Beyin hazırladığı ansiklopedik bir sözlüktür. H. 1332-33 tarihinde yayınlanmıştır. Yedi ciltten meydana geleceği önceden duyurulmuş eser 1064 sayfalık birinci cildi ve ikinci cildinin 1555 sayfalık ilk bölümü yayınlanmıştır. Eserde Türkçe kelimeler örneklerle detaylandırılmış ve atasözlerine yer verilmiştir. Her kelimenin Latin harfleriyle yazılışı gösterilmiş, kullanılmayan bazı eski terimler ve kelimelere yer verilmiştir. Eser ansiklopedik bir lugat hüviyetindedir.¹⁰²

Mükemmel Osmanlı Lugati: Kâmûs-ı Türki ile aynı dönemlerde Ali Nazima ve Faik Reşad tarafından 1902’de kaleme alınan Mükemmel Osmânî Lügati’nde nesirde kullanılan Arapça-Farsça sözcükler toplanmıştır. Müellifler, sözlüğe sadece o günün dilinde kullanılan Arapça-Farsça kelimelerin alınmasını şöyle açıklar: Arapça, Farsça kelimeler Arap ve Fars milletlerinin dillerinin yapılarından ve ihtiyaçlarından doğmuşlardır. Bu tür kelimelerden bazıları Osmanlı Türkçesine geçerken orijinal yazım ve söyleyişlerinden bir hayli uzaklaşmışlardır; hatta bu kelimelerden Osmanlı Türkçesinde alındıkları dilde hiç olmayan türevleri yapılmıştır. Bu yüzden bu iki dilden alıntı ve Osmanlı Türkçesi içinde türetilmiş kelimeleri kapsayan sözlükler hazırlanmalıdır. Sözlükte bunun yanı sıra bazı teknikler de kullanılmıştır: Birden fazla anlamı olan kelimelerin esas anlamı, gerek eş anlamlı kelimelerle gerek tarif ve yorumlarla verildikten sonra yan anlamları (//) işaretinden sonra verilmiştir. Arapça kelimeler (ÿ) ile Farsça kelimeler (-) ile gösterilmiş, sonunda muhaffef *yâ-i nisbî* bulunan kelimelere, Arapça ve Farsça olmaları durumuna göre (ÿ veya -) konulmuştur. Bunun dışında, müzekker (eril) kelimeler sözlüğe alınmış; ancak müennes (dişil) kelimeler ayrı bir anlama gelmedikçe alınmamıştır. Farsça kurallara göre oluşan bileşikler, öğeleri ister Farsça ister Arapça olsun, Farsça kabul edilmiş ve birleşik sıfat (*vasf-ı terkîbî*) oluşturan kelimeler, terkipsiz alınmıştır. Ayrıca yazım bakımın-

101 Gaffar, a.g.e., s. 47.

102 Uzun, a.g.m. s.444.

dan *kâf-ı Arabî* ile, *gâf-ı Fârsî*'nin birbirinden ayırt edilebilmesi için *kâf-ı Arabî* (,) şeklinde, *gâf-ı Fârsî* () ile gösterilmiştir.¹⁰³

Resimli Kâmus-ı Osmânî, Ali Seydi tarafından hazırlanmıştır. H.1324'te (1914) yayınlanan sözlükte 40.000 madde başı kelime vardır. Benzer sözlükler arasında ilk defa bu eserde 2000 kadar terime yer verilmiştir. Aynı kökten türemiş kelimeler esas fiilin altında gösterilmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin yer aldığı sözlükte Batı dillerinden dilimize giren kelimeler Latin harfleri ve Fransızca imla ile gösterilmiştir. Daha çok Türkçe kelimelerin yer aldığı sözlükte kelimelerin Türkçe karşılığı verildikten sonra Fransızcaları da yazılmıştır. Bu yönüyle Türkçe-Fransızca sözlük niteliği de göstermektedir.¹⁰⁴

Resimli Türkçe Kâmus, Raif Necdet Kestelli tarafından 1927'de kaleme alınan Resimli Türkçe Kamus, Arap harfleriyle yazılan en son Türkçe sözlüktür. Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerin yanında batı kökenli kelimelere de yer verilen ve içinde 18590 söz bulunan bu sözlükte anlatım son derece sadedir. Kestelli, süslü ve anlaşılmas bir dil kullanmaktan kaçınmış, anlatmak istediklerini sözü fazla uzatmadan ana hatlarıyla sunmaya çalışmıştır. Bazı maddeler resimlerle süslenerek anlatıma katkıda bulunulmuştur.

Resimli Türkçe Kamus yayına hazırlanırken madde başları Latin alfabesi sırasına göre hazırlanmıştır. Özgün metinde resimler her zaman ilgili oldukları maddenin yanında yer almamasına rağmen yayımlanırken resimler ilgili oldukları maddenin hemen öncesinde verilerek bilgi bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır. "Dizin" bölümünde ise kullanıcıların okunuşunu kestiremedikleri sözlere kolay ulaşabilmeleri için Resimli Türkçe *Kamus*'un madde başları Arap harflerine göre sıralanmıştır.

Resimli Yeni Türkçe Lugat, Ali Seydi Bey tarafından hazırlanmıştır. 1929 yılı sonlarında hazırlanmaya başlanan eser, 1930'da tamamlanmıştır.

¹⁰³ Gökçe, a.g.e., s.49.

¹⁰⁴ Uzun, a.g.m. s. 444.

Eser harf inkılâbının birinci yıldönümü nedeniyle yeni harflerle basılan ilk sözlüktür.

Sakatât-ı Avâm, Ebussuud Efendi (1490-1574), Osmanlı'nın yükselme döneminde dört padisahın devrini görmüş, yaklaşık otuz yılı seyhülislamlık makamında olmak üzere altmış yılı devlet hizmetinde geçmiş gelenekçi bir alimdir. Sakatât-ı Avâm Ebussud Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Türkçede galatlar konusunda kaleme alınan ikinci eserdir. Bu eser Türkçedir. Yazma kutuphanelerinde birçok nüshası bulunan, kısaca “Sakatât-ı Avâm” adıyla meşhur olan risalesinde, Ebussuud Efendi, galat olarak kullanıldığını tespit ettiği kelime, terkip ve ifadelerin, orijinallerini de vermek suretiyle, adeta bir listesini hazırlamıştır. Bu esere XX. yüzyılın hemen başında Şevket Mustafa Efendi tarafından da şerh yazılmıştır. Ebussuud Efendi'nin daha çok Arapça kelimelerin telaffuzuna yönelik uyarılarını içeren bu galatat/sakatât risalesinde, kelimelerin galat telaffuzlarına dikkat çekilmiş ve fasih telaffuzları verilmiştir. Madde başı olarak yer alan kelimelerin hem galat hem de fasih şekilleri hareke ile yazılmış, daha da anlaşılır hale getirmek için genelde kelimelerin i'rabı da yapılmıştır.¹⁰⁵

Seci ve Kafiye Lugati, Ali Seydi ve Melkon Han tarafından hazırlanmıştır. Sözlüğün başında, eserin kullanımına yönelik bilgiler vardır. Arapça-Farsça kelimelerin bulunduğu bu sözlükte Batı dillerinden geçmiş ve az kullanılan kelimelere yer verilmemiştir. Lugat yaklaşık 15.000 kelime içermektedir. Kelimeler son seslerindeki harfler esas alınarak düzenlenmiştir. Ali Seydi, eserin İfade başlığı altında, Muallim Naci'nin İstilahat-ı Edebiyye'sindeki terimlerin uzun açıklanması ve alfabe sırasına göre düzenlenmemiş olmaması sebebiyle eserini kaleme aldığını belirtir.¹⁰⁶ Eser cüzler halinde yayınlanmış ve toplam 55 cüzde tamamlanmıştır. Eserde yer alan kelimelerin asıl ve mecazi ve eş anlamları ayrı ayrı gösterilmiş, müştak ve

¹⁰⁵ Abdülkadir Dağlar, “Ebussuud Efendi'nin Telaffuz-İmla Üzerine Dikkatleri ve İki Risalesi”, Turkish Studies, 3/6 2008.

¹⁰⁶ Gökçe, a.g.e., s. 53.

mürekkep şekiller ilgili kelimenin altında açıklanmıştır. Eser toplam 863+7 sayfadan oluşmaktadır.¹⁰⁷

Şâmilü'l-Luga : Lugatın müellifi Hasan Karahisari 1425 (841) tarihinde doğmuş, 1505 (910) tarihinde vefat etmiştir. Eser, Farsça-Türkçe satırlı bir sözlüktür. İki bölümden oluşmaktadır. Şâmilü'l-Luga yazmanın 24. sayfasından itibaren başlamaktadır. Sayfanın hemen başında eserin adı Kitâb-ı Şâmilü'l-Luga şeklinde verilmekte ve Besmele ile eser başlamaktadır. 24, 25, 26a, 26b ve 27a'nın bir kısmı da dahil olmak üzere yaklaşık 2.5 varaklık bu ilk bölüm Farsça olarak kaleme alınmıştır. Bu bölümde müellif, dua ve niyazdan sonra eserin yazılış sebebini, eserini oluştururken yararlandığı kaynakları detaylı olarak anlatmakta ve eserin içeriğine yönelik bilgiler vermektedir. Müellif bu bölümde oldukça uzun bir methiye ile eserini Fatih Sultan Mehmet'e ithaf ettiğini bildirmektedir. Eserin sözlük kısmı 27a'dan itibaren başlamaktadır. Sözlüğün ilk kelimesi **eya** şeklindedir. Kelimenin karşılığı olarak ey 'aceb, yecûzü bi'l-kasr ve'l-med açıklaması yer almaktadır. Sözlüğün son kelimesi ise, 144b'deki pen«aşâniden mastarıdır. Eserin 145a'dan başlayıp 155b'ye kadar süren bölümü ise Farsça kaleme alınmıştır. Bu bölümde Farsça gramer kuralları başlıklar halinde örneklendirilmiştir. Eserin son kısmı 155b'de ise müstensih kaydı yer almaktadır : *Temam şod in risâle-i müşkilkişa bi-'avnillahi te'âla 'alâ yedile nâm-ı Hasan bin Kâsım hakir 'ül-fakîr 'affillahü 'anhüma der evâsü't-ş-şevvâl fi şehri-i Edirne tarih-i sene 'aşere ve tisâmie 911. mim.*”

Birinci bölümde Farsça isimlerin, ikinci bölümde ise mastarların Türkçe karşılıkları yer almaktadır. Madde başı sözcükler Türkçe alfabetik sıra ile değil, Farsça son harf sistemine göre düzenlenmiştir. Her kelime okunuşları dikkate alınarak gruplandırılmış, kesreli, ötreli ve fethalı okunuşlar kendi grupları içerisinde gösterilmiştir. Eserin ikinci bölümündeki mastarlar kısmında aynı mastarın geçişli şekilleri de belirtilmiş; bu geçişli örneklerin ayrıca Türkçe açıklaması, genellikle verilmemiştir. Bu yapıdaki kelimeler birkaç yerde ta'diye veya müte'addi şeklinde açıklanmış, genelde boş bırakılmıştır.

¹⁰⁷ Mustafa Uzun, "Ali Seydi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, s.443-444.

Sözlük, satırlı bir sözlük olduğu için Türkçe açıklamalar genellikle ilgili Farsça kelimenin hemen altında gösterilmiştir. Her sayfada yaklaşık dokuz satır yer almakta her satırda ise ortalama 5-6 kelimenin karşılığı verilmektedir.

Tashîlü'l-Galatât Ve'l-Muharrrefât Fi'l-Esmâi Ve'l-Lugat, Mustafa İzzet tarafından yazılmıştır. Eser 136 sayfadır. 528 galat kelimenin bulunduğu eserde, galat kelimeler iki kısımda incelenmiştir: Dile tam anlamıyla yerleştiği için yanlış biçimde kullanılmasında sakınca bulunmayanlar, dile tam olarak yerleşmemiş olsa da yanlış kullanımı herhangi bir karışıklığa yol açmayanlar.¹⁰⁸

Tercüme-i Galatâtü'l-Avâm : Galat risalelerinin ilki Kemalpaşazade (1469-1534) tarafından “**et-Tenbih ‘ala Galati'l-Cahil ve'n-Nebih**” adıyla Arapça kaleme alınmıştır. **Tercüme-i Galatâtü'l-Avâm** adlı eser, Kemalpaşazade'nin Arapça eserinin Türkçe çevirisidir. Eserin müellifi, baskı yeri ve tarihi belli değildir. Bu eserde Kemalpaşazade dili doğru kullanmanın öneminden, lafız-mana ilişkisinden, dini ilimlerin temel dili olan Arapçayı kurallarına göre kullanmanın gereğinden, galatların bazılarının avamdan bir kısmının da havastan kaynaklandığından bahseder.¹⁰⁹

Tercüme-i Sıhah-ı Cevherî / Vankulu Lugati, Vani Mehmet Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilen meşhur Arapça lugattir. Eser, İsmail b. Hammâd El-Cevherî tarafından kaleme alınmıştır. Sözlükteki kelimeler son harf sistemine göre düzenlenmiştir. Eser, 1956 yılında Kahire'de 6 cilt halinde neşredilmiştir. Tâcü'l-Luga, Sıhâhu'l-Luga, Es-Sıhah fi'l-luga veya kısaca Sıhah diye bilinen bu eser, sadece fasih Arapça kelimeleri ihtiva eder. Eserin Türkçe tercümesi müteferrika matbaasında basılan ilk kitap olma özelliğini taşır.¹¹⁰

Türk Lugati Türk Dillerinin İştikâkı ve Edebi Lugatleri, Hüseyin Kazım Kadri tarafından kaleme alınan bu eserin ilk iki cildi Arap harfleriyile üçüncü ve dördüncü ciltleri ise Latin alfabesiyledir. Sözlüğün 99 sayfalık

¹⁰⁸ Kültürel, a.g.e., s. 17.

¹⁰⁹ Hayati Develi, “Kemalpasazade ve Ebussuud'un Galatat Defterleri”, İlmî Araştırmalar, S. 4, İstanbul 1997 s. 99.

¹¹⁰ Gaffar, a.g.e., s. 14.

Dibâcesi vardır. Eserini “Türk dillerinin bir kaynaktan türediğini göstermek ve gelecekte tek bir dile doğru gidebilmek imkânını hazırlamak için” yazdığını belirten Hüseyin Kazım Kadri, “Uygur, Çağatay, Kazan, Azerî ve Garp Türkçeleriyle Koybal, Yakut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçelerinin lugatlerini ve Garp Türkçesinde kullanılan Arap ve Acem kelimelerini şevâhidi ve emsâliyle hâvîdir.” ibaresini kullanır.¹¹¹

Sözlüğün Arap harfleriyle basılmış olan birinci ve ikinci ciltlerinde madde başı kelimedenden sonra transkripsiyonu verilmiş, kelime türü ve ait olduğu lehçe belirtilmiştir. Eserde zaman zaman mensur ve manzum örneklere de yer verilmiştir.¹¹²

Yeni Türkçe Lugat, Mehmed Bahaeddin tarafından h. 1330’da hazırlanmıştır. İkinci baskısı 1924’te yapılmıştır. 1997 yılında ise eserin bu ikinci baskısının tıpkıbasımı yapılmıştır. Mehmed Bahaeddin, Baha Toven olarak da bilinir 1881’de, Mora’da doğmuş, Bursa’da Askeri Rüştiye ve İdadi’de okumuş, mezuniyetinden kısa süre sonra Bursa Askeri İdadisinde “Lisan-ı Osmanî muallimliği”ne başlamış ve ömrünün sonuna kadar öğretmenlik mesleğinde kalmıştır. Görevleri onu Beyrut’a, İstanbul’a ve Yemen’e götürmüş, Yemen’i en son terk eden Osmanlı görevlileri arasında bulunmuş, 1919’da beş ay boyunca savaş esiri olarak tutuklu kalmış, sonra İstanbul’a dönmüş; Vakit’te, Tanin’de gazetecilik yapmıştır. Ankara’da, Cebeci Asri Mezarlığında medfundur. Yeni Türkçe Lugat’ın Mukaddimesinde sözlükle ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

“Türkçede mükemmel bir lügate olan ihtiyacımız o derece aşikârdır ki artık bunu hissetmeyen okuryazar hemen hiçbir fert yok gibidir. Senelerden beri hepimiz bu eserin zuhuruna muntazırız. Herhalde bir gün ama bakalım hangi gün! bu beklediğimiz eser meydana çıkacak, bizim de elimize bütün arzularımızı tatmin edecek mükemmel bir lügat kitabı elbette geç-

¹¹¹ Gökçe, a.g.e.,s.60

¹¹² Gökçe, a.g.e., s. 61.

cektir. Lakin biz bu intizar devresini yaşarken ötede ilim ve fen durmuyor, nura ve hakikate doğru muttasıl koşuyor. Bu koşulan medeniyet yollarında ise bir düziye yeni ihtiyaçlar, yeni fikirler doğuyor, bunları ifade eden yepyeni kelimeler ortaya çıkıyor, ve su kara hudut, milliyet nedir bilmeyen bu yeni şeyler döne dolaşa bilatekellüf garptan ayağımıza kadar geliyor, ister istemez dilimize giriyor; hatta, maalesef, bize hiç lüzumu olmayanlarına da yol açıyor. Böylelikle hemen her gün gazete ve kitaplarda önümüzde çıkan ve henüz hiçbir Türkçe lügate girmemiş olan bu kelimelerin adedi bugün aşağı yukarı iki üç bini buluyor. İşte on iki sene evvel basılan bu kitabı adeta yeniden yazarcasına birçok yeni kelimeler, misaller ve mecaz tabirlerle tevsî ederek ve hacmini de bir hayli büyüterek tekrar neşretmekten maksadımız bittabi hepimizin beklediğimiz o muazzam eseri meydana getirmek değil ancak dillerimizde dolaşan şu yeni kelimeleri hem bir yere kaydetmek, hem lisanımızda bulunan yerli yabancı bütün kelimâtı ihtiva eden bir az işe yarar bir kitapcağıza vücut vermek ve gittikçe sadeleşerek güzelleşen Türkçemize de bu suretle olsun pek naçiz bir hizmet görmekten ibarettir.”

Osmanlı Dönemi Manzum Sözlük Metinleri

İlk Farsça Türkçe sözlüklerin mukaddimelerinde Anadolu’da Arapça için hazırlanan sözlüklerin Farsça açıklanmış olması nedeniyle, Arapça bilmek için Farsça öğrenmenin lüzumu üzerinde durulmuş; Türkler için Farsçanın edebî dil olarak Arapçadan daha önemli olduğu vurgusu yapılmıştır.

İlk manzum sözlük yazarı İran şâiri Reşidüddin Vatvât’tır.¹¹³ Farsça-Türkçe manzum sözlüklerin bilinen ilk örneği Konyalı Hüsâm bin Hasan’ın 1400 yılında kaleme aldığı **Tuhfe-i Hüsâm** isimli eserdir. Bu türün en meşhur sözlüğü ise Muğlalı İbrahim Dede’nin **Tuhfe-i Şâhidî** isimli sözlüğüdür. Şâhidî mahlasıyla tanınan İbrahim Dede, aslen bir Mevlevî şeyhidir. Tuhfe-i Hüsâm’a nazîre olarak yazılan eser, İbrahim Dede’nin Mevlevî şeyhi olması

113 Gaffar, a.g.e., s. 30.

sebebiyle de daha çok Mevlana'nın Mesnevi adlı eserinden seçilen kelimele-
rin açıklanması maksadıyla yazılmıştır. 1848-1867 yılları arasında beş defa
basılan bu eserin, Ankara Milli Kütüphanede 40'tan fazla yazma nüshası bu-
lunmaktadır. Ayrıca bu sözlüğün çok sayıda şerhinin yapılması manzum söz-
lükler arasında çok özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu alandaki
bir diğer önemli sözlük de **Tuhfe-i Vehbî**'dir. Çok sayıda yazma nüshasının
yanı sıra, zamanında 60 adet baskı yapmış olması eserin devrinde büyük bir
ilgi gördüğünün işaretidir. Farsça-Türkçe sözlüklerin sayısı 16'dır. 12'si yaz-
ma 4'ü ise matbudur.

İlk Arapça-Türkçe manzum sözlük Abdüllatif bin Melek tarafından 1392
yılında kaleme alınan **Lugat-ı Ferištehoğlu**'dur. Müellif önsöz kısmında eseri,
torunu Abdurrahman için yazdığını belirtmektedir. Bu sözlük Türkçe-Arapça ilk
manzum sözlük olmasının yanı sıra, bu sahada yazılmış en bilinen eserdir. 60'tan
fazla yazma nüshası olan eser, 1852-1879 yılları arasında da yedi defa basılmıştır.
Bu türün ikinci önemli eseri ise **Sübha-i Sıbyan** isimli sözlüktür. **Nazmü'l-Leâl**,
Cevâhirü'l-Kelimât, **Lugat-ı İbn Kalender**, **Tuhfe-i Âsım**, **Mahmûdiyye** ve
Nazm-ı Ferâid diğer Arapça-Türkçe manzum sözlüklerdendir.

U'cubetü'l-Garâyib fi Nazmü'l-Cevâhirü'l-Acâyib isimli sözlük ise
, Türk edebiyatının bilinen ilk Arapça-Farsça-Türkçe manzum sözlüğüdür.
Genc-i Leâl, **Se Zebân**, **Tuhfetü'l-İhvân** ve **Hediyetü's-Sıbyân**, **Nazm-ı**
Giridî, **Hayrü'l-Lugat** ve **Manzume-i Keskin** bu gruptaki diğer sözlükler-
dir. Toplam 16 adettir. 13 tanesi yazma, 3 tanesi ise matbûdur.

Manzum sözlüklerin biçimsel özelliklerine baktığımızda “mesnevi”
tarzında kaleme alındıklarını görüyoruz. Giriş bölümünde genellikle bir mu-
kaddime, ardından da eserin yazılış sebebini anlatan “Der-Beyân-ı Sebeb-i
Telif” başlıklı ikinci bir bölüm bulunur. Ayrıca sözlük bölümüne geçilmeden
önce naat ve münacaata yer verildiği görülür. Sözlük kısmından sonra ise yine
“mesnevi” şekli ile kaleme alınan bir hâtîme yazısı ile eser tamamlanmış olur.

Sözlük bölümü genellikle kıta şeklinde düzenlenir. Kelimelerin açıklaması yapılmadan hemen önce, manzumenin hangi vezinle yazıldığı belirtilir ve daha sonra kelimelerin açıklamasına geçilir. Kelimeler açıklanırken, ahengi sağlamak amacıyla Türkçedeki bazı eklerin sıkça kullanıldığı görülür.

Genellikle, “tuhfe”, “nazm”, “manzume” veya “lugat” gibi kelimelerle isimlendirilen manzum sözlükler, Osmanlı döneminde daha çok sıbyan okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur. Arapça “sabi” kelimesinden türeyen sıbyan, 5-6 yaşındaki çocukların ilk öğrenime başladıkları mahalle mekteplerini ifade etmek için kullanılmıştır. Ortalama 5 yıllık bir eğitim sürecini kapsayan bu okullar, Osmanlı eğitim sisteminin yapı taşı niteliğindedir. Bu okullarda okutulan dersler zamanla değişiklik gösterse de genellikle Elifbâ (okuma yazma), Kur’an-ı Kerim okuma, Kur’an ezberleme, Birgivi’nin Akâid Risalesi, Kur’an Kıraatı, Arapça ve Farsça Temel Kavramlar gibi dersler müfredatın temelini oluşturmaktaydı. Bu derslerden Arapça ve Farsça Temel Kavramlar dersinde Arapça için **Ferîştehoğlu Lugatı**, Farsça dersinde ise **Tuhfe-i Vehbî** ve daha ziyade **Tuhfe-i Şâhidî** adlı manzum sözlükler okutulmaktaydı. Bu açıdan bakıldığında manzum sözlüklerin her şeyden önce pratik bir fayda üzerine konumlandırıldığı görülecektir. Çünkü ilk öğrenimine başlayan ve henüz çocuk yaşta bir öğrencinin muhatap olduğu dersler, yukarıda da görüleceği üzere, din temeline dayanan bir müfredata sahipti. Bu yönüyle eğitimin sorunsuz devamı -en azından başlangıç düzeyindeki- Arapça ve Farsça bilgisini gerekli kılıyordu. Zaten bu gereksinim dolayısıyla -Ferîştehoğlu Lugatı’nda olduğu gibi- birçok manzum sözlük müellifi, eserini, çocuğu veya torununun Arapça ve Farsça öğrenmesi için yazdığını belirtmiştir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde manzum sözlüklerin içeriğinde temel bir farklılaşmanın olduğu görülmektedir. XIX. yüzyıla kadar görülen Arapça ve Farsça merkezli manzum sözlüklerin aksine, bu yüzyılda Fransızca-Türkçe manzum bir sözlükle karşılaşırız. 1849-1850’de Halis Efendi tarafından yazılan **Miftâh-ül-Lisan** (Dilin Anahtarı) adlı bu sözlük Türk sözlükçülüğünde

bilinen ilk ve tek Fransızca-Türkçe manzum sözlüktür.

Manzum sözlüklerle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan edindiğimiz bilgilere göre Osmanlı döneminde kaleme alınan belli başlı manzum sözlükler şunlardır.

Genc-i Leâl, Gencî Pir Mehmed Efendi tarafından yazılmıştır. 1631 tarihli eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü Arapçadan Türkçeye, ikinci bölümü Farsçadan Türkçeye göre düzenlenmiştir.

Kân-i Maânî, Seyyid Hasan Rızâî tarafından 1671 yılında telif edilmiştir. Sözlük 54 varaktan oluşmaktadır. 2319 beyitten oluşan eserin kelimeleri alfabetik sırayla açıklanmıştır. Eser alfabe sırasına göre yazılan ilk manzum sözlüktür.¹¹⁴

Lugat-ı Ferištehoğlu, İlk Arapça-Türkçe manzum sözlük olan Lugat-ı Ferištehoğlu Abdüllatif bin Melek tarafından 1392 yılında kaleme alınmıştır.¹¹⁵ Müellif önsöz kısmında eseri, torunu Abdurrahman için yazdığını belirtmektedir. Bu sözlük Arapça-Türkçe ilk manzum sözlük olmasının yanı sıra, bu sahada yazılmış en bilinen eserdir. 60'tan fazla yazma nüshası olan eser, 1852-1879 yılları arasında da yedi defa basılmıştır.

Lugat-ı Halimi / Bahrü'l-Garâib, Lütfullah Halimî tarafından kaleme alınmıştır. Halimî, önce Farsçadan Türkçeye bir sözlük hazırlamış ve bu sözlüğü daha sonra Bahrü'l-Garâib adıyla manzum olarak düzenlemiştir.¹¹⁶

Lugat-ı Mahmûdiye: 26 varaktan oluşan eser Arapça-Türkçe manzum bir sözlüktür. 1553 yılında telif edilen ve 572 beyiti ihtiva eden eser, Hasan b. Ali tarafından istinsah edilmiştir. Eser, Ferištehoğlu lugatından istifade edilerek hazırlanmıştır.¹¹⁷

Makbul-i Arif: Asıl adı, Mehmet Bosnevi olan müellif, 1610 yılın-

¹¹⁴ Gaffar, a.g.e., s. 36.

¹¹⁵ Cemal Muhtar, **İki Kur'an Sözlüğü Lugat-ı Feristeoglu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

¹¹⁶ Mustafa Erkan, "Bahrü'l-Garâib", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.37., s. 513.

¹¹⁷ Gaffar, a.g.e., s. 36.

da Zvornik sancağının Donya Tuzla yakınlarındaki Dobırnya köyünde doğar. “Hevayi”, takma adı; “Uskufi” ise mahlasıdır. 1651 yılında, hayata veda eder. Hevayi’nin en önemli eseri, 1631 yılında yazdığı, **Makbul-i Arif** adındaki, ilk Boşnakça-Türkçe manzum sözlüktür. Eserin bir beyti Boşnakça, tercümesi ise Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Ancak, daha sonraları, eser başka biri tarafından yeniden yazılır ve adı **Potur Şahidi** (Köylü Şahidi) olarak değiştirilir. Hevayi, “Makbul-i Arif”i Boşnak köylüsü için hazırladığından eseri daha sonra yeniden yazan kişi, Şahidi’nin şöhretinin tesiriyle olsa gerek, esere “Köylü Şahidi” adını vermiştir.

Makbul-i Arif, Alhamiyado (Arap harflerle Boşnakça yazılan edebi eserler) edebiyatının ilk örneğidir. Lugat, IV. Murat’a adanmıştır. Hevayi, öncelikle esere, 50 beyitten oluşan Türkçe bir giriş yazar. Hevayi’ye göre , mademki Tanrı İsa’ya İncil’i Latin dilinde göndermişti; o halde Boşnak dili de Latin dilinin bir kolu olduğuna göre, Boşnakça bir sözlük hazırlanabilirdi.

Evlıya Çelebi, Seyahatname’sinde Saraybosna’dan söz edilirken Boşnak ve Hırvat ulusunun dillerinin, Latin diline yakın olduğuna değinilir ve **Makbul-i Arif**’ten örnek verilir. Eserden daha sonra söz eden kişi, 1857’de Saraybosna’ya atanan, Rus elçisi Aleksandr Gilferding olmuştur. Gilferding, 1858’de yazdığı bir eserinde, **Makbul-i Arif**’ten bahseder. 1862’de ise Antun Kaznacic, eserinde bu sözlüğü eleştirir. 1868’de Saraybosna Prusya konsolosu Otto Blau, yazdığı eserinde Makbul-i Arif’i över.

Manzume-i Keskin, Arapça-Farsça-Türkçe bir manzum sözlüktür. Eser, II. Mustafa için yazılmıştır. Eserin telif tarihi 1757-1758’dir. Eser Mustafa Keskin b. Osman tarafından kaleme alınmıştır. Eserde, toplam 2363 kelime yer almaktadır.¹¹⁸

Menâzîmü’l-Cevahir, Tireli Mustafa Haki tarafından yazılmıştır.

¹¹⁸ Atabey Kılıç, “Denizlili Osman b. Keskin ve Eseri Manzume-i Keskin”, *Turkish Studies*, Volume 2/3, 2007.

1632’de kaleme alınmıştır. Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlüktür. Bayezid Kütüphanesi 6901 numaralı nüshası taranmıştır.

Miftah-ı Lisan, Yusuf Halis tarafından 1850’de hazırlanan Miftah-ı Lisan, Fransızca-Türkçe manzum bir sözlüktür. Sözlük mensur bir mukaddime, manzum bir dibace, sözlük ve manzum hatimeden oluşmaktadır. Mensur mukaddimede müellif, alfabeden kaynaklanan okunuştaki karışıklığı vurgulamakta ve bunu gidermek için özgün bir imla uyguladığını anlatmaktadır : *“Lisân-ı Türkî’nin Fransa lisânı kadar harekeleri telaffuzda mevcûd ise de ancak lisân-ı mezkûr misilli cümle harekâtını bi’l-fi’l ya’nî yazı ile ifade eder alâmât-ı mahsûsa vaz’ olunmamıştır. Meselâ dakîk ma’nâsında olan (un) ve şöhret a’nâsında (ün) ve taâma konulan (tuz) ve toprak ma’nâsında olan (toz) ve vücûd-ı insândan olan (el) ve almak kelimesinden olan (al) misilli elfâzın yekdiğerinden fark u temyîz edecek harekât-ı ahiresi olmadığından ma’nâları siyâk u sibâktan anlaşıl原因lmıřtır. Lâkin Fransızca imlâsıyla yazıldıkları takdîrce beheri bir gûne hareke-i muharrere mahsûsa ile fark ve temyîz olunur. Zîrâ lisânı mezkûrun Türkî lisânında yazılan hareketlerden zâit çend adet harekât-ı muharreresi mevcûd bulunduğundan ve bu hareketler ise dâimâ hurûfâtın önüne konulduğundan kelimât-ı mezkûre gibi imlâsı bir ve telaffuz ve sadâları birbirine uymaz müşâbehtli kelimât bulunamaz.”*

Müellif, yukarıda bahsettiği karışıklığı gidermek için vokallerin imlasına bazı eklemeler yapmıştır. A sesi elif üzerine fetha, o sesi vav’ın üzerine zülfe, u sesi vav’ın üzerine 2, ü sesi vav’ın üzerine 8 ve ö sesi vav’ın üzerine 6 rakamı konularak yazılmıştır. Eserin sözlük kısmı 46 sayfadan oluşmakta ve eserde yaklaşık 2500 civarında Fransızca kelimenin Türkçe karşılığı bulunmaktadır.¹¹⁹

Nazmü’l-Cevâhir, 1811 yılında Antepli Hasan Aynî tarafından yazılan manzum Arapça-Farsça-Türkçe sözlük **Dürrü’n-Nizam**, gözden geçirilip 10

¹¹⁹ Yusuf Hâlis, **Miftâh-ı Lisân Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük**, Haz., Mehmet Kırbyık, Beşir Kitabevi, İstanbul 2007.

yıl sonra **Nazmü'l-Cevâhir** adıyla yayımlanmıştır. **Dürrü'n-Nizam**'ın yazma nüshası Üniversite Kütüphanesi TY: 5493'tedir. Nazmü'l-Cevâhir, toplam 100 kıtadan oluşmaktadır. Eserde toplam 10000 civarında kelimenin Türkçe karşılığına yer verilmiştir. Eserin ilk baskısı 1826'da yapılmıştır. Ahmet Sâfi tarafından İzzu Zafer adıyla 1842'de bir de şerhi yapılmıştır.

Nazmü'l Leâl, Şeyh Ahmet tarafından 1641 yılında yazılmıştır. Arapça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Nazmü'l-Leal, Şahidi'nin Tuhfesine nazire olarak yazılmıştır.

Nisab-ı Şeş Zeban, Yusuf adlı biri tarafından 1832 yılında yazılmıştır. Çok dilli manzum bir sözlüktür. Türkçe-Arapça-Farsça-Afganca-Hintçe kelimeleri içerir.

Nuhbe-i Vehbi, Sünbülzâde Vehbi tarafından kaleme alınmıştır. Arapça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Manisalı Ahmet Reşit Efendi, sözlüğü şerh etmiştir.

Refi Kalayi, Refi' Kalâyî tarafından 1815 yılında kaleme alınan Ermenice-Türkçe manzum sözlüktür. Müellifin gerçek adı Mehmed Emin Refi' dir. Kalayî kendisinin lakabıdır. Önceleri kumaşçılıkla uğraştığı için kalâyî diye meşhur olmuştur. Doğum tarihi net olarak bilinmemektedir. Kardeşi Ahmed Münib'in ifadesine göre Kalayî, 1821 yılında 63 yaşında vefat etmiştir. Buna göre Kalayî 1760-61 tarihinde doğmuş olmalıdır. Kıbrıslı zâde İsmail Hakkı Efendi ölümüne “Aldı Hakdan cân-ı Kâlâyî kumaş-ı cenneti” mısrasıyla tarih düşmüştür.¹²⁰ 1821 yılında İstanbul'da ölen müellif Topkapı Mezarlığına defnedilmiştir.

Kalayî'nin bu sözlüğü ilim dünyasına ilk defa 1941 yılında Agah Sırrı Levend tarafından tanıtılmıştır. Sözlüğün Üniversite kitaplığında iki adet, Atatürk Kitaplığı ve Süleymaniye Kütüphanesinde de birer adet nüshası bulunmaktadır.¹²¹

¹²⁰ Turgut Kut, “*Biographical and Bibliographical Data*”, **The Versified Armenian-Turkish Glossary by Kalayî**, ca.1800Cleveland State University Armenian Publications, USA 1996, s.1.

¹²¹ Turgut Kut, **a.g.m.**, s. 2.

Refî‘ Kalayı’nin bir de divanı bulunmaktadır. Bu divan, kardeşi Ahmed Münib Efendi tarafından 1867’de yayımlanmıştır.

Kalayı’nin sözlüğü Robert Dankof tarafından edisyon kritik edilmiştir. Sözlük, “Tanrıya aşvas, kiristos dediler peygambere / şaha derler takavor hem muteber bir eksere” ifadeleriyle başlamaktadır.

Sübha-yi Sıbyan, Osmanlı dönemi önemli manzum sözlük metinlerinden biridir. Eserin yazma nüshalarında müellife dair herhangi bir kayıt yoktur. Fakat Sübhâ-yı Sıbyan şerhi olan Hediyetü’l-İhvan adlı eserde müellifin Ebu Fazl Muhammed b. Ahmed Rûmî adında aslen Bosnalı biri olduğu kaydedilmektedir. XVII. yüzyılda kaleme alınan eser, aruzun müfteilün müfteilün failün kalıbıyla yazılmıştır. Eserin 60’tan fazla yazma nüshası bulunmaktadır. Mehmed Necib tarafından Hediyetü’l-İhvan fî Şerhî Sübhati’s-Sıbyan ismiyle eserin daha iyi anlaşılması amacıyla bir şerh yazılmıştır.¹²²

Tuhfe-i Âsım, Mütercim Âsım tarafından 1798 yılında yazılmıştır. Türkçe-Arapça manzum olarak kaleme alınan eser, 1838’de 70 sayfa olarak Bulak Matbaasında basılmıştır. Eser, XIX. yüzyıl şairlerinden Esad Muhammed Efendi tarafından şerh edilmiştir.

Tuhfe-i Fedâi, Arapça-Türkçe manzum sözlüktür. 1634’te Trablusşam’da kaleme alınmıştır. 39 beyitlik mukaddime ile beraber toplam 401 beyittir. Toplam 1211 kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Eser, Tuhfe-i Şâhidi’ye nazîre olarak yazılmıştır.¹²³

Tuhfe-i Hüsam, Konyalı Hüsam b. Hasan tarafından yazılmıştır. Bilinen ilk Farsça-Türkçe manzum sözlüktür. Bursalı Mehmed Tahir şair hakkında şunları söyler : “Tuhfe-i Hüsamî müellifi Hüsameddin Efendinin Muğladan Ula Nahiyesi merkezinde medfun olduğu mervîdir. Eserin yazma bir nüshası Muğla Kütüphanesindedir.”¹²⁴

¹²² Atabey Kılıç, “Türkçe – Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan 1(İnceleme)”, **Turkish Studies** Yıl : 1, S.2, 2006.

¹²³ Halil İbrahim Yakar, “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâi”, **Turkish Studies**, 2/4, 2007.

¹²⁴ Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, Bizim Büro Yayınları, Ankara 2000, s.

Tuhfe-i Lâmi, Lâmi Çelebi tarafından kaleme alınmıştır. Eser Tuhfe-i Lâmi veya Lugat-ı Manzum olarak bilinir. Eserde bahirlere geçmeden önce mesnevi tarzında yazılmış 15 beyitlik bir mukaddime bulunmaktadır. 180 beyitten oluşan sözlükte 575’ten fazla kelime ve kısa cümlenin Farsça karşılığı verilmiştir.¹²⁵

Tuhfetü’l-Mülûk, Kuddusî tarafından yazılan Farsça-Türkçe manzum sözlüktür. Hicri 1063’te telif edilmiştir. Tuhfe-i Şahidi’ye nazire olarak yazılmıştır.

Tuhfetü’l-Uşşak, Fevzi Kisederzâde tarafından yazılan Rumca-Türkçe / Türkçe-Rumca manzum bir sözlüktür. Arap harfleriyle kaleme alınmıştır. TDK Kütüphanesinde 2708 arşiv numarası ile kayıtlı olan eser, 24 sayfadan oluşmaktadır. Eserde 13 kıta vardır. Geleneğin aksine hamdele ve salvele bölümü olmadan sebab-i telif bölümüne geçilmiştir.¹²⁶

Tuhfe-i Remzi, Ahmet Remzi Akyürek tarafından telif edilmiştir. 1925’te basılmıştır. Müellifin bu eserden başka 1895’te basılan Kavâid-i Fârisi isimli manzum muhtasar gramer kitabı da vardır.

Tuhfe-i Sabrî An Lisan-ı Bulgarî, Bulgarca-Türkçe manzum bir sözlüktür.

Tuhfe-i Şâhidî :Bu türün en meşhur sözlüğü Muğlalı İbrahim Dede’nin *Tuhfe-i Şâhidî*¹²⁷ isimli sözlüğüdür. Şâhidî mahlasıyla tanınan İbrahim Dede, aslen bir Mevlevî şeyhidir. *Tuhfe-i Hüsam*’a nazîre olarak yazılan eser, İbrahim Dede’nin Mevlevî şeyhi olması sebebiyle de daha çok Mevlana’nın Mesnevi adlı eserinden seçilen kelimelerin açıklanması maksadıyla yazılmıştır. 1848-1867 yılları arasında beş defa basılan bu eserin, Ankara Milli Kütüphanede 40’tan fazla yazma nüshası bulunmaktadır. Ayrıca bu sözlüğün çok

¹²⁵ İbrahim İmran Öztahtalı, **Lâmi Çelebi ve Lugat-ı Manzumu**, Gaye Kitabevi, İstanbul 2004.

¹²⁶ Gökhan Ölker, “Rumca-Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü’l-Uşşak”, **Turkish Studies**, 4/4, 2009.

¹²⁷ Ahmet Hilmi İmamoğlu, **Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî Farsça-Türkçe Manzum Sözlük**, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2006.

sayıda şerhinin yapılması manzum sözlükler arasında çok özel bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Tuhfe-i Vehbi, Türkçe-Farsça manzum bir sözlüktür. Maraşlı Reşit Efendinin oğlu Sünbülzâde Vehbi tarafından kaleme alınmıştır. Farsça-Türkçe manzum bir lugattir. Toplam 882 beyitten oluşmaktadır. Sözlüğün baş tarafında 93 beyitlik bir mukaddime vardır. Toplam 52 kıta (gazel tarzında yazılmış) olarak tertip edilmiştir. Eserin çok sayıda baskısı yapılmıştır. İlk baskısı müellif hayattayken 1798 yılında yapılmıştır.¹²⁸

U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazmi'l-Cevâhiri'l-Acâyib, Abdurrahman Malkaravi tarafından 1424 yılında yazılan U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazmi'l-Cevâhiri'l-Acâyib isimli sözlük, Türk edebiyatının bilinen ilk Arapça-Farsça-Türkçemanzumsözlüğüdür.

KAYNAKÇA

- ATEŞ, Ahmet, **İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler**, İstanbul 1968.
- ATTAR, Abdulgafur, **Mukeddimetü's-Sıhah**, Kahire 1956.
- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara 1998.
- AYGEN, Mehmet Saadettin, **Afyonkarahisarlı Alim ve Lugatçı Muslihiddin Mustafa Bin Şemsettin Karahisarî Ahteri**, Türkeli Matbaası, Afyon 1985.
- Abdul Gaffar, **Mirkâtü'l-Luga**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1983.
- AKÜNÖmer Faruk, “Şemseddin Sami Şams Al-Din Sami”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C.XI., İstanbul 1993.
- Ali Seydi **Defter-i Galatât**, Dersaadet 1324.
- BERGSTRÄSSER , Gotthelf, Sâmî Dilleri Tarihi, Hazırlayanlar : Hulusi Kılıç-Eyüp Tanrıverdi, Anka Yayınları, İstanbul 2006.**
- Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, Bizim Büro Yayınları, C.I, Ankara 2000.
- BAĞDEMİR, Abdullah, **Müzekki'n-Nüfus (Giriş-Metin-Sözlük)** A.Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1997.
- BEYRELİ, Latif, **Lehçetü'l-Lugat**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

¹²⁸ Atabey Kılıç, “Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi (Metin)” **Turkish Studies**, 2/2, 2007.

BEKİROĞLU, Nazan, “Bir Şairenin Salonunda Bir Şeyh, Bir Sahte Derviş, Bir Dil Alimi :Şeyh Süleyman, Vambery, “Kunoş”,

<http://www.geocities.com/nbekiroglu/nm4.htm>, 30.08.2006.

Cemal Muhtar, **İki Kur’an Sözlüğü Lugat-ı Feristeoğlu ve Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

DURMUŞ, İsmail, “Sözlük”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

DEMİRCİ, Jale, “Kıpçak Sözlükleri”, **Kebikeç**, S. 3, Ankara 1998.

DİLAÇAR, Agop, “*Türkiye Türkçesi Sözlüklerinden Seçme Eserler*”, **Türk Dili II**, No:22, Ankara 1953.

DİLAÇAR, Agop, **Dil, Dileler ve Dilecilik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968.

DEVELİ, Hayati, “Kemalpasazade ve Ebussuud’un Galatat Defterleri”, İlmî Araştırmalar, S. 4, İstanbul 1997.

DAĞLAR, Abdülkadir, “Ebussuud Efendi’nin Telaffuz-İmla Üzerine Dikkatleri ve İki Risalesi”, *Turkish Studies*, 3/6

ERKAN, Mustafa, “Bahrü’l-Garâib”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.37.

GÖKÇE, Aziz, **Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri**, Kebikeç Yayınları, Ankara 1998.

GÜR, Alim, **Ebuzziya Tevfik Hayati; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

İMAMOĞLU, Ahmet Hilmi, **Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede Tuhfe-i Şâhidî Farsça-Türkçe Manzum Sözlük**, Muğla Üniversitesi Yayınları, Muğla 2006.

KÜLTÜRAL, Zuhâl, **Galatat Sözlükleri**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

KUT, Turgut, “*Biographical and Bibliographical Data*”, **The Versified Armenian-Turkish Glossary by Kalayi**, ca.1800 Cleveland State University Armenian Publications, USA 1996.

Katip Çelebi, **Keşfü’z-Zünûn**, C.II Kononov, **Türk Dili Araştırmaları Tarihi**, Çev., Kenan Koç, Multilingual Yay., İstanbul 2006.

KILIÇ, Atabey, “Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan 1(İnceleme)”, **Turkish Studies** Yıl : 1, S.2, 2006.

KILIÇ, Atabey, “Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbi (Metin)” **Turkish Studies**, 2/2, 2007.

KILIÇ, Atabey, “Denizlili Osman b. Keskin ve Eseri Manzume-i Keskin”, **Turkish Studies**, Volume 2/3, 2007.

OKIÇ, Tayyib, **Arapça-Türkçe Büyük Lugat**, C.I, Ankara 1964.

ÖZ, Yusuf, “Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilim-

ler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1996.

ÖLMEZ, Mehmet, “Eski Türkçenin Sözlükleri”, **Kebikeç**, Yıl : 3, S.6, Ankara 1998.

ÖZTAHTALI, İbrahim İmran, **Lâmi Çelebi ve Lugat-ı Manzumu**, Gaye Kitabevi, İstanbul 2004.

ÖLKER, Gökhan, “Rumca-Türkçe Manzum Sözlük Tuhfetü’l-Uşşak”, **Turkish Studies**, 4/4, 2009.

ÖZCAN, Azmi, “Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir ‘Double Agent’ mi idi?”, **Tarih ve Toplum**, İstanbul Nisan 1992.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri, “Muallim Naci ve Lugatı”, **Lugat-ı Nâci**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ, Dergah Yayınları C.8, İstanbul 1988.

UZUN, Mustafa, “Ali Seydi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.7, İstanbul 1993.

YAZICI, Tahsin, “Sözlük”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

YILDIZ, Nuray, “*Eskiçağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri*”, **Kebikeç**, S. 6, Ankara 1998.

YÜKSEKKAYA, H. Yaşar, “Avrupa’daki Modern Sözlük Araştırmaları ve Bu Araştırmaların Türk Metasözlükçülüğüne Yansımaları” **Doğu Akdeniz Üniversitesi Uluslar Arası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri**, Haz., Nurettin Demir-Emine Yılmaz, Gazimagosa, 20-23 Mayıs 1999.

YAVUZARSLAN, Paşa, Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sami’nin Kâmus-ı Türkî’si”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 44/2, Ankara 2004. ²⁰⁰⁸.

YAKAR, Halil İbrahim, “Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâi”, **Turkish Studies**, 2/4, 2007.

Yusuf Hâlis, **Miftâh-ı Lisân Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük**, Haz., Mehmet Kırbıyık, Beşir Kitabevi, İstanbul 2007.

ZEYDAN, Corci, **Tarihü’l-Edebi’l-Arabi**, C.II, Kahire 1985.

**ALTAY DİLLERİNİN ETİMOLOJİK SÖZLÜĞÜ'NDEKİ
BAZI MUTFAK ARAÇ GEREÇ İSİMLERİ ÜZERİNE**
*Shoira USMANOVA**

ÖZET

Sergey Starostin, Anna Dybo ve Oleg Mudrak'ların [A-K s. 1-858], [L-Z s. 859-1556] ve [Indices s. 1557-2096] olarak üç ciltten oluşan "An Etymological Dictionary of the Altaic Languages" (Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü) 2003 yılında Leiden-Boston: Brill'de yayımlandı. Sözlükteki Japonca, Korece ve Mançu-Tunguzca sözler Starostin, Türkçe ve Mançu-Tunguzca sözler Dybo, Çuvaşça, Moğolca ve Jurçence sözler Mudrak tarafından işlenmiştir.

Bu makalede "Altay dillerinin etimolojik sözlüğü"ndeki bazı mutfak araç gereç isimleri incelenecektir. Makalede esas olarak ortak kökten oluşan kãça, kãp, küri, kamuç, kaluk / kalgak, elek / elgek, keçi, soku, dügek, tokmak gibi Türkçe sözcükler Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca biçimler ile karşılaştırılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece, Japonca, etimoloji.

Sergey Starostin, Anna Dybo ve Oleg Mudrak'ların yaklaşık 20 yıl süren geceli ve gündüzlü yorucu çalışmaları sonunda üç ciltten oluşan "An Etymological Dictionary of the Altaic Languages" (Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü) 2003 yılında Leiden-Boston: Brill'de yayımlandı. Altay dillerinin ilk bilimsel karşılaştırılmalı etimolojik sözlüğünün çalışmalarında Rusya Bilimler Akademisi-ne bağlı Dil Bilimi Enstitüsünün uzmanları Ilya Gruntov ve Vladimir Glumov'lar

* Doç. Dr., Özbekistan Milli Üniversitesi

da asistanlık yaptılar. Sözlük [A-K], [L-Z] ve [Indices] olarak üç ciltten oluşmaktadır. Altay dilleri biliminde yeni çağ açan bu eserde Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Kore ve Japon dillerindeki yaklaşık 3000 karşılıklı söz kök, anlam, ses ve yapı bakımından işlenmiştir. Bundan başka, sözlükte kelimelerin Proto-Türkçe, Proto-Moğolca, Proto-Mançu-Tunguzca, Proto-Korece, Proto-Japonca ve Proto-Altayca biçimleri ileri sürülmektedir. Sözlükteki Japonca, Korece ve Mançu-Tunguzca sözler Starostin, Türkçe ve Mançu-Tunguzca sözler Dybo, Çuvaşça, Moğolca ve Jurçence sözler Mudrak tarafından işlenmiştir. Ayrıca, Mançu-Tunguzca sözlerin değerlendirilmesinde Glumov ve Moğolca sözlerin de değerlendirilmesinde Gruntov yardımcı olmuştur. Sözlükte genel olarak karşılaştırmalı-tarihi (comparative-historical) ve rekonstrüksiyon metotları kullanılmıştır.

“*An Etymological Dictionary of the Altaic Languages*” eserinin çıkması bilim çevrelerinde geniş bir ilgi ile karşılandı. Václav Blažek’in “Current Progress in Altaic Etymology” adlı değerlendirmesinde sözlük fonetik, leksik ve semantik açıdan ayrıntılı incelenmiştir. Blažek’e göre, sözlükteki leksik materyal fonetik açıdan titizlikle işlenmiştir. Özellikle, fonetik yasadaki aksan olayı ve korrespondent seslere ilişkin açıklamalar mükemmel olarak yapılmıştır. Bununla birlikte, yazar sözlükte sıralanan sözlerin arasında büyük semantik farkların da olduğunu belirtmiştir. Ancak, bu durumun sözlüğünün değerini azaltmadığını da dile getirmiştir. Değerlendirme yazısının sonunda Blažek “*An Etymological Dictionary of the Altaic Languages*” sözlüğüne çok değer verdiğini ve bu eserin altayistik alanda yapılan ilk ve büyük çalışma olduğunu vurgulamıştır.

Öte yandan, Georg Stefan’ın (2004: 445-450) “*Review of Etymological Dictionary of the Altaic Languages*” adındaki eleştirisinde sözlük sert bir biçimde tenkit edilmiştir. Stefan’a göre, hipotez olan Altay dil birliğine ilişkin sözlüğün yayımlanması mantık dışı bir olaydır. Ayrıca, bulunmayan proto-dil ve proto-biçimlerin rekonstrüksiyon edilmesi de yanlışlıktır. Daha sonra, bu eleştiriye karşı Starostin’ın (2005: 451-454) “*Response to Stefan Georg’s review of the Etymological Dictionary of the Altaic Languages*” yazısı yayımlanmıştır.

Bilimsel dergilerde çıkan irili ufaklı yazılar sözlüğün değerini asla azaltamaz. Starostin ile çalışma arkadaşlarının eseri olan bu sözlük Altay dilleri, özellikle Türkçemiz için büyük bir katkıdır. Üstelik sözlüğün İngilizcede yayımlanması ve onun elektronik websayfaya konulması (<http://starling.rinet.ru>) çeşitli dillerde konuşan okurların gereksinimini karşılayabilir. Sözlükte ele alınan yaklaşık 3000 karşılıklı sözün belirli bir kısmını kültürel sözler oluşturmaktadır. Bilindiği gibi, Altay dillerindeki kültürel sözler henüz çeşitli dönemlerde alıntılanan ödünç kelimeler olarak açıklanmaktadır. Eserde anadildan kalma ortak kökten oluşan birçok kültürel sözlerin kökenine ışık tutulmuştur. Bu makalede sözlükte verilen, ortak kökten oluşan mutfak araç gereç isimlerini ifade eden birtakım sözler üzerine durulacaktır.

1. *kāča “çanak çömlek”. Karahanlıca *qača*, Türkiye Türkçesi *kap-kaçak*, Uygur Türkçesi *qača*, Azerî Türkçesi *Gab-GaçaG*, Türkmen Türkçesi *Gāp-GāçaG*, Yakut Türkçesi *xāhax* “büyük deri çuval”; Mançu-Tunguzca proto-biçim **xaču-kan* “kazan”. Mançu Yazı dili *xaçuxan*, *xañçuxan*, Ulaşca *xaçoa(n)*, Orokça *xaçuyā(n)*, Nanayca *xaçoxā*, Oroçça *xaçua(n)*; Proto-Altayca biçim **k`āč`V* “bir çeşit kap” (EDAL: 752). Bunlara ek olarak, “yayvan tabak” anlamına gelen Özbek ağızlarındaki *xaččaki* (ÖHŞL: 276) ve Moğol ağızlarındaki *xasak*, *kasah*, *kasuh* “şarap kasesi” (Rudnev 1911: 141) kelimeleri de bu gruba dâhil edilebilir.

Räsänen (1969: 217) Türkçe *kača*’yı Farsça *kāse* ile karşılaştırarak kelimeyi Farsça alıntı olduğunu ileri sürmektedir. Levitskaya’ya göre (1997: 342-343), *kača* sözcüğünün arkaik biçimi Eski Türkçedeki **kā* “kap” kökünden türeyen *kāča* olabilir; **kā* ve *kāča* arasındaki genetik ilişkiye Karahanlıcada “kap” anlamında kaydedilen *ka kača* ikilemesinde rastlanılabilir.

Ben de Levitskaya’nın bu açıklamasına katılıyorum. Bu durumun sebebi, Özbek Türkçesinin Andican ağzında *qoqača* “çanak kap” ve Taşkent ağzında *hoqača* “yoğurt, tuz ve yağ konulan çanak kap” (ÖHŞL: 163, 289) sözlerinin bulunmasıdır. Kaydedilen *qoqača* ve *hoqača* Karahanlıcadaki *ka*

kaça ikilemesinin fonetik varyantlarıdır. Uygur Türkçesinde bu türevlerin yanında bu sözcüğü birleşik adların yapısında da görmekteyiz: *majqaça* "yağ kabı" (Uygurca-Rusça Sözlük 1961: 121).

2. **kāp* "çuval". Karahanlıca *qap*, Orta Türkçe *qap*, Türkiye Türkçesi *kap*, Tatar Türkçesi *qap*, Özbek Türkçesi *qāp*, Uygur Türkçesi *qap*, Sarı Uygur Türkçesi *qap*, Azerî Türkçesi *Gab*, Türkmen Türkçesi *Gāp*, Hakas Türkçesi *xap*, Şor Türkçesi *qap*, Oyrat Türkçesi *qap*, Yakut Türkçesi *xappar*, Tuva Türkçesi *xap*, Tofalar Türkçesi *qap/b*, Kırgız Türkçesi *qap*, Kazak Türkçesi *qap*, Nogay Türkçesi *qap*, Başkurt Türkçesi *qap*, Balkar Türkçesi *qap*, Gagauz Türkçesi *qap*, Karayım Türkçesi *qap*, Karakalpak Türkçesi *qap*, Kumuk Türkçesi *qap*; Moğolca proto-biçim **kabt* "çuval", Yazılı Moğolca *qabta-ya(n)*, Halhaca *xavtga* Kalmıkça *xaptəxə*, *xaptryə*, Ordosça *GabtarGa*, Dahurca *xartag*, Monguorca *sdarGa*; Mançu-Tunguzca proto-biçim **kup-* 1 "örtmek", 2 "giyim", 3 "kılıf", 4 "çuval", 5 "dizlik", 6 "şapka", 7 "örtü", 8 "kalın kaftan", Evenkice *kuptu-*, *kupu-* 1, *kupu* 7, *kupō* 5, *kupe* 2, Evence *kupke* 4, *kubi* 5, *quptu* 6, *köbçe* 2, Negidalca *kuptin-* 1, *koptin* 7, Mançu Yazı dili *xubtu* 8, Ulçaca *kup* 1, Orokça *quptu-* 1, *qōpomī* 2, Nanayca *koptō* 3; Japonca proto-biçim **kāmpú-* "başlık", Eski Japonca *kabut(w)o*, Orta Japonca *kábuto*, Tokyo ağzı *kábuto*, Kyoto ağzı *kábútō*, Kagoşima ağzı *kabutó*; Proto-Altayca biçim **k[ā]p`á* "örtmek", "çuval" (EDAL: 646).

3. **küri* 1 "ölçü birimi", 2 "küfe". Eski Türkçe *küri* 1, Karahanlıca *küri* 2, Uygur Türkçesi *küre* 1, Sarı Uygur Türkçesi *k`ör* 1; Mançu-Tunguzca proto-biçim **xurid-* "küfe", Evenkice *uridik*, Nanayca *xordaxi*; Korece proto-biçim **kóri* "sepet", Orta Korece *kóri*, Korece *kori*; Japonca proto-biçim **kuà* "sepet", Eski Japonca *kwo*, Orta Japonca *kò*; Proto-Altayca biçim **k`üre* "küfe" (EDAL: 854). Bunlara ek olarak, Anadolu ağzlarındaki *kürün* "büyük küfe" (DS: VIII, 3048), *gürün* "hayvanların su içtiği yalak" (DS: VI, 2238) kelimeleri de kullanılmaktadır.

So Chong-bom (2000: 53) Korece *kori* "sepet" sözcüğünün *kor* "ağaç"

kökünden geliştiğini iddia etmiştir. Bilindiği gibi, küfe ve sepetler genelde ağaç kabukları ve ince dallardan örülerek yapılır. Bu yüzden *kori* “sepet” sözcüğünün *kor* “ağaç” kökünden türemesi doğal bir olaydır. Ayrıca, bu bağlantı aşağıdaki kanıtlarla da desteklenebilir: **Türkiye Türkçesinde** *koru*, Türkmen Türkçesinde *kōrı*, Teleut Türkçesinde *korū* “bakımlı küçük orman” (Gülensoy 2007: I, 543) ve Evenkice *kor* “kayın ağacının kabuğundan yapılan kap” (SSTMJ 1975: I, 414) anlamında geçmektedir.

4. ***kamiç** “kepçe”. Eski Türkçe *qamiç*, Karahanlıca *qamiç*, Orta Türkçe *qamiç*, Uygur Türkçesi *qemiç*, Hakas Türkçesi *xamiš*, Çuvaş Türkçesi *xumja* (< **kamča(h)*), Yakut Türkçesi *xamiš*, *xomuos*, Dolgan Türkçesi *komuos*, Tuva Türkçesi *ximiš*; Moğolca proto-biçim **kumđija* “barut ölçüsü”, Yazılı Moğolca *qumđija*, Halhaca *xumđā*, Buryatça *xumžā*; Mançu-Tunguzca proto-biçim **kamiču* “akağaç kabuğundan yapılmış küfe”, Evenkice *kamit*, Ulçaca *qamçu*, Oroçça *kamiçi*, Udeyce *kamisi*; Japonca proto-biçim **kámású* “hasır çuval”, Tokyo ağzı *kámasu*, Kyoto ağzı *kámású*, Kagoşima ağzı *kamásu*; Proto-Altayca biçim **kām[u]ča* “bir çeşit kap”, “kepçe” (EDAL: 642).

Kaynaklarda Türkçe *qamiç* sözcüğünün **qam-* kökü ile eşya adı türeten -(ı)ç ekinde oluştuğu ileri sürülmektedir. Ayrıca, **qam-* kökünün Yakut Türkçesindeki *xamij*, *xomuj* “toplamak” ve Moğolca *xamu* “bir yere toplamak” fiilleri ile ilişkide bulunma olasılığından da bahsedilmiştir (bk. Pekarskiy 1959: 3291-3292; Levitskaya 1997: 249).

Altay dillerindeki birtakım kap isimlerinin “toplamak” anlamını ifade eden köklerden türediğini göz önümüzde bulundurarak bu etimolojiyi kabul edebiliriz. Örneğin: Türkçede *kaşık* < *kašak* < *kalak*, Moğolcada *qalbuya* “kaşık”, “kepçe”, Mançu-Tunguzcada *kalan* “kazan”, Korecede *karak* “çubuk” < Proto-Altayca **kála-* “bir yere toplamak”; Türkçede *kazan* < **kaşan*, Moğolcada **karum* “kazan”, Korecede **kari* “balık konulan kap”, Japoncada **kati* “kap” < Proto-Altayca **kařa* “halk”, “aile, oymak”, “toplanmak”.

5. ***kaluk** / ***kalgak** "kaşık", "kürek". Eski Türkçe *qaşuq*, Karahanlıca *qaşuq*, *qaşıq*, Orta Türkçe *qaşıq*, *qaşuq*, Türkiye Türkçesi *kaşık*, dial. *kalak*, Tatar Türkçesi *qaşıq*, *qalaq*, Özbek Türkçesi *qâşiq*, *qalâq*, Uygur Türkçesi *qoşuq*, dial. *qaşuq*, *qalaq*, Azerî Türkçesi *GasıG*, Türkmen Türkçesi *qaşıq*, Hakas Türkçesi *xazix*, *xalyax*, Şor Türkçesi *qalaq*, Oyrat Türkçesi *qaşıq*, *qalaq*, Tofalar Türkçesi *qahik*, *qalyaq*, Kırgız Türkçesi *qaşıq*, *qalaq*, Kazak Türkçesi *qasıq*, *qalaq*, Nogay Türkçesi *qasıq*, *qalaq*, Başkurt Türkçesi *qaşıq*, *qalaq*, Balkar Türkçesi *qaşıq*, *qalaq*, Karakalpak Türkçesi *qasıq*, *qalaq*, Kumuk Türkçesi *qaşıq*, *qalaq*; Moğolca proto-biçim **kalbuga* "kaşık", "kepçe", "kürek", Yazılı Moğolca *qalbuya*, *qalbaya(n)*, Orta Moğolca *xalbuxua*, *qalbuqa*, *yalbuya*, Halhaca *xalbaga(n)*, Buryatça *xalbaga*, Ordosça *xalbaGa*, Monguorca *xürGa*; Mançu-Tunguzca proto-biçim **kala-n* "kazan", Evenkice *kalan*, Ulçaca *qala(n)*, Nanayca *qalâ*, Udeyce *kala(n)*; Japonca proto-biçim **kasipa* "bir çeşit kap", Eski Japonca *kasipa*; Proto-Altayca biçim **kalpa* "bir çeşit kap" (EDAL: 638).

Türkçe *kaşık* sözcüğünün etimolojisi hakkında çeşitli fikirler bulunmaktadır: Vamberi (1878: 20) ve Habiçev'e göre (1971: 84-85), *kaşık* < *kaşı* –"kaşımak, yontmak" fiilinden türemiştir. Doerfer (1967: 1393), *kaşık*'ı Osmanlıca *kaş* "ağaçtan yapılmış kase", "derin tabak" sözcüğünün küçültülmüş biçimi olarak açıklamıştır. Geniş bir bakış açısına göre (bk. Ramstedt 1935: 164; Posch 1957: 268-269; Poppe 1960: 78; Räsänen 1969: 241), *kaşık* Moğolca *qalbuya* ile ilişkilendirilmiştir. Yegorov (1964: 95) Dmitrev'in Çuvaşçadaki *kaşâk* sözcüğü *kalak*'ın fonetik varyantı olduğu kanısını beğenmiştir. Daha sonra bu görüş yukarıda belirtildiği gibi "An Etymological Dictionary of the Altaic Languages"te ileri sürülmüştür. Ayrıca, Levitskaya (1997: 232) Türkçedeki *kalak* ve Moğolcadaki *qalbuya* sözcüklerinin **kal*- "kalkmak, yukarıya kalkıp çıkmak" (krş. Moğolca *qalma-*, *qalba-* "üstünden almak") ve **qal* "yassı, düz, geniş" (krş. Moğolca *qalbayı-* "yassı, geniş olmak") köklerinin birleşmesinden gelişmiş olasılığı hakkında yazmıştır.

Benim bakış açım göre, Türkçe *kaşık* < *kaşuk* < *kaşak* < *kalak*, Mo-

ğolca *qalbuğa*, Mançu-Tunguzca *kala-n* “kazan” ve Korece *karak* “çubuk” türevleri Proto-Altayca biçim **kała-* “bir yere yığmak, toplamak” kökü ve fiilden ad türeten *-q//k* ekinden oluşmuştur. Bu eyleme Altay dillerinde aşağıdaki anlamlarda rastlıyoruz: Türkçede *qāla-* “yığmak” (Levitskaya (1997: V, 228-229); Mançu-Tunguzcada *kala-* “oymak, aile”, “toplanmak (geyikler)”, “beraber, birlikte” (SSTMJ 1975: I, 365, 459-460); Korecede *kari-* “üst üste koymak, dizmek” (Mazur 2000: 23). Bütün bunlara ek olarak, Türkiye Türkçesinin ağızlarındaki *kalak// galak* “tezek yığıcı” (Eren 1999: 201), “yığıcı”, “ekin yığıcı”, “kat” (T.T.Ağızları Sözlüğü // www.tdk.gov.tr), Özbek Türkçesindeki *qalāq* “burunda katılmış sümük” (ÖTİL 1981: II, 545), Karakalpakistan’daki Özbek ağızlarındaki *qalaq* “dik konulmuş hasır” (İşayev 1977: 125) ve Korecedeki *karak* “yumak”, “ığ” (Phyojungugodesajon 1999: I, 20) türevlerinin de “yığmak, toplamak” anlamını taşıdığını kaydetmekte fayda var.

6. elek / elgek “elek”. Karahanlıca *elek*, Orta Türkçe *elek*, Türkiye Türkçesi *elek*, Özbek Türkçesi *elak*, Uygur Türkçesi *älgäk*, Azerî Türkçesi *äläk*, Türkmen Türkçesi *elek*, Gagauz Türkçesi *ielek*, Halaç Türkçesi *häjläk*, Salar Türkçesi *elax*, Hakas Türkçesi *ilgek*, Şor Türkçesi *elek*, Kırgız Türkçesi *elek*, *elgek*, Kazak Türkçesi *elek*, Nogay Türkçesi *elek*, Başkurt Türkçesi *ilek*, Balkar Türkçesi *elek*, Karakalpak Türkçesi *elek*, Kumuk Türkçesi *elek*, Altay Türkçesi *elgek*, Çuvaş Türkçesi *alla*; Mançu-Tunguzca proto-biçim **alga* “ağ”, Evenkice *alga*, Solonca *alga*, Mançuca *alGan*, Nanayca *alGa*, Ułçaca *arGa*, Oroçça *agga*; Korece proto-biçim **arkämi* “kalbur”, Korece *älemi*, *älkemi*; Proto-Altayca biçim **älgi* “ağ”, “elek, kalbur” (EDAL: 287-288). “An Etymological Dictionary of the Altaic Languages”te kaydedilen biçimlerin yanısıra, Türkiye Türkçesinin ağızlarında *elemen* (Acıpayamlı 1976: 63), Özbek ağzında *älgäzäri* (ÖHŞL: 28), Karakalpakçada *elgezer* (KKRS 189), Kazak ağzında *elkezer* (Sarıbayev 50) ve Kore dilinin ağızlarında *älgämi*, *älgämcäi*, *älgäncäi*, *älgäncäi*, *älgüncäi*, *älgimi*, *älgimi*, *älgii* (Phyojungugodesajon 1999: II, 4227, 4248-4249) gibi fonetik varyantlara da rastlanılmaktadır.

Yegorov (1964: 24) ve Sevortyan (1974: 262) Türkçedeki *elek* sözcüğünü *ele-* "elemek" kökü ile eşya adı türeten *-k* ekinden geliştiğini açıklamıştır. Eyüboğlu (1998: 866) *elek*'i **el* > *ele-* "elle almak", "elemek" köküne bağlamıştır. Türkçeden Yazılı Moğolcaya *elgeg*, Kalmıkçaya *elgag* ve Moğolcaya *elxeg* biçimlerinde geçmiştir (bk. Ramstedt 1935: 119; Doerfer 1965: 118; Şçerbak 1997: 114).

7. *keli "havan". Orta Türkçe *keli*, Türkiye Türkçesi dial. *keli*, Tatar Türkçesi *kile*, Özbek Türkçesi dial. *keli*, Çuvaş Türkçesi *kilə*, Yakut Türkçesi *kelī*, Başkurt Türkçesi *kile*, Karayım Türkçesi *keli*, Kumuk Türkçesi *keli*; Mançu-Tunguzca proto-biçim **xelñi* "havan", Mançu Yazı dili *xelen*, Ulçaca *xeñi*, Nanayca *xeñi*; Japonca proto-biçim **kinái* "havaneli", Eski Japonca *kjine*, Orta Japonca *kine*, Tokyo ağzı *kine*, Kyoto ağzı *kiné*, Kagoşima ağzı *kiné*; Proto-Altayca biçim **k`èlñi* "havan" (EDAL: 773).

Türkçedeki *keli* sözcüğünün gelişmesi **keg-* "dövmek, ezmek" (Çuvaşçada *kiv-*, *ki-* "leğendeki çamaşırı ezmek" eylemi bulunmakta) köküne bağlanmıştır (bk. Levitskaya 1997: V, 33).

Bana göre, fonetik ve semantik noktalar göz önüne alındığında Altay dillerindeki *kelil/ xeñil/ kine* sözcüklerinin 'oyuk, çukur' anlamlarına gelen *kel*, *keñ*, *kín* kökünden geldiği savunulabilir. Örneğin: Türkiye Türkçesinin ağızlarında *gel* "oyuk", "dağ ve tepeliklerdeki çukurluk" (T.T. Ağızları Sözlüğü // www.tdk.gov.tr); Evenkicede *kenre*, Evencede *kēngule* "oyuk, delik", "buz oyuğu" (SSTMJ 1975: I, 450-451); Eski Korecede *kís*, *kín* "yuva" (Martin 1967: 282). Ayrıca, Nanaycada *xeñi* "havan" anlamının dışında "huni" anlamında da kullanılmaktadır.

8. *soku "dibek, döveç, havan". Orta Türkçe *soku*, *sokku*, Türkiye Türkçesi *soku*, Türkmen Türkçesi *sokı*, Kırgız Türkçesi *soqu*, Teleut Türkçesi *sokkı*, Sagay Türkçesi *sokkı*, Kazak Türkçesi *soqqa*, Hakas Türkçesi *soğax*, *sox*, Tuva Türkçesi *sogāš*, *soktāš* (Eren 1999: 373), Altay Türkçesi *sokı* (AMS: 159), Özbek

Türkçesi dial. *soqı*, *sōqı* (ÖHŞL: 240, İşayev 1977: 154). Karşılaştırm: Evenkice *suke*, Solonca *suhu*, Negidalca *suhe*, *sukə*, Oroçça *suke*, Udeyce *sugese(n)*, Mançuca *suhe* “balta”, “çekiç” (SSTMJ 1977: II, 123). Türkçe *soku*’nun *sok*- “dövmek” kökünden geldiği açıktır (bk. Eren 1999: 373; Levitskaya 2003: VII, 310). Mançu-Tunguzca *suke* ise, *suk-* “kırmak” kökünün türevidir.

“*An Etymological Dictionary of the Altaic Languages*” Türkçe **sok-* “dövmek” proto-biçimini Moğolca proto-biçim **sogug* “eksiklik, kusur”, Yazılı Moğolca *soyuγ*, Halhaca *sogog*; Mançu-Tunguzca proto-biçim **suK-* 1 “kırmak”, 2 “bozmak”, 3 “kayak değneğinin ucu”, 4 “ok ucu”, Evenkice *suku-* 2, *sukča-*1, Evence *hučak-* 1, Oroçça *sūkpe*, *sūpke* 3, Nanayca *sokpi-so* 4; Japonca proto-biçim **səkə-nap-* 1 “zarar vermek”, 2 “aldatmak”, Eski Japonca *s(w)ok(w)o-nap-* 1, Orta Japonca *sòkò-naf-* 1, 2, Tokyo ağzı *sokoná* 1, Kyoto ağzı *sókóná-* 1, Kagoşima ağzı *sokoná-* 1 ile birleştirmekte ve bu eylemlerin Proto-Altayca **sōk`o* (~-k-) “dövmek”, “zarar vermek” biçiminden türetildiğini ileri sürmektedir (EDAL: 1306).

9. **dügek* “taştan veya ağaçtan yapılmış büyük havan”. Eski Kıpçakça *döğüč*, Türkiye Türkçesi *dibek*, Anadolu ağızları *dibek*, *dibeyh*, *divek*, *dübek*, *döğeč*, Azerî Türkçesi *dibäk* (Acıpayamlı 1976: 52; Eren 1999: 111; Gülensoy 2007: 282), Gagauz Türkçesi *dübek* (GRMS: 166). Karşılaştırm: Yazılı Moğolca *tügsegür* “düven, harman döveni” (Lessing 2003: II, 1311); Evenkice *duktevun* “havan” (SSTMJ 1975: I, 219). Bunlara ek olarak Özbek ağzında “küçük havan” anlamındaki *tolčaq* (ÖHŞL: 259), Kore dilinde “havan” anlamındaki *čəlgü* (Phyojungugodesajon 1999: III, 5381) ve Kore ağzındaki *təlgü* (Phyojungugodesajon 1999: I, 1524) sözcüklerini de kaydetmekte fayda var.

Dybo (2005: 49-82) Türkçe *dibek/dübek* sözcüğünü **düp* “dip” kökünün türevi olasılığından bahsetmiştir. Eren’e göre (1999: 111), *dibek* < *döğ-* (<*töğ-*) “ezmek” kökünden gelmiştir: *döğ-* (> *döv-*) + *-(e)k* > **dövek* > **düvek* > (*dübek*) > *divek* > *dibek*. Türkçe *dip* < (*düp*)’ten geldiği yolundaki sav yanlıştır.

"An Etymological Dictionary of the Altaic Languages"te Türkçe proto-biçim **düg-* "dövmek, ezmek" Moğolca proto-biçim **tügsi-* "dövmek, harman dövmek", Yazılı Moğolca *tügsi-*, Halhaca *tügsi-*, Kalmıkça *tükşə-*, Ordosça *dügši-*, Dahurca *turši-*; Mançu-Tunguzca proto-biçim **dug-* "dövmek", "delmek", "ezmek", Evenkice *duy*, Evence *duy*, Negidalca *dūw-~*, *duy*, *dukte-*, Mançu Yazı dili *du-~dū-*, Jurjence *du-ŋu-mij*, Ulçaca *dū-çi*, Orokça *dū-*, *dūçi-*, Nanayca *dū-*, *dōçi-*, Oroçça *dū-*, Udeyca *dū-*, *dukte*; Korece proto-biçim **tih-* "dövmek, ezmek", Orta Korece *tih-*, Korece *č:i-* [č:ih-]; Japonca proto-biçim **tük-* "dövmek, ezmek", Eski Japonca *tuk-*, Orta Japonca *tük-*, Tokyo ağzı *tsük-*, Kyoto ağzı *tsük-*, Kagoşima ağzı *tsük-* ile aynı grupta kaydedilmiş ve onların Proto-Altayca biçimi **tügi* "dövmek, ezmek", "delmek" olarak rekonstrüksiyon edilmiştir (EDAL: 1381-1382).

10. *tokmak "ağaçtan yapılmış iri çekiç", "dibekte dövme işi için kullanılan ağaçtan araç". Eski Türkçe *toqımaq*, Orta Türkçe *toqımaq*, Türkiye Türkçesi *tokmak*, Tatar Türkçesi *tuqmaq*, Özbek Türkçesi *toqmâq*, Azerî Türkçesi *tohmaG*, Türkmen Türkçesi *toqmaq*, Hakas Türkçesi *toxpax*, Oyrat Türkçesi *toqpoq*, Halaç Türkçesi *toqmaq*, Tuva Türkçesi *doqpaq*, Kırgız Türkçesi *toqmoq*, Kazak Türkçesi *toqpaq*, Nogay Türkçesi *toqpaq*, Başkurt Türkçesi *tuqmaq*, Balkar Türkçesi *toqmaq*, Gagauz Türkçesi *toqmaq*, Karayım Türkçesi *toqmaq*, Karakalpak Türkçesi *toqpa*, Salar Türkçesi *toxmax*, Kumuk Türkçesi *toqmaq* (VEWT: 484-485, TMN: 2, 629, EDT: 467, 470, ESTJA: 3, 253-254, 256-257). Türkçe *tokmak*, Dahurca *tokşör* "balta" (Todayeva 1986: 167) ve Korecenin Çonra, Çungpuk ağızlarındaki *toku-thon* "dibek, havan" (Phyojungugodesajon 1999: I, 1550) sözcükleri köktaş sayılabilir. Ele alınan *tokmak* türevi Eski Türkçede "vurmak" anlamını taşıyan *tokı-* fiili ile *-mak* ekinden gelişmiştir.

"An Etymological Dictionary of the Altaic Languages" Türkçe proto-biçim **tokı-* "vurmak", "dövmek, ezmek", "dokunmak, ellemek"; Moğolca proto-biçim **togsi-* "vurmak", Yazılı Moğolca *toysi*, Halhaca *togši-*, Buryatça *togšo-*, Kalmıkça *tokşə-*; Mançu-Tunguzca proto-biçim **tokta-* "vurmak", "kes-

mek, doğramak”, “takırdı”, Evenkice *tokto-*, Evence *towta-*, Negidalca *tokto-*, Mançu Yazı dili *toq seme*, Ulçaca *tuqturi-*, Nanayca *tokto-*, Oroçça *tokto-*, Udeyca *tokto-*; Korece proto-biçim **thi-* “vurmak”, Orta Korece *thi-*, Korece çhi-; Japonca proto-biçim **tük-* “vurmak”, “döğmek”, Eski Japonca *tuk-*, Orta Japonca *tük-*, Tokyo ağzı *tsük-*, Kyoto ağzı *tsük-*, Kagoşima ağzı *tsük-* şekillerini ortaya koyar ve bunların Proto-Altayca yapısının “vurmak, dövme”, “takırdamak” anlamındaki **t`ók`ù* (~*k-*) olduğunu ileri sürer (EDAL: 1453).

Sonuç olarak, “*An Etymological Dictionary of the Altaic Languages*” te kaydedilen mutfak araç gereç isimlerinin analizleri bu sözcüklerin ödünçlemeler değil, belki ortak kökten gelişen öz sözler olduğunu göstermektedir. Söz dağarcığımızdaki böyle öğelerin daha derinden incelenmesi Altayistik ve Türkoloji için büyük katkı sağlayacağı açıktır.

KISALTMALAR

- AMS Altajskij morfemnyj slovar’
DS Derleme Sözlüğü
EDAL **An Etymological Dictionary of the Altaic Languages**
EDT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
ESTJA **Etimologiçeskij slovar’ tjurkskix jazykov**
GRMS Gagauzsko-russko-moldavskij slovar’
KKRS Karakalpaksko-russkij slovar’
ÖHŞL **Özbek halk şiveleri luğati**
ÖTİL Özbek tilining izohli luğati
SSTMJ Sravnitel’nyj slovar’ tunguso-man’čžurskix jazykov
TMN **Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen**
VEWT Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen

KAYNAKÇA

- ACIPAYAMLI Orhan, **Zanaat Terimleri Sözlüğü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1976.
- Altajskij morfemnyj slovar', GAGU, Gorno-Altajsk 2005.
- BLAŽEK Václav**, "Current progress in Altaic etymology", *Linguistica Online*, (2006), <<http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/blazek/bla-004.pdf>>, (SGT: 17.04.2011).
- CLAUSON Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford University Press, London 1972.
- DYBO Anna V., "Dental'nyje vzryvnyje v pratjurskom", **Aspekty komparativistiki**, S: 1, s. 49-82 <<http://starling.rinet.ru/Texts/dental.pdf>>, (SGT: 15. 09. 2009).
- DOERFER Gerhard**, **Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen, III**, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1967.
- EREN Hasan, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Bizim Büro, Ankara 1999.
- EYÜBOĞLU İsmet**, **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Sosyal Yayınları, Ankara 1995.
- FEDOTOV M.R., **Etimoloģičeskij slovar' čuvashskogo jazyka I**, Čuvashskij gosudarstvennyj institut gumanitarnyx nauk, Cheboksary 1996.
- GEORG S.**, "Review of Etymological Dictionary of the Altaic Languages", *Diachronica*, S: 21/2 (2004), s. 445–450.
- GEORG S.**, "Reply [to Starostin 2005]", *Diachronica*, S: 22 /2 (2005), s. 455–457.
- GÜLENSOY Tuncer**, **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, I-II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- HABIÇEV M.**, **Karaçajevo-balkarskoje imennoje slovoobrazovanije**, Çerkesk 1971.
- İŞAYEV A.**, **Karakalpakistan'daki Özbek Şiveleri**, Fan, Taşkent 1977.
- LESSING Ferdinand D.**, **Moğolca-Türkçe Sözlük**, (Çeviren: G. Karaağaç), I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- LEVİTSKAYA L.S.**, ve diğeri, **Etimoloģičeskij slovar' tjurkskix jazykov: Obščetjurkskije i mežtjurkskije osnovy na bukvy "K", "Ķ", Yazyki russkoj kul'tury**, Moskva 1997.
- LEVİTSKAYA L.S.**, ve diğeri, **Etimoloģičeskij slovar' tjurkskix jazykov: Obščetjurkskije i mežtjurkskije osnovy na bukvy "I", "M", "N", "P", "S", Vostočnaja literatura RAN**, Moskva 2003.
- MARTIN S.**, ve diğeri, **A Korean English Dictionary**, Yale UP, New Haven 1967.
- MAZUR Y.N.**, ve diğeri, **Korejsko-russkij slovar'**, Russkij jazyk, Moskva 2000.

- Özbek halk şiveleri luğati, Fan, Taşkent 1971.**
Özbek tilining izohli luğati I, II, Rus tili, Moskva 1981.
- PEKARSKIY E. K., Slovar' yakutskogo jazyka, III, İzd-vo AN SSSR, Moskva 1959.**
Phyojungugodesajon (Korece Büyük Sözlük) I-III, Tusantonga, Seoul 1999.
- POPPE N., Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen, Teil I. Vergleichende Lautlehre, Wiesbaden 1960.**
- POSCH U., "On the Affinity of the Altaic languages" I, Central Asiatic Journal, S: 3 (1960), s. 268-269.**
- RAMSTEDT G.J., Kalmückisches Wörterbuch, Suomalais-Ugrilainen, Helsinki 1935.**
- RÄSÄNEN M., Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen, Suomalais – Ugrilainen, Helsinki 1969.**
- RUDNEV A.D., Materialy po govoram vostočnoj Mongolii, V. O. Kiršvauma, Sankt-Peterburg 1911.**
- SEVORTYAN E.V., Etimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov: Obščetjurkskije i mežtjurkskije osnovy na glasnye, Nauka, Moskva 1974.**
- SO Chong-bom, Kukowon sajon (Kore Dilinin Etimolojik Sözlüğü), Tosochulpan pogosa, Seoul 2000.**
- Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'čžurskix jazykov, I-II, Nauka, Leningrad 1975- 1977.**
- STAROSTIN S.A., Dybo, A.V. and Mudrak O.A., An Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III, Brill, Leiden-Boston 2003.**
- STAROSTIN S., "Response to Stefan Georg's review of the Etymological Dictionary of the Altaic Languages", Diachronica, S: 22/2 (2005), s. 451–454.**
- ŞÇERBAK A.M., Rannije tjurksko-mongol'skije jazykovyje svjazi (VII-XIV), Sankt-Peterburg 1997.**
- The Tower of Babel, An International Etymological Database Project, <<http://starling.rinet.ru>>, (SGT: 29. 03.2008).
- TODAYEVA B., Dagurskij jazyk, Nauka, Moskva 1986.**
- Türk Dil Kurumu, T.T. Ağızları Sözlüğü, <<http://www.tdk.gov.tr>>, (SGT: 17. 04.2011).**
- VAMBERI H., Etymologisches Wörterbuch der Turko-tatarischen Sprachen, Leipzig 1878.**
- YEGOROV V.G., Etimologičeskij slovar' čuvashskogo jazyka, Čuvashgosizdat, Cheboksary 1964.**

ABSTRACT

Sergei Starostin, Anna Dybo and Oleg Mudrak: “An Etymological Dictionary of the Altaic Languages”, Part One [A-K pp 1-858], Part Two [L-Z pp. 859-1556], Part Three [Indices pp. 1557-2096], published in the Leiden-Boston: Brill 2003. S. Starostin elaborated the data of the Japanese, Korean and Tungus languages, A. Dybo the Turkic and also Tungus languages and O. Mudrak compiling the Chuvash, Mongolian and Jurchen languages.

*This paper discusses some kitchen lexical items of the “Etymological Dictionary of the Altaic Languages”. The lexicon addressed in the paper mainly includes Turkish words such as *kāča, kāp, kūri, kamič, kaľuk / kalgak, elek / elgek, keľi, soku, dügek, tokmak* and compare them with their forms in Mongolian, Tungus-Manchu, Korean and Japanese.*

Keywords: *Turkish, Mongolian, Tungus-Manchu, Korean, Japanese, etymology.*

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АНИҚЛОВЧИ-АНИҚЛАНМИШ ТИПЛИ ТЕРМИНЛАР ТАРКИБИДАГИ ХАЛҚАРО ТЕРМИНЛАР ХУСУСИДА

ҲАЙДАРОВ Ёркинжон*¹

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена исследованию международных терминов латинского и греческого происхождения активно используемых в терминологических системах узбекского языка. В данной статье анализируются процессы заимствования подобных терминов в узбекский язык, их участие в составе атрибутивных терминов в качестве компонента определителя или определяемого, на основе ярких примеров раскрываются их специфические особенности.

ABSTRACT

This article discusses about the loan terms taken from Latin and Greek into Uzbek terminological systems. Especially in the article disclosed the processes of borrowing new terms from other languages, the particularities of loan terms which are used as a component of the attributive terms in Uzbek by many examples.

Бугунги замонавий тамаддуннинг асосий белгиларидан бири илмий, маданий, иқтисодий соҳалардаги жамиятлараро яқинлашув, бошқача айтганда, глобаллашув жараёнлари ҳисобланади. Бундай маданий ва ижтимоий-иқтисодий алоқа алмашинуви жараёнлари тил

* ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти

воситасида кечади, албатта. Тиллараро алоқаларнинг содда ва энг кўп учрайдиган кўриниши хорижий тиллардан сўз ўзлаштириш ҳодисаси ҳисобланади. Бошқа тиллардан лексик бирликларни ўзлаштириш тўғрисидаги ишларда асосан ўзлашма сўзларнинг пайдо бўлиш сабаблари, бу жараёнларни даврлаштириш, ўзлашма сўзларни мавзулар бўйича таснифлаш, ассимиляция жараёнлари каби масалалар ёритилади. Кўпинча маълум тилдаги лексик бирлик иккинчи бир тилга тўғридан-тўғри эмас, балки бошқа тил воситасида ўзлаштирилади. Масалан, ўзбек тилига ҳам рус тили орқали юнон, лотин, инглиз, француз ва немис тилларидан кўплаб янги сўзлар ўзлаштирилган. Бошқа тиллардан ўзлаштирилган терминлар маълум бир лингвистик хусусиятларга эга бўлгандагина уларга ўзлашма термин сифатида қараш мумкинлиги айтилади. Бундай хусусиятлар қуйидагилардан иборат: а) чет тилидаги сўзнинг ўзлаштираётган тилдаги график ва фонетик воситалар билан ифодаланиши; б) ўзлашма сўзнинг ўзлаштираётган тил грамматик шакл ва категориялари билан уйғунлашиши; в) ўзлашманинг семантик мустақиллиги; г) ўзлашма терминнинг муайян терминологик системада доимий равишда қўлланилиши².

Тилшуносликда сўз ўзлаштириш ва байналмилал сўзлар масаласи бир бирига жуда яқин туради³. Байналмилал лексика деганда қардош бўлмаган тилларда бир хил маънода, шунингдек, айнан бир фонетик таркибда ёки қисман ўзгариш билан қўлланиладиган, ана шу тил учун умумий бўлган сўзлар тушунилади⁴. Баъзи тадқиқотларда байналмилал сўзлар деганда келиб чиқиши асосан грек ёки лотин тилига бориб тақаладиган, дунёнинг кўпгина тилларида кенг тарқалган, қардош ва турли тизимга мансуб бўлган тилларда шаклан ва мазмунан бир-бирига

2 Ярнатовская В.Е., Шипова Г.С. Морфологическое оформление иноязычных терминов // Термины в языке и речи. Межвуз. Сборник. – Горький, 1985. 46-бет.

3 Нишонов П.П. Француз ва ўзбек тиллари юридик терминологиясининг қиёсий типологик тадқиқи. Номзодлик диссертацияси Тошкент, 2009 й. 59-бет.

4 Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2002. 20-бет.

тўлиқ ёки қисман мос келувчи тил бирликлари тушунилади, деган фикр ҳам айтилади⁵. Умуман, маълум табиий тилдан бошқа бир неча тилларга лексик бирликлар ўзлаштирилар экан, бу жараён байналмилал лексика юзага келишини таъминлайди. Деярли барча тилларда ўзлашган қатлам сўзларининг, айти пайтда, байналмилал лексиканинг каттагина қисмини халқаро терминологик бирликлар ташкил этади. Қуйида ўзбек тили терминологик тизимларида қўлланиб келинаётган аниқловчи-аниқланмиш типли бирикма терминлар таркибида учровчи, келиб чиқиши лотин ва юнонча бўлган айрим халқаро терминлар ҳақида сўз юритамиз.

1. Лотин тилидан ўзлашган терминлар.

Дежерин рефлекси, Стерлинг - русецкий рефлексии, чаддок рефлекси, Чураев рефлекси, Янишевский рефлекси каби бирикма терминлар таркибида қўлланилган рефлекс термини тиббиётда “организмнинг рецепторлар қўзғалишига жавоб реакцияси” сифатида тушунтирилади⁶. Бунда вужудга келган қўзғалиш марказий нерв системасинга узатилгач, у ҳам қўзғалиш билан жавоб қайтариши назарда тутилади. Ушбу термин асли лотин тилидаги *reflexus* сўзидан олинган бўлиб, “орқага эгилиш, акс этиш” маъноларини англатган.

Лотинчадан ўзлашган яна бир фаол сўз бу рецептор бўлиб, тиббиётда “ташқаридан ёки организмнинг ички муҳитидан таъсиротни қабул қилиб олиб, нерв импульсига айлантирадиган ва нерв системасига ўтказиб берадиган анатомик тузилма (сезувчи нерв учи ёки ихтисослашган нерв ҳужайраси)” маъносида қўлланади⁷. Замановий тиббиётда бу термин ёрдамида *cutaneous receptor* - *кожный рецептор*

⁵ Ярнатовская В.Е., Шипова Г.С. Морфологическое оформление иноязычных терминов // Термины в языке и речи. Межвуз. Сборник. – Горький, 1985. 46-бет.

⁶ Нишонов П.П. Француз ва ўзбек тиллари юридик терминологиясининг қиёсий типологиик тадқиқи. Номзодлик диссертацияси Тошкент, 2009 й. 59-бет.

⁷ Ҳожиев А. Тилшунослк терминларининг изоҳли луғати. – Т: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2002. 20-бет.

– *тери рецептори, muscle receptor* - мышечный рецептор – мускул рецептори, *external receptor* - внешний рецептор – ташқи рецептор, *internal receptor* - внутренний рецептор – ички рецептор, *visual receptor* - зрительный рецептор – кўриш рецептори каби 57 та бирикма термин қўлланилади. Умуман, тиббиёт терминологиясида келиб чиқиши лотинча бўлган терминлар нисбатан кўпчиликни ташкил этади. Ҳозирда бу термин тиббиётдан ташқари яна бир қанча соҳаларда ахборот ёки сигнални қабул қилувчи ҳар қандай техник қурилмаларни умумий тарзда номлаш учун ҳам қўлланиб келинмоқда.

Бугунги кунда ўзбек тилининг ҳуқуқий терминологик тизимида ўз қатламга оид сўзлар миқдор жиҳатдан катта қисми ташкил этса-да, лотин тилидан ўзлашган сўзлар ҳам кўп қўлланилади. Уларнинг асосий қисми термин сифатида тилимизга рус тили орқали ўзлашган. Ўзбек тилининг ҳуқуқий терминологик тизимида қўлланивчи аниқловчи-аниқланмиш типли терминларнинг таркибида шундай ўзлашмалар кўпчиликни ташкил этади. Масалан, цивил ҳуқуқ бирикма терминининг аниқловчи компоненти бўлиб келган цивил элементи лотинчада “фуқаро” маъносида қўлланган *civis* сўзидан олинган бўлиб, бу сўз лотин тилидан қадимги француз тилига ва у орқали XIV асда инглиз тилига ўзлаштирилган. Халқаро санкция бирикма терминида аниқланмиш қисм бўлиб келган санкция сўзи эса лотин тилида “қарор қабул қилмоқ, ҳукм чиқармоқ” маъносини англатувчи *sanctiō* > *sancīre* сўзидан олинган. Халқаро деликт терминининг ҳоким компоненти бўлган деликт термини ҳам тилимизга лотин тилида “айб, жиноят” маъноларида ишлатилган *dēlictum* сўзидан ўзлашган бўлиб, бу сўз *dēlinquere* - “муваффақиятсизликка учраш, хато, нотўғри қилиш” ўзагидан ясалган. Шунингдек, хавфли рецидив терминининг аниқланмиш компоненти ҳам лотинча “(яна) қайтиш, амал қилмай қўйиш” маъносидаги *recidīvus* сўзидан олинган бўлиб, *RE-* “қайта” + *cadere* “юз тутмоқ, йиқилмоқ” элементларидан ҳосил қилинган. Шулар билан бир қаторда, Эмиссия банки, ратификация ёрлиғи, латент

жиноятчилик каби аниқловчи-аниқланмиш типли терминларининг аниқловчи компоненти вазифасида келган эмиссия, ратификация, латент терминлари ҳам аслида лотин тилига оид бўлиб, эмиссия “чиқариш, (олд томонга) юбориш” маъносидаги *ēmissiō* > *ēmittere* сўзидан, ратификация “**белгиламоқ, ўрнатмоқ**” маносидаги *RATE* ва “расман рухсат, розилик бериш” маъносидаги *facere* сўзларидан, латент эса “яширин ётган, потенциал, лекин аниқ кўринмаётган” маносидаги *latēnt* > *latēre* сўзларидан олинганини кузатишимиз мумкин. Банк ҳуқуқи терминологиясида фаол қўлланувчи депозит сертификати терминининг ҳар икки компоненти ҳам келиб чиқишига кўра лотинча бўлиб, депозит “пастга қўйиш” маъносидаги *dēpositus* сўзидан, ҳозирда жуда кенг қўлланишда бўлган сертификат сўзи эса “аниқлаштириш” маъносини берувчи *certus* > *CERTAIN* ва *facere* бирликларидан олинган.

Математика терминологиясида қўлланувчи абсолют термини ёрдамида бир қанча аниқловчи-аниқланмиш типли бирикма терминлар ясалган. Масалан, абсолют дифференциаллаш, абсолют яқинлашувчи қатор, абсолют экстремум кабилар. Мазкур бирикма терминлар таркибида сифатловчи аниқловчи компонент вазифасини бажараётган абсолют сўзи ҳам тилимизга рус тили орқали лотинчадан ўзлаштирилган. Математикадан бошқа соҳаларда айни термин маъносини ифодалаш учун у билан параллел равишда ўзбекча “тўлиқ” сўзидан ҳам фойдаланилади. Масалан, тилшуносликда абсолют синонимия ва тўлиқ синонимия терминлари дублет сифатида қўлланилади⁸. Бирок математика терминологиясида қўлланувчи юқорида келтириб ўтилган аниқловчи-аниқланмиш типли терминларда абсолют сўзининг ўзини қўллаш мақсадга мувофиқ, чунки математика терминологиясида тўлиқ аналитик функция, тўлиқ эҳтимол, учҳаднинг **тўлиқ квадрати**, тўлиқ фаза, функциянинг **тўлиқ тасвири** каби **аниқловчи-аниқланмиш**

⁸ Нишонов П.П. Француз ва ўзбек тиллари юридик терминологиясининг қиёсий типологик тадқиқи. Номзодлик диссертацияси Тошкент, 2009 й. 60-бет.

типли терминлар ҳам мувжудки, уларда тўлиқ термини русчадаги *полный/ая* термини мазмунини ифодалаш учун қўлланади. Агар тилимизда русча *полный/ая* ва халқаро қўлланишда бўлган абсолют терминларини ифодалаш учун биргина тўлиқ сўзини ишлатсак, бу икки алоҳида илмий тушунчани фарқлаш имконияти йўқолади ёки терминологик тизимлар учун салбий ҳодиса ҳисобланган омонимик терминлар юзага келади. Математикадаги абсолют дифференциаллаш, абсолют яқинлашувчи қатор, абсолют экстремум бирикма терминларида эса абсолют сўзининг ўрнига тўлиқ сўзини қўллаб бўлмайди. Абсолют сўзининг этимологиясига назар ташланса, бу сўз лотинчада “шартсиз, -дан холи; йўқотиш” маъносидаги *absolūtus* > *absolvere* сўздан олинганига гувоҳ бўламыз.

2. Юнон тилидан ўзлашган терминлар.

Тилимизга рус тили орқали юнон тилидан ўзлашган сўзлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Масалан, тиббиётда қўлланадиган гормон термини аниқловчи-аниқланмиш типли бирикма терминлар ясашида жуда сермахсул ҳисобланади. Тиббиётда гормонлар термини остида “ички секреция безлари ишлаб чиқарадиган, организмда моддалар алмашинувини ва ҳаётий функцияларни идора қилувчи биологик моддалар” тушунилади⁹. Бу сўз юнонча *hormōn* > *horman* (кўзғатмоқ, уйғотмоқ) > *hormē* “уриш, туртиш, импульс; хужум, хуруж” маъносидаги сўздан олинган. Ҳозирда ўзбек тиббиёт терминологияси бу сўз ёрдамида ясалган тиреоид гормонлар, адренкортикотроп гормон, антидиуретик гормон, лактоген гормон, кортикотропин рилизинг гормон, тиреотропин рилизинг гормон, буйрак усти беши гармонлари каби 20гга яқин аниқловчи-аниқланмиш типли терминлар қўлланилади.

Ҳозирда ўзбек тиббиёт терминологиясида жуда фоал ҳисобланган синдром термини иштирокида ясалган 63 та аниқловчи-аниқланмиш

9 Тиббиёт қомусий луғати. Қомуслар бош таҳририяти., Тошкент. 1994, 68-бет.

типли бирикма терминлар мавжуд. Тиббиётда синдром термини “ягона патогенез билан боғлиқ касаллик белгиларининг биргаликда юзага чиқиши”ни билдиради. Бу термин ёрдамида ясалган тиббиёт терминларининг эътиборли жиҳати шундаки, уларнинг деярли ҳаммаси маълум касаллик белгиларини аниқлаган шахс номи билан аталган. Масалан, Вейерс синдроми, Ганзер синдроми, Глазер синдроми, Давиденков синдроми, Дан синдроми каби. Мазкур термин инглиз тилига лотин тилидан, лотин тилига эса юнончадан ўзлашган бўлиб, сўзма-сўз таржима қилганда *sundromē* – SYN- “биргаликда” + *dramein* “югурмоқ” маъносини англатади.

Тиббиёт терминологиясида фоал қўлланувчи терминлардан яна бири симптом бўлиб, унинг этимологияси ҳам юнон тилига бориб тақалади. Бу сўз XVI асрда лотин тилидан инглиз тилига ўзлашган, лотин тилига эса юнончадан ўзлашган. SYN- “биргаликда” + *piptein* “*мушши, йиқилиши*” сўзларининг қўшилишидан ясалган бу сўз юнончада *sumptōma* “имконият” маъносини англатган.

Математика терминлари тизимида қўлланувчи функционал анализ термини таркибидаги анализ сўзи жуда кўп соҳаларда қўлланиладиган фанлараро умумий термин ҳисобланади. Бу сўз инглиз тилига XVI асрда лотин тилидан ўзлашган¹⁰. Мазкур бирикма терминнинг аниқловчи компоненти ҳам, аниқланмиш компоненти ҳам ўзлашма сўзлардан иборат бўлиб, аниқловчи компонент, яъни функционал элементи асли лотинча. Лотинчада “ижро этиш, бажариш” маъноларини англатувчи *fungī* > *functiō* сўзидан олинган бу термин инглиз тилига *function* шаклида ва рус тилига функция кўринишида, рус тили орқали эса ўзбек тилига ҳам функция тарзида кириб келган. Ушбу бирикма терминнинг аниқланмиш компоненти бўлган анализ сўзи лотин тилига юнонча *analysis* – “таркибий қисмларга ажратиш, эритиш” маъносида қўлланувчи сўздан олинган.

¹⁰ Мақолада келтирилган халқаро терминлар этимологияси ҳақидаги

Аслида бу сўз ANA- + *luein* “йўқотиш” қисмларидан ташкил топган. Математикада функционал анализ деганда “классик анализнинг ҳар хил бўлимлари (масалан, вариацион ҳисоб, интеграл ва дифференциал ҳисоб, интеграл ва дифференциал тенгламалар), тўпламлар назарияси, чизикли алгебра ва кўп ўлчовли геометриянинг ғояларини бирлаштирувчи ва умумлаштирувчи” анализ тури тушунилади.

Тиббиёт терминологик тизимида қўлланувчи ангинага қарши дорилар бирикма термини таркибидаги ангина лексемаси ҳам аслида юнонча “бўғилиш, нафаси қайтиш, димиқиш” маъноларидаги *ankhonē* сўзидан олинган бўлиб, тилимиз тиббиёт терминологиясида “ҳалқум ва томоқ бодомсимон безларининг яллиғланиши билан характерланувчи ўткир юқумли касаллик” маъносида ишлатилади¹¹. Бу термин рус ва инглиз тили тиббиёт терминологиясида юрак ва кўкрак қафасида кучли оғриқ туриши билан характерланувчи юрак қон-томир ҳасталигининг бир тури маъносида ҳам қўлланилади. Айни термин рус тилига XVII асрда¹², инглиз тилига эса XVI лотин тили орқали юнончадан ўзлаштирилган¹³.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ҳозирги тезкор илмий ахборот алмашинуви жараёнлари сабаб ўзбек тили терминологик тизимларида хорижий тиллардан термин ўзлаштириш жадаллашиб бормоқда. Хусусан, бир элементи ўзлашган қатлам сўзларидан ташкил топган бирикма терминлар ҳам тилимиз терминлогик тизимларида кун сайин кўпайиб бормоқда. Баъзи соҳалар терминологик тизимларидаги аниқловчи-аниқланмиш типли терминлар таркибида халқаро қўлланишда бўлган келиб чиқиши лотин ёки юнонча бўлган сўзлар доимий бир маънода қўлланиши боис бирикма терминлар таркибида ишлатилганда улар терминнинг мазмун моҳиятини нисбатан аниқ ифодалаш иконини беради. Айтиш мумкинки, жаҳонда ҳеч бир тил йўқки, унинг луғати ўз

¹¹ Тиббиёт қомусий луғати. Қомуслар бош таҳририяти., Тошкент. 1994, 17-б. “ABBY Lingvo” (2006) электрон луғати

¹² Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. Киев, 1989. 17-бет.

¹³ “ABBY Lingvo” (2006) электрон луғати.

сўзларидан ташкил топган бўлсин. Дунёдаги ҳеч бир тил фақат ўз ички ресурсларигагина таяниб иш кўрмаганидек, ўзбек тили учун ҳам фақат ўз сўзлари, ўз қатлам бойлиги ва имкониятларигагина кифоя қилмайди. Ўзбек тили луғат составининг бойиши ва такомиллашувида ташқи манба муҳим роль ўйнайди¹⁴. Хорижий тиллардан сўз ўзлаштириш тил тараққиёти ва ижтимоий ҳаётдаги табиий жараён бўлиб, ҳеч бир тил бундай алоқа алмашинуви жараёнларидан четда қолмаган.

¹⁴ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Т.: Фан, 1985. – Б. 103.

LUGAT-I ECNEBİYE

Mustafa Sarı*

ÖZET

Bu çalışmada, Ahmet Hamdi tarafından kaleme alınan ve 1325 (1907) yılında Trabzon'da basılan Lügat-i Ecnebiye isimli cep sözlüğü incelenmiştir. Sözlük, İtalyanca, Fransızca, İngilizce, Almanca, Rumca, Latince ve Yunanca gibi dillerden Türkçeye geçmiş kelimelerden oluşmaktadır. Çalışmada sözlükte yer alan kelimelerin zaman içinde uğradığı ses ve biçim ve anlam değişimleri üzerinde durulmuş ve metnin transkripsiyonu verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Lügat-i Ecnebiye, sözlükçülük, Türkçe, yabancı kelimeler, ödünçleme.

1. Giriş

Genel bir ifadeyle, sözlükler, bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin sözcük varlığını belli bir disiplin ve düzen içinde anlamlarını açıklayarak veren eserler biçiminde tanımlanabilir. Tek dilli sözlüklerde, dilin kendi sözcük varlığı yer alırken, iki ya da çok dilli sözlüklerde diller arasında anlam bakımından örtüşen sözcüklere yer verilir.

Sözlüklerin tasnifinde kullanılan ölçütlerden biri de içerdiği söz varlığının niteliğidir. Buna göre sözlükler; genel sözlükler, lehçebilim sözlükleri, eş anlamlı sözlükler, yabancı öge sözlükleri, tarihsel sözlükler, kökenbilim sözlükleri, terim sözlükleri, argo sözlükler, deyim ve atasözü sözlükleri vb. biçiminde tasnif edilmektedir (Aksan, 1998:76).

* Doç. Dr.,Mevlana Üniversitesi

Elimizdeki kaynaklara göre Türklerde sözlükçülüğün tarihi, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut’un kaleme aldığı Türk kültür dünyasının temel eserlerinden sayılan *Divanu Lügati’t-Türk*’le başlamıştır. Bin yıllık geçmişi olan bu serüven boyunca, sadece Türk dünyasına değil, bütün insanlığın faydasına sunulmuş kıymetli eserler ortaya konmuştur. Ali Şir Nevai’nin *Muhakematü’l-Lügateyn*’i, Mustafa Bin Şemsettin’in *Ahteri Sözlüğü*, Vanlı Mehmet Bin Mustafa’nın *Vankulu Sözlüğü*, *Mütercim Asım*’ın Firuzabadi’den tercüme ettiği Arapça-Türkçe *Kamusu’l-Muhit* ve Farsça-Türkçe *Burhan-ı Katı* adlı sözlükleri, Ahmet Vefik Paşa’nın *Lehçe-i Osmani*’si, Şemsettin Sami’nin *Kamus-ı Türki*’si bunlardan sadece bir kaçıdır. Türk sözlükçülüğün tarihi ile ilgili bugüne kadar ciddi çalışmalar yapılmıştır (Dilaçar 1953, Aksan 1998; Ölmez 1998, 2007; Yavuzarslan 2009). Şiirin ayrı bir önem ve değer veren kültürümüzde, sözlüklerin manzum ya da mensur olması da göz önüne alınabilir (Erdem 2005).

Sözlükler edebi, siyasi, ticari, sanatsal ya da bilimsel bir alanda ortaya çıkan ihtiyaca cevap veren eserlerdir. Özellikle iki dilli sözlükler, ikinci bir dilin öğrenilmesinde vazgeçilmez kaynaklardır. Örneğin, Türk dilini kayıt altına almak ve Araplara Türkçe öğretmek gibi amaçlarla yazıldığı belirtilen ve *Divanu Lügati’t-Türk*’ten Farsça ile Türkçeyi karşılaştıran *Muhakematü’l-Lügateyn*’e kadar birçok sözlük bu tür ihtiyaçlara binaen kaleme alınmıştır. Benzer biçimde, Şeyh Süleyman Efendi tarafından Çağatayca ve Osmanlı Türkçesi için hazırlanan sözlük de Anadolu Türklerinin Çağatayca eserleri daha iyi anlamasına yardımcı olmuştur.

19. yüzyılda kaleme alınan hemen hemen bütün sözlüklerde, dil ilişkilerine bağlı olarak Türkçeye Batı dillerinden geçmiş kelimelere yer verilmiştir. Bunun yanında Türkçe ve Batı dillerinden birini içeren iki dilli sözlükler de yayımlanmıştır. Yusuf Halis tarafından 1849-1850 tarihinde kaleme alınan *Miftah-ı Lisan* adlı manzum sözlükte, Fransızca kelimelerin anlamları şiir formunda Türkçeye aktarılmıştır (Kırbyık 2007). Benzer biçimde Şemsettin

Sami'nin 1885 tarihli *Kamus-ı Fransevi*'si de iki dilli bir sözlüktür.

Bu alışmada, Ahmet Hamdi tarafından hazırlanan ve 1907 yılında Trabzon'da basılan *Lügat-i Ecnebiye* adlı sözlük incelenmiştir. Sözlükte geçen kelimelerin imlası, ses değişmeleri ve anlam özellikleri üzerinde durulmuş; kelimelerin zaman içinde ses ve anlam bakımından uğradığı değişiklikler ele alınmıştır.

2. Lügat-i Ecnebiye

Ahmet Hamdi tarafından kaleme alınan 80 sayfalık *Lügat-i Ecnebiye* adlı sözlük, küçük boy cep lügati biçiminde basılmıştır. Eserin girişinde yer alan İfade başlıklı bölümde verilen bilgilere göre, Türkçeye Batı dillerinden geçmiş olan kelimelerin çeşitli sözlüklerde dağınık biçimde verilmesi ve bu sözlüklerin cepte taşınamayacak kadar hacimli olması gibi nedenlere bağlı olarak sözlüklerden beklenen fayda elde edilememektedir. Yazar bu bölümde ayrıca eserini özellikle öğrencilerin istifadesine sunduğunu belirtmiştir. İfade bölümünden sonra, 'Lügatlerin Mensup Oldukları Lisanları Gösterir İşarat' başlığı altında kelimelerin kaynak dillerini gösteren kısaltmalara yer verilmiştir.

Sözlükte yer alan kelimelerin kaynak dil bakımından sayısal dağılımı *Kamus-ı Türki* ile karşılaştırmalı olarak aşağıda tablo halinde sunulmuştur:

Lügat-i Ecnebiye	Kamus-ı Türki (Topbaş 1987:11)
Almanca 3	Almanca 5
Fransızca 351	Fransızca 224
İngilizce 18	İngilizce 26
İtalyanca 115	İtalyanca 307
Latince 18	Latince 26
Rumca 87	Rumca 122
Yunanca 17	Yunanca 118

Aynı dönemde yazılmış iki sözlük arasındaki bu sayısal fark, *Lügat-i Ecnebiye*'nin bir cep sözlüğü biçiminde öğrenciler için hazırlanmış olması, *Kamus-ı Türki*'nin Şemsettin Sami gibi konunun uzmanı biri tarafından hazır-

lanmış oldukça hacimli bir sözlük olması gibi sebeplere bağlanabilir.

2.1 Sözlükte Geçen Kelimelerin Kaynağı

Lügat-i Ecnebiye, Türk Dil Kurumunun genel ağda hizmete sunduğu *Güncel Türkçe Sözlük ve Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü* ile karşılaştırılmış ve kelimelerin ait oldukları dillerin farklı kaydedildiği tespit edilmiştir. Bu farklılıklar aşağıda tablo halinde gösterilmiştir:

Kelime	Lügat-i Ecnebiye	Güncel Türkçe Sözlük - Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü
Aborda	Fransızca	İtalyanca
Antika	Fransızca	İtalyanca
Arsenik	Rumca	Fransızca
Atlas	Rumca	Fransızca
Badana	İtalyanca	Fransızca
Balina	Fransızca	İtalyanca
Balyoz	İtalyanca	Rumca
Banka	Fransızca	İtalyanca
Banknot	İngilizce	Fransızca
Baraka	Latince	İtalyanca
Barbunya	İtalyanca	Rumca
Barut	Yunanca	Farsça
Batiska	Fransızca	İtalyanca
Bibliyografya	Yunanca	Latince
Biftek	İngilizce	Fransızca
Bora	Yunanca	İtalyanca
Ceneral	Fransızca	Almanca
Cografya	Rumca	Arapça
Dantela	Fransızca	Rumca
Delta	Rumca	Fransızca
Diploma	Rumca	İtalyanca
Diplomasi	Rumca	Fransızca
Dragon	Rumca	Fransızca
Etnografi	Fransızca	Yunanca
Fabrika	Fransızca	İtalyanca

Fanila	Fransızca	İtalyanca
Fanus	Yunanca	Arapça
Felsefe	Yunanca	Arapça
Feylesof	Yunanca	Arapça
Filinta	İngilizce	Almanca
Fistan	Arnavutça	Rumca
Fiyonga	Fransızca	Rumca
Forma	Fransızca	İtalyanca
Galon	Fransızca	İngilizce
Ganbot	Fransızca	İngilizce
Grafit	Yunanca	Fransızca
Haydud	Macarca	Arapça
Haziran	Süryanice	Arapça
Iskarta	Fransızca	İtalyanca
Istampa	Fransızca	İtalyanca
İmparator	Latince	İtalyanca
İskele	Rumca	İtalyanca
İspermacet	Latince	İtalyanca
İspirto	Latince	İtalyanca
İspitalya	Latince	İtalyanca
İstatistik	Rumca	Fransızca
İstavroz	Fransızca	Rumca
İsteka	Rumca	İtalyanca
İstimator	Fransızca	İtalyanca
İstübü	İtalyanca	Rumca
İyeroglif	Rumca	Fransızca
Jandarma	Fransızca	İtalyanca
Kaptan	Fransızca	İtalyanca
Karbon	Latince	Fransızca
Karnaval	Latince	Fransızca
Karyola	Rumca	İtalyanca
Katolik	Yunanca	Fransızca
Kola	Fransızca	İtalyanca
Kolektif	İtalyanca	Fransızca
Kolera	Yunanca	Fransızca

Krom	Yunanca	Fransızca
Kronometro	Rumca	Fransızca
Kukla	Yunanca	Rumca
Lavanta	Fransızca	İtalyanca
Lira	Fransızca	İtalyanca
Litre	Fransızca	Yunanca
Logaritma	Yunanca	Fransızca
Makine	Fransızca	İtalyanca
Malihülya	Yunanca	Arapça
Mandalina	Fransızca	İtalyanca
Mandıra	Yunanca	Rumca
Manevra	Fransızca	İtalyanca
Manifatura	Fransızca	İtalyanca
Manika	Rumca	İtalyanca
Marka	Fransızca	İtalyanca
Masa	İtalyanca	Rumca
Metelik	Rumca	Fransızca
Mobilya	Fransızca	İtalyanca
Ominibüs	Latince	Fransızca
Pafta	Rumca	Farsça
Paladiyum	Fransızca	İngilizce
Palamar	İtalyanca	Rumca
Palyoş	İtalyanca	Macarca
Pantograf	Rumca	Fransızca
Papirüs	Latince	Fransızca
Parsa	İtalyanca	Farsça
Paso	Fransızca	İtalyanca
Pasta	Fransızca	İtalyanca
Patrik	Yunanca	Rumca
Perukar	Fransızca	İtalyanca
Piştof	İtalyanca	Bulgarca
Pitaya	Rumca	İtalyanca
Plançete	İtalyanca	Fransızca
Platin	İspanyolca	Fransızca
Polis	Rumca	Fransızca

Politika	Rumca	İtalyanca
Polka	Fransızca	Lehçe
Pratika	Fransızca	İtalyanca
Program	Rumca	Fransızca
Romatizma	Fransızca	İtalyanca
Safsata	Yunanca	Arapça
Salata	Fransızca	İtalyanca
Sigorta	Fransızca	İtalyanca
Şapka	Fransızca	Ruşça
Telefon	Rumca	Fransızca
Telemetro	Rumca	Fransızca
Teleskob	Rumca	Fransızca
Telgraf	Rumca	Fransızca
Temmuz	Süryanice	Arapça
Termometro	Rumca	Fransızca
Tifoidi	Rumca	İngilizce
Tifüs	Rumca	Fransızca
Tiyatro	Rumca	İtalyanca
Tonilito	Fransızca	İtalyanca
Topografya	Yunanca	Latince
Torpedo	İngilizce	Almanca
Torpil	İngilizce	Fransızca
Trampa	İtalyanca	Rumca
Tramvay	İngilizce	Fransızca
Trinket	İtalyanca	Fransızca
Tünel	İngilizce	Fransızca

Tabloda görülen bu farklılık, *Lügat-i Ecnebiye*'nin yazarının sözlüğü hazırlarken çok da dikkatli ve titiz davranmadığını düşündürmektedir. Bazı Arapça ve Farsça kelimelerin de Batı kökenli bir dile dayandırılması bu kanaati güçlendirmektedir. Dikkati çeken bir diğer özellik de *Güncel Türkçe Sözlük*'te Fransızca ya da İtalyanca olduğu tespit edilen bazı kelimelerin, *Lügat-i Ecnebiye*'de Rumcadan geçtiğinin belirtilmesidir. Eserin Trabzon'da basıldığı düşünülürse bu durum biraz açıklık kazanabilir. Yazarın yaşadığı bölgede yaygın olan Rumca, kelimelerin kaynak dilleri konusunda yanılgıya

sebebi olmuştur.

Sözlükte az da olsa Macarca, Arnavutça, Süryanice ve Bulgarca kelimelere yer verilmiştir.

2.2 Sözlükte Geçen Kelimelerin İmlası

Sözlükte yer alan kelimelerin imlası da farklı özellikler göstermektedir. İmla özellikler aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır:

a./t/ sesinin yazımı, Türkçenin Arapça ile karşılaşmasından sonra karmaşık bir hal almıştır. Karahanlı Türkçesiyle yazılmış ilk Arap harfli Türkçe metinlerde ister ince ister kalın ünlülü bütün kelimelerin yazımında ت harfi kullanılmıştır. Ancak zamanla Arapçanın etkisinin artmasına bağlı olarak ince ünlülü kelimelerin yazımında ت , kalın ünlülü kelimelerin yazımında ط harfi kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum özellikle Osmanlı Türkçesinde artarak devam etmiştir (Sarı 2007: 26). Sözlükte bu özellik Batı kökenli kelimelerin yazımına da yansımıştır. Şu kelimelerin yazımı ت ve ط ile iki biçimde gösterilmiştir. *Paratoner-para-toner, pantolon-pa-n-ton, tırpan-tırpani palto-pal-fo*.

b. Sözlükte bazı kelimelerin hem İtalyan hem de Fransız imlasına yakın biçimleri verilmiştir. Bu durum o dönemde her iki biçimin de kullanıldığını göstermektedir. Örnek: *patenta-patent, merto-metre, pilaka-plak, parakete-paraket*. Bugün de benzer durum söz konusudur. Ancak İtalyancanın etkisi Fransızcaya göre giderek azaldığı için kelimelerin Fransız imlasına yakın biçimleri bugün yaygınlaşmıştır (Sarı 2008:51).

c. Sözlükte *bazen* ve *batiska* biçiminde kaydedilen kelimeler, *Kamus-ı Türki*'de *pazen* ve *patiska* biçiminde geçmektedir. Ayrıca kelimeler b harfinin altında p harfine gönderme yapılarak madde başı yapılmıştır. Kelimelerin bu biçimleri bugün standart Türkçede kullanılmaktadır.

d. Sözlükte geçen *papafingo* kelimesi, *Kamus-ı Türki*'de b harfi altında *babafingo* madde başından gönderme yapılmak suretiyle aynı biçimde

kaydedilmiştir.

e. Bazı kelimelerin yazımında Türkçe kurallara uygun ses tremeleri görülmektedir. rnek: *dvello, Paraguay*.

f. Bugün kaynak dildeki gibi ilk hecesinde ünlü türemesi olmadan yazılan bazı kelimeler Türkçenin hece yapısına uydurularak yazılmıştır. rnek: *pilaka, pilak*.

g. Kaynak dildeki gibi yazılan *imperializm, imperialist, imperial* gibi kelimeler bugün *emperializm, emperyalist, emperyal* biçimindedir.

h. Sözlükte *ceneral* biçiminde kaydedilen kelime, bugün *general* şeklindedir.

i. Sözlükte *olta-volta* biçiminde kaydedile kelime bugün tek şekillidir: *volta*

2.3 Sözlükte Geçen Kelimelerde Zamanla Ortaya ıkan Ses Değişmeleri

Sözlükte yer alan kelimelerde art zamanlı ses değişmeleri görülmektedir. Bu bölümde *istatistik, iskele* ve *istasyon* gibi Türkçeye geçerken ortaya çıkan ve bugün de görülen ses değişmeleri değil, sadece zaman içinde farklılaşan değişmelere yer verilecektir:

a. Başta nl Düşmesi: Sözlükte nseste ünlü türemesine uğrayarak kaydedilmiş olan *isterlin* ve *istoper* kelimeleri bugün *sterlin* ve *stoper* biçimindedir. Türkçede türemiş olan baştaki ünlünün düşmesi, yabancı dilin ses özelliklerinin Türkçeyi daha fazla etkilemesine bağlanmalıdır.

b. nsz Benzeşmesi: Sözlükte yer alan *alafranka, piyanko, palanka* gibi kelimeler bugün nsz benzeşmesine bağlanarak yazılmakta ve okunmaktadır: *alafranga, piyango, palanga*.

c. Sözlükte kaynak dildekine yakın biçimde yazılan şu kelimelerde i>e değişmesi ortaya çıkmıştır: *imperializm>emperializm, imperialist>emperyalist, imperial>emperyal*. Bu durum geriye doğru uzak benzeşme biçiminde değerlendirilebilir.

2.4 Sözlükte Geçen Kelimelerde Zamanla Ortaya Çıkan Anlam Özellikleri

Sözlükte yer alan kelimelerde zaman içinde anlam bakımından farklılıklar görülmüştür. Kelimelerin anlam bakımından uğradığı değişiklikler aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır:

a. Anlam Değişmesi: Sözlükte yer alan bazı kelimelerin anlamları bugün tamamıyla değişmiştir. Sözlükte *pilot* kelimesi ‘gemi kaptanı’ biçiminde anlamlandırılmıştır. Oysa bu kelime bugün ‘1. Bir hava taşıtını kullanmak ve yönetmekle görevli kimse. 2. Otomobil yarışlarında aracı kullanan kimse. 3. Deneme niteliğinde olan’ anlamlarındadır. Benzer biçimde *pasaj* kelimesi, Lügat-ı Ecnebiye’de ‘Geçit, üstü örtülü sokak, yol’ anlamıyla verilmişken, bugünkü anlam ‘İçinde dükkânlar bulunan, üzeri kapalı veya açık çarşı’ biçimindedir. Sözlükte ‘makine mühendisi’ şeklinde anlamlandırılan *şoför* kelimesi, bugün ‘sürücü, mesleği araba kullanmak olan sürücü’ anlamındadır (Sarı 2008:121).

b. Anlam Genişlemesi: Sözlükte ‘Bahren vuku bulan muhasara’ biçiminde anlamlandırılan *abluka* sözcüğünün *Türkçe Sözlük*’teki anlamı ‘kuşatma’dır. Dar anlamlı bir kelime olan *abluka* zaman içinde anlam genişlemesine uğramıştır. Benzer biçimde sözlükte ‘Meccanen verilen demiryolu, vapur bileti’ anlamındaki *paso* sözü de anlam genişlemesine uğramıştır. Sözcüğün bugünkü anlamı ‘Bir kimsenin, herhangi bir ücretin bütününden veya bir bölümünden muaf tutulduğunu gösteren belge.’ biçimindedir.

c. Anlam Kötüleşmesi: Fransızcadan ödünçlenen *mikrop* kelimesi sözlükte ‘Gözle görülmesi mümkün olmayıp hurdebin ile görülen küçük hayvancık’ biçiminde açıklanmıştır. Kelimenin bu anlamıyla hala yaşamaktadır. Ancak bugün kelimeye yüklenen ve *Türkçe Sözlük*’te mecaz açıklamasıyla verilen ‘Kendisinden kötülük ve zarar gelen kimse’ anlamı olumsuz içeriklidir. Bu durumda kelime bugün anlam kötüleşmesine uğramıştır. Benzer biçim-

de sözlükte ‘Asar-ı atika’ biçiminde verilen *antika* sözüne bugün olumsuz bir anlam da yüklenmiştir. *Türkçe Sözlük*’te mecaz açıklamasıyla verilen ‘Genele, olağana, geleneğe aykırı, acayip, tuhaf, çarliston marka’ anlamları olumsuz bir çağrışım içermektedir.

d. Yeni Anlamlar: Dilimizdeki yabancı kökenli kelimelerde zamanla ortaya çıkan en belirgin özellik, kelimelerin yeni anlamlarının ödünçlenmesidir. Türkçede tek anlamlı ödünç bir kelimenin, dil ilişkilerinin artmasına bağlı olarak yeni anlamları da alınabilmektedir. *Lügat-i Ecnebiye*’de tek anlamlı bazı kelimelerin yeni anlamları bugünkü *Türkçe Sözlük*’te yer almaktadır. Örneğin ‘Mecmua, fotoğraf, pul vesaire mecmuası’ anlamındaki *albüm* sözünün *Türkçe Sözlük*’te yeni anlamlarına da yer verilmiştir: ‘1. Fotoğraf, pul vb.ni dizip saklamaya yarayan bir defter türü. 2. Herhangi bir konu ile ilgili kısa açıklamalar verilerek resimler basılmış olan kitap: “Kelebek albümü. Bitki albümü. Ankara albümü.”. 3. *müzik* Uzunçalar: «Yeni albümünün parçalarını arka arkaya seslendirmeye başladığında, dünya soluğunu tutmuştu.»- M. Mungan.’ (Sarı 2008:118).

e. Anlam Sıralaması: Yabancı bir kelimenin yeni anlamının girmesi, sözlükte anlam sıralaması sorununu ortaya çıkarır. Sözlüklerde anlam sıralaması yaygınlık dercesine göre yapılır. Örneğin *Lügat-i Ecnebiye*’de ‘Harp gemilerinde salıncak suretinde asma yatak.’ anlamındaki *branda* sözünün anlam sıralaması *Türkçe Sözlük*’te şöyledir: ‘Ambar kapaklarının veya filikaların üzerine örtülen, muşamba benzeri, su geçirmez, kalın bez, branda bezi. 2. Gemilerde tayfa ve erlerin yattığı dikdörtgen biçiminde, astarlanmış bezden yapılan, halatlarla bir yere tutturulan asılı yatak.’

f. Kelimenin Bazı Anlamlarının Kaybolması: Türkçeye giren yabancı kökenli bir kelimenin bir anlamı, tıpkı Türkçe kelimelerde olduğu gibi, zaman için kaybolabilir. *Lügat-i Ecnebiye*’de *banyo* sözünün anlamı şöyledir: ‘Suya girme, yıkanmaya mahsus tekne’. Bugün *Türkçe Sözlük*’te *banyo* kelimesini ‘yıkanmaya mahsus tekne’ anlamı yoktur; ancak yer anlamı vardır.

1.1. **Metin**

LÜGAT-İ ECNEBİYE

Lisan-ı Osmaniye’de müstamel kelimat-ı ecnebiyeyi havi küçük cep lügati.

Muharriri

Ahmet Hamdi

Kütüphanemizin mührünü havi olmayan nüshalar sahtedir.

Maarif nezaret-i celilesinin fi 3 eylül 1323
Tarihli 260 / 6788 numaralı ruhsatnamesiyle
Trabzon’da Serasi matbaasında
Tab olunmuştur.

1325

LÜGAT-İ ECNEBİYE

İFADE

Bir hizmet-i naçizane olmak üzere etfalımız namına işbu eseri barta- tertip neşre ictisar ediyorum. Vakıa lisanımızda müstamel kelimat-ı ecnebiyenin bir kısmı bazı lügat kitaplarına ilave edilmiş ise de derece-yi kifayede olmamakla beraber koca bir lügat kitabının cepte taşınmasındaki müşkülât, istifade-i matlubeyi kısmen tahdit etmektedir. Binaenaleyh muhtaraat ve müstekşifat-ı cedidenin tekessürü hasebiyle lisanımıza ahz ve kabul olunan bir o kadar daha lügat-i ecnebiyenin ilavesiyle adeta cepte gezdirilecek bir hacimde olmak üzere şu “Lügat-i Ecnebiye” nam defter-i marifeti tertip ve neşr ile etfal-ı Osmaniyenin enzar-ı istifadesine arz ediyorum. Eserim gerçi ehemmiyetsizdir. Fakat temin edeceği menafi ümit ederim ki azim olacaktır. Hemen Cenab-ı Rabb-i müstean, hami-yi yegâne-i ilim ve irfan olan velinimet-i bi-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerini madamü’l-melvan pira-yı şevket ü şan buyursun. Amin.

Muharriri ve naşiri
Ahmet Hamdi

Lügatlerin mensup olduklarını lisanları gösterir işaret

Alma:	Alman
İn:	İngiliz
İta:	İtalyan
R:	Rum
Fr:	Fransız
La:	Lâtin
Yu:	Yunan

Abajur *Fr.* Pancur, lamba siperi.

Abluka *İta.* Muhasara. Bahren vuku bulan muhasaraya denilir.

Abone *Fr.* Peşinden müşteri, müdevim müşteri.

Aborda *Fr.* Bir geminin diğer gemiye veya iskele ve rıhtıma yanaşması.

Abukarya *R.* Hristiyanların büyük perhizden evvel icra ettikleri şenlikler.

Açente *İta.* Bir şirket-i ticariye veya bahriyenin diğer bir beldede olan vekili.

Açıyo *Fr.* Akçebaşı, fark, sarrafiye.

Adres *Fr.* İsim ve ikametgâh tarifi, mektup zarfının üzerine yazılan ibarat.

Adyo *Fr.* Allah ısmarladık, Allah'a emanet olun.

Aeroloji *Fr.* Ahval-i havaiyeden bahseden ilim, ilmi's-sema.

Afganistan *Asya* kıtasında müstakil bir İslam şahlığıdır ki nüfusu yedi milyon raddesinde tahmin olunmaktadır.

Aforoz *R.* Bir Hristiyanın kiliseye ve ayine riayet etmemesinden dolayı uğrayacağı mücazat-ı ruhaniye, red ü tekfir.

Afrika *La.* Küre-yi arzın beş kıtasından biri. Umum sekeneşi yüz kırk dokuz milyon raddesindedir.

Agustos *La.* Rumi aylarının altıncısı.

Ahtapot *R.* Sekiz ayaklı bir nevi deniz hayvanı.

Ajans *Fr.* Vekâlet, bir şirketin şubesi.

Akademiya *Meclis-i maarif.*

Akasya *Fr.* Salkım ağacı.

Aker *Fr.* Bir buçuk dönüme muadil arazi ölçüsü.

Akorda *Fr.* Ahenk, çalgı düzeni.

Aksiyon *Fr.* Şirket hissesi.

Aktör *Fr.* Aktrisin müzekkeri.

Aktris *Fr.* Tiyatro oyununun bir şahsını tecessüm ettiren kız veya kadın.

Ala *İta.* Bazı tabirlerin başında bulunup usulünce, tarzında manasını ifade eder.

Alafranka *İta.* Frenk modasına muvafık, Avrupa usulünce.

Alaminyum *La.* Gümüş gibi beyaz cila kabul eder gayet hafif makbul bir maddedir.

Alarga *İta.* Bahriye ıstılahınca açığa çekilmek. Açık, engin, açık gel.

Alaturka İta. Türk usulünce, Türkvari.

Albatros Fr. Bahr-i muhitte bulunan bir nevi ördek.

Albüm Fr. Mecmua, resim, pul vesaire mecmuası.

Albümin Fr. Zülal, yumurta akı.

Aletse İta. Hazır, müheyya.

Alkol Fr. Arabi el-ku'uldan mehuzdur. İspirto.

Alkolometro Fr. İspirtonun miktarını tayine mahsus alet. Mikyası'l-ku'ul.

Almanak Fr. Takvim, salname, Arabi el-münakkıh mehuzdur.

Almanya Avrupa kıtasında Prusya krallığının taht-ı riyasetinde dört krallık ile altı büyük dükalık, beş küçük dükalık ve yedi prenslik ve üç serbest şehirden ve Elsas Loren eyaletlerinden mürekkep bir heyet-i müttehede olup elli altı milyon nüfusu havidir.

Alto İta. Bir nev büyük keman.

Alüdyon Fr. Nehirlerin tersibatıyla hasil olan araziye derler.

Amerika Kıtaat-ı hamsenin biri. Avrupa kıtasından dört kere büyüktür. Sonradan keşfolunduğu için Yeni Dünya dahi denilir. Kıtanın mecmu nüfusu kırk yedi milyon raddesindedir.

Amiral Fr. Arabi emirü'l-maiden mehuz, bahriye müşiri, süfün-i harbiye kumandanı. Vis amiral: Bahriye feriki. Kontramiral: Bahriye livası

Amonyak Fr. Nişadır ruhu.

Amura İta. (Bahriye) Mayistro ile terinket yelkenlerinin açılması.

Anafor R. Cereyan Bir akıntının aksine olan diğeri bir akıntı.

Analiz Fr. Hal, fasıl, tahlil.

Anamometro Fr. Rüzgârın kuvvetini tayin etmeye mahsus alet.

Ananas Fr. Amerika'nın bir nev ağacı ve bu ağacın meyvesi.

Anason-Anison R. Baharattan bir nev muattar tohum.

Ankarya R. Ücretsiz iş, mecanen çalışma.

Anonim Fr. İsimsiz, sahibinin ismi belli olmayan. Anonim şirket. Bir şahıs namına olmayan şirket.

Ansiklopedi Fr. Kamusu'l-ulum, kaffe-i fûnun ve sanayiden bahseden külliyyat.

Anti Fr. Hilafgir.

Anti şamper *Fr.* Teneffüs odası.

Antika *Fr.* Asar-ı atika.

Antimon *Fr.* Beyaz renkli bir nev maden.

Antoloji *Fr.* Çiçeklerden bahseden ilim, mebhasü'l-ezhar.

Antrasit *Fr.* Güç yanar ve kömürlerin cümlesinden ziyade hararet hâsıl eder kuvvetli bir nev maden kömürüdür.

Antrepo *Fr.* Emaneten ve muvakkaten eşya-yı ticariye mahsus mağaza, güm-rük ambarı.

Antropoloji *Fr.* İnsandan bahseden ilim, ilmü'l-beşer, ilm-i teşrih.

Apartman *Fr.* Müteaddid ailelerin ikametine elverişli surette inşa olunan cesim bina.

Apolet *Fr.* Zabıtların rütbelerine göre omuzlarına taktıkları alamet-i mahsusası.

Apsent *Fr.* Pelinden çekilen içki.

Ar *Fr.* Yeni dönem yüz murabba' metre mesafesi.

Ararot *İn.* Hindistan'a mahsus (marata Hindika) denilen bir nebatın kökünden istihsal edilen nişastadır ki çocuklara yedirilir.

Areometro *Fr.* Mikyasü'l- maiyat.

Arganon *R.* Başlıca kiliselerde çalmır bir nev çalgı.

Arjantin Amerika-yı cenubide üç milyon nüfusu havi küçük bir hükümettir.

Arkeolog *Fr.* Asar-ı atika alimi.

Arkeoloji *Fr.* İlm-i asar-ı atika.

Arma *İta.* Bir devletin alamet-i mahsusası, geminin direk, siren gibi techizatı.

Armonik *Fr.* El ile çalmır körüklü bir nevi çalgı.

Armstrong *İn.* 1810 tarih-i miladiyesinde İngiltere'de icat olunmuş bir nevi top.

Arsenik *R.* Zirnih, sıçanotu.

Arşidük *Fr.* Avusturya Hükümdarisine mensup erkek, baş düka.

Arşidüşes *Fr.* Avusturya hanedan-ı hükümdarisine mensup kız veya kadın, baş düka zevcesi.

Artejiyen *Fr.* Artejiyen kuyusu. Kalın burgu ile açılıp gayet derindeki suları çıkararak kuyu.

Artist *Fr.* Sanayi-i nefise ile iştilal eden adam.

- Asansör** *Fr.* Alet-i suud. Yüksek binalara çıkmaya mahsus makine.
- Asid** *Fr.* Ekşi şey, hamız.
- Asteroskob** *Fr.* Parçaları kolay bulmaya mahsus alet.
- Astronom** *Fr.* İlm-i heyet, ilm-i nücum.
- Astronomi** *Fr.* Heyet-şinas, müneccim.
- Asya** *R.* İta. Küre-yi arzın en eski ve en büyüğü olan kıta, küre-yi arzın beş kıtasından en büyüğü olup sekiz yüz milyon nüfus üzerinde yaşamaktadır.
- Ataşe** *Fr.* Sefaret maiyetindeki memur-ı mahsus.
- Ataşe militer** *Fr.* Sefaret maiyetindeki berriye zabiti.
- Ateşe neval** *Fr.* Sefaret maiyetindeki bahriye zabiti.
- Atine** *R.* Yahud Pallas. Yunan esatirinde akıl mabud-ı mevhumunun ismidir.
- Atlantik** *Fr.* Amerika ile Avrupa ve Afrika kıtaları arasındaki bahr-i muhit atlası.
- Atlas** *R.* Coğrafya haritalarının mecmuası, yüzey ipek tersi pamuk bir nevi kumaş.
- Atmometro** *Fr.* Mikyas-ı buhar.
- Atol** *Fr.* Sath-ı bahirden üç dört metre mürtefi ve derunları deniz suyuyla memlu halkavi adacıklara derler ki bahr-i muhit atlasında üç yüz kadar atol vardır.
- Avanak** Ermenice. Ahmak, budala, şaşkın, asıl manası eşek yavrusuna derler.
- Avans** *Fr.* İlerleme, tefevvuk. Oyuncuların birinin diğerine caba ettikleri sayı.
- Avarya** *Fr.* Hasara uğramış eşya vesaire.
- Avine** Bir metre on sekiz santim dolayında Nemçe mikyasıdır.
- Avizo** İta. Muhabere vapuru.
- Avrupa** Kıtaat-ı hamsenin biri. Umum seknesi üç yüz doksan yedi milyona baliğdir.
- Avukat** *Fr.* Dava vekili.
- Avustralya** Kıtaat-ı hamsenin en küçüğü, Flemenk-i cedit. Okyanusya kıtası. Kırk altı milyon raddesinde nüfusu havidir.
- Avusturya** Avrupa kıtasında Avusturya ve Macaristan imparatorluğudur. Nüfus-ı umumisi kırk üç milyondur.
- Ayazma** *R.* Ekseriya kiliselerde bulunan ve Hristiyanlarca mukaddes addolunan gözeler, sular.

Azot *Fr.* Havanın, suyun, bazı nebatatın terkinde dâhil olan mugaddi bir maddedir. Birinci derecede yumurtada, ikinci derecede ette bulunur.

Badana *İta.* Suda ezilmiş mermer sürmesi.

Bakteriyoloji *Fr.* Mikropların tetkiki ilmi.

Balaban Bulgarca ayıya derler (balaban çocuk).

Balet (Bale) *Fr.* Raks veya pandomima ile karışık tiyatro oyunu.

Balina *Fr.* Kadırğa balığı. Hayvanat-ı bahriyenin en büyüğü olup boyu otuz metre ve sikleti elli bin kilo kadar olur. Balık olmakla memeli hayvanattandır. Bu balığın uzun kemikleri fildişi gibi mevadd-ı muhtelif imalına yarar, ince ve yassı yan kemikleri kadın esvabının göğsünü düz tutturmak için içine dikiilir ve korseye konur.

Balkon *Fr.* Pencerelelerin önüne yapılan açık ve parmaklıklı şehnişin.

Balo *İta.* Raks heyeti. Avrupa'da erkek ve kadın bir salona toplanıp raks etmek eğlencesi.

Balon *Fr.* Derunu hava ile dolu lastikten veyahut deriden mamul top, havaya kalkan canfesten mamul ve derunu müvellidü'l-ma gazıyla memlu maruf alet-i suud.

Balya *İta.* Makine ile sıkıştırılmış eşya-yı ticariye dengi.

Balyemez *İta.* Bir nev eski büyük menzil topu.

Balyoz *İta.* Vaktiyle Venedik hükümetinin dersaadet sefirine verdiği unvan.

Bandıra *İta.* Ecnebi bayrağı.

Bando *İta.* Takım, musiki takımı (bando müziği).

Bandrol *Fr.* Taht-ı inhisarda bulunan eşya-yı ticariye paket ve çıkınlarına sarılan damgalı dar ve uzun kağıt.

Banka *Fr.* Muamelat-ı sarrafiye sandığı, muamelat-ı sarrafiye icra olunan mahal. 1279 senesinde 62 sene müddetle teşkil olunan banka-yı Osmani.

Banker *Fr.* Büyük sarraf, banka sahibi.

Bankiz *Fr.* Şimal denizlerinde gemilerin sahile yanaşmasına mani buz.

Banknot *İn.* Bankaların neşrettikleri evrak-ı naktiye, banka kaimesi.

Bankrot *Fr.* Hal-i iflasta bulunmak.

Banyo *İta.* Suya girme, yıkanmaya mahsus tekne.

Baobab Sudan elsinnesinden. Afrika kıtasının cesim bir ağacıdır ki küre-yi arzda bulunan kaffe-yi nebatat ve eşcarın en büyüğüdür.

Baraka *La.* kulübe, hafif tahta ebniye.

Barbar *Fr.* Akvam-ı gayri mütemeddine.

Barbata *İta.* Kalelerde, tabyalarda yapılan siper, korkuluk.

Barbunya *İta.* Bir nev kırmızıca balık. Rengi beyaza mail alacalı olursa ‘tekir’ derler. Nebatatta bir nev alacalı fasulye.

Barça *İta.* Büyük sandal, sabıkta cenk sandalı.

Barometro *Fr.* Yunani’den mehuz mikyasü’l-heva. Havanın sıklet ve tazyikini ölçmeye mahsus bir alettir ki bu sayede tebdilat-ı havaiyeyi yani yağmur yağacağını, rüzgâr, fırtına çıkacağını vukuundan beş altı saat evvel gösterir. Yine bu alet vesilesiyle bir mahallin denizden ne kadar yüksek bulunduğu anlaşılır.

Baron Avrupa zadedânına mahsus bir unvan. Avusturya’da baronluk denilen ve kont ile şövalye rütbeleri arasında bulunan bir asalet-i rütbe-i mahsusasına haiz adam.

Baroskob *Fr.* Buhar ve gazlar hakkında Arşimed kanununu ispat için müstamel alet.

Barut-barud *Yu.* Alet-i nariye endahtında kullanılan malum madde.

Basil *Fr.* Kolera ve tifüs hastalıklarının mikrobu.

Baskül *Fr.* Ağır şeyleri tartmaya mahsus bir nev terazi, oturak kantar.

Baston *İta.* Alafranga zarif değnek.

Batarya *İta.* Altı yahut sekiz toptan mürekkep topçu bölüğü, top istihkamı elektrik hasıl eden kavanozların bir yere gelişi.

Batiska *Fr.* Mevcudunun ismiyle müsemma Avrupakari bir nevi düzgün bez.

Bazalt *Fr.* Gayet sert ve dayanıklı bir nevi taş, volkanik taş.

Bazen *Fr.* Tüylü dokunmuş, tüylü bez.

Belçika Avrupa kıtasında altı milyon nüfusu havi bir krallık.

Belücistan İran ile Hindistan arasında küçük bir İslam hükümetidir.

Berik *İn.* İki direkli küçük gemi **berik katibi** mülazım-ı sani rütbesine muadil bir rütbedir.

Bibliyografya *Yu.* İlm-i ahval-i kütüp, ilm-i tedkik-i müellifat, mevzuatü’l-ulum.

Biftek İn. Dana budundan bir nevi ızgara kebabı, tereyağıyla ızgarada pişmiş bir nev kebab İtalyanlar "büftek" derler.

Bikarbonat *Fr.* Hazmı teshil edici bir nev beyaz tuz.

Bila İta. Taş veya fil dişinden mamul ufak top, bilardo yuvarlağı.

Bilardo İta. Düz ve geniş bir masa üzerinde bila denilen yuvarlakları değneklerle yuvarlayarak kavaid-i mahsusası üzere yekdiğerine müsademe ettirmekten ibaret oyun.

Bilet *Fr.* Vapur, tiyatro vesaireye duhul için verilmesi lazım gelen ücretin verildiğini mübeyyen ahz olunan varaka.

Bira İta. Arpa suyu. Arpadan imal olunan içki. Almancası biyr'dir.

Birizola İta. Külbastı. Kaburga kemiklerinden çıkarılan külbastılık.

Bisiklet *Fr.* Vespit. İki tekerlekli nev icat binek abrası.

Bisküvit -bisküvüt *Fr.* Galeta. Şekerli, yumurtalı bir nev gevrek, çörek.

Bizans *R.* İstanbul'un eski ismi.

Bizmut *Fr.* Tebeşir gibi beyaz ishali dafi'dir. Kadınlar düzgün yaparlar.

Bizon Amerika'nın hörgüçlü bir nev yaban öküzü.

Boa *Fr.* Zehirli gayet cisim bir nev yılan.

Bodrum *R.* Zemin kat.

Bombarda İta. Havan şeklinde iki direkli başı, kıcı müdevver gemi.

Bombardıman *Fr.* Topa tutma.

Bombay Hindistan'ın ticaretgah bir iskelesidir.

Bonjur *Fr.* Sabahlar hayr olsun. İkindiye kadar irad olunur.

Bonmarşe *Fr.* Ucuz satış, kanaat mağazası.

Bono İta. Senet. Kimin elinde görülürse havi olduğu meblağın ona ödenmesi lazım gelen senet.

Bonsuvar *Fr.* Akşamlar hayr olsun. İkindiden sonra gece irad olunur.

Bora *Yu.* Şiddetli rüzgâr, kasırga.

Borda İta. Geminin yanları, dış tarafı.

Borsa İta. Esham-ı umumiye vesair muamelat-ı sarrafiyenin icra olunduğu mahall-i mahsus.

Bot *Fr.* Boğazı kısa ve önünden bağlanır çizme.

Botin *Fr.* Boğazının yanları lastikli bir nev ayakkabı.

Branda İta. Harp gemilerinde salıncak suretinde asma yatak.

Bravo İta. Aferin makamında bir kelime-yi tahsin. Ekseriya makam-ı istihza-da kullanılır.

Brezilya Amerika-yı cenubide on üç milyon nüfusu havi imparatorluk.

Bronşit *Fr.* Nefes borusunun iltihabı, nezelenmesi.

Broş *Fr.* Başa ve göğse takılır bir nevi mücevherli kadın ziyneti.

Buda Hicret-i nebeviyeden bin üçyüz sene evvel Hint tevaif-i mülükünden birinin oğlu “şakün” nam hakimin icat ettiği bir dindir. Şaküni’nin lakabı “buda” yahud “budha” olmakla din-i mezkur müessisinin ismiyle tesmiye olunmuştur. Elyevm, Çin, Hindistan tarafından beş yüz milyona karip nüfus bu dine tabidir.

Buhara Asya kıtasında bir milyon iki yüz eli bin nüfusu havi ve Rusya devleti himayesinde bir İslam hükümeti.

Bulgaristan Rum ilinin şark cihetinde Tuna nehri mecrasıyla Balkan silsile-yi cibali arasında devlet-i Aliye-i Osmaniyeye tabi iki milyon sekiz yüz bin nüfusu havi bir emarettir.

Bulvar *Fr.* İki tarafı ağaçlıklı geniş ve muntazam yol, şehir haricindeki ağaçlık.

Büdge *Fr.* Bir devlet veya bir şahsın varidat ve mesarifatı beynindeki müvazenet, irat masraf müvazenesi.

Büfe *Fr.* Büyük dairelerde ve lokanta vesairede mekûlat ve meşrubata dair şeylerin konduğu masa.

Büro *Fr.* Yazıhane, yazı masası, idarehane.

Cava Okyanusya kıtasında ve Felemenk hükümetinin idaresinde birkaç ada olup ahalisinin kısm-ı azami Müslüman olmak üzere 28 milyon nüfusu havidir.

Ceneral *Fr.* Büyük asker kumandanı. **Ceneral konsolos** baş şehbender.

Cıvata İta. Büyük iksirdir ki ucuna somun tabir olan vida ile sıkıştırılır.

Ciranta İta. Polîçe senedini nam-ı ahire ciro eden şahıs.

Ciro İta. Bir senet veya poliçenin arkasına şerh verilerek bir namdan diğer nama devr ve havale olunması.

Civadara İta. Geminin baş tarafına ufken mevzu direk ki baston, bunun ucuna merbuttur.

- Cografya** *R.* Küre-yi arzın ahvalinden bahseden ilim.
- Çaçaron** *İta.* Geveze, boşboğaz. Boş yere kendini medheden lafazan.
- Çapa** *La.* Bir nev bahçıvan kazması. Gemi lengeri.
- Çar** *R.* Rusya imparatorunun unvanı.
- Çariçe** *Çarın* müennesi. Çarın zevcesi yahut imparatorluk eden kadın.
- Çek** *İn.* Bir muayyen banka tarafından tediye olunacak bilavade bono, havale name.
- Çıma** *İta.* Gemilerden karaya atılan ince halat.
- Çikolata** *İta.* Kakaodan imal olup kahve gibi istimal olunan mugaddi bir madde.
- Çimento** *İta.* Su ile yoğrulduktan sonra donup taş gibi selabet kesbeden bir nev kireç.
- Çin** *Asya* kıtasının şarkında büyük bir hükümet olup 426 milyon nüfusa hâkimdir.
- Çinko** *İta.* Tutya ve tutyadan mamul levha.
- Çiroz** *R.* Uskumru balığı kurusu.
- Damacana** *İta.* Büyük hasırlı şişe.
- Damaska** *İta.* Şam mensucatında bir nev çiçekli ipek kumaşın Avrupa'da yapılan taklidi.
- Damdoner** *Fr.* Kraliçe veya prens maiyetine memur musahabe.
- Danimarka** *Avrupa* kıtasında iki buçuk milyon nüfusu havi bir hükümet. Merkezi Kopenhag şehridir.
- Dank** *Fr.* Arabi 'Zank' tan mehuz ebu'r-rekab denilen bir nev hastalık.
- Dantela** *Fr.* Elbise vesaireye ziyet makamında dikilen pamuk ve iplikten mamul oya.
- Defne** *R.* Maruf güzel kokulu ağaç.
- Dekalidro** *Fr.* On litrelik maiyatın ölçüsü, şinik.
- Dekametro** *Fr.* On metrelik tul ölçüsü.
- Dekolte** *Fr.* Boyun ve gerdanı ve boynun üst tarafıyla omuz başları ve kolları dirseklerden aşağısı açık biçimde yapılmış libas.
- Delke** *Fr.* Vekil-i murahhas. Bir memuriyet-i mahsusayı haiz adam.
- Delta** *R.* Bir nehrin mansıbına yakın bir mahalde müteaddit kollara ayrılarak

teşkil ettiği müssellesü'l-şekil dil ki elifba-yı Yunani'nin bu şekilde olan dördüncü harfinin ismiyle müsemmadır.

Demet *R.* Deste.

Depoy *Fr.* Aslı “depo”dur. Eşya hıfzına mahsus ambar.

Depozito *İta.* Deruhte olunan bir maddenin icrasını temin için bir mahalle vazolunan akçe veya zikıymet eşya, rehin.

Desigram *Fr.* Gramın yani iki dirheminde onda bir kısmı.

Desilitre *Fr.* Litrenin onda bir kısmı, kuvveti.

Desimetro *Fr.* Metrenin onda bir kısmı.

Desimiligram *Fr.* Gramın aşer-i muaşeri iki habbe

Desimilimetro *Fr.* Metrenin aşer-i muaşeri nokta.

Despot *R.* Metropolit.

Dinamometro *Fr.* İnsan ve hayvan ve makinelerin kuvvetini ölçmeğe mahsus alet, mikyasü'l-kuvve.

Diploma *R.* şehadetname, tastikname, berat.

Diplomasi *R.* Münasebet-i düveliyye fenni, fen-i siyasi

Diplomat *Fr.* Umur-i siyasiye ve hariciyede malumat-ı kamile eshabı adam, münasebet-i düveliye mütefennini, siyasi.

Diplomatik *Umur-i siyasiyeye mensup ve müteallik.*

Direktör *Fr.* Müdür, nazır.

Dis *Avusturya hükümetinin bazı eyaletine mahsus meclis-i mebusan. Telaffuzu “diyis”dir.*

Diyakos *R.* Kilise hizmetçisinin papalığa salık olanı, Arapçası şimas.

Doktor *Fr.* Bir ilim ve fende mezun olan başlıca etibbaya tahsis olunan unvan.

Dolar *Amerika hükümetinin yirmi iki kuruş seksen santim kıymetindeki sikkesi.*

Don *İspanya zadedânına mahsus bir unvan.*

Donna *Don lüğatinin müennesi.*

Dragon *R.* Ejderha. Avrupa devletlerinin bir sınıf süvari askeri.

Drahmi *Yunanistan'ın dört kuruş kırk santim kıymetindeki bir nev akçesi.*

Dram *Fr.* Bir nev feci tiyatro oyunu.

Duble *Fr.* İki kat demektir.

Duka İta Avrupa devletleri tarafından tevcih olunan rütbe-yi asalet ve bu rütbeye haiz adam.

Duş *Fr.* Süzgeçli bir kap vasıtasıyla baştan aşağı su dökmekle yapılan istihmam.

Dük *Fr.* Dukalık denilen küçük hükümetin reisi.

Düşeş *Fr.* Dük lüğatinin müennesidir, bir dukalığın sahibesi, zevcesi, kerimesi.

Düvello İta. Avrupa'da iki kişi arasında ve şera'it-i mukarrere dâhilinde silahla mübareze.

Düzine İta. On iki parçadan ibaret takım.

Ekometri *Fr.* Sadayı aks ettirecek surette bi'l-hesap ebniye ve hususiyle kubeler inşa etmek sanat-ı mimariyesi.

Ekometro *Fr.* Sadaların devam ve kuvvetini ve beynlerindeki münasebeti ölçmeye mahsus alet, mikyas-ı aksisada.

Eksarh *R.* Bulgar eksarhı. Bulgarların en büyük reis-i ruhanileri.

Ekspozisyon *Fr.* Meydana koyma, arz ve teşhir, ma'rız, sergi-yi umumi.

Ekstra *Fr.* Fevkalade.

Elektrik *Fr.* Gözle görülmez asarıyla vücudu anlaşılan bir hadise-yi tabiye.

Elektrometro *Fr.* Mikyasü'l-elektrik.

Elektroskob *Fr.* Ecsamın içindeki elektriğin vücudunu ve nevini tayin etmeye mahsus alet.

Entereso İta Menfaat, istifade, kar.

Enterlin *Fr.* Matbaada satırların arasına konulan kurşun levha.

Entrika *Fr.* Hile, fitne. Bir işi bozmak için gizliden yapılan hile. **Entrikacı** hilekâr, fitnekar adam.

Eskimo Amerika'nın kutb-ı şimaline yakın mahallerinde sakin bulunan akvam-ı vahşiye.

Etnografi *Fr.* Ümem ve akvamın taksimatından ve her birinin nerelerde sakin bulunduğu bahseden ilim, fenn-i uruktur.

Etnoloji *Fr.* Mebhasü'l-ümem, fenn-i menşe-i akvam.

Etoloji *Fr.* Ahlaktan bahseden ilim.

Eylül Süryanilerce mebde-i mart itibarıyla Rumi aylarının yedincisi.

Fabrika *Fr.* Bir nev mamulat-ı sanaiyenin imal ve icra olunduğu mahal ki makineleri havi olup içinde birçok amele çalıştırılır, karhane.

Falso *İta.* Bir şeyi icra edememe. Falso etti.

Falya *İta.* Ağızdan dolan topların ağızlık otu.

Familya *İta.* Aile, zevce, kadın.

Fanila *Fr.* Teri içmek ve sıcak tutmak için tenin üstüne giyilen yünden mamul gömlek veya don. Yünlü kumaş ve örtü.

Fanteziye *R.* Yalandan gösteriş, süs.

Fanus *Yu.* Camla muhat muhafaza, fener.

Fatura *İta.* Numune, örnek. Kumaş örnekleri mecmuası. İştira olunan bir mal için verilen fiyat çetveli.

Fayrab *İn.* Vapuru yürütmek için ateşçiye verilen emir, işe sürat vermek.

Fayton *Fr.* Körüklü açık araba, araba.

Feküy *Fr.* Patates nişastası.

Felemenk Avrupa'da beş buçuk milyon nüfusluk bir krallık olup Okyanusya ve Amerika kıtalarındaki müstemlekatıyla 37 milyon nüfusun hâkimi. Merkezi Lahey şehridir.

Felsefe *Yu.* Hikmet ve tabiat ve saire ulum-ı aliyyeden bahs fen, ilim.

Feylesof *Yu.* İlm-i hikmetle tevaggul eden adam.

Filator *İta.* İnce katranlı halat.

Fildekoz *Fr.* İskoçya ipliği denilen has ince bir nev iplik.

Fildmareşal *Alma.* Müşirden büyük bir rütbe-yi askeriyede bulunan zevat, serdar.

Fileto *İta.* Dananın bel kemiğinin iki cihetindeki et.

Filibin Okyanusya kıtası aksamından birçok adaların ism-i umumisidir ki sey-yah Macellan tarafından keşfolunup ıspanya kralı Filip namına tesmiye olunmuştur. Yedi buçuk milyon nüfusu havi ve Amerika hükümetinin idaresinde olup, merkezi Manila şehridir.

Filigram *Fr.* Kağıdın içinde görünen hutut ve nukuş.

Filinta *İn.* Çakmaklı kısa avcı tüfengi

Filis *Yu.* Bakır sikke, ufak akçe.

- Filo** İta. Birkaç harp gemisinden mürekkep donanma.
- Fino** İta. İnce zarif, ala **finoçuha** küçük köpek.
- Fistan** Arnavutça. Belden aşağı kırmalı libas, alafranga kıyafette kadınların giydikleri kırmalı ve süslü entari.
- Fisyoloji** Fr. Fenn-i hayat.
- Fiyonga** Fr. Çapraz kravat.
- Flama** İta. Mızrak ve süngü ucuna takılan ve gemi direğine çekilen ince bayrak.
- Flandra** İta. Flamanın uzunlu. Harp gemilerine çekilir.
- Florin** Avusturya devletinin 10 kuruş 87 santim itibarında bir sikkesi. Felemenk devletinin florini 9 kuruş 20 santime muadildir
- Fondo** Fr. Hissa senedi, esham-ı umumiyeye, irad.
- Fonograf** Yu. Sadayı hıfz edip kurulunca tekrar eden nev icat makine, sadanüvis.
- Forma** Fr. Matbu kitabın kıtası 16 sahifelik miktarı. Şekil, tarz.
- Fosfor** Fr. Kemiklerde vesaire mevadda bulunan kabil-i iştiyal bir madde ki kibrit vesair mevad imaline yarar.
- Fotograf** Yu. Ziya vasıtasıyla resim almak.
- Francala** İta. Has ekmekten yapılan uzun ekmek.
- Frank** Fr. Fransa meskukatının vahid-i kıyasisi olan bir sikke ki dört kuruş kırk santim değerinde olup yirmisi bir Fransız lirasıdır.
- Frengi** Fr. Avrupa'dan sirayet etmiş sâri muharrep bir illet.
- Frenk** Fr. Avrupalı.
- Fulya** İta. Sarı renkli ve keskin güzel kokulu bir latif çiçek.
- Furtına** İta. Gürültülü ve şiddetli esen yel.
- Galetta** İta. Peksimet; fırında pişirilmiş değirmi ekmek.
- Galon** Fr. 2 kıyye 54 dirhem su istiabında büyük şişe.
- Galvanisme** Fr. Altın veya gümüş gibi madenleri diğer madenler üzerine kalaylama usulü.
- Galvanometro** Fr. Elektrik cereyanının kuvvet ve şiddetini ölçmeye mahsus alet.
- Ganbot** İta. Küçük kıtada ve az su çeker lakin cesametine nispet ağır toplarla mücehhez harp sefinesi.

- Gangren** *Fr.* Çürüyüp hayatsız ölü haline gelen.
- Gardıyan** *Fr.* Kolcu, muhafız; karantina, hapishane gardıyanı.
- Gaz** *Fr.* selb, mayi olmayıp hava gibi hafif ve ucucu cisim, cism-i tayyar.
- Gazete** *Fr.* Varaka-i havadis, ceride.
- Gazoz** *Fr.* Limon tuzu ile şeker ve bazı hamız yani ekşi şeylerden yapılan köpürücü şerbet.
- Gişe** *Fr.* Bilet satılan mahal.
- Gliserin** *Fr.* Tatlımsı yumuşatıcı yağ gibi bir mayi.
- Gocuk** Bulgarca. Koyun postundan yapılan kürk.
- Gomalaka** İta. Mühür mumu imaline yarar bir cins zamk.
- Gögerte** İta. Geminin üstü, ambarının ortası.
- Grafit** *Yu.* Kurşun kalemi yapılan bir nev kömür madeni.
- Gram** *Fr.* Kilo denilen iki okkanın binde biri kısmı.
- Gramer** *Fr.* Sarf. Bir lisanı iyi okuyup yazmak için lazım gelen kaideleri gösteren fen.
- Grand** *Fr.* Büyük. **grand otel** büyük otel.
- Grandi** İta. Geminin ortada bulunan büyük direği.
- Habeş** Afrika kıtasında sekiz milyon nüfusa hakim bir hükümet.
- Hartuç** *Fr.* Fişenk, esliha-yı nariye fişengi.
- Haydud** Macarca. Şaki, kıta'ü't-tarik.
- Haziran** Süryanice. Sene-i Rumiye'nin dördüncü ayı.
- Hristiyan** *R.* İsevi.
- Hora** *R.* Bir nev raks, oyun.
- Horata** *R.* Latife, hezeliyat, şaka.
- Hoyrat** *R.* Aslı horyat. Köylü, kaba nezaketsiz.
- Iskara** *R.* Et ve balık kebab etmeye mahsus demir çubuklu matbah aleti.
- Iskarta** *Fr.* Bir şeyin tefrik edilen bayağısı.
- İkrib** *R.* Büyük balık ağı.
- İkvan** *Fr.* Amerika-yı cenubinin kertenkele cinsinden büyük bir hayvandır ki Avrupalılarca eti makbuldür.
- İmparator** *La.* Hükümdar, kraldan daha büyük ve daha müstakil addolunan

hükümettir. Nim müstakil hâkimlere dahi hükmü cari olan hükümran. Almanya, Avusturya, Rusya imparatorları.

İmparatoriçe *La.* İmparator zevcesi. Bizzat imparatorluk eden kadın.

İmparatorin *La.* İmparatorya denilen ottan istihsal olunan billuri bir cevher.

İmparatorya *La.* Kral otu denilen güzel kokulu bir nebat.

İmperyal *Fr.* İmparatora ve imparatorluğa mensup ve müteallik hümayun.

İmperyalist *Fr.* İmparatorluk taraftarı.

İmperyalizm *Fr.* İmparatorluk taraftarlığı.

İnflüenza *Fr.* Nezle-yi müstevliye.

İngiltere Avrupa kıtasında otuz sekiz milyon nüfusu havi bir krallık.

İnspektor *Fr.* Müffetiş, muayeneci.

İskador *Fr.* Filo, donanma.

İskanbil *R.* Malum kâğıt oyunu.

İskandil *İta.* Denizin derinliğini ölçmek ve bunun için müstamel alet.

İskarbin *Fr.* Bir nevi hafif kundura.

İskarçe *İta.* Safinenin tamamının toptan icar edilmesine denir.

İskele *R.* Binalarda işlemek için kurulan kereste, gemiye çakılacak merdiven, merakib-i bahriyeye girip çıkmak için deniz kenarında yapılan bentler, geminin sol tarafı.

İskelet *Fr.* İnsan veya hayvan etleri dökülmüş fakat vaziyet ve heyetleri bozulmamış kemikleri, kadid.

İskete *R.* Serçe nevinden güzel sesli ufak bir kuş.

İskonto *İta.* Bir meblağın vadesinden evvel tediyesindeki fark, kırımına icra olunan tenzil.

İskorbit *R.* Bir nevi küçük leziz balık.

İskorbut *Fr.* "tıp" kana hâlel getiren bir nevi illet-i sariye, darü'l-hafr.

İslav Rus ve Bohemyalılarla Tuna nehri havalisinde sakin akvamın nesli.

İspanya Avrupa kıtasında on yedi milyon nüfusu havi bir krallıktır.

İspanyol İspanyalı demektir.

İspazmoz *R.* Asap ve azalatın gayr-i ihtiyari olarak ihtizazı, ürperme.

İspencar *İta.* Eczacı, eczahane.

- İspermacet:** *La.* Bir nev büyük balıkların beyninden yapılan mum.
- İspinoz** *R.* Serçe nevinden küçük bir kuş.
- İspir** *İta.* Seyis, arabacı, araba uşığı.
- İspirto** *La.* Ku'ul, ruh.
- İspitalya** *La.* Hastahane.
- İstakoz** *R.* Yengeç nevinden kabuklu deniz hayvanı.
- İstamba** *Fr.* Kalıba hâk olunan adres, resim.
- İstasyon** *Fr.* Durak, menzil, mevkif, demir yolu mevkifi.
- İstatistik** *R.* Bir devlet veya memleketin vüsatini, ahalisini, mahsulat-ı sanaiye ve ziraiyesini vesaire ahvalini tayin ve tadat etmek fenni ve bu yolda malumatı cami cetvel veya defter.
- İstavrit** *R.* Bir nev balık.
- İstavroz** *Fr.* Haç, salip.
- İsteka** *R.* Bilardo oyununun değneği.
- İsterlin** *İn.* Yüz on kuruş kıymetinde yahut yirmi frank kıymetindeki İngiliz lirası.
- İstif** *İta.* Birleştirme, sıra üzere düzmek.
- İstim** *İn.* Buhar, buğu, su buğusu.
- İstimara** *İta.* Takdir-i kıymet, tahmin-i fiyat.
- İstimator** *Fr.* Kıymeti takdir eden mühemmin.
- İstimbot** *İn.* Buharla müteharrik ufak vapur.
- İstinografi** *Fr.* İşarat-ı mahsusa ile ve süratle yazı yazmak fenni.
- İstiridye** *R.* Kabuğu iki parçadan mürekkep bir nev deniz hayvanı.
- İstoper** (İstop) *İn.* Bahriye kumandasında vapuru durdurmak için verilen emir.
- İstreoskob** *R.* Derununa fotoğraf resimlerini koyup güzelce seyr ve muayene etmek için çifte adeseli sandık, dürbün.
- İstübü** *İta.* Keten ve kendirin kaba elyafı
- İsveç ve Norveç Avrupa kıtasının şimalinde bir krallık olup nüfusu altı milyondur. Mühheran ikiye taksim olunarak her biri ayrı ayrı kral olmuştur.
- İsviçre** Avrupa kıtasında üç milyon nüfusu havi bir hükümet.
- İtalya** Avrupa kıtasında otuz üç milyon nüfusu havi bir krallık.

İyeroglif *R.* Eski Mısır rahiplerinin kullandıkları işaret ve eşkâlden ibaret yazı.

İyod *Fr.* Ecsam-ı basiteden bir unsur. Başlıca deniz mahsulünden istihsal olunur.

İzbandit *İta.* Gayet iri kuvvetli ve mühip adam, haydut.

İzmarit *R.* Bir nev küçük balık.

Jaket Fransızcadan tahrifle çaket diyoruz. Kısa setre.

Jandarma *Fr.* Asker terbiye ve taliminde zaptiye.

Japonya Asya kıtasının şarkında kırk dokuz milyon nüfusu havi bir imparatorluk.

Jelatin *Fr.* Kaynar suda kola kıvamına girer titrer bir madde, tutkal.

Jimnas *Fr.* Aslı Yunani'dir. Talebesine riyazet-i bedeniye icra ettiren mektep, idadi derecesinde bulunan mekteplere dahi ıtlak olunur.

Jimnastik *Fr.* Aza-yı bedeni harekât-i muhtelifeye alıştırmak için oyun, idman.

Jimnastik *R.* Jimnastik *Fr.* Aslında sıfat olup lisanımızda isim olarak kullanılır. İdman-ı beden, riyazet-i bedeniye.

Jojkomiser *Fr.* İflas işlerine için mahkeme tarafından temin edilen memur.

Jurnal *Fr.* Yevmiye defteri. Vukuatın kaydolunduğu defter. Gazete, ceride.

Jüri *Fr.* 'Uduli denilen heyet-i hâkime.

Kabinato *İta.* İspirto ile kahve vesaire pişirmeye mahsus takım.

Kabine *Fr.* Yazı yazmaya ve hesap görmeye mahsus oda, kalem, heyet-i vükela.

Kakao Antili adalarında neşv ü nema bulan bir ağacın esmer ve bakla büyüklüğünde beyaz taneleridir. Bu taneler öğütülüp kahve gibi kullanılır.

Kalorifer *Fr.* Bir hanenin derununda her tarafına mevzu borular vasıtasıyla neşr-i hararet eden sıcak su. Kalorifer sobaları.

Kamara *İta.* Hücre, bölme, vapur odası.

Kambiyo *İta.* Poliçe. Kamyalda kullanılır.

Kameyla *Fr.* Karayemiş yaprağına müşabih yapraklı, kokusuz latif bir çiçek.

Kampanya *İta.* Refakat, takım, şirket.

Kanaviçe *İta.* Ceval ve minder yüzü imaline yarayan kalın kendir bezi.

Kançelarya *İta.* Sefaretlerle konsolosların maiyetlerindeki heyet-i hakime, kuyut-ı nizamiye mahalli.

Kanepe *Fr.* Arkalı ve iki yanlı bütün sedir ki iki üç kişi oturacak kadar geniş olur.

- Kangren** *Fr.* Bir uzvun diğer azaya sirayet edecek derecede çürümesi.
- Kapık** Rusya devletinin beş para kıymetindeki sikkesi.
- Kapitülasyon** *Fr.* Muahedat-ı atika.
- Kaptan** *Fr.* Vapur yahut gemi reisi, kumandanı.
- Kaput** *Fr.* Yağmurluk esvabı, kadın mantosu.
- Karabina** İta. Kısa şışhaneli tüfenk.
- Karantina** İta. ‘İlel-i sariyenin men’i için hastalık bulunan mahallelerden gelenlerle eşyalarının tathir ve tebhiri için tayin kılınan müddet.
- Karbon** *La.* Eşcar ve nebatatta çok bulunur bir unsurdur.
- Karbon** Rusya devletinin on iki buçuk kuruş kıymetindeki sikkesi.
- Karina** İta. Geminin omurgalarının temeli, dip hatalı.
- Karnaval** *La.* Hristiyanların büyük perhizden evvel icra ettikleri şenlikler, abukarya.
- Kart-dövizit** *Fr.* Herkesin ism ve unvanı yazılı ziyaret kağıdı. Araplar (Taka’z-ziyare) diyorlar.
- Karyola** *R.* Yataklık. Demir ve tahta karyola.
- Kasa** İta. Derununda akçe, evrak, nakdiye hıfz olunan demirden mamul sandık.
- Katolik** *Yu.* Papanın riyaset-i ruhaniyesi altında bulunan Hristiyan.
- Katolog** *Fr.* Her nevi eşyanın tarif ve fiyatını mübeyyen defter.
- Kayıye** *Fr.* Mektep efendilerine mahsus defter.
- Kıdem** Otuz santimetre dolayında bir İngiliz mikyası.
- Kilogram** *Fr.* Evzan-ı cedide okkası, kıyye-i işarı.
- Kilometre** *Fr.* Tul-ı mikyas-ı cedidenin bin metreden ibaret mesafesi.
- Kola** *Fr.* Çiriş, nişasta.
- Koleksiyon** *Fr.* Mecmua. Bir cins eşyanın mecmuası.
- Kolektif** İta. İki veya ziyade kimseler beyninde bir unvan-ı şirketle ticaret etmek üzere kefalet-i müteselsileyi mutazammın olarak aktolunan şirket.
- Kolera** *Yu.* Emraz-ı sariyeden mühlik bir hastalık.
- Komandit** *Fr.* Bir kısmı kefalet-i müteselsile ile mesuliyet-i gayri mahdudeyi diğer kısmı yalnız vazedecekleri sermaye miktarı mesuliyeti müteahhit iki kısım eşhas beyninde bir unvan-ı şirketle ile ticaret etmek.

- Komedyâ** İta. Gülünç tiyatro oyunu. Gülünç şey.
- Komik** *Fr.* Tuhaf, gülünç, mukallit, soytarı.
- Komisier** *Fr.* Memur-ı mahsus, fevkalade memur.
- Komisyon** *Fr.* Meclis şubesi. Ticaret dellallığı.
- Komisyoner** Komisyoncu. Eşya naklini taahhüt eden adam.
- Kondüktör** *Fr.* Yol gösterici, kılavuz, mühendis muavini.
- Konferans** *Fr.* Müzakere. Diplomatlar beyninde mesalih-i düveliye'nin kararlaştırılması için toplanan meclis.
- Kongre** *Fr.* Mesalih-i umumiyye veya ulum ve sanaiyye müteallik müzeke-rat için toplanan heyet-i mahsus.
- Konkordato** İta. Müflis ile alacaklılar beyninde bir tarik-ı tesviye bularak beyne'l-gurema taksim edip uzlaşmak.
- Konser** *Fr.* Musiki takımı, çalgı takımı.
- Konsol** *Fr.* Üstüne ayine ve eşyayı saire vaz' olunan çekmeceli dolap.
- Konsolid** *Fr.* Esham-ı umumiyye.
- Konsolos** *Fr.* Şehbender. **Viskonsolos** şehbender vekili.
- Konsulto** *Fr.* İstişare. Birkaç tabibin birlikte bir hastaya bakması için toplanması.
- Konşimento** İta. Bir sefineyi tahmil olunan eşyanın miktarını ve sahibini bil-diren cetvel.
- Kont** *Fr.* Marki ile baron arasında bir unvan.
- Kontes** *Fr.* Kontun zevcesi.
- Kontra** Hilafında, zıddına makamında kullanılır.
- Kontr-istariye** İta. Sefinelerin eşya alıp vermekte istalya yahut istariye günle-rinin mürurundan sonra ücretli olarak geçen günler.
- Kontrol** *Fr.* Suistimalin önünü almak için muamele-yi resmîyeye karşı vazolunan teftiş ve tahkik.
- Konturato** İta. Mukavele senedi, icar senedi.
- Kordon** *Fr.* Gaytan, şerit, nişan şeridi, saat asmaya zinciri. Rıhtım, karantina ve gümrük kolcularından muhafaza edilen mahal.
- Korniş** *Fr.* Pencere'nin üstünde perdelerin merbut olduğu tahta.
- Korse** *Fr.* Kadınların bel ve göğüslerini düzgün tutmağa mahsus balinalı yelek.

Kostüm *Fr.* Kıyafet. Bir çeşit kumaştan bütün esvap takımı.

Kozmografya *Yu.* İlm-i heyet. Bütün ecram-ı semaviyenin ahval ve hareketinden bahseden ilim.

Kral Hristiyan hükümdarı.

Kraliçe: Kral zevcesi yahut kral olan kadın.

Krom *Yu.* Sarıya boyamaya mahsus siyah bir maden.

Kronometro *R.* Mikyasü'l-zaman, hararet ve bürudet tesiriyle intizam-ı hareketine halel gelmeyen ve senede bir kurulup bir saniye bile tehallüf etmeyen dakik ve büyük zevali saattir ki başlıca bahriyede tul tayini vesair ameliyat-ı riyaziyede kullanılır. **Cep kronometrosu:** Bu esas üzerine yapılmış sağlam saattir. Zevali işlemesi şarttır.

Kukla *Yu.* Ufak ufak insan taklidi oyuncaklar ve bunlar ile oynanılan oyun.

Kumanda *Fr.* Emir, hüküm, ferman, buyurma.

Kumandan *Fr.* Amir, hâkim. Ordu kumandanı.

Kumanya İta. Sefere giden gemilere dercolunan mekulat.

Kuron Avusturya'nın 4 kuruş 59 santime muadil bir sikkesi.

Kuruvet İspanyol. Güvertesinde sıra ile top dizili olan eski usulde harp sefinesi.

Lakerda *R.* Altıparmak palamut balığının tuzlaması.

Lamba *Fr.* Petrol yakmaya mahsus kandil.

Lando *Fr.* Üstü önden ve arkadan açılır kapanır bir nev büyük araba.

Lastik *Fr.* Esneyişli şey. Kauçuktan imal olunan kundura vesair.

Latin Ezmane-i kadimede Roma şehriyle civarlarında sakin küçük bir kavim olup bade dünyanın birçok yerlerini zapt etmekle kendilerini tanıttırdılar.

Lavanta *Fr.* İtriyat-ı muhtelifeye ıtlak olunur. Lavanta suyu, otu.

Libre İngiliz evzanından 141 dirhem.

Likidasyon *Fr.* Tasviye-i hesap. Kat'-ı muhasebe, tenzil-i kıymet.

Liman *R.* Denizde yatacak mahal, bender, koy.

Lira *Fr.* Malum altın sikke.

Litografya *Yu.* Matbaa makinelerinden taş basması.

Litre *Fr.* Bir desimetre mikabından ibaret yeni ölçek. Bin gram maiyat ölçüsü.

- Loca** İta. Hücre, küçük kamara.
- Lodos** R. Cenub-i garbi tarafından esen yel.
- Logaritma** Yu. Bazı mesail-i hesabiyede istimal olunan cetvel.
- Lokanta** İta. Alafranga aşçı dükkânı.
- Lokomotif** Fr. Demiryolu arabalarını çeken uçaklı ve makineli araba.
- Lonca** Fr. Tüccarın müzakere odası.
- Lord** İngiltere zadedgânından bir sınıfa verilen unvan.
- Lüfer** R. Ağustosta çıkar taamı leziz bir balık.
- Madam** Fr. Hanım. Kocalı ve dul kadınlara denilir.
- Magnezya** Fr. Müshil için kullanılır beyaz bir maden.
- Makarna** İta. Hamurdan boru şeklinde yapılan taam.
- Makine** Fr. Alet, çarh, dolap.
- Malihülya** Yu. Kara sevda, hayal, tasavvurat.
- Manca** İta. Yiyeceğin bayağısı, adisi.
- Mandalina** Fr. Portakal cinsinden küçük lezzetli meyve.
- Mandaran** Çin ümerasına verilen unvan.
- Mandıra** Yu. Üstü örtülü küçük ağıl.
- Mandolin** Fr. Bir nev saz, çalgı.
- Manevra** Fr. Askere icra ettirilen harp taklidi.
- Manifatura** Fr. Pamuk mamulat-ı sanaiyesi.
- Manifesto** Fr. Hamule kaimesi, yük, eşya beyannamesi.
- Manika** R. Hava vermeğe mahsus bezden baca.
- Mantar** R. Tabii yerden çıkan yumuşak madde.
- Mareşal** Fr. Müşir, rütbe-yi askeriyenin müntehası.
- Mark** Almanya'nın 5 kuruş 42 santim kıymetindeki sikkesi. Yirmi mark 108 kuruş 38 fenikeye muadildir.
- Marka** Fr. Eşya üzerine vazolunan nişan.
- Marki** Fr. Avrupa zadedgân sınıfının dük ile kont arasında bulunan bir rütbe.
- Markiz** Fr. Marki unvanına haiz adamın zevcesi.
- Mart** R Sene-yi Rumiye-i maliyenin birinci ayı.
- Marul** R. Salata nevinden bir sebze-yi latif.

- Masa** İta. Trapzanın küçüğü, müflisin mal-ı mevcudu.
- Masaj** Fr. El ile vücudu basarak ovma.
- Maske** Fr. Nikap, yüz örtüsü.
- Masör** Fr. Masaj yapan tabip.
- Matmazel** Fr. Hanım kız. Bekar ve küçük kızlara denilir.
- Metelik** R. Az gümüşle karışık bakır akçe.
- Metro-metre** Fr. Fransız arşını (Bir buçuk endazeye muadildir.). Yüzde bir kısmına santim derler. Çarşı arşınının bir arşın üç rub bir buçuk girah bir metre muadildir.
- Mihanik** Fr. Fenn-i makine.
- Mikado** Japonya imparatorunun unvan-ı resmisi.
- Mikrob** Fr. Gözle görülmesi mümkün olmayıp hurdebin ile görülen küçük hayvancık.
- Mikroskob** Fr. Hudebin ayinesi.
- Miligram** Fr. Gramın binde bir kısmı.
- Milimetro** Fr. Metrenin binde bir kısmı.
- Milyar** Fr. Bin milyon demektir.
- Milyon** Fr. Bin kere bin demektir.
- Mis** İn. Hanım kız. Bekar kızların unvanı.
- Mistris** İn. Hanım, kocaya varmış kadınlara denilir.
- Misyoner** Fr. Neşr-i dine memur rahip.
- Mobilya** Fr. Levazım-ı beytiye eşyası.
- Monopol** Fr. İnhisar, yed-i vahid.
- Mösyö** Fr. Efendi, ağa.
- Müze** Fr. Asar-ı atika vazolunan mahal.
- Müzika** Fr. Musiki, çalgı takımı.
- Obüs** Fr. Bir nev top.
- Odiyometro** Fr. Havanın temizliğini, derecesini tayine mahsus alet.
- Odometro** Fr. Kat' olunan mesafeyi ölçmeye mahsus alet, bir makinenin kaç defa döndüğünü gösterir alet.
- Okaliptüs** Avustralya'nın gayet cesim bir ağacıdır ki irtifai iki yüz kadem

olabilir. Dört beş parmak kalınlığındaki kabuğu tıpta müstameldir. Bu ağaç havası sıtmalı olan mahallelerin havasını ıslah ve sıtmayı def etmek hususunda fevkalade bir hassaya maliktir. Bu hassasından dolayı birçok mahallelerde sıtma ağacı namıyla maruftur.

Oksijen *F.* Havanın teneffüse yarayan kısmını teşkil eden ecsam-ı basiteden bir unsur, mevadiü'l-humuza.

Okyanusya Kıtaat-ı hamsenin biridir. Avusturalya dahi denir. Bahr-i muhitgir dahilinde küçük büyük bir çok adalardan mürekkep bir kıtadır. Mecmu nüfusu kırk altı milyon raddesindedir.

Olimbad *R.* Olimbad oyunları eski Yunanlıların Olimbe nam mahalde senede bir kere icra ettikleri güleş, umumi müsabaka vesaireden ibaret oyunlar.

Olta - volta İta. Gemiye bir sağa bir sola doğru rüzgâra karşı gitmek, sağa sola gitmek.

Ombra İta. Bir nev toprak boya ki sirke ile hal olunarak ceviz ağacı taklidi doğramacı mamulatında kullanılır.

Ominibüs *La.* Şehirlerde işleyen bir nevi umumi arabalar.

Onometro *R.* Mikyasü'l-hamur. Şarabın derece-yi kuvvetini ölçmeye mahsus alet.

Ontoloji *Fr.* Alelittlak mevcudattan bahseden ilm-i mebhassü'l-mükevvenat.

Opera İta. Tiyatro oyunlarından musiki ile icra olunan manzum facia, bu yolda oyunlar icrasına mahsus tiyatro.

Operakomik *Fr.* Mudhik ve nesir ile karışık bir nev tiyatro oyunu.

Operatör *Fr.* Ameliyat-ı cerrahiye icra eden cerrah.

Oradin *Fr.* Portakal çiçeklerinden çıkartılan tayyar bir yağ.

Orangutan Borneo ve Sonda adalarına mahsus kuyruksuz ve kolları uzun büyük bir maymun.

Oranj Afrika-yı cenubide İngiltere memleketinden küçük bir hükümet.

Ordino İta. Poliçe nevinden havale, kabul senedi.

Orkestra *R.* Takım çalgı, fasıl takımı.

Orkinoz *R.* İstavrit azması denilen büyük balık ki boyu beş altı metro kadar olur.

Orneman *Fr.* Süs, ziynet, tezyinat-ı mimariye.

Orografi *Fr.* Dağların ahvalinden bahseden ilim, tavsifü'l-cibal. Oreografi

dahi denilir.

Orsa İta. Geminin iskele tarafı. **Orsa etmek** gemiyi rüzgârın geldiği tarafa çevirmek. **Orsa boca** kah sağa kah sola yürütmek.

Otel *Fr.* Misafirhane.

Ökonomi *Fr.* İdare-yi beytiye, tedbir-i menzil, bir adamın masrafını iradına uydurması.

Ökonomi-politik *Fr.* Bir memleketin servetinin suret ve ahval-i tahsiliyle hüsn-i sarfı ve ahalisinin tezyid-i serveti tedbirinden bahseden ilim.

Pafta *R.* Güneşlik, büyük kabare. Harita vesairenin müntazaman kesilerek veya ayrı ayrı tabolunarak bilahare birleşecek yahut mecmua teşkil edecek parçalarının her biri.

Pagorya *R.* Bir nev yengeç çaganos.

Paket *Fr.* Deste, demet, boğça, çıkın.

Paladiyum *Fr.* Ecsam-ı basiteden sert bir nev maden.

Palamar İta. Büyük halat. Yüz yirmi kulaçtan ibaret ölçü.

Palanka Macarca. Şarampol denilen kazıklarla muhat istihkam.

Palanko İta. Ağır şeyleri kaldırmaya mahsus birkaç makaradan mürekkep makine.

Palaska Macarca. Fişenklik. Askerlerin kemerlerinde taşıdıkları fişenk çantası.

Paleografi *Fr.* Asar-ı atika yazılarının hal ve kıraati ilmi.

Palet *Fr.* Ressamların üzerinde boya ezdikleri tahta.

Palinoroz İta. Gemilerde inhiraf arızı tebeyyününe mahsus alet.

Palto *Fr.* Elbiselerin üstünden giyilen kalın libas.

Palyaço İta. Soytarı, canbaz ve hokkabaz yamağı.

Palyoş İta. Kısa pala, kasatura.

Pampa Amerika-yı cenubinin vasi ovaları.

Panama Amerika-yı vüstade küçük bir hükümettir ki Panama Kanalı bu hükümet dahilinden açılıyor.

Panayır *R.* Senede bir veya iki üç defa bir mahall-i mahsusa kurulup birkaç gün devam eden büyük pazar.

Pançur *Fr.* Birbirine müvazi olarak mevzu tahta parçalardan müteşekkil bir nev pencere kafesi.

Pandomima İta. Dilsizler gibi her şeyi işaretle anlatarak oynatılan bir nev tiyatro oyunu.

Panorama Fr. Bir manzara-yı umumiye arz eden resim tablosu, derununa resim levhaları konulup pertevsuz vasıtasıyla seyrettirilen resim sandığı.

Pantolon-pançalon Fr. Alafranga kıyafette dar ve iki bacağıın beheri yukarıya kadar ayrı düz maruf kisve.

Pantograf R. Resim ve eşkâl almaya, harita büyötmeye ve küçölmeye mahsus perkar gibi alet.

Pantufil Fr. Terlik, sofa papucu.

Papa Fr. Katolik Hristiyanlarının en büyük reis-i ruhanisi ki itikatlarınca hazret-i İsa'nın vekili olup İtalya'nın Roma şehrinde kaimdir.

Papadya R. Kırlarda huda-yı nabit sarılı beyazlı koyun gözü denilen çiçek ki haşlanarak suyu göğsü yumuşatmak için içilir.

Papafingo İta. Gemi direğinin üçüncü yelkeni.

Papas R. Rahib, keşiş, kasis.

Papirus La. Eski Mısırlıların yapraklarını bir kâğıt yerine kullandıkları bir nebat.

Parafin Fr. Tenviratta müstamel bir nevi beyaz madde.

Paraguvay Amerika-yı cenubide altıyüz bin nüfusu havi küçük bir hükümet olup merkezi Asansiyon şehridir.

Paraket-Paraketa İta. Geminin sürat-i hareketini anlamaya mahsus alet ki makaraya merbut bir ipin ucuna bağlanmış bir tahta parçasından ibaret alet olup gemini kışından denize salıverilir.

Parantez Fr. Muterize işareti []. Cümle-yi mu'terize.

Parapet İta. Gemilerin kenar siperi, korkuluğu, küpeştesi.

Paraşüt Fr. Bir kaza vukuunda balonun şiddetle sukutunu men'e mahsus alet.

Paratoner-paraçoner Fr. Ebniyeyi yıldırmadan muhafazaya mahsus alet; siper-i saika.

Paravan Fr. Birkaç kanat çerçeveden teşekkül etmiş istenildiği zaman açılır ve kapanır ve istenilen mahalle nakledilir tahta perde ki kapıların iç ve dış tarafına vazolunur 'perde'.

- Pardesü** *Fr.* Hafif palto. Başlıca setreyi tozdan muhafaza için sokakta giyilir.
- Pardon** *Fr.* Affedersiniz makamında irad olunur.
- Paris** Fransa hükümetinin merkezi olan şehirdir ki 2,714,568 nüfusu camidir.
- Parke** *Fr.* Ufak parçalardan yapılmış müzeyyen musanna tahta döşeme.
- Parlatorya** İta. Karantina hanelerde sual cevap odası
- Parola** İta. Askeri bir mahalle yabancı duhulünü men için ol mahalle girmekte söylenmesi şart kılınan lafz.
- Parsa** İta. Hokkabaz ve pehlivan vesairenin seyircilerden topladıkları para.
- Parti** *Fr.* Kısım, takım, fırka.
- Pasaj** *Fr.* Geçit, üstü örtülü sokak, yol.
- Pasaparola** İta. Açık, aleni söz, herkesin bildiği şey.
- Pasaport** *Fr.* Mürur tezkeresi. Memalik-i ecnebiyeye gidenlere verilen yol tezkeresi.
- Pasavan** *Fr.* Gümrük resmi verilmiş veyahut resimden muaf eşya-yı ticariye için verilen hasbi tezkere.
- Paskalya** *R.* Hıristiyanların bayramı.
- Paso** *Fr.* Meccanen verilen demir yolu, vapur bileti.
- Pasta** *Fr.* Kurabiye gibi şekerli, yumurtalı hamur işi.
- Pastal** Macarca. Cuha topu.
- Patalya** İta. Gemilerde müstamel filikaların en küçüğü.
- Patate-Patetes** İspanyolca Yer elması. Menşeu'l-aslisi Amerika kıtasıdır. Patetesin envai çoktur. Yer elması asıl hayvanata yedirilen nev'ine derler.
- Pate** İta. Nice, el (oyunda pata geldi.)
- Patenta-Patent** İta. Esnaf tezkeresi. Temettü vergisi, icat ve ihtira olunan veya inhisar suretiyle imali meram olunan bir işi için verilen berat, imtiyaz. Tabiyet ve himaye tezkeresi, hastalık olmadığını mübeyyen karantina hanelerden verilen kabul tezkeresi.
- Patrik** *Yu.* Rum ve Ermeni kiliselerinin en büyük reis-i ruhanisi.
- Paydos** *R.* Tatil, istirahat.
- Peçete** İta. Dört köşeli küçük peşkir.
- Pelin** *R.* Müreккеbe fasilesinden güzel kokulu bir nebat.

Peni İngiliz meskukat-ı sağiresinden takriben yirmi para kıymetindeki sikke.

Peru Amerika-yı cenubide üç milyon nüfusu havi bir hükümet.

Peruka İta. Yapma saç, eğreti saç.

Perukar *Fr.* (perukiye) kelimesinden maharref, berber, eğreti saç yapan adam.

Petesburg Rusya hükümetinin merkezi olan şehir.

Petrol *Fr.* Gaz, gaz yağı, taş yağı, Lâtinceden mehuzdur.

Pırlanta İta. Pırlanta denilen usulde traş olunmuş elmas.

Pide *R.* Maruf yassı ekmek, yufka halinde ekmek.

Pike *Fr.* Kabartmalı, benekli dokunmuş kalınca bir nevi pamuk kumaş.

Pil *Fr.* Manzume, manzume-yi elektrikiye. Elektrik hâsıl eden alet.

Pilaka-pilak İta. Madeni levha, ayar tahtası, demircilerin sac yapraklarını düzletmek için kullandıkları musattah çelik.

Pilanço İta. Tüccarın muamelat-ı umumiyesine dair kanunen tanzimine mecbur bulunduğu senelik icmal defteri.

Pilot *Fr.* Gemi kılavuzu.

Pipo *Fr.* Kısa tütün çubuğu.

Piskopos *R.* Papazların rütbe-yi mahsusalarından büyük rütbeyi haiz adam.

Piston *Fr.* Silindirin içinde bulunup makinenin vaziyetine göre ileri geri veya aşağı yukarı hareket eden üstüvane ki çarhı tahrik eder.

Piştöf İta. Tabanca, pistoleden muharref.

Piyanko İta. Kura. Bir şeyin kıymetini müteaddit kimselerden tahsil olunduktan sonra número tertibiyle kura çekip ol şeyi onlardan bir veya birkaçına kazandırma.

Piyano İta. Ensiz bir masa şeklinde olup içindeki tellere urulmak üzere harıçteki dişlerine parmakla dokunmakla çalınan maruf musiki aleti ki el-yevm alat-ı musikiyenin en makbulüdür.

Piyasa İta. Halkın gezinmesine mahsus mahal, meydan, gezinme; muamelat-ı sarrafiye ve ticariye mahalli, fiat-ı cari.

Piyata *R.* Seferde herkesin önüne konulan tabak, bir tabak yemek.

Piyes *Fr.* Tiyatro risalesi, tiyatro oyunu.

Plaki *R.* Zeytin yağı ve soğanla pişmiş balık yahut fasulye.

Plan *Fr.* Ebniye vesairenin kâğıt üzerine yapılmış resmi ve şekli, yapılacak bir şeyin önceden düşünölen suret-i icrası.

Plançete *İta.* Harita ahzına mahsus alet.

Platin *İspanyol.* Beyaz altın denilen maden.

Plombazin *Fr.* Kurşun kalemi imalına yarayan esmer madde.

Poca *İta.* Geminin sağ tarafı, sancak ciheti (**orsa poca**) sağa, sola, öteye, beriye bocalamak, gemiyi sağa döndürmek.

Pod Rusya'nın on iki kıyıye üç yüz dirhem sıkletindeki batmanı.

Polib *Fr.* Ahtapot, mercan hasıl eden gayet küçük bir nev hayvan-ı bahri.

Polıçe *İta.* Havale, havalename. Bir adamın aldığı yahut verdiği meblağın kabz veya teslimini müşir olarak diğer mahaldeki şeriki üzerine havale ettiği senet ki Arapça sefedce denir.

Poligraf *R.* Müstensih. Tutkal ve gliserinden mürekkep yazı tabeden bir madde.

Polis *R.* Zabıta memuru.

Politika *Fr.* Siyasi, meslek-i siyasi. Bir devletin sair devletler arasındaki işlerinde tuttuğu tarz-ı hareket; **politika memuru:** Bir devletin menafini muhafazaya memur siyasi.

Politika *R.* Tedbir-i memleket, idare-yi devlet ilmi.

Polka *Fr.* Lehistan'dan çıkma bir nevi raks, oyun.

Pomata *İta.* Merhem, nevalet için müstamel enva' merhemler.

Porselen *Fr.* Çini, fağfuri, mamulat-ı tûrabiyenin en makbul nevi.

Portekiz Avrupa kıtasında beş milyon nüfusu havi bir hükümet olup merkezi Lizbon şehridir.

Portmone *Fr.* Para çantası.

Portofranko *İta.* Resimden muaf olan serbest liman, açık liman.

Posta *İta.* Vakt-i muayyende tatar, vapur veya demir yolu katarıyla bir yere gönderilen mektup ve emanet çantası.

Potas *Fr.* Maden-i kalaviyenin birincisidir.

Poyraz *R.* Şark ile şimal arasında esen rüzgâr.

Pratik *Fr.* Ameliyat. Ustadan talim görmek.

Pratika *Fr.* Karantina muayenesi, tezkeresi.

Prens *Fr.* Bey, şehzade. Hanedan-ı hükümdariye mensup adam. Avrupa devletlerinin tevcih ettikleri en büyük rütbe-i asalet.

Prenses *Fr.* Prensın müennesi, prens zevcesi.

Prezante *Fr.* Arz ve taktim etmek.

Program *R.* Tertipname, beyanname. İttihaz edilecek hatt-ı hareket cetveli.

Proje *Fr.* Tertip, tasavvur. Yapılacak bir şeyin bade, tadil ve ikmal olunmak üzere ilk düşünölen tertibi, taslağı.

Protestan *Fr.* Hristiyanlık içinde Luter'in icat ettiğı mezhep ve bu mezhepte bulunan Hristiyan.

Protesto İta. İtiraz. Bir hüküm ve karar veya hareketi kabul etmeyenin ilerde onu tanımamak hakkını kazanmak için tahriren veya şifaen ettiğı itiraz.

Protokol *Fr.* Zabıtname. Düvel-i muhtelif murahaslarından mürekkep bir meclisin müzakeratı, zabıtnamesi.

Prova İta. Tecrübe, deneme. Esvabı prova etmek, geminin baş tarafı.

Prus *Fr.* Kuraya tabi tahvilatın bir keşidesine mahsus çıkarılan ikramiye bileti.

Prusya Almanya imparatorluğunu teşkil eden bir krallıktır ki merkezi Berlin şehridir.

Pudra *Fr.* Toz, zinet makamında yüze sürölen toz.

Punto İta. Matbaa harfinin ölçüsü, bu yazılar on altı puntodur.

Pupa İta. Geminin arkası, kıçı, gemiye arkadan gelen rüzgâr.

Pus İn. İngiliz mikyasından yardımın otuz altıda biri. On iki pus bir kadem, üç kadem bir yardıdır. Bir yarda 91 buçuk santimetre dolayındadır.

Pusula İta. Kıblenüma. Küre-yi arzın kutup mknatısının cezbiyle daima şimale doğru dönen berabere vasıtasıyla ciheti tayine ve denizde gemilerin yolunu göstermeye yarar alet. Çinlilerin tarih-i milattan bir sene evvel pusula kullandıkları mervidir.

Rampa İta. İki geminin yahut bir gemi ile diğeri bir şeyin temas edecek derecede yan yana yanaşması.

Rapor (raport) *Fr.* Tahkik veya muayene olunan bir şey hakkında tahkikat ve meşhudatı havi verilen takrir, layiha. Tedavi veya tebdil-i havaya muhtaç bir memurun tabipten aldığı müzekkere.

Raportör *Fr.* Rapor tanzimine memur adam.

Reji *Fr.* Emaneten idare olunan, inhisar. 1299 senesinde 30 sene müddetle teşekkül eden tütün reji şirketi.

Reklam *Fr.* Satılacak bir şeyin veya bir kitap vesairenin medhi hakkında bir gazeteye dercettirilen mübalağalı ilan.

Roman *Fr.* Tertip edilmiş uzun hikayeyi havi kitap.

Romatizma *Fr.* Rih-i tayyar, vec' mefasılı. Vücudu teşkil eden oynak yerlerin ağrıları.

Romokör *Fr.* Gemi çeken vapur.

Safsata *Yu.* Batıl davayı mantığa tatbiken yapılan kıyasiyat-ı kazibe.

Sajen Rusya mikyasından üç Rus arşını bir sajen itibar olunur ki metre hesabıyla iki metre on üç santime muadildir.

Salamura *İta.* Peynir ve balık gibi şeylerin tuzlu suya batırılması. (peynir salamurası).

Salata *Fr.* İştahı açmak üzere yemek arasında yenen tuzlu veya ekşili yeşillik.

Salça - salsa *İta.* Domates tortusuyla vesaire şeyler ile yapılan yemek terbiyesi

Salon *Fr.* Hane ve konağın misafir kabul etmeye mahsus olan en büyük ve en müzeyyen odası.

Salyangoz *R.* Salyalı maruf kabuklu sümüklü böcek, helezon.

Santim *Fr.* Yüzde bir. Bir frankın yüzde biri akçe. Hesapta kolaylık olmak için Osmanlı kuruşunu da yüz santim itibar ederler.

Santimetro *Fr.* Metre denilen iki arşının yüzde bir kısmı. Binde bir kısmına milimetre denilir.

Saparta *İta.* Şiddetli tekdir.

Sedye *İta.* Hastaların nakline mahsus kapalı sandalye.

Sigorta *Fr.* Korkusuzluk, temin-i tekeffül.

Sindik *Fr.* İflas işlerinin tesviyesi için mahkeme-yi ticaret tarafından temin olunan vekil.

Sindika *Fr.* Muamelat-ı ticariye ve sarrafiyeden birinin muhafaza-yı menfaat zımında müttehiden ifası için teşkil olunan heyet.

Sinyor *İta.* Efendi, ağa, Fransızcası mösyö.

Sitivasyon İnşaatta müteahhide verilen istihkak raporu.

Sivil *Fr.* Askeriyenin gayri mülkü.

Sudan Ahalisi zenci yani siyah olan Afrika-yı vüsta ahalisi.

Sülfato *Fr.* Hamız kibritle bir esastan mürekkep milh, (sülfat dü kinin) kına kınadan istihsal olunan deva.

Şapka *Fr.* Ecnebilerin giydikleri muhtelifü'l-şekl baş kisvesi. Esasen ekalim-i harrede yaşayan halkın icadı olup "şabka" yahut "şebak" ismi verilen serpuştan mehuzdur.

Şarampol Macarca. Palanka ve kale etrafında ağaç kazık kakılarak yapılan siper.

Şilin İngiliz meskukatından beş buçuk kuruş kıymetindeki sikkesi yirmi şilin bir İngiliz lirasıdır.

Şoför *Fr.* Makine mühendisi.

Şose *Fr.* Tarik: İki tarafı hendekli balık sırtı gibi tesviye olunmuş kırma taş ve kum ile yapılan yol.

Şövalye *Fr.* Avrupa zadegân sınıfının en aşağısında bulunan adam.

Ta'il Çin hükümetinin sekiz frank kıymetinde bir sikkesi.

Tablo *Fr.* Tasvir, levha.

Talaz *R.* Dalga, mevce.

Taler Almanya'nın üç mark kıymetinde gümüş sikkesi ki on altı buçuk kuruş tutar. Avusturya'nın taler gümüş sikkesi 22 kuruş 88 santim tutar.

Tanin *Fr.* Mazı cevheri. Başlıca meşe ağacı kabuğunda mevcut olan ve dabagata yarıyan madde.

Taraca İta. Tahta köşk, kameriye.

Tavla İta. Yahut tavla. Malum oyun.

Telefon *R.* Sadayı uzağa nakleden bir alet, nakil-i sada.

Telemetro *R.* Süratle mesafe ölçmeğe mahsus bir alet. Tahmini mesafe aleti.

Teleskob *R.* Uzak gören, rasat dürbünü.

Telgraf *R.* Dur nüvis: Elektrik vasıtasıyla uzaktan muhabere ve bu vasıta ile alınan mektup.

Temmuz Süryanice. Sene-yi Ruminin beşinci ayı.

- Tente** İta. Yağmur ve güneş karşı bezden siper.
- Teoloji** *Fr.* İlm-i akaid, ilm-i kelam, ulum-ı diniye.
- Termometro** *R.* Mizanü'l-harare. Hararetin derecesini tayine mahsus alet.
- Teşrin** Süryanice. **Evvel:** Sene-yi Ruminin sekizinci ayı. **Sani:** Dokuzuncu ay.
- Tırpan-tırpan** *R.* Orak. Uzun saplı orak.
- Tifoidi** *R.* Tifoya müşabih hastalık.
- Tifüs** *R.* Humma hastalığı.
- Tiramola** İta. Gemiyi yelken vasıtasıyla çevirmek.
- Tirigöerte** *Fr.* Gemilerin armasına memur zabitan ve efradı.
- Tiyatro** *R.* Maruf temaşa manasındadır ki vakıa ve hikayatin eşhas ile tasvir ve taklit edilen oyun.
- Tombak** *Fr.* Bakırla çinkodan mürekkep maden.
- Tonilato** *Fr.* Bin kilogram. İngiliz tonilatosu bin on altı kilogramdır.
- Topografya** *Yu.* Tadid-i arazi, harita almak fenni.
- Torpedo** İn. Torpil atar seyr-i seri küçük vapur.
- Torpil** İn. Deniz lağımı.
- Trampa** İta. Değişirme, mübadele.
- Trampete** *Fr.* Küçük davul. Askerlere ait maruf küçük davul. Asıl boru manasına olan (trompet)dir.
- Tramvay** İn. Demiryolu üzerinde işleyen bir nevi umum araba.
- Transit** *Fr.* Eşya ve emtia-i ticariyenin bir ülke veya şehrin içinden gümrük resmi vermeyerek geçmesi.
- Travela** İta. Gemici işi.
- Travers** *Fr.* Demiryolun (ray) denilen uzun demirleri altına arzen konulan ağaç veya demir taban.
- Traverze** İta. Geminin yelken üzerinde eğlendirilmesi.
- Trementi** *R.* Batum ağacından çıkarılan bir nev reçine.
- Tren** *Fr.* Şimendifer katarı. Bir lokomotif tarafından çekilen vagonların mecmuu.
- Trilyon** *Fr.* Bin milyon.
- Trinket** İta. Geminin pruva direğinin birinci sireni.

Triste Avusturya hükümetinin ticaretgah bir iskelesi.

Triş *Fr.* Domuz etinden mevcut olup hurdebinle görülen bir nev kurt.

Tuvalet *Fr.* Yüz yıkama, baş tarama ve elbise giyme işi, süslenmeğe mahsus tarak, ayna vesaire.

Tül *Fr.* Dülbent, bürüncük.

Tümen İran hükümetinin kırk sekiz buçuk kuruş kıymetindeki altın sikkesi.

Tünel *İn.* Yeraltından açılmış yol.

Urani *Fr.* Teleskopla görülebilen küçük bir seyyare.

Uranografi *Fr.* Göklerin ahvalinden bahseden ilim, tavsifü'l-sema.

Uranüs *Fr.* Seyyarat-ı kebirinin yedincisidir ki 1781 tarihinde Herşel nam heyetşinas tarafından keşfolunmuştur.

Uskumru *R.* Küçük ve eti leziz bir balık.

Uskur *İn.* Kıçtan pervaneli vapur. Aslı askurdur.

Ültimatom *La.* Latince son manasına olan kelimeden alınmıştır. İki devlet politikaca bir meselede uyuşmadıkları zaman birinin diğerine son cevap olmak üzere gönderdiği mektup.

Üniforma *İta.* Elbise-yi resmiye.

1. Sonuç

Bu çalışmada, Ahmet Hamdi tarafından hazırlanan ve 1907 yılında Trabzon'da basılan *Lügat-i Ecnebiye* adlı sözlük incelenmiştir. Sözlük üzerinde yapılan incelemelere bağlı olarak ortaya çıkan sonuçlar aşağıda gösterilmiştir.

1. Sözlükte yer alan kelimelerin ait oldukları diller hususunda sorunlar bulunmaktadır. Bugünkü sözlüklerle çelişen bilgiler yazarın bu konuda çok titiz davranmadığını göstermektedir. Muhtemelen yaşadığı bölgede çok sayıda Rum bulunduğundan birçok kelimeyi Rumca olarak kaydetmiştir.

2. Sözlük imla bakımından da sorunludur. O dönemin muteber sözlüklerinden sayılan *Kamus-ı Türki* ile imla bakımından çelişmektedir. Eserde bugünkü *Türkçe Sözlük*'le çelişen imla özellikleri de bulunmaktadır.

3. Sözlükte yer alan kelimelerde zaman içinde ses değişimleri

ortaya çıkmıştır. Batı dillerinin etkisinin artmasına bağlı olarak, kaynak dilin ses zellikleri Türkçeye daha çok yansımıştır.

4. Sözlükte yer alan kelimeler zamanla anlam bakımından farklı özellikler kazanmıştır. Bazı kelimelerin yeni anlamları Türkçeye geçerken bazılarının anlam sıralamaları değişmiştir. Zaman içinde dnc kelimelerde anlam daralması, anlam kötüleşmesi gibi olaylar görülmüştür.

KAYNAKCA

AKSAN, Doğan (1998) ‘Türklerde Szlklk, Bugün Türkiye’de Szlklk’, *Kebikeç*, S. 6, s. 115-118.

AKSAN, Doğan, (1998) *Her Yönüyle Dil III*, TDK Yay., Ankara, s. 76.

DİLACAR, Agop (1953) ‘Türkiye Türkçesi Sözlüklerinden Seçme Eserler’ TDK Yay., Ankara, s. 677-680.

ERDEM, Mehmet Dursun (2005), ‘Manzum Sözlükler Ve Tuhfe-i Asım’, *Central Asian Studies Prof.Dr. Mustafa Canpolat (edt. Choi Han-Woo)*, V.10-1, s. 197-215.

<http://tdk.org.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF07B4BDB15D6B60D5>.

KIRBIYIK, Mehmet (2007) *Miftah-ı Lisan Manzum Fransızca-Türkçe Sözlük*, Beşir Kitabevi, İstanbul.

ÖLMEZ, Mehmet (1994) ‘Türk Dillerinin Sözlükleri Türk Szlklğ’, *Uygulamalı Dilbilim Açısından Türkçenin Görünümü*, Dil Derneği Yay., Ankara, s. 88-100.

ÖLMEZ, Mehmet (1998) ‘Eski Türkçenin Sözlükleri’, *Kebikeç*, S. 6, s. 119-123.

ÖLMEZ, Mehmet (1998) ‘Etimoloji Sözlükleri’, *Kebikeç*, S. 6, s. 175-183.

ÖLMEZ, Mehmet (1998) ‘Tarihi Türk Dillerinin Sözlükleri’, *Kebikeç*, S. 6, s. 109-110.

SARI, Mustafa (2007) *Türkçede Art Zamanlı Değişmeler (Yüz Hadis Yüz Hikaye rneği)*, Pegem A Yay., Ankara.

SARI, Mustafa (2008) *Türkçenin Batı Dilleriyle İlişkisi*, TDK Yay., Ankara.

TOPBAş, Ertuğrul (1987) *1875-1905 Yılları Arasındaki Sözlükler zerinde Bir İnceleme*, Gazi nv. Sos. Bil. Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans tezi, Ankara. *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 2005.

YAVUZARSLAN, Paşa (2009) *Osmanlı Dönemi Türk Szlklğ*, Tiydem Yay., Ankara.

ABSTRACT

In this study, the dictionary named Lügat-i Ecnebiye pressed in Trabzon in 1325 (1907) by Ahmet Hamdi was explored. The dictionary consists of many loanwords in Turkish borrowed from languages such as Italian, French, English, German, Greek and Latin. Historical development of loanwords in the dictionary and their phonologic, morphologic and semantic features were diachronically dwelt on.

Keywords: *Lügat-i Ecnebiye, lexicography, Turkish, loanwords, borrowing.*

**AKŞEMSE'D-DİN-ZÂDE MUHAMMED
HAMDULLAH HAMDÎ'NİN TUHFETÜ'L-UŞŞÂK'I VE
OKUMA SÖZLÜĞÜ**

Mustafa Güneş*

ÖZET

XV. yüzyıl şairi Muhammed Hamdullah (Hamdî), Dîvân, Tuhfetü'l-Uşşâk, Yûsuf u Züleyha, Leylâ vü Mecnûn, Kıyâfet-nâme ve Ahmediyye adlı mesnevileri ile Türk edebiyatı tarihinde önemli bir yere sahiptir. Tuhfetü'l-Uşşâk mesnevisinin, geniş ölçüde sembolik bir aşk konusunun anlatıldığı ve din değiştirme motifinin hâkim olduğu Şeyh-i San'ân hikâyelerinden ilham alınarak kaleme alındığı söylenebilir.

Tuhfetü'l-Uşşâk'ın elimizde bulunan ve 35 varaktan oluşan harekeli metni (A nüshası)nin çeviri yazısı, daha önce gözden kaçarak metne dâhil edilememiş bazı mısra ve kelimelerin de ilavesiyle ilk defa kitap hâlinde tarafımızdan okuyucu ve araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Mesnevi metnini daha geniş bir kesimin okuyup anlayabilmesi için anlamı herkes tarafından bilinmeyen kelimelerin önemli bir kısmının yer aldığı bir sözlük, çalışmamızın sonuna konulmuştur. Bu makalede de eserin yazarı, eser ve eserin yazıldığı dönem hakkında bilgi verildikten sonra, incelenmiş metnin okuma sözlüğüne ilaveler yapılmış ve okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Bu arada okuma sözlüğünün gereğine de değinilmiştir. Bu şekilde, okuyucu ve araştırmacıların eserden ileri düzeyde istifade etmeleri hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Hamdullah (Hamdî), Tuhfetü'l-Uşşâk ve Sözlük

* Yard. Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi

Büyük bir tarihî geçmişe sahip olan Türk ulusu, genellikle yerleşik hayata yatkın bir toplum değildir. Bunun bir sonucu olarak muhtelif kültürlerle sürekli temas halinde olmuş ve dolayısıyla Türk dili bu yoğun temaslardan oldukça etkilenmiştir.

Her dil kendi bünyesindeki önemli değişikliklere ve gelişmelere göre devrelere ayrılır. Ancak Türk milletinin başlangıcından bugüne kadar aynı saha ve aynı kültür çevresinde kalmayıp, aksine üç kıtaya yayılacak kadar geniş bir coğrafi alana dağıldığı ve çeşitli kültür muhitlerine girdiğini göz önünde bulundurursak, dilin sadece kendi bünyesindeki gelişmelere bağlı kalamayız. Belki bu dil bünyesindeki gelişmelere bile değişik bölgelerde bulunmanın ve çeşitli milletler yani yabancı dil ve kültürlerle temas etmenin etkisi vardır. Aynı zamanda bir dilde fonetik (ses) ve morfolojik (yapı) değişimler kadar semantik (anlam) ve sentaks (cümle) değişiklikleri ile kelime hazinesinde meydana gelen gelişmelerin de önemli olduğunu düşünürsek, Türk dilini tarihî devirlere ayırırken vatan ve kültür değiştirmelerini dilin yapısındaki değişimlere de sebep olduğu için yabana atamayız. XI. yüzyıl sonrası, Orta Asya’da Türk kavimleri için sürekli bir göç devridir. Büyük dalgalar halinde Asya’nın dışına taşan Türk boyları İran, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye, Irak, Mısır ve Karadeniz’in kuzeyindeki bölgelere yayılmışlardı. 1071 Malazgirt Savaşı’ndan sonra Anadolu’yu ele geçirip yurt edinen Oğuz Türklerinin diğer Türk boylarından uzakta, yeni bir coğrafyada, yeni siyasî birlikler içinde toplanmaları, kullandıkları “ağız”ın bir yazı dili olmasına sebep oldu¹.

Ne var ki bu yazı dilinin gelişip edebi bir dil hüviyetini kazanması pek kolay olmadı. Anadolu Selçukluları’nda XII. yüzyıl sonlarına kadar ilim ve edebiyat dili olarak Arapça ve Farsçanın kullanılması, çeşitli savaşlar, Moğollar ve haçlı seferlerinin tahrip edici akınları sonucunda birçok kütüphanenin yakılıp yıkılması gibi olumsuz tesirler, Türk yazı dilinin oluşumunu bir müddet geciktirdi. Anadolu Selçuklu Devleti’nin Moğol baskısı ile zayıfla-

¹ Fatma Şenyüz, “Ömer Seyfettin’in Türkçenin Sadeleşmesine Hizmetleri”, 1. Dünden Bugüne Ömer Seyfettin Sempozyumu Bildiriler, Gönen Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 225.

masından sonra ortaya çıkan Anadolu beylikleri döneminde Türkçeye daha çok değer verildi; daha çok Türkçe eser meydana getirildi. Beylikler devri Türk dili yadigrlarının en zengin eserleri Osmanlı Beyliği devrinde ve Osmanlı topraklarında yazıldı. Beylikler arasındaki siyasi mücadele Osmanlılar lehine sonuçlandı. Böylece Osmanlılar yeni bir devlet kurarak Türkmenler ve Azeriler dışında bütün güneybatı Türklerini kurdukları devletin sınırları içinde toplayarak Anadolu ve Balkanlarda Türk birliğini sağladılar.²

Anadolu'da teşekkül eden bu yazı dili i ve dış gelişmesi ve tarihi dönemleri bakımından Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Bugünkü Türkiye Türkçesi olarak üç devreye ayrılır.

Muhammed Hamdullah (Hamd), eserlerini başlangıç devri Osmanlı Türkçesi adı verilen, XV. yüzyılın ikinci yarısından XVI. yüzyıla kadar devam eden devrede kaleme almıştır. Bu yüzyıllarda Türkçe büyük bir imparatorluğun devlet dili, ilim ve sanat dili olarak kudretini kazanmış ve en olgun edebi mahsullerini de vermeye başlamıştı. Eserin kaleme alındığı yüzyıllarda, daha sonraki yüzyıllara göre dilde henüz nispi bir sadelik görülmekteydi. Yabancı kelime ve tertiplerin sayısı gittikçe artmakla beraber henüz son haddine varmış değildi. Yer yer canlı, sade ve tabii Türkçeyle meydana getirilmiş eserler de mevcuttu.

Hamd; Ysuf u Zleyh, Mecnn u Leyl (Leyl ve Mecnn), Ahmediyye (Mevlid'n-Nebi, Muhammediyye), Kıyfet-nme (İlm-i Kıyfet), Tuhfetü'l-Uşşk (şıkların Hediyesi), Meclis't-Tefsr adlı mesnevilerini (Hamse) XV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme almıştır. Ayrıca Divnı da vardır. Hamdullah Hamd, böylece edebiyat tarihindeki haklı yerine ulaşmayı başarmıştır.

Hamdullah Hamd, Tuhfetü'l-Uşşk mesnevisinin Sebeb-i Telif kısmında Genceli Nizam ve şeyh gibi büyük şairlerin bile takdir edecekleri,

² Mustafa zkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 38-39.

daha önce hiç yazılmamış, taklitçilikten uzak, yeni, farklı ve orijinal bir eser yazmak için yola çıktığını şöyle belirtir:

Dehân-ı yâr gibi muhtaşar kııl
Mutavvel zülfi gibi hûb u ter kııl

Miyânı gibi hûb eyle hâyâlin
Nižâmî söylesün Şeyhî kemâlin

Velî taklîd idüp sen kıılma tatvîl
Ki şâyet mevt ide bu hâli tahvîl

(109–111)³

Tasavvufi ve sembolik bir aşk hikâyesi olan Tuhfetü’l-Uşşâk⁴, Mes’ad S. Al-Shaman tarafından bazı eksikleriyle birlikte yeni harflerle yayımlanmıştır. ⁵ Şairin diğer mesnevileriyle ilgili olarak çok sayıda inceleme ve araştırma çalışmaları yapılmasına rağmen Tuhfetü’l-Uşşâk hakkında gereği kadar çalışma yapılmamış olmasını, Türk edebiyatı tarihi açısından önemli bir eksiklik kabul ettik.

Kitap düzeyinde ilk defa yaptığımız bu yeni yayınlâ⁶, öncelikle mesnevi metninde dikkatimizi çeken bazı eksiklik ve hataları, mümkün olabildiği ölçüde en az seviyeye indirerek eserden okuyucu ve araştırmacıların azami istifadesi hedeflenmiştir.

Yazılış tarihi belli olmayan ve aruzun mefâ’îlün mefâ’îlün fe’ûlün kalıbı ile yazılan bu eserin beyit sayısı hakkında, şimdiye kadar kesin bir rakam verilememiştir. Eserle ilgili olarak yapılan metin çalışmalarının henüz netlik

³ Tuhfetü’l-Uşşâk mesnevisine ait beyitlerden sonra verdiğimiz rakamlar, tarafımızdan A nüshası esas alınarak yayına hazırlanan ve çalışmamızın metin kısmında yer alan beyit numaralarını göstermektedir.

⁴ Azmi Bilgin, “Hamdi (Hamdullah, Akşemseddinzâde)” Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi. Yapı Kredi Yay., C. I, İstanbul 2008, s. 522.

⁵ Mes’ad S. Al-Shaman, “Hamdullah Hamdi’nin Tuhfetü’l-Uşşâk Adlı Mesnevisi”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, *Journal of Turkish Studies* (JTS), Fahri İz Armağanı II, Volume XV. Cambridge 1991, s. 169–222. (Burada eserin Medine nüshasının tıpkıbasımı da vardır.)

⁶ Mustafa Güneş, *Tuhfetü’l-Uşşâk Muhammed Hamdullah (Hamdi)*, Eğitim-Akademi Yay., Konya 2011.

kazanmamış olması dolayısıyla bazı edebiyat tarihlerinde eserin beyit sayısı ile ilgili olarak “950 beyit civarındadır ve yaklaşık 990 beyittir.” şeklinde genel ifadeler yer alır.⁷

Tuhfetü'l-Uşşâk'ın, biri Medine Melik Abdülaziz Kütüphanesi Arif Hikmet Bölümü'nde (A)⁸ diğeri de British Library'de (B) olmak üzere iki yazma nüshası vardır. Harekeli olan A nüshası (978 beyit)nin, B nüshasından⁹ (927 beyit) daha eski, güvenilir ve muhteva bakımından da daha zengin olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut iki nüshanın muhteva bakımından karşılaştırılması sonunda Tuhfetü'l-Uşşâk'taki toplam beyit sayısının 987 (mülemma ve Arapça beyitlerle birlikte) olduğu ilk defa tarafımızdan tespit edilmiştir.

Yazıldığı tarih kesin belli olmayan bu eserin, sadece iki nüshasının olması ve şüara tezkirelerinde sadece adının zikredilmiş olması sebebiyle Osmanlı kültür ve edebiyat dünyasında fazla tanınmadığı söylenilebilir. Buna rağmen ele alınan konunun oldukça ilgi çekici olması sebebiyle Tuhfetü'l-Uşşâk, bazı bilim adamları tarafından orijinal bir mesnevi olarak kabul edilir. Bazı ilim insanları da Tuhfetü'l-Uşşâk'ın orijinal bir mesnevi kabul edilmesi doğrultusundaki görüşlerin ihtiyatla karşılanması gerektiği düşüncesini ileri sürerler.¹⁰

Tuhfetü'l-Uşşâk'taki olayların Anadolu, Rumeli ve dünya coğrafyasının iki önemli şehri **İstanbul** ve **Kayseri**'de geçmesi, kahramanların özelliklerinin alışlagelmiş geleneğin dışında olması, belli şehirler (Kayseri ve

⁷ Ahmet Atillâ Şentürk-Ahmet Kartal, **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergâh Yay., İstanbul 2007, s. 243, Mahmut Şarlı, “*Medîne-i Münevvere'deki Ârif Hikmet Bey Kütüphanesi'nde Bulunan Edebiyatla İlgili Türkçe Yazma Eserler*”, **İlmî Araştırmalar Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri**, S. 11, İstanbul 2001, s. 2

⁸ *Tuhfetü'l-Uşşâk*, Hamdullah Hamdî bin Akşemseddin, 21x13 cm. harekeli ve güzel bir nesih, 15 st., 1+35 (36) vk. (Mahmut Şarlı, “*Medîne-i Münevvere'deki Ârif Hikmet Bey Kütüphanesi'nde Bulunan Edebiyatla İlgili Türkçe Yazma Eserler*”, **İlmî Araştırmalar Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri**, S. 11, İstanbul 2001, s. 99–112); Ârif Hikmet Bey Kitaplığında 8/ 881 numarada kayıtlıdır. 21x13 cm. ebadında bulunan bu nüsha 35 varak, her sayfa 15 satır ihtiva etmektedir. Harekeli ve güzel bir nesih hattı ile yazılmıştır. Yazmanın sonunda (36b-42a) Ömer Rüşen'in şairlerinden parçalar da bulunmaktadır. ((Al-Shaman, a.g.m., s. 176)

⁹ B nüshası, Biritanya Kitaplığı Or. 7115 numarada kayıtlıdır. 15x10 cm. ebadında 45 varak ihtiva etmektedir. Her varakta 12 satır vardır. Nesih yazı çeşidi ile yazılan bu nüshanın satırları düzgün olmayıp başlıklar bazı yerlerde beyitlerle karıştırılmıştır. (Meselâ 6b, 25a, 39a) Varak 40b'den sonra iki varak kopuktur. Her sayfa altında “takibiyye” (reddâde veya rabıta) vardır. (Al-Shaman, a.g.m., s. 176)

¹⁰ Şentürk-Kartal, a.g.e., 148.

İstanbul) ve yerel özelliklerin eserde zikredilmiş olması, eseri orijinal kılan unsurların başında gelir.

Tuhfetü’l-Uşşâk’ta, kaleme alındığı XV. yüzyıl dönemi Kayseri halkının ticari yetenek ve girişimci özellikleri hakkında da önemli bilgiler bulunur. Kayseri halkında, yüzyıllardan bu yana devam ticari atılım, yetenek ve girişimcilik ruhunun günümüzde de geçerli genel bir anlayış hâlinde devam ettiği söylenebilir. Hamdi’nin eserini orijinal kılan unsurlardan başında, yaşadığı dönemin şartları içinde tespit etmiş olduğu bu yerel özelliği, başarıyla mesnevisine yansıtabilmiş olmasıdır.

Tuhfetü’l-Uşşâk’ın yeni ve farklı olarak kabul edilen şahıs kadrosu ve yaşadıkları önemli olaylar şu şekilde sıralanabilir: Hoca-zâde’nin Kayseri’den İstanbul’a gitmesi, eğlence meclislerine dalması, Hristiyan bir vezirin kızına âşık olması ona kavuşmak için önce eğlence meclislerine girmesi sonra içki içmesi ve dinden çıkararak vezirin kızıyla evlenmesi, vezir, kızı ve Hoca-zâde’nin beraberce Müslüman olup Kayseri’ye gitmeleri.

Tuhfetü’l-Uşşâk’ın, Feridüddin-i Attâr’ın Mantıku’t-Tayr’ında geçen ve daha sonra başta Gülşehrî olmak üzere XIV. yüzyıldan sonra Türk şairleri tarafından Anadolu coğrafyası içinde ve dışında kaleme alınan Şeyh-i San’an hikâyelerinden ilham alınarak yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Şairin, dinden çıkma veya din değiştirme motifinin ağırlıklı olarak işlediği bu eserin sonunda, olayın kahramanlarının bazı soyut kavramları karşıladığını ifade ederek eserde sembolik bir anlatım kullanmış olduğunu belirtmiş olması, mesnevi metnini rahat anlayıp isabetli yorum yapabilmemizi sağlamıştır.

Tuhfetü’l-Uşşâk, Hamdi’nin diğer mesnevileri (Leyla vü Mecnun, Yûsuf u Züleyhâ ve Ahmediyye) arasında Kıyafetnâme dışında hacmi en kısa, üslubu da en sade olanıdır. Gibb’in de ifade ettiği gibi şairin eserini takdim şekli acemi ve gayretleri de bazı araştırmacılar tarafından safça değerlendirilir.

Eserin, sade bir üslupla yazılmış olması sebebiyle Tuhfetü'l-Uşşâk, şairin ilk şiir denemelerinden birisi olarak değerlendirilir. Eserde bol miktarda öztürkçe kelimenin kullanılmış olması Türk dilinin sadeleşme evreleri açısından dikkate değer bir konudur.¹¹

Tuhfetü'l-Uşşâk, zaman zaman bazı beyitlerde rastlanılan vezin kusurlarına rağmen yazıldığı dönemin şartları da dikkate alındığında sade ve akıcı bir eser olarak kabul edilebilir.

Eserde, aynı kelimenin değişik beyitlerde farklı kullanımlarına rastlanılmaktadır (gibi, bigi vb.). Bu bakımdan eserin, geçiş dönemi dil özelliklerine sahip olduğu söylenebilir. Bunun için eser, Türk dili ve tarihi açısından da önemlidir.

Buraya kadar eser ve eserin yazıldığı dönemi Türk dili tarihi açısından kısaca tanıtmaya çalıştık. Türk dili tarihini yakından incelediğimizde, Türkçeyi çok iyi bilen ve eserlerinde kullanan yazar ve şairlerin varlığını görebilmekteyiz. Bunlardan birisi de hiç şüphesiz Hamdî'dir. Hamdî eserinde Türkçe kelimeleri çokça kullanır. Eserlerinde günümüzde anlamı unutulmuş pek çok Türkçe kelimenin kullanıldığı görülür. Ayrıca şair Arapça ve Farsça kelimeleri de Türkçe telaffuza uygun şekilde incelediğimiz eserde kullanmıştır.

Bu alışmamızda amacımız bundan 400 yıl önce kaleme alınmış, 987 beyitlik bir eserin dilinin ne gibi değişikliklere uğradığını gözler önüne sermektir. Yazıldığı dönem itibariyle sade bir dil özelliği sergileyen bu eseri, dil ve edebiyat alanında yüksek eğitim görmüş bir kimsenin anlayabilmesi için yaklaşık 50 sayfalık bir okuma sözlüğü hazırladık. Eserin daha geniş kitleler tarafından okunup anlaşılabilmesi için şüphesiz bu kelime sayısının çoğaltılması gerekmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, belirtilen süre içerisinde geniş sahalara yayılan Türk dilinin büyük bir değişim geçirdiği görülmektedir.

11 E. J. Wilkinson Gibb (**Osmanlı şiir Tarihi-A History of Ottoman Poetry**, Akçağ Yay., C. I. Ankara 1999, s. 419.

-A-

âbâ (A.): ata, baba, soy.

âbâd (F.): mamur, şen, bayındır. (Ebed’in c) sonsuz gelecek zamanlar.

âb-ı hidâyet (A.): hidayet suyu.

âb-ı ‘inâyet (F. A.): iyilik suyu.

âb-ı revân (F.): akarsu.

âb-ı vaşlet (A.): kavuşma suyu.

‘abîr (F.): güzel koku.

abîr (A.): bir ilaç terkibi, bu ilaç güzel kokulu bazı otlarla bir miktar dövülmüş miskten meydana gelir.

‘aceb (A.): acaba, hayret, gariplik, şaşılacak şey.

‘âciz (A.): zayıf, güçsüz.

‘adem (A.): yokluk, bulunmama.

□dem (A.): adam, insan, dünyâda ilk yaratılan adam, ilk peygamber.

‘ades (A.): mercimek.

âfâk (A.): ufuklar.

âfitâb (F.): güneş.

âğâz (F.): başlama.

âğâz-ı ‘işret (F. A.): içkili sohbete başlama.

ağyâr (A.): gayrılar, başkalar, yabancılar.

‘ahd (A.): söz verme, vefa, yemin, devir, zaman, gün.

âhîr (A.): son, sonraki, netice.

aḥkâm (A.): hükümler, emirler

aḥter (F.): yıldız.

âhû (F.): ceylan, karaca, mecazen güzellerin gözü.

âhû-yı müşg (F.): misk kokulu ceylan.

aḥzân (A.): hüzünler.

‘âkıl (A.): uyanık, aklı başında, akıllı, düşüncesi sağlam.

‘âkıbet (A.): bir şeyin sonu, nihayet, netice.

âl (A.): aile, sülale, evlat.

âl (A.): hile, düzen, dek.

âlâm (A.): elemeler, acılar, sızılar.

a’lâm (A.): âlemin çokluk şekli, bayraklar. (başkan, kabile başkanı).

‘âlem (A.): dünya.

‘âlem-efrûz (F.): âlemi (dünyayı) aydınlatan.

‘alîl (A.): hasta, sakat, kör.

‘âlim (A.): çok okumuş, bilgin.

a’ mâ (A.): görme engelli, cahil.

âmed (F.): gelme, geliş.

‘amel (A.): iş, çalışma, bir emri yerine getirme.

- ‘āmī (A.): cahil, havassa ait olmayan, avama ait olan, senevî, yıllık.
ān (A.): lahza, pek az bir zaman.
‘anāşır-ı çarḥ (A. F.): gök unsurları.
‘andelib (A.): bülbül.
ārām (A.): yerleşme.
ārām (A.): (irem’in c.) sahrada, çölde mahsus konulan nişan.
ārām (F.): durma, dinlenme, yerleşme, istirahat etme, karar kılma.
ārāyiş (F.): süs, bezek, zînet.
‘araz (A.): işaretler, alametler, kaza, felaket.
‘ārī (A.): hür, çıplak.
‘arş (A.): taht, ulviyet, gökyüzünün en yüksek ilahî katı, izzet ve saltanat tabakası (arş-ı azam).
‘arş ü ferş (A.): gökyüzü ve yeryüzü.
‘arūs-ı çarḥ (A. F.): gökyüzü gelini (güneş).
‘aşā (A.): değnek, sopa.
āşār-ı siyâdet (A.): seyyitlik izleri, eserleri
āsāyiş (F.): rahat, huzur.
‘ases (A.): gece bekçisi.
aşḥab-ı tecrîd (A.): dünyadan el ayak çekmiş kimseler.
āsītān (F.): kapı eşîği.
āsītāne (F.): dergâh, tekke, kapı eşîği.
‘aşr (A.): yüzyıl.
āsumān (F.): gök, sema.
aşa (T.) : aşırı, fazla
aşak (A.): sarmaşık.
āşinā (F.): bildik, tanıdık.
‘āşīr (A.): onuncu, oşır toplayan.
‘aşīr (A.): ondabir, samimi dost ve arkadaşı, koca.
āşiyān (F.): kuş yuvası (ev).
āşiyāne (F.): āşiyān, kuş yuvası.
āşiyāne (F.): āşiyān ve kuş yuvasına benzer.
āşiyāni-yi şübühât (F. A.): şüphe(ler) evi.
āşüfte (F.): iffetsiz kadın.
at kulağı (T.): uzun kadeh.
‘atşān (A.): susamış.
ā‘vān (A.): yardımcıları.
āvāre (F.): serseri, boş gezen, dağıntık, perişan.
‘avā(y)ik (A.): engeller, müşkilleri.
āvāz (F.): yüksek ses, seda, şöhret.
‘avdet (A.): dönüş, dönme.
‘avn (A.): yardım, yardım eden.
ayağa binmek (T.): kopmak, birden bire şiddetle başlamak

- ‘ayân (A.): belli, açık.
âyende (F.): gelen, gelici.
aylak (T.): parasız, bedava, işsiz.
‘ayn-ı saķâmct (A.): bozukluğun yanlışlığın kendisi.
‘ayn-ı şaķar (A.): cehennem gibi.
‘ayn-ı dālâle (A.): doğru yoldan sapma, sapkınlık, dalalet.
‘ayn-ı kevşer (A.): Kevser pınarı.
‘ayyâr (A.): hilekâr, dolandırıcı, zeki, kurnaz, çevik, atak.
‘azb (A.): tatlılık.
âzâd (F.): serbest, hür olan, özgür.
âzâde (F.): bağlardan kurtulmuş, kayıtsız.
‘azîm (A.): büyük, ulu, yüce, çok ileri.
‘azm (A.): sağlam niyet, karar, sebat, kemik.

-B-

- bâc (F.): vergi, kuvvetli hükümdarın zayıf olandan aldığı vergi, harç.
bâd (F.): rüzgâr.
bâde (F.): şarap, içki.
bâd-ı pây (F.): ayağının rüzgârı.
bâd-ı şarşar (F. A.): şiddetli, gürültülü rüzgâr.
bâd-ı şimâl (F. A.): kuzey rüzgârı.
bâd-ı seher-gâh (F. A. F.): seher vaktinde esen rüzgâr.
bâğubân (F.): bahçıvan.
bâğ-bân (F.): bahçıvan, bağcı (bkz: bâğ-vân)
bâhir (A.): apaçık, parlak.
baħr (A.): deniz.
baħr-i ğurūr (A.): gurur denizi.
baħş (F.): bağış, ihsan.
baħt-ı pîrüz (F.): hayırlı, uğurlu kader.
bâ-icâzet (F. A.): izin ile.
ba‘îd (A.): uzak, ırak.
bâķî (A.): ebedî, sonsuz.
bâl (F.): kanat.
bâl (A.): kalp, yürek, gönül, hatır.
bâlâ (F.): yüksek, boy.
bâlâ (F.): yüksek, yukarı, üst, yüce.
bâl-ı heves (F. A.): arzu, istek kanadı.
bâng (F.): ses, seda, haykırma.
bâr (F.): meyve, yük, zahmet, sıkıntı, eziyet.
bâr-ı şükür (F. A.): şükür meyvesi.

- bâri³ (A.): kalıptan döker gibi tertipli ve en güzel şekilde yaratan, evrende her varlığı birbirine uygun, genel amaç ve düzene yardım edebilecek bir vaziyette yaratan yüce Yaratıcı.
- bâri⁴ (A.): En üstün, mükemmel.
- başîr (A.): görüp anlayan.
- baş (A.): yayma, açma.
- baş koşmak : (T.): baş başa vermek, fikir birliği ve yarış yapmak
- bâtil (A.): boş, beyhûde.
- bây (F.): emir, mir, zengin.
- bâyî⁴ (A.): satan, satıcı.
- bedî⁴ (bedî⁴ a) (A.): hayret verici güzellikte olan, çok beğenilen, yeni, garip, başkalarına benzemeyen, sözüün benzersiz derecede güzel olma hâli, Hâlık.
- bed-nâm (F.): kötü isim ve şöhret.
- bedr (A.): dolunay.
- bedr-i kâmil (A.): ayın on dördüncü gecesi.
- bedr-i münîr (A.): parlak dolunay.
- be-ğâyet (F. A.): çok aşırı, son derece, sonuna kadar.
- behâ-i⁴ âlem (A.): âlemin güzelliği.
- behişt-i heşt (F.): sekiz cennet.
- be-⁴ izz ü rağbet (F. A. A.): izzetli ve rağbetli.
- bek (T.): pek.
- belî (F.): evet.
- bend (F.): bağ, yular, rabıta, bağlama.
- bende (F.): köle, esir, hizmetçi, bağlı.
- bendeş (F.): eş, benzer.
- bendeş (F.): atılmış pamuk yumağı, eğrilmek için hazırlanmış pamuk.
- bend-i firâk (F. A.): ayrılık bağı.
- be-pây-ı hüdat (A. F. A.): hidâyet edenlerin ayağı ile.
- berâ(y) (F.): için, maksadı ile.
- berd (A.): soğuk.
- ber-kemâl (F.): mükemmel.
- berketü'l-berekât (A.): bereketlerin bereketi.
- berk-i raşşân (A. F.): parlak şimşek.
- bes (F.): yeter, kâfi.
- beşâret (A.): müjde, hayırlı haberler.
- beşer (A.): insan.
- beşîr (A.): müjde getiren.
- bey⁴ (A.): satma.
- beyâbân-ı belâ (F. A.): gam çölü.
- beyânü'l-⁴ iş (A.): hayatın anlamı, sefa meclisinin kurulması.
- beyne'l-mâ'î ve't-⁴ tîn (A.): çamur ve su arası.
- beyt (A.): ev.

- bezl-i vüs' (A.): çok fazla güç, kuvvet harcama.
bezzâz (A.): bezci, bez satan, manufakturacı.
bî-'add (F. A.): sayısız.
bî-bedel (F. A.): bedelsiz.
bî-bidâyet (F. A.): başlangıçsız, başlangıcı olmayan.
bî-cihet (F. A.): tarafsız.
bî-çâre (F.): çaresiz.
biçin (T.): biçim, şekil.
bî-derd (F.): dertsiz.
bî-dil (F.): korkak, âşık, kalpsiz.
bî-dîn (F.): dinsiz.
bî-ğaber (F. A.): habersiz.
bî-ğad (F. A.): hadsiz, sınırsız, pek çok.
bî-ğöd (F.): kendinden geçmiş olan, çılgın, ne yaptığının farkında olmayan kimse.
bî-hüş (F.): şuursuz, deli, şaşkın.
bî-'izz (F.): kıymezsiz, güçsüz.
bî-kâm (F.): isteksiz, yararsız.
bî-ğarâr (F. A.): kararsız.
billür (A.): gayet parlak ve şeffaf.
bî-mâdde (F. A.): ruhsuz.
bîmâr (F.): hasta.
bî-müdd (F. A.): ölçeksiz, süresiz.
bî-müntehâ (A.): sonu olmayan, sonsuz.
bînende (F.): gören, akıllı, ileriye düşünen, uyanık.
bî-niyâz (F.): yalvarmasız, yakarmasız, ihtiyaçsız.
bî-püş (F.): örtüsüz, elbisesiz.
bisât (A.): örtü, kilim, minder, döşeme, keçe, yaygı.
biserek (F.): tüylü ve besili iki hörgüçlü erkek deve ile bir hörgüçlü dişi devenin yavrusu.
bitürmek (T.): bitirmek, tohumun canlanarak topraktan çıkartılması.
bî-vefâ (F. A.): vefasız.
bî-zâr (F.): rahatsız, bıkmış, usanmış.
buğ (T.): buhar
buğ (F.): kucakta, omuzda ya da elde götürülmek için hazırlanmış eşya
buğür (F.): tütsü.
burhân-ı a'zam (A.): büyük delil.
büsitân (F.): gül ve çiçek kokularının olduğu yer, bahçe.
bustân-ı cân (F.): gönül bahçesi.
būd (F.): varlık.
būy (F.): koku, sevgi, muhabbet.
bū-yı âşinâ (F.): tanıdık koku.
būlbūlân (F.): bülbüller.

bülbüli-cân (F.): gönül bülbülü.
bünyâd (F.): asıl, esas, temel.
bünyâd (F.): bina, yapı.
bürimek (T.): sarmak, kaplamak.
büt (F.): put, güzel.

-C-

câh (A.): makam, itibar, mansıb.
câm (F.): kadeh.
câme-ḥâb (F.): gecelik, yatak
câme-i 'ışık (F. A. F.): aşkın elbisesi.
câm-ı mercân (F. A.): mercan kadeh.
câm-ı mürevvaḳ (A.): tortusuz kadeh.
câm-ı şâfî (F. A.): saf kadeh.
câmi' (A.): derleyen, toplayan, içine alan.
câm-veş (F.): cam gibi.
cân-fizâ (F.): gönle rahatlık veren.
cân-ı ğarībân (F. A.): garip gönüller.
câ nib (A.): taraf, yan, cihet, yön.
câ nib-i Belkıs (A.): Belkıs tarafına, Belkıs'a doğru.
cârî (A.): cereyan eden, akan, geçen, yürüyen.
cârî (A.): insanlar arasında mer'i ve muteber ve mütedavil olan.
cây (F.): yer, mevki.
cây-ı vaslet (F. A.): kavuşma yeri, mekânı
câzû (F.): cadı, büyücü, sihirbaz.
cebîn (A.): korkak, cesaretsiz, alın.
cefâ (A.): eziyet.
cefâ-ḥû (A.): ey cefa çektiren.
ceffe'l-ḳalem (A.): düşünmeksizin, birden, hemen.
celâl (A.): büyüklük, ululuk.
celvet (A.): yerini yurdunu terk etme.
cemâl (A.): yüz güzelliği.
cemre (A.): ateş halinde kömür, şiddetli karanlık, ateşli kömür parçası, kor, ilk baharda suya, toprağa ve havaya düştüğü var sayılan sıcaklık (şubat ayında azar azar artan sıcaklık).
cenân (A.): kalp, gönül.
cennet-âbâd (A.): ebedi cennetler.
ceres (A.): çan, çingirak, zindan.
cerî (A.): (bkz: cery): cereyan.
cerî' (A.): cesur yürekli, yürekli, gözü pek, asker.
cer-i dünyâ (A.): dünya geçimi, hayat şartları

cev (F.): arpa.
cevâhir (A.): cevherler, kıymetli eşyalar.
cevher-i hikem (A.): hikmetlerin özü.
cevlân (A.): dolanma, gezinti.
cevr (A.): haksızlık, eziyet, zulüm.
cevşen (F.): zirh.
cevv (A.): hava, boşluk.
cevv-i âsumân (A.F.): gökyüzü boşluğu.
ceyš (A.): asker, ordu, ses, seda.
cîfe (A.): leş, kokmuş et.
ciğer-hûn (F.): ciğeri kanlı, çok acıklı.
cihân (F.): dünya, âlem.
cihân-dîde (F.): dünyayı gezip görmüş, tecrübeli.
cihât (A.): taraflar, yönler.
cinân (A.): cennetler, bahçeler.
cinn ü insân (A.): cin ve insan
civâr (A.): çevre, yakın yer.
cû (F.): akarsu, nehir.
cû (F.): arama, araştırma.
cûd (A.): cömertlik.
cûş (F.): coşma, kaynama.
cüdâ (F.): ayrı, ayrı düşmüş, ayrılmış.
cümle (A.): bütün, hep.
cür’ a (A.): yudum, içim, şarabın yere dökülen son yudumu
cürm (A.): suç.
cüst (F.): arama, araştırma.
cüvân (F.): genç, delikanlı.
cüvânî (F.): gençlik.

-Ç-

çağ (T.) bulaşık çukuru, lağım, su yolu.
çâğ (F.): vakit, mevsim, yaş,
çağan(a) (T.): çalgı aleti, çalpara, çengi defciği.
çâh (F.): çukur, kuyu.
çâker (F.): kul, köle.
çarh (F.): gök.
çarh-ı gerdûn (F.): dönen çark, felek.
çârsü (F.): çarşı.
çavk (cavk) (T.): cemaat, topluluk.
çemen (F.): çimen, çayır, yeşillik.

çeng (F.): bir çeşit saz.

çeng (F.): eğri, büğrü, el, pençe.

çerb (F.): semiz, yağlı, münasip, uygun.

çeşm (F.): göz.

çeşme-i hayvân (F. A.): âb-ı hayat denilen ölümsüzlük suyunun aktığı çeşme.

çeşm-i câzû (F.): büyüleyen göz.

çeşm-i siyâh (F.): siyah göz.

çeşm-i şehlä (F.): elâ göz.

çevgân (F.): değnek, ucu sivri sopa.

çeymek (ceymek) (T.): binmek, geri dönmek, caymak, sıçramak, hoplamak, zıplamak.

çîñ (F.): kıvrım, büklüm, çatıklık, buruşukluk.

çirâğ-ı şubh (F. A.): sabah kandili.

çirk (F.): kir, pas, yarada olan kan ve irin.

çirk-i şirk (F. A.): şirk pası.

çöbân-ı ħinzîr (F. A.): domuz çobanı.

çokmak (T.): hücum etmek, toplanmak.

çü (F.): (çün)gibi, nasıl, nice çünkü (teşbih ve ta'lil edatı), dikkat, âhenk

çün-rahş (F.): rahvan, iyi yürüyen güzel at gibi.

-D-

dâfi' (A.): def eden, savuşturan Yüce Yaratıcı.

dağ-ı ħasret (F. A.): hasret yarası, hasret ateşi, yanık yarası.

çalâlet (A.): İman ve İslamiyet'ten ayrılmak, sapıklık, hak ve hakikatten sapmak.

dâm (F.): tuzak, ağ, hile.

dâmân (F.): etekler.

dâmen (F.): etek.

dâm-ı belâ (F. A.): bela tuzağı.

dâne (F.): kurşun, gülle, tane, tohum.

dâr (A.): ev, yurt.

dârü `s-selâm (A.): selam yurdu, cennet, Bağdat'ın eski adı.

dârü `ş-şifâ (A.): şifa yurdu, şifahane, tımarhane.

da'vâ-yı vahdet (A.): birlik davası.

dehân (F.): ağız.

dehân-ı yâr (F.): sevgilinin ağızı.

dehen (F.): ağız.

delâl (A.): naz, işve.

delâlet (A.): iz, işaret, yol gösterme, rehberlik.

dellâl (A.): ilan edici, davet eden, simsar.

dem (A.): kan.

dem (F.): soluk, nefes, vakit, zaman.

- dem-be-dem (F.): vakit vakit, daima.
dem-beste (F.): nefesi bağlanmış, susmuş, soluğu kesilmiş.
deng (T.): eş, benzer, eşdeğer olmak.
deng (F.): hayran, şaşkın.
der (F.): kapı.
derdâ (F.): yazık! Vah vah!
dergâh-ı vezîr (F. A.): vezirin dergâhı, huzuru, makamı.
der-mânde (F.): biçâre, âciz, zavallı.
der-miyân (F.): ortada, arada.
derûn (F.): iç taraf, kalp, gönül.
derrûke (A.): ferasetli, anlayışlı.
deryâ-yı mâ' şiyet (A.) : günah denizi.
dest-gîr (F.): elinden tutan, yardımcı.
devr-i bahâr (A. F): bahar zamanı.
deyr (A.): kilise, insanlık âlemi, bu dünya, mecazen meyhane.
deyyâr (A.): bir fert, bir kimse.
di (A.): dün, dünkü gün, bugünden bir evvelki gün.
dîbâ (F.): renkli dokuma motiflerle ipek kumaş ve bu kumaştan yapılan elbise.
dîdâr (F.): yüz, çehre.
dîde (F.): göz.
dîde-i cân (F.): gönül gözü.
diğer-gün (F.): ölmüş, değişmiş, başkalaşmış, bozuk.
dil (F.): gönül, yürek, kalp.
dil-ârâm (F.): gönül alan, kalbe ferahlık veren, gönül okşayan.
dil-ber (F.): gönülü alıp götürren, güzel.
dilber-i zîbâ (F.): süslü, güzel dilber.
dildâr (F.): sevgili.
dil-efrûz (F.): gönül aydınlatan, kalbi yakan.
dil-i bedî' (F. A.): güzel gönül.
dil-keş (F.): gönülü çeken.
dilrîş (F.): yüreği yaralı, dertli.
dil-rübâ (F.): gönül alan, gönül kapan.
dil-sîmîn (F.): gümüş gönül.
dil-teşne (F.): kalbi susamış, çok istekli.
dîn-i münzel (A.): inzâl olunmuş, gökten indirilmiş din.
dîrahş (F.): nur, ziyâ, ışık, parlaklı.
dirhem (A.): gümüş para, eski okkanın dörtyüzde biri.
dirîgâ (F.): yazık, evvahlar olsun.
dîrîn (F.): eski, kadîm.
dîvâne (F.): deli.
dîvâr (F.): duvar.

diyâr-ı derd (A.): dert ülkesi.
diyâr-ı vaḥdet-i yâr (A. F.): bir olan dostun diyarı, ülkesi.
diz-be-diz (F.): diz dize.
dögülmek (T.): davul çalınmak.
döymek (T.): dayanmak.
du´â-ḥân (A. F.): dua okuyan.
dūd (F.): duman, elem, gam, keder.
dūd (A.): kurt, böcek.
dūd-ı duḥân (A.): duman isî.
duḥter (F.): kız.
duḥter-i rez (F.): (üzüm ağacının kızı) şarap.
dün (A.): aşığı, aşığılık.
dūr (F.): uzak.
dūş (F.): omuz, ketif.
dü (F.): iki.
dünbe (F.): kuyruk
dügme (T.): bükme, burmak.
dürc-i ḥikmet (A.): hikmet sandığı.
dürr-efşân (F.): inci saçan, söylediğı sözler inci gibi olan ağız.
dürr-i semīn (A.): kıymetli inci.
düstür (A.): kâide, kanun, kural.

-E-

ebrû (F.): kaş.
ebter (A.): eksik, tamamlanmamış, sonu yok olan, nesli tükenmiş, kuyruksuz hayvan, hayırsız insan.
ebvâb (A.): kapılar, kısımlar, bölümler.
ebvâb-ı ḡaflet (A.): gâflet kapıları.
ebvâb-ı tevḡîḡ (A.): yardım kapıları.
ebyât-ı naşîḡat (A.): nasihat beyitleri.
ecil (A.): geciktirilen şey.
ecr (A.): bir iş ve hizmet karşılığında verilen şey, ücret, sevap.
edīb (A.): edepli, terbiyeli, edebiyatla uğraşan.
ednâ (A.): en bayağı, çok az.
efḡân (F.): acı ile bağıırıp çağırılmalar, feryatlar.
ef´î (A.): engerek yılanı, mecazen fena tabiatlı.
efkâr (A.): fikirler, düşünceler.
eflâk (A.): felekler, gökler.
efrenc (A.): Frenk, Avrupalı.
efrüz (F.): tenvir etmek, aydınlatmak.
efşer (F.): taç.

- efsûn (F): büyü.
efşân (F): dağıtan, saçan, serpen.
ehlen ve sehlen (A.): safa geldiniz, hoş geldiniz.
ehl-i bâzâr (A. F.): pazar ehli, satıcı.
ehl-i da'vî (A.): dava ehli.
ehl-i ğâret (A.): çapulcu, yağmacı.
ehl-i ihsân (A.): iyilik sahibi, iyilik yapan.
ehl-i inkâr (A.): inkar eden.
ehl-i işyân (A.): isyan edenler.
ehl-i melâmet (A.): ayıplanan, rezillik, nefisini kınayan.
ehl-i tedbîr (A.): tedbirli, akıllı, idareci kimse.
ehl-i ticâret (A.): ticaret sahibi, ticaret ehli.
ekâbir (A.): rütbe, görgü ve fazilet bakımından büyük olanlar.
el (A.): Arapça "harf-i tarif" olup kelimelerin başında bulunur ve ismin anlamını tarif eder.
elâ (A.): başlama veya tembih edatı.
elhân (A.): şarkı, nağmeler, makamlar.
em (F): ilaç, çare.
emes, (A.): (emess) temas eden, çok fazla messeden.
emîr-i leşker (A. F.): kumandan.
emlâk-ı lefâfet (A.): güzel mülkler, evler vb...
emmâre (A.): emreden, zorlayan.
enbiyâ' (A.): müstakil şeriat ve ve kitap sahibi olmayan peygamberler.
encâm (A.): nihayet, son.
encüm (A.): yıldızlar.
encümîn (F): cemiyet, meclis.
endâm (F): boy bos.
enfâs (A.): nefesler.
engüb (F): bal.
engüş (F): parmak.
enîn (A.): acı veya sızıldan inleyiş.
envâ' ı hâlet (A.): çeşitli haller.
envâr-ı sa'âdet (A.): saadet nurları.
erd (F): kahr, öfke, un.
ergavân (F.): erguvan da denilen kırmızı renkli bir çiçek.
erzân (F.): uygun, münasip, ucuz, değeri düşük.
erzen (F.): darı, bir cins sağlam ağaç.
esb (F.): at.
esbâb (A.): sebepler.
esb-i tâzî (F.): Arap atı.
esefâ (A.): eyvah, çok yazık.
esnâ (A.): ara, aralık, zaman.

esna^ç (A): bülent, yüksek.

esrâr-ı Rabb-ı ^ç izzet (A): Yüce Yaratıcının sırları.

eşcâr (A.): ağaçlar.

etemm (A.): tam, eksiksiz, kusursuz, daha.

evc (A.): bir şeyin en yüksek noktası, doruk.

evhâdü'd-dîn (A.): dinde yegâne olan, tek olan.

evkât (A.): vakitler, zamanlar, çağlar.

eydürmek, eydirmek (T.): döndürmek, meylettirmek, çevirmek.

eyvân (F.): büyük sofa, dîvânthane, salon, köşk, çardak.

eyvân-ı Keyvân (F.): Satürn gezegeni(nin) köşkü.

eyyâm (A.): günler.

ezkâr (A.): zikirler, anmalar, söylemeler.

-F-

fağr-i ^ç âlem (A.): âlemlerin övüncü, Hz. Muhammed.

fâriğ (A.): rahat, işini bitirmiş, boş kalmış, alâkasını kesmiş, rahat, vazgeçmiş, çekilmiş

fâriğü'l-bâl (A.): başı dinç, gönlü rahat.

faşâhat (A.): güzel ve açık konuşma, iyi söz söyleme kabiliyeti.

fâyık (A.): manevî olarak üstünde olan, daha üstün.

fazl-ı bedî^ç (A.): eşi benzeri olmayan fazilet.

fehm (A.): anlama, anlayış.

fem (A.): ağız.

fer (F.): parlaklık, aydınlık, süs, güç, iktidar.

ferâgat (O.): tok gözlülük, hakkından vaz geçmek, bir şey istememek, şahsî dâvasından vaz geçmek

ferah-şâd (A. F.): bahtiyar.

ferâmûş (F.): unutma.

ferhunde (F.): mesut, mutlu, mübarek.

feride (A.): tek, eşsiz.

feride (F.): gururlu, kibirli kimse.

feridü'd-devr (A.): zamanında tek olan, eşi bulunmayan.

ferişte (F.): melek.

fermân (F.): emir, buyruk.

ferişte (ferişteh) (F.): melek, günahsız, masum, yumuşak huylu.

feryâd-res (F.): feryada yetişen.

ferzend (F.): oğul, çocuk.

ferzend-i ^ç âkıll (F. A.): akıllı çocuk.

feth-i bâb (A.): kapının açılması, fetih kapısı.

fetil (A.): lamba fitili.

fettâh (A.): fetheden, kullarının işlerini açan Allah.

fevka'l-^ç ulâda (A.) en yüce.

feyz (A.): verimlilik, ilerleme, çoğalma, bolluk, bereket, ilim, irfan, düşüncesini açıklamak, şan, şöhret.

feyz-i feyyâz (A.): bollukların bolluğu.

feyz-i luţf (A.): iyiliğin çoğalması.

fidâ‘ (A.): fidyce.

fiğân (A.): ağlayıp sızlama, bağıırıp çağırma.

fiğâne (F.): ıstırap çekerek bağıırıp çağırana, inleyen.

fi‘l (A.): iş, amel, çalışma, hareket.

firâk (A.): ayrılık.

firāvân (F.): bol, çok, ziyade, aşırı, fazla.

fırdevs-i vişâl (A.): kavuşma cenneti.

furşat (A.): uygun zaman.

fülk-i mülâyim (A.): uygun gemi.

fürkat (A.): ayrılık.

fütâde (F.): düşkün, biçare, müptela.

fütüh (A.): zafer, galibiyet, üstünlük.

fütür (A.): usaç, bııkma, ümitsizlik, zayıflık.

-G-

ğabğab (A.): çene altı, çifte gerdan.

ğaflet (A.): gâfillik, dalgınlık, boş bulunma.

ğâh (F.): kimi zaman, bazı.

ğâh u bî-ğâh (F.): vakitli vakitsiz.

ğalţân (F.): yuvarlanan.

ğamâm (A.): bulut.

ğam-ğîn (A.F.): gamlı, kederli.

ğam-güsâr (A. F.): dert ortağı, teselli verici, gam ve kederi def eden.

ğam-ı hicr (A.): ayrılık derdi.

ğamz (A.): göz kırpması, kaş göz işareti, münafıklık etme.

ğanc (ğunc) (A.): güzelin (kızın) şive ve işvesi, taze

ğark (A.): batma, boğulma.

ğavvâş (A.): suya dalan.

ğayr-i ħâmûş (A. F.): suskun olmayan.

ğazab (A.): öfke, hiddet, kızgınlık.

ğazâl (A.): ceylân, geyik, âhu, geyik yavrusu, güzel göz.

ğazâle (A.): dişi geyik, güneşin yükselmesi.

gedâ-yı şâh (F.): şahın kulu, kölesi.

geh (F.): bazı, arasıra.

gerdün (F.): dünyâ, felek, dönen, dönücü, devreden, çevrilen.

germ (F.): kızgın, sıcak, çabuk öfkelenen, gayretli hamiyetli.

- gevher (F.): cevher.
gez (F.): okun çentiği, talim için yapılmış kısa ok, arşın, endaze.
gezrâ (F.): âşîğin gönlünü yaralayan, tahrip eden ok, sevgilinin ok gibi keskin bakışları.
ğilmân (A.): tüyü, bıyığı çıkmamış delikanlılar, köleler, esirler.
gîl (F.): balçık, su ile ıslanmış toprak.
girîbân (F.): elbise yakası.
giriftâr (F.): esir, tutkun.
giryân (F.): ağlayan.
gönderi çıkmak (T.): uğurlamak.
göyemek (göyünmek) (T.): yanmak.
ğubâr (A.): toz.
ğulâm (A.): genç, taze delikanlı, cıvan, köle.
ğulüvv (A.) haddini aşma, ileri gitme, gülünç olma.
ğurâb (A.): karga.
ğurre (A.): parlaklık, ışıldama.
ğuşşa (A.): keder, kaygı, tasa.
gûş (F.): işitme, dinleme, kulak.
gûş-ı ney (F.): ney sesi.
güftâr (F.): söz.
güher (F.): gevher, cevher.
gülâb (F.): gül suyu.
gül-bank (F.): hep bir ağızdan çıkan ses.
güledüşmek (T.): gülmeye başlamak.
gül-‘izâr (F.): gül yanaklı.
gül-endâm (F.): gül boylu, nazik, güzel boylu.
gülistân (F.): gül bahçesi.
gülsitân-ı ‘ömr (F. A.): ömrün gül bahçesi.
gülşen (F.): gül bahçesi.
gül-zâr (F.): gül bahçesi.
günc (F.): hazine, köşe, zaviye.
gürûh-ı aşfiyâ (F. A.): tuttuğu yol doğru olan kimselerin topluluğu.
güşâde (F.): ferah, şen.

-H-

- hâb (F.): uyku.
hâb-ı ğafflet (F. A.): gaflet uykusu.
habîb (A.): sevilen, sevgili.
habîb-i evvel (A.): ilk sevgili.
habl (A.): ip, urgan, kuvvetli bağ.
habs (A.): hapis, alıkoyma, tutma.

- ḥabs (A.): murdar, çirkin, ayıp.
ḥacâlet (A.): utanma, mahcubiyet, utangaçlıkla şaşırma.
ḥadd (A.): sınır.
ḥādī (A.): hidayet eden, doğru yolu gösteren (Allah)
ḥādīm (A.): hizmet eden, hademe, hizmetçi, işe yarayan.
ḥādīm (A.): yıkan, yıkıcı.
ḥādīmü’l-lezzât (A.): lezzetlerin tahrip olması.
ḥakâyık (A.): hakikatler.
ḥâkimü’l-hikem (A.): sebeplerin hükmedicisi.
ḥalâvet (A.): tatlılık, şirinlik, zevk.
ḥalel (A.): bozukluk, eksiklik, boşluk.
ḥâlet (A.): hâl, sûret.
ḥâl-i bedî‘i (A.): eşi benzeri olmayan hâl.
ḥalîl (A.): sadık dost
ḥalîl (A.): zevce, koca, eş.
ḥalîlü’llâh (A.): sadık dost, Hz. İbrahim.
ḥâlîs (A.): saf, temiz, karışık olmayan.
ḥallâc (A.): pamuk atan.
ḥallâl-i işkâl (A.): zorluğu çözen.
ḥamâyil (A.): muska, tılsım.
ḥâme (F.): kalem.
ḥamiyyet (A.): onur, haysiyet.
ḥâmûş (F.): susmuş, suskun.
ḥandân (F.): gülen.
ḥande (F.): gülme, gülüş.
hâr (A.): sıcak, hararetlî.
ḥâr (F.): hor, hakir, diken.
ḥârâ (F.): pek katı taş, mermer, kumaş.
ḥarâmî (A.): yol kesen.
ḥarekât (A.): hareketler.
ḥâr-ı zaḥmet (F. A.): zahmet dikenî.
ḥarîf (A.): dost, meslektaş.
ḥarîf (A.): sonbahar, güz.
hârût (A.): arkadaşı Marut ile birlikte Kur’anda adı geçen meşhur bir melek, Arkadaşı Marut ile birlikte sihir ve büyü ile uğraştığından dolayı kıyamete kadar kalmak üzere Babil’de bir kuyuya atılmıştır. Kelime aynı zamanda sihir yapan anlamına da gelir.
hârût-ı çâh (A. F.): Hârût’un kuyusu.
ḥâş u ‘amm (A.): çok yakın dostlar ve diğerleri (herkes).
ḥâşıl (A.): husûle gelen, çıkan.
ḥaṭâ (A.): kuzey Çin.
ḥâver (F.): doğu, gündeğusu, zayıf olmak, yumuşak çukur yer.

- hây (F.): vay, eyvah.
hayâ' (A.): utanma.
hayf â (A.): haksızlık. (eyvah, yazıklar olsun anlamında söylenir)
hayf (A.): yazık ki, heyhât.
haylî (F.): epeyce, oldukça.
hayr'ül-umûr (A.): hayırlı işler.
hayy (A.): diri, canlı (Allah)
hebâ' (A): boş, beyhude, ince toz, zerre.
hedâyâ-yı hidâyet (A.): hidâyet hediyesi.
hemân-dem (F.): hemen, çabucak, o anda.
hemdem (F.): can ciğer arkadaş.
hemîşe (F.): daima, her zaman.
hem-nişîn (F.): beraber oturup kalkan.
hem-ser (F.): arkadaş, kafadar, eş.
hem-tâ (F.): benzer, denk.
hengâm (F.): zaman, çağ, mevsim.
hengâm-ı şebâne (F.): gece vakti.
hes (hes) (F.): çerçöp, ot parçaları
hevâ (A.): aşk, arzu, iştihak, nefs-i emmarenin günaha meyletmesi.
hevâ (A.): istek, nefsin isteği.
hevâyî (F.): nefsine düşkün.
hezâr (F.) bülbül, pek çok.
hezârân (F.): bülbüller.
hıfz (A.): saklama, ezberleme, koruma.
hıred (F.): akıl.
hicâb (A.): perde, utanma, sıkılma.
hicâb (A.): utanma.
hıcr (A.): ayrılık, sayıklama.
hidâyet (A.): doğruluk, doğru yola girmek, dalâletten ve bâtul yoldan uzaklaşmak.
hikmet (A.): sebep, hâkimlik.
hil'at (A.): Yüksek makamdaki zatların beğendiği kimseye ve takdir edilen zevata giydirdiği kıymetli, süslü elbise kaftan.
himâyet (A.): koruma.
himmet (A.): gayret, emek, çaba, çalışma.
hirmen (F.): harman.
höd (F.): kendi, kendisi, miğfer.
hüş-bü (F.): güzel kokulu.
hüş-dem (F.): iyi arkadaş.
hüş-güvâr (F.): hazmı kolay, tatlı, hoş, sindirici.
hüş-ter (F.): daha hoş, çok hoş.
hüb (F.): güzel, hoş, iyi.

- ḥudâ (F.): Rab, sahip, Halık, Allah.
ḥuff (A.): mest türünden ayakkabı, deve.
ḥulâşa (A.): bir şeyin özü, özeti.
ḥulle (A.): cennet elbisesi.
ḥūn (A.): hor ve zelil olmak.
ḥūn (F.): kan, dem, öldürme.
ḥūn-ı firāvân (F.): çok fazla kan.
ḥūn-ı nişât (F.): aşırı ölçüde sevinç, neşe, şenlik hâli.
ḥurde-dân (F.): dikkat sahibi, nükte ve inceliği anlayan.
ḥūr-ı cennet (A.): cennet hurileri, cennet kızları.
ḥūrī-peyker (F.): hûri yüzlü.
ḥurrem (F.): şen, sevinçli, güler yüzlü.
ḥurşîd (F.): güneş.
ḥurûs (F.): horoz.
ḥūşe (F.): başak, salkım.
hük-m-i kıdem (A.): başlangıcı olmayacak kadar eskiden Allah tarafından verilmiş hüküm.
hümâ (F.): devlet kuşu, saadet.
hümâ (F.): devlet kuşu.
hümâm (A.): himmetli, azimli.
ḥüsn (A.): güzellik, güzel, iyi.
ḥüsn-i âyet (A.): âyetin güzelliği.
ḥüsn-i gül-zâr (A. F.): gül bahçesinin güzelliği.

-I-

‘ışk (A.): aşk.

-İ-

- iblis (A.): hilekâr, şeytan.
ibrâm (A.): ısrar etme, zorlama.
icâbet (A.): kabul etmek.
icâd-i şüret (A.): suretini meydana getirme.
icâzet (A.): izin, ruhsat.
iclâl (A.): ağırlama, ikram, büyüklüğünü kabul edip hürmet etmek, büyüklük, azamet.
icrâ‘ (A.): bir işi yerine getirme.
ictihâd (A.): gayret etmek, çalışmak, bir iş hakkında fikir, görüş.
‘îd (A.): bayram.
idrâk (A.): anlayış, akıl erdirmeye.
iflâh (A.): başarılı olma, selamete çıkma.
iftihâr (A.): övünme, şeref, şan.
iftitâh (A.): açma, başlama.

- ih̄tirām (A.): hürmet, saygı.
ih̄tiyāc-ı delāyil ü āyāt (A.): ayet ve delillerin ihtiyacı, gerektirdiği, gereği.
ih̄tiyār (A.): seçme, seçilme.
ih̄zār (A.): hazırlamak, huzura getirmek, davet.
igen (igende) (T.): pek çok, gayet.
ik̄bāl (A.): birine doğru dönme, yönelme, baht açıklığı, istemek.
ik̄bāl ü ‘ izzet (A.): baht ve şeref, (ik̄bāl-i ‘ izzet: şerefli baht, kader).
ik̄līm-i zarāfet (A.): zariflik, incelik ve kibarlık iklimi (memleketi, diyarı).
ik̄rār (A.): açıktan söyleme, kabul ve tasdik etme.
ilāhī (A.): eyAllah’ım, ey Allah, tanrısāl.
ilh̄āh (A.): üzerine düşme, ısrar etme, zorlama.
‘ ilm-i āsumān (A. F.): gök bilimi.
iltifāt (A.): yüzünü çevirip bakma, dikkat etme, ilgilenme, güzel söz söyleyerek taltifte bulunma.
in‘ām (A.): iyilik etme, nimetlendirme, nimet verme.
‘ inayet (A.): ihsan, iyilik, lütuf.
insān-ı ‘ārif (A.): gönül bilgisine sahip kâmil insan.
intisāb (A.): bir yere, bir kimseye bağlanma.
intizār (A.): bekleme, gözleme
inzāl (A.): indirilme.
irādet (A.): dileme, irade, istek.
irem (A.): Ad kavmi zamanında, Şeddād tarafından cennete benzetilerek yapılan bir bahçe.
‘ irfān (A.): bilme, anlama.
irtihāl (A.): göçme, ölme.
îşār (A.): cömertlikle verme, dökme, saçma.
‘ işmet (A.): mâsum olma, günahsızlık, temizlik.
‘ îş (A.): yaşamak, yaşayış, zevk ve safâ sürmek, eğlence, gıda.
‘ işā (A.): yatsı vakti, akşam yemeği verme.
işā‘ (A.): ağaçların çiçek açması.
iş‘ār (A.): haber verme.
işkāl (A.): müşkül olma, zorluk, güçleştirmek, şüpheli ve karışık olma.
‘ îş ü ‘ işret (A.): yiyip içip eğlenme.
‘ îş ü nüş (A. F.): yiyip içme.
‘ itāb (A.): azarlama.
ittifāk (A.): birleşme, sözleşme.
‘ iyş (A.): (bkz ‘ iş)
‘ izār (A.): yanak.
izār (A.): örtü, peştamal.
izār-ı memāt (A.): ölüm örtüsü.
i‘zāz (A.): aziz kılma, saygı gösterme, hürmet etmek, ikram etmek.
izhār (A.): gösterme, meydana çıkarma.
‘ izz (A.): değer, kıymet, yücelik

‘izzet (A.): değer, kıymet, yücelik, bir kimsenin kötü durumda iken kavi ve kudret sahibi olması, ziyadeli ve üstünlük, değer, kıymet, kuvvet, muhterem ve muteber olmak.

-K-

ķabâ‘ (A.): üste giyilen elbise, cübbe, kaftan.

kabak (T.): göz kapağı, içki kadehi, şarap tası.

ķabes (A.): parlak ateş közü.

ķadd (A.): boy.

ķadem (A.): ayak, adım, uğur, sarayda bulunan güzel.

ķadd-i mevzûn (A.): ölçülü boy, biçimli boy.

ķadd-i müntehâ (A.): çok uzun boylu.

ķâdir (A.): kudret sahibi Allah.

ķadr (A.): itibar, değer, kıymet.

ķâf-ı vahdet (A.): birlik ufku.

ķâfî (A.): yeter, yetecek.

ķahr (A.): çok kederlenme, zorlama.

ķâ‘id (A.): oturan, oturmuş.

ķal‘a (A.): kale.

ķalb-i ĥacer (A.): taş (gibi) kalp.

ķâm (F.): meram, arzu, istek.

ķamer (A.): ay.

ķamer-fer (A. F.): ay ışığı.

ķâm u nâ-ķâm (F.): ister istemez

ķân (F.): bir şeyin menbaı, kuyu, kaynak.

ķand (A.): şeker.

ķand-ı beyân (A.): beyân şekeri, tadı.

ķâr u bâr (F.): iş, güç, kazanç.

ķârübân-ı râh-ı ‘ışķ (F. A.): aşk yolunun kervanı, kafflesi.

ķaşr (A.): köşk, saray.

ķaşr-ı şâh (A. F.): padişahın köşkü.

ķaţ‘ (A.): kesme.

ķatre (A.): damla.

ķavl (A.): söz.

ķavs-i ķudret (A.): gökkuşağı.

ķâ(y)il (A.): söz söyleyen, diyen, razı olan, boyun eğen.

ķâyim (A.): ayakta duran, mevcut.

ķebüter (F.): güvercin.

ķef (A.): elin iç tarafı, avuç, avuç dolusu.

ķelâm (A.): söz (Allah’tan ve Allah’ın birliğinden bahseden vahdet ilmi).

ķelîm (A.): konuşan, Tûr-i Sînâ’da Cenâb-ı Hakk’la konuşması dolayısıyla Hz. Mûsâ’nın unvanı.

- kelîsâ (F.): kilise.
kem (F.): kötü.
kemâl (A.): eksiksizlik, mükemmellik, olgunluk.
kemend (F.): uzakta bulunan bir şeyi tutup çekmek için atılan ucu ilmekli uzun ip, güzelin saçı.
kemîne (F.): âciz, zavallı, noksan.
kemter (A.): aciz, fakir.
kemter (F.): îtibarsız, eksik, noksan.
kenâr-ı âsumân (F.): ufuk.
kenz (A.): hazine, define, şiddet, zorluk, meşakkat.
kenz-i muhtar (A.): seçkin, güzide hazine
kerem (A.): cömertlik, asalet, soyluluk, lutuf, ihsan, şeref, bağış.
kerr ü ferr (A.): savaşta bir aralık geriledikten veya geriler gibi görüldükten sonra tekrar saldırma, vur kaç taktiği.
keşîde (F.): çekmek, çekilen, çekilmiş, dizilmiş tartılmış, tertiplenmiş, yazılmış.
kevineyn (A.): cismani ve ruhani âlem (dünya ve ahiret).
key (F.): ne zaman.
keyfiyyet (A.): nitelik.
keyvân (F.): Satürn (Zuhal) gezegeni
kârtâs (A.): kâğıt, sahife, kâğıt tabakası.
kâl (A.): söz
kâl ü kâl (kâl ü kâl) (A.): dedikodu, konuşma (güt ü güt)
kibriyâ^c (A.): azamet, büyüklük.
kimesne (T.): hiç kimse, kimse.
kişver (F.): iklim, memleket, vilayet, ülke.
kitâb-ı hikmet (A.): tefekkür kitabı (Kur'an), varlık ve yaratılışın anlam ve hikmetini insanlığa anlatan ilâhi kelam.
kitâb-ı hüsn (A.): güzellik, iyilik kitabı, insanlığa sonsuz mutluluk yolunu tarif eden (Kur'an).
kiyâset (A.): gençlik, uyanıklık, anlayışlı olma.
kubbe-i minâ (A.): gökyüzü.
kuble (A.): öpme, öpücük.
kuçuş (T.): kucaklayış
kudret (A.): kuvvet, güç.
küh (F.): dağ.
kulle (A.): dağ tepesi, doruk.
kulkul (A.): bir şeyin hareketinden çıkan ses, şen, çevik, büyük derin deniz, hızlı at.
kulüb (A.): kalpler.
kulzüm (A.): deniz.
kurb (A.): yakın olma, yakınlık.
kurbet (A.): yakınlık.
kurş-ı mâh (A.F.): yuvarlak ay, dolunay, ayın uzaktan düz görülen yüzü.
küs (F.): kôs, eski savaşlarda alaylarda deve veya araba üstünde taşınarak çalına büyük davul.

kûşe (F.): köşe.

kûy: (F.): mahalle, sokak, köy, sevgilinin bulunduğu yer.

kuy-ı yâr (F.): sevgilinin oturduğu yer.

külbe (F.): kulube.

külbe-i hasret (F. A.): hasret kulubesi.

küleh-düz (F.): külah diken.

külüng (F.): kazma.

künc (F.): köşe, bucak, zaviye

künc-i vişâl (F. A.): kavuşma köşesi, görüşülen konuşulan zaviye, tekke.

-L-

lâ (A.): olumsuzluk edatıdır.

lâbe (F.): yalvarma, acziyet gösterme, yaltaklanma, dalkavukluk etme ve bu amaçla söylenen söz(ler).

lafz (A.): ağızdan çıkan söz, kelime.

la'1 (A.): kırmızı ve değerli bir süs taşı. (sevgilinin dudağı)

la'1-i bedahş (A. F.): Madenleri ile meşhur Bedahş yurdundan çıkan çok değerli yakut taşı.

la'1-i dürr-efşân (A. A. F.): İnci saçan, arasından inci gibi dişler görünen dudak.

la'1în (A.): kırmızı renkli.

lâmi' (A.): parlak, parlayan.

leb (F.): dudak.

leb-â-leb (F.): ağızına kadar dolu, ağızdan ağıza.

leb-ber-leb (F.): dudak dudağa.

lebîb (A.): akıllı.

leh (A.): onun için, ona.

lem'ân (A.): parıltı.

leşker (F.): asker, yiğit, kahraman.

leylî (A.): geceye ait olan, yatılı, sabahlayan.

leyl-i hicret (A.): göç gecesi.

lezzât-ı dünyevî (A.): dünyaya ait lezzetler.

li- (A.): için, ötürü, dolayı.

libâs (A.): giyilecek şey, elbise.

likâ' (A.): yüz, görme, kavuşma.

lillâhi (A.): Allah'a mahsus, Allah için.

lu' b (A.): oyun, eğlence.

lu'f (A.): iyi muamele, iyilik.

lu'f-ı yezdân (A. F.): Allah'ın lutfu.

lü' lü' (A.): inci.

lü' lü' -yi muraşşâ' (A.): süslü inci.

-M-

- ma' āl, ma' ālī (A.): yükseklik, ilerilik, şereflik. ma' ālī
ma' ārif (A.): marifetler, bilimler.
ma' būd (A.): kendisine ibadet olunan, tapılan.
mā-cerā (A.): cereyan eden, olup geçen şey, baştan geçen (ibretli olay).
māçīn (A.): hamur kıvamına getirilmiş yoğrulmuş şeyler, Çin'in güney bölgesine verilen ad.
mağrib (A.): akşam, batı.
maħalle (A.): yer.
maħall-i iftirāk (A.): ayrılma yeri.
maħbūb (A.): sevilmiş, sevilen, sevgili.
māh-ı enver (F. A.): çok parlak ay.
māh-ı mücellā (F. A.): parlak ay.
māh-ı münīr (F. A.): parlak ay.
māh-ı nev (F.): yeniay.
māh-ı peyker (F.): ay yüzlü.
māh-ı peyker (F.): ay yüzlü.
māh-ı tābān (F.): parlak ay (sevgili).
maħrem (A.): haram olan.
maħrem (A.): iki dağ arasındaki yol.
maħāl (A.): söz, lakırdı.
maħām-ı emīn (A.): güvenilir makam.
maħām-ı iştīyāk (A.): hasret çekme, özleme ve çok fazla arzu makamı (hâli, durumu)
makām-ı ķurbet-i ħaķķ (A.): Allah'a yakınlık, yakın olma makamı.
maķdem (A.): dönüp gelme.
maķdūrāt (A.): Allah'ın takdirleri, kaderler, güçler, ilâhi fiiller.
mākiyān (F.): tavuk.
maķşūd (A.): kast edilen, istenilen şey, istek, arzu.
ma' lumāt (A.): ma' lum olan, bilinen şeyler.
mānend (F.): benzer, denk, eş, gibi.
ma' nī (F.): mana, anlam.
mār (F.): yılan.
maraż (A.): dert, belâ, hastalık.
maţla' (A.): doğacak yer.
maţlūb (A.): istenilen şey.
ma' tūf (A.): eğilmiş, bir tarafa doğru çevrilmiş.
mā-verā (A.): bir şeyin ötesinde, gerisinde bulunanlar.
māyil (A.): hevesli, istekli, meyilli.
mażāhir (A.): nail olmalar, şereflemeler, eşyanın görüldüğü ve çıktığı yerler.
meāl (A.): anlam, kısa anlam, mefhum, sonuç.
med(d) (A.): uzatma, çekme, döşeme.
medhūş (A.): dehşete kapılmış, şaşırılmış, korkmuş, ürkmüş.
meftūl (A.): kıvrılmış (saç), bükülmüş, kıvrılmış, fitil hâline getirilmiş.

- mef'tûn (A.): fitne ve belâya tutulmuş olan, gönül vermiş, mecnûn, tutkun.
meğes (F.): sinek.
meh (F.): ay.
meh-i tâbân (F.): parlak ay (sevgili).
meh-rû (F.): ay yüzlü (sevgili).
meh-veş (F.): ay gibi (sevgili).
mekfûf (A.): yasaklanmış, men edilmiş.
melâ (A.): sahrâ, ova.
melâhet (A.): güzellik.
melek-şûret (A.): melek gibi.
melek-çal'at (A.): melek yüzlü.
melik-sîret (A.): hükümdar ahlâkı.
memât (A.): ölüm.
men' (A.): yasak etme, esirgeme.
menâl (A.): yetiştirme, nâil olma, kavuşma, ele geçirilen, nâil ve sahip olunan şey.
menâzil-i haţarât (A.): tehlikeli menziller.
menbâ' u 'l-eşvâk (A.): isteklerin kaynağı.
meñşür (A.): dağılmış, yayılmış.
menzil (A.): konak yeri, dünya, inilen yer, ev.
merci' (A.): rüccû edilecek, dönülecek yer, başvurulacak yer, kimse.
merci'-i ehli-i sa'âde (A.): saadet ehlinin sığınacağı yer, tasavvuf kültüründe tekke.
merğûb (A.): rağbet edilmiş, beğenilmiş.
meşîh (A.): bir şey üzerine el sürmek, bir şeyden ondaki eseri kaldırmak üzerine yağ sürülmüş, Hz. İsa (elini sürdüğü hastalar şifa bulmuş).
mesken (A.): oturulacak yer, ev.
mesned (A.): dayanılan şey, makam, mertebe.
mestâne (F.): sarhoşçasına.
meş'al (A.): meş'ale, kandil, lamba.
meşâmm (A.): koku alacak yer, burun.
meşhûr (A.): şöhret kazanmış.
metâ' (A.): eşya, mal.
metlû (A.): okunmuş, tilavet edilmiş.
me'vâ (A.): mekân, mesken, makam.
mevc (A.): dalga
mevc-i deryâ (A.): deniz dalgası.
mevc-i mekfûf (A.): yasaklanmış dalga.
mevsim-i gül (A. F.): gül mevsimi.
mevşûf (A.): vasfolunmuş, vastflanmış.
mevt (A.): ölüm.
mey (F.): şarap.
meyân (A.): orta, ara, vasat, meyan.

- meymûn (A.): bereketli, uğurlu, kuvvetli.
meyyâl (A.): çok istekli, düşkün.
mezâhib (A.): mezhepler, tutulan yollar.
mezârî⁷ (A.): ziraat olunacak yerler, tarlalar.
mezkûr (A.): zikrolunmuş, anılmış.
midâd (A.): yazı mürekkebi.
midrebolit (Y.): ruhanî reis, despot.
mihmân (F.): misafir.
miñnet (A.): zahmet, eziyet.
miñnet-keşî (A. F.): eziyet çeken.
mihr (F.): güneş.
mihr-i lâmi⁸ (F. A.): parlayan güneş.
mihr-i risâlet (F. A.): peygamberlik güneşi.
mihr-i sa⁹ âdet (F. A.): saadet güneşi.
mihrubân (F.): şefkatli, merhametli, güler yüzlü (sevgili, dost)
mihter (F.): daha büyük, daha ulu.
milk (A.): mülk.
milk-i melâhat (F. A.): güzellik memleketi.
milk-i kayşer (A.): Kayser mülkü (Kayseri)
mir¹⁰ ât-i kalb (A.) kalbin aynası.
mişâl (A.): örnek, masal, düş.
miskîn (A.): hareketsiz olan, zavallı.
miyân (F.): bel, orta, ara.
mu¹¹ aqqad (A.): ukdeli, düğümlü, pahalı.
mu¹² allak (A.): asılmış, havada boşta duran.
mu¹³ anber (A.): anber kokulu, güzel kokan.
mu¹⁴ azzam (A.): kocaman, ulu.
mu¹⁵ azzez (A.): izzetlendirilmiş, kıymetli.
mu¹⁶ ciz (A.): ace düşüren, kimsenin yapamayacağı yolda olan.
muğannî (A.): şarkıcı, şarkı söyleyen.
muğnî (A.): doyuran, gönlü tok kılan.
muğabbet-baħr (A.): muhabbet denizi.
muğadded (A.): sınırlanmış, tahdit edilmiş, sınırı çizilmiş.
muğakkağ (A.): doğruluğu belli olmuş, doğru, ne olursa olsun.
muğanneş (A.): korkak, alçak, kalles.
muğaşşal (A.): netice, husule gelen, tahsil olunan, hâsil olmuş bulunan, toplanılmış, cem olunmuş, hülâsa, sözün kısası, özü.
muğâh (A.): etrafı çevrilmiş, kuşatılmış.
muğayyer (A.): seçilmesi serbest olan, seçmece, beğenmece, Türk müziğinde bir makam.
muğit (A.): etrafını kuşatan.
muğkem (A.): sağlamlaştırılmış, kuvvetli.

- muhtâr (A.): seçilmiş, seçkin.
muhtaşar (A.): kısaltma.
muhtaşş (A.): bir kimseye veya şeye mahsus olan, vergi.
muhterem (A.): saygı değer, saygın.
muşkâbil (A.): bir şeyin karşısında bulunan, karşılık.
muşkarrar (A.): karar kılınmış.
muşkarrer (A.): bildirilmiş, kararlaştırılmış.
muşkarrib (A.): yakınlaştıran.
muşkîm (A.): ikamet eden, oturan.
muşktedâ (A.): örnek tutulan, kendisine uyulan, önde giden
munkâd (A.): boyun eğen, itaat eden.
mûr (F.): karınca.
murâd (A.): arzu, istek, dilek, maksat.
murâkıb (A.): koruyan.
murğ (F.): kuş.
murğ-ı hâne (F. A.): kuş yuvası.
muşâhib (A.): arkadaş, birbiriyle sohbet edenler.
muşavver: zihnen düşünülen, tasavvur olunan, tasvirli.
muşhaf (A.): sahife haline getirilmiş şey, Kur'an.
muşavvel (A.): uzatılmış.
muşrib (A.): çalgıcı, şarkı söyleyen.
muvâfık (A.): uygun yerinde.
mûy (F.): kıl, saç, tüy.
mübeddel (A.): değişmiş, değiştirilmiş.
mübtedâ' (A.): başlangıç, baş.
mücâvir (A.): komşu.
mücellâ (A.): parlak, cilalı.
mücemmed (A.): dondurulmuş.
mücmelâ (A.): kısaca, özet olarak.
müdâm (A.): devam eden, sürekli.
mü'ebbed (A.): ebede kadar süren, sonsuz.
mü'eddâ (A.): eda olunmuş, yerine getirilmiş, mana.
mü'eyyed (A.) kuvvetlendirilmiş, doğrulanmış, yardım gören.
müheyâyâ (A.): hazırlanmış olan, âmâde.
mühezzeb (A.): temizlenmiş, safileştirilmiş, düzeltilmiş.
mükerrer (A.): tekrarlanmış.
mükevvin (A.): meydana getiren, yaratan.
mül (F.): şarap.
mülemma' (A.): parlak, renk renk (Arapça Farsça gibi farklı dillere ait kelimelerle kaleme alınan şiir).
mülevveş (A.): kirli, pis, düzensiz.

- mülhem (A.): kalbe doğmuş.
mültemes (A.): iltimaslı, kayırlan.
münevver (A.): nurlandırılmış, ışıklı.
münîr (A.): nurlandıran, nur veren, ziya veren, ışık veren, parlak.
münkād: (A.): boyun eğen, kayıtlı, bağlı.
münkir (A.): inkar eden.
müntehā (A.): bir şeyin varabildiği en uzak yer, son derece, nihayet bulmuş.
mürebba (A.): terbiye olunmuş, terbiye görmüş.
müretteb (A.): tertip edilmiş.
mürevvaç (A.): süzölmüş, tortusu giderilmiş.
mürîd (A.): irade eden, isteyen, talebe, emreden, buyuran.
mürsel (A.): gönderilmiş (peygamber).
mürşid (A.): doğru yolu gösteren, kılavuz (şeyh).
müsâ' id (A.): yardım eden, uygun.
müselmān (F.): müslüman.
müstedām (A.): devamlı, süreklî.
müşg (F.): misk
müşg-efşān (F.): misk saçan.
müşgîn (F.): misk kokulu, miskli.
müşkil (A.): güç, zor, engel.
müştāk (A.): iştıyaklı, özleyen.
müştehā (A.): arzu olunan, istenen.
müştehî (A.): iştahlı, iştıhası olan, seven, hâşişger.
müşterā (A.): satın alınmış.
müşterî (A.): malı parayla alan, satılan malı alan, istekli, arzulu, bir yıldız (Jüpiter) ismidir.
mütehayyir (A.): hayrette kalan, şaşırılmış.
müzehheb (A.): yıldızlanmış, yıldızlı.
müznib (A.): suç işleyen.

-N-

- nābî (A.): haber veren, haberci.
nādān (F.): kaba, bilgisiz.
nā-gāh (F.): vakitsiz, ansızın.
nağam (A.): nağmeler, ezgiler.
nağamāt (A.): nağmeler, ezgiler.
nā-geh (F.): vakitsiz, ansızın.
nā-gehānî (F.): ansızın, birdenbire.
nāhid (A.): yeni yetme, genç kız.
naḥl (A.): arı.
naḥle (A.): bir tane hurma ağacı, tek bir tane arı.

- naķāra (F.): davul, dümbelek.
naķd-i ĥayāt (A.): hayat serveti.
naķş (A.): noksan, eksiklik.
na' l (A.): ayakkabı, nal, oturacak yerlerin en aşığısı.
nālān (F.): inleyen, figan eden.
nāle (F.): inleme.
nālīş (F.): inleme, inilti.
nāme (F.): mektup.
nāme-i cev̄r (F. A.): eziyet mektubu.
nā-mihrubān (F.): Őekfatli olmayan, merhametsiz.
nār (A.): ateş.
na' ra (A.): yüksek sesle bağıрма.
nā-reşide (F.): erişememiş, yetişememiş.
nār-ı caħīm (A.): cehennem ateşi.
nār-ı iştıyāk (A.): Şevk ateşi.
nār-ı ķahr (A.): kahr ateşi.
nār-ı Őevķ-i intizār (A.): bekleyiş Őevkinin ateşi.
naşb (A.): dikme, saplama.
nāşih-i edyān (A.): dinleri yayan, nasihat eden, öğüt veren.
nā-tüvān (F.): zayıf, kuvvetsiz.
nāy (F.): kamyş, ney.
nāyī (F.): neyzen, ney çalan.
nāyım (A.): uyuyan, uykuda olan.
nazīr (A.): denk, eş, benzeyen.
ne'am (A.): evet, öyle, pek güzel.
nebatistān (A. F.): bitkiler ālemi
nebī (A.): peygamber.
neciyy (A.): sırdaş
neciyyü'llāh (A.): Allah'ın sırdaşı, Hz. Nuh.
nedīm (A.): sohbet arkadaşı, güzel hikāye anlatan, eğlendiren.
nefir (A.): topluluk, harp için seferber olan cemaat.
nefīa (A.): (nefī)rüzgārın hafif esmesi, üfürme, güzel koku.
nehār (A.): gündüz
nesem (A.): nefes, ruh.
nesīm (A.): hoşā giden, hafif ve latif rüzgār.
nesīm-i sūr (A.): sur rüzgārı, ziyafet, eğlence rüzgarı.
nesme: (A.): (nesem) ruh, hayat, rüzgārın hafif hafif esmesi, soluk, soluma.
nesrīn (F.): yaban gülü.
nevā (F.): ahenk, ses, nağme.
nevāle (A.): nasip, talih, yiyecek, içecek.
nevā-yı nefis (F. A.): nefsin sesi.

nevbet (A.): bando, mızıkça, sıra.
nevbet etmek (A. T.): sıra gelmek.
nevḥa (A.): ölüye sesle ağlama.
nev-rûz (F.): yeni gün.
neyl-i nîl-i rahmet (A.): rahmet nehrine ulaşma.
nıṣfû 'l-îṣ (A.): ömrün, hayat, safa ve zevkin yarısı.
ni'âm (A.): nimetler, iyilikler, yiyecekler, hidayetler.
niğar (F.): resim, resim gibi güzel sevgili.
nigeh-bân (F.): gözcü, bekçi.
niğûn (F.): tersine dönmüş, baş aşağı.
nihâl-i nâ-resîde (F.): olgunlaşmamış can, taze fidan (sevgili).
nihâyet (A.): son, uç.
niḳâb (A.): peçe, yüz örtüsü, perde.
niṣâr (A.): saçma, serpmeye.
niş (F.): iğne, diken, ağu, zehir.
Nişân (F.): iz, belirti, iz, eser, alamet.
nişât (neşât) (F.): sevinç, neşe ve mutluluk.
niş-i firâk (F. A.): ayrılık zehri.
nizâr (F.): zayıf.
nîze (A.): mızrak, süngü.
nuḳl (A.): meze, çerez.
nûr (A.): aydınlık, ışık.
nûrânî (A.): nurlu, ışıklı.
nûr-ı âfâk (A.): ufukların nuru, ışığı.
nûr-ı dîde (A. F.): göz nuru.
nûr-ı imân (A.): iman nuru.
nuşb (A.): put, heykel.
nuşb-ı 'ayn (A.): göz putu (sevgili).
nüş (F.): tatlı, bal, içki.
-nüş (A.): içen, içici.
nüş-ı mey (F.): tatlı içki.
nüşîn (F.): tatlı, lezzetli.
nücûm (A.): yıldızlar.
nükât (A.): ince, manalı sözler.

-O-

od (F.): ateş.
ogul balı (T.): beyaz dolgun petek balı

-Ö-

‘ömr-i bâki (A.): sonsuz ömür.

‘öşr (A.): onda bir.

ötrülmek (T.): yukarıya kaldırmak, toplamak.

özge (T.): başka, yabancı.

-P-

pâ-bürehne (F.): yalın ayak.

pâdişâh-ı kişver (F.): ülkenin padişahı.

pâyân (F.): son, nihayet, akıbet.

penâh (F.): sığınacak yer, sığınma.

penbe (F.): pamuk.

pend (F.): nasihat, öğüt.

pend ü nüvâziş (F.): öğüt, nasihat.

per (F.): kanat.

perde-dâr (F.): perdecisi, perde açmakla görevli vazifeli kimse.

perde-i râz (F.): sır perdesi.

perde-i zülem (F. A.): karanlık perdesi.

perî-rû (F.): peri (gibi güzel) yüzlü.

perîşân (F.): dağınmış.

perî-vâr (F.): peri gibi.

perre (F.): kenar, uç.

pertev (F.): ışık, parlaklık.

pervâ (F.): korku.

pervâne (F.): geceleri ışığın etrafında dönen küçük kelebek.

pervâz (F.): uçma, hücre, ayna, dolap.

pervîn (F.): Ülker yıldızı, Süreyya.

pes (F.): arka, geri.

pey (F.): iz, işaret, arka.

peydâ (F.): mevcut, var olan, meydana, açıkta.

peykân (F.): okun ucundaki sivri demir (sevgilinin kirpiği).

peyker (F.): yüz, surat, şekil.

peymân (F.) . and, yemin.

peymâne (F.): büyük kadeh, şarap bardağı.

pirâhen (F.): gömlek.

pirâste (F.): müzeyyen, donatılmış, süslü.

pirâye (F.): süs, zinet.

piristû (F.): kırlangıç.

pirûz (F.): firuze, mavi renkli ve değerli bir süs taşı, uğurlu, hayırlı.

piş (F.): ön, ileri.

pişe (F.): huy, âdet, alışkanlık, sanat, meslek, kaval.

piyâle (F.): kadeh, şarap bardağı.
püyân (F.): koşan, seçirten, mecazen kendini kaptırmış.
pür (F.): dolu, çok fazla, sahip, malik.
pür-cûş (F.): coşku dolu.
pür-hâb-ı gaflet (F. F. A.): gaflet uykusuyla dolu.
pür-kiyâsat (F. A.): akıl dolu, çok zeki, uyanık.
pür-sûz (F.): çok yanık, fazla yakıcı.
pür-ţarâvet (A.): tazelik dolu, çok taze.
pür-uşûl (F. A.): usul dolu.
pür-yâre (F. A.): çok yaralı, her tarafı yara bere içinde.
püşt (F.): arka, sırt.

-R-

râci' (A.): geri dönen, ilgisi olan.
râğ (F.): çimenlik, bahçelik.
râhat-ı cân (A. F.): gönül rahatlığı.
râhatü'l-ervâh (A.): ruhların rahatı.
râh-ı muşavver (A. F.): tasvir olunmuş, çizilmiş yol.
râh-ı rûh (F. A.): ruhların tuttuğu yol.
râh-ı taḥkîk (F. A.): doğru yol.
râh-ı tevḥîd (F. A.): birlik yolu.
raḥmet (A.): acıma, esirgeme, koruma.
râh-nümâ (F.): yol gösteren, kılavuz.
raḥş (F.): gösterişli, güzel (at).
raḥş-ı perî-per (F.): peri kanatlı, güzel, gösterişli at.
raḥkâş (A.): oynayan, dans eden.
râm (F.): itaat eden, boyun eğen.
rây (A.): rey, fikir.
râygân (F.): bedava, parasız, değersiz, pek çok.
râz (F.): sır, saklı şey.
recâ (A.): ümit.
ref' (A.): hükümsüz bırakma, kaldırma, yüceltme.
reft (A.): bir şeyi ufalama, kıvrıntı haline getirme.
reft (F.): gitme, gidiş.
reh (F.): yol.
remz (A.): işaret, işaretle anlatma, gizli bir şekilde söyleme.
renc (F.): zahmet, eziyet, sıkıntı, ağrı, dert.
res (F.): yetişen, erişen.
re's (A.): kafa, baş.
resm (A.): üslup, yazma, çizme, eser, iz, nişan, suret, tertip, tavır.

reşk (F.): kıskanma, haset günü.

revâ (F.): yakışır, uygun.

revân (F.): yürüyen, giden, akıcı.

revzen(c) (F.): pencere, baca, menfez. (Metinde revzin şeklinde kullanılmıştır.)

rihlet (A.): ölme, göçme.

risâlet (A.): peygamberlik, elçilik.

rişte (F.): bağ, iplik.

riyâ (A.): özü, sözü bir olmamak, ikiyüzlülük.

rîze rîze (F.): ufak ufak, parça parça.

rû (F.): yüz, çehre.

ruḥ (F.): yanak.

rûḥ (F.): can, nefes, canlılık, öz, en önemli nokta, his, insan ve hayvana hayat veren can, manevi hayat ve kuvvet, Kur’an, Hz. İsa, Cebrail.

rûḡân (F.): “kadı lokması” da denilen bir hamur işi, gözleme.

rûḥ-ı evliyâ (A.): velilerin ruhu.

rûḥ-ı kıudsî (A.): kutsal ruhlar.

ruḥsâr (A.): yanak, yüz.

ruḥşat (A.): izin, müsaade.

rû-siyeh (F.): siyah yüz.

rusûl (A.): peygamberler.

rûşen (F.): aydın, parlak, belli.

rûşenâ (F.): aydın, parlak.

rû-yı gül (F.): gül yüzlü.

rûz-ı ‘ömr (F. A.): ömür günü, günleri.

rûz-ı pîrûz (F.): uğurlu gün.

rücûm (A.): akan yıldız, taşlamalar.

-S-

şabâ (A.): gün doğusundan esen hafif rüzgâr.

şabûḥ (A.): sabah vakti içilen şarap, sabah sağılan süt.

sâde (F.): saf.

şad-pâre (F.): parça parça olmuş, yüz parça.

şadr (A.): sadrazam sözünün kısaltılmışı, her şeyin evveli ve başlangıcının en iyisi, başkan reis, ön, kalp.

şadru ’ş-şerîat (A.): şeriatın başı, Hz. Peygamber.

şafḥa (A.): aynı şey üzerinde görülen değişik hâllerden her biri, bir cismin görünen tarafları, kısım, levha, yufka, yazılmış veya yazılabilir bir sayfa.

şafîrî (A.): ıslığımsı soluk, ıslık, kuş sesi.

şafıyyü’llâh (A.): Hz. Âdem.

şağar (F.): kadeh, içki bardağı.

- şahbâ-yı mâ' nâ (A.): mana şarabı, insanın ruh ve gönlünü mest eden seyr ü sülûk süreci, manevi lezzetler veren tasavvuf öğretileri.
- şâhib-nazar (A.): dikkat sahibi, itibar sahibi.
- şâhib-serîr (A.): taht sahibi.
- sâhîr (A.): büyücü, büyüleyici tesir yapan güzel.
- şahn (A.): orta, meydan.
- şahn-ı şerâ (A.): arzın ortası.
- şahrâ (A.): çöl.
- sâ'id (A.): mutlu, uğurlu, yüksek, yükseğe çıkmış.
- sâkî (A.): kadeh sunan, içki sunan, tasavvufta şeyh, mürşit.
- sâmi' (A.): işiten, duyan.
- şan (F.): "benzer, andırır" manalarına gelerek birleşik kelimeler yapar.
- şanem (A.): put, put gibi güzel kimse, sevgili.
- şanevber (A.): sevgilinin boyu bosu, çam fıstığı kozalağı veya onun şeklinde olan.
- şânî (A.): ikinci.
- savılmak, savulmak (T.): bertaraf edilmek, atlatılmak, çekilmelerini sağlamak.
- şavt (A.): ses, seda, çılgılık.
- sa'y (A.): çabalama, gayret, emek, bir maksadın meydana gelmesi için elden geleni yapma, hızlı yürüme, cür'et etme, ziyaret etme, gammazlık yapma.
- şayd (A.): av, avlanmak, ava gitmek.
- sâye (F.): gölge.
- sâye-i 'ömr-i sâkin (F. A. F.): sakin ömrün gölgesi (mutluluk).
- şayyâd (A.): avcı.
- şayyâd-ı çeşm (A. F.): göz avcısı, avcının gözü.
- şayyâd-ı muhabbet (A.): muhabbet avcısı.
- sâz-ı dile' früz (F.): insanın gönlünü dinlendiren ferahlatıcı çalgı âleti, ney.
- sebak (A.): ders.
- sebîl (A.): açık ve büyük yol, Allah rızası için su dağıtılan yer.
- sebkat (A.): öne geçme, ilerleme.
- seb' ü 'l-meşâni (Seb' a 'l-Meşâni) (A.): yedi ayetten meydana gelen ve Kur'an'ın ilk suresi (Fatiha).
- segirtmek (T.): koşmak.
- sehâb (A.): bulut, karanlık.
- seher (A.): geceleri uyumayıp uyanık durma hastalığı, tan, sabah olmağa başladığı vakit.
- seher-geh (A. F.): seher vakti, sabahın erken saati
- seher-hîz (A. F.): erken kalkan, erkenci sabahleyin esen (rüzgâr).
- sehî (F.): düz, düzgün, doğru, boyu fidan gibi sevgili.
- sehv (A.): yanlış, yanılma.
- selb (A.): zorla alma, kaldırma, giderme, inkâr etme.
- selsebîl (A.): cennette bir çeşme veya ırmak, tatlı, leziz su.
- semen-ber (F.): yasemin göğüslü (sevgili).
- semen-simâ (F.): yasemin yüzlü.

- sem^c i (A.): iştme ile ilgili.
semi^c (A.): her şeyi iştin (Allah).
semi^c a (A.): iştin.
senâ (A.): meth etmek, övmek.
serâ (A.): saray.
ser-âgâz (F.): yeniden, baştan başlama.
ser-â-ser (F.): baştan başa, büsbütün.
ser-efrâz (F.): başını yukarı kaldıran, üstün olan.
serîr (A.): taht, yatacak yer.
ser-i tüccâr (F. A.): tâcirlerin başı, başkanı.
sermest (F.): sarhoş.
ser-nâme (F.): mektup başlığı, önsöz.
ser-nigûn (F.): tâlihsiz, bahtsız, baş aşağı
server (F.): başkan, reis, ulu.
serv-i bâlâ (F.) servi boylu (sevgili).
serv-i kâmet (F. A.): servi boylu (sevgili).
serv-i nâz (F.): dalları yana sarkan servi, uzun boylu sevgili.
serv-i ra' nâ (F. A.): latif, güzel, hoş boylu sevgili.
serv-i revâne (F.): servi boylu, uzun boylu sevgili.
serv-i semen-bû (F.): yasemin kokulu servi.
seyr (A.): hareket, yürüyüş, gezme.
seyrân (A.): gezinti.
seyyâre (A.): Güneş'in etrafında dolaşan gezegen, kervan, kabile, gök cisimleri.
sezâ (F.): münâsîp, uygun, yararlı.
şıdk (A.): doğru söz, kalp temizliği.
şifât-ı hâkık (A.): Allah'ın sıfatları, vasıfları.
sımak (T.): ortadan kaldırmak, bozmak.
sınmak (T.): kırılmak.
şırâṭ-ı müstaḳîm (A.): doğru yol, sırat köprüsü.
sîb (F.): elma, suyun aktığı yer.
sikender (F.): İskender.
sîm (F.): gümüş, gümüş para.
simât (A.): alâmet, iz.
simâṭ (A.): sofrâ, yemek masası, ziyâfet.
sîm-ber (F.): göğsü gümüş gibi olan.
sîmîn (A.): gümüş gibi (kol)
sîmurğ-bâl (F.): anka kuşunun kanadı.
sin (T.): mezar, kabir. (sen).
sin(n) (A.): yaş, ömür süresi.
sîne (F.): göğüs, kalp.
sihr-i efsûn (A. F.): büyü, sihir.

sipās (F.): şükretme, dua etme.
sipeh-sālār (F.): askerlerin en büyüğü.
sipih (F.): talih, sema.
sirāyet (A.): bulaşma, yayılma, dağılma.
sīret (A.): bir kimsenin iç hali, ahlâkı.
sirişte (F.): karıştırılmış, yoğrulmuş.
sitāyiş (F.): övme, medh.
siyādet (A.): seyyidlik, Hz. Hasan vasıtasıyla Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere verilen unvan.
siyeh-kâr: (F.): günah işlemiş, suçlu.
şubḥ (A.): sabah.
şubḥ-ı vuşlat (A.): kavuşma sabahı.
sūy-ı mesken (F. A.): mesken tarafı.
sū-yı sarāy (F.): saray yönü.
süfte (F.): ortadan delinmiş, delikli.
sümm-i semend (F.): atın trnağı.
sümmine (Sümenât): Gazneli Mahmut tarafında tahrip edilen Hindistan'da Kecrat'ta meşhur bir puthanenin adı.
sümuvv-i semâ (A.): göklerin yüceliği.
şüreyyâ (A.): Ülker yıldızı.
sürür (A.): sevinç, neşe.
süvâr (F.): ata binmiş, binici.

-Ş-

şād (F.): sevinçli.
şāfī (A.): hastaya şifa veren (Allah), kifayet eden, yeter görünen.
şāh-ı ḥübān (F.): güzellerin şahı.
şāh-ı kerem (F. A.): cömertlik şahı, kerem sahibi şah.
şāh-ı naḥ' ı gerdün (F. A. F.): dünyanın övüncü olan şah.
şaḳḳ-ı kamer (A.): Hz. Muhammed'in parmak işaretleriyle ay'ı ikiye bölme mucizesi.
şām (F.): akşam, şehir.
şāme (A.): vücuttaki ben, başörtüsü.
şām u şeḥer (F. A.): akşam sabah.
şarāb-ı ḥōş-güvār (A. F.): hazmı kolay olan rağbet edilen şarap.
şāri' (A.): şeriat koyan, kanun koyan (Allah).
şeb (F.): gece.
şeb-i hicrân (F. A.): ayrılık gecesi.
şeğab (A.): fitne uyandıran, çanak tamir eden, çanak yapan.
şeh (F.): şah.
şehd (A.): bal.
şehr-i letāfet (A.): letafet, güzellik, mutluluk şehri.

- şehvânî (A.): şehvetle ilgili.
şeker-bâr (F.): şeker yağdıran, etrafa şeker saçarcasına tatlı.
şem^ç (A.): mum.
şem^ç a (A.): mumlu fitil.
şem^ç -dân (A.): şamdan.
şemîm (A.): hoş koku.
şemîm-i zülf (A.): zülfün güzel kokusu.
şemme (A.): bir kere koklama, pek az.
şems (A.): güneş.
şems-i duhâ (A.): kuşluk vaktinde doğan parlak güneş.
şem^ç -veş (A.F.): mum gibi.
şer^ç (A.): Allah’ın emri.
şerâb (A.): içilecek şey, şarap.
şerâb-ı şevk (A.): keyif içeceği
şeref-kân (A. F.): şeref kaynağı.
şerh (A.): açma, açıklama.
şerha (A.) parça, dilim.
şerîf (A.): şerefli, mübarek, soylu.
şeş (F.): altı, mecazen güzel tesadüf.
şevk (A.): şiddetli arzu, istek.
şevket (A.): büyüklük, heybet, kudret ve kuvvetten doğan haşmet, sultana mahsus heybet ve saltanat.
şeydâ (F.): deli, divane, tutkun, âşık.
şikâr (F.): av, avlama.
şîr (F.): aslan.
şî’r (A.): anlama.
şîrâ^ç (A.): satın alma.
şîre (F.): şıra, süt.
şirk (A.): Allah’a ortak koşma, Allah’tan başka bir ilâh olduğuna inanma.
şürû^ç (A.): başlama, mübaşeret etmek.
şürîde (F.): karışık.
şürîde-ğâl (F. A.): hâli perişan olan.
şükrân (A.): teşekkür etme, iyilik bilme.

-T-

- ta^ç accüb (A.): şaşakalma, hayret etme, tayayyür.
tâb (F.): güç, kuvvet.
-tâb (F.): güç, parıldayan, parlayan, aydınlatan anlamlarına gelen birleşik kelime yapımında kullanılır.
tâb-ı şems (F. A.): güneşin parlak ışığı, aydınlığı.
tabl (A.): davul.
tağallüş (A.): kurtulmak, mahlas kullanmak.

- taḥcīr (A.): bir yere taş koyma, yığma.
taḥvīl (A.): değiştirme, döndürme.
tā'ib (A.): tevbe eden.
ṭāḳ (A.): kümbet, kubbe, bina kemeri.
takdīr (A.): değer biçme, değer verme.
ṭal'at (A.): güzellik, görünüş, vecih, yüz, görüşmek, güzellik, rü (yüz) için kullanılır.
ṭālī' (A.): tulu' eden, doğan.
ta' līḳ (A.): asma, asılma, geciktirme, yazı çeşidi.
ṭalīḳ (A.): güler yüzlü, güzel söz söyleyen kişi, mütebessim.
tama' (A.): hırsla istemek, doymazlık, aç gözlülük, çok isteme.
ṭāmi' (A.): tamahkâr.
ṭa'n (A.): hoş görmemek, kötölemek, ayıplamak, birisinin ayıp ve kusurlarını beyan etmek.
ṭapu (T.): hazret, makam, zat, kat, huzur, nezd, hizmet, görev, af dileme töreni.
ṭarab-nāk (A. F.): sevinçli, coşkun.
ṭarāvet (A.): tazelik, taze olma.
ṭarfetūt 'l-ayn (A.): göz kapağının bir kere açılıp kapanmasında geçen an.
ṭarḥ (A.): atma, bırakma, dağıtma.
ṭarīḳ-i Ḥaḳḳ (A.): Allah yolu.
ṭaṭvīl (A.): uzatma, uzatılma.
ṭavv-ı ḳadīm (A.): eski tavır.
ṭāvūs-veş (A. F.): tavus kuşu gibi.
ṭayr (A.): kuş.
taẓarru' (A.): kendini alçaltarak yalvarma.
tebdīl (A.): değiştirme.
tecellī (A.): görünme, belirme, kader, kulun kalbinde hakikatın bilinmesi.
te'emmül (A.): etraflıca, derin derin düşünmek.
tefekkür (A.): düşünmek, fikri harekete geçirmek.
tefe'ül (A.): fal açma, hayra yorma, bazı olayları uğurlu saymak. Bir kitabı rast gele açarak ilk çıkan yeri uğurlu bir ders kabul etme.
teḥī (F.): boş, boşuna, bilgisiz.
tekellūf (A.): özenme, bir işi gösterişli hale getirmek için uğraşma, zahmetli.
tekellüm (A.): söyleme, konuşma.
telbīs (A.): ayıbını, kusurunu örtme, hile, oyun.
te'līf (A.): uzlaştırma, barıştırma.
temekkün (A.): yerleşme, yer tutma.
temevvül (A.): mal edinme, zenginleşme.
temre (A.): bir tek hurma.
tenāvül (A.): alıp yeme.
teng (F.): dar, küçük, sıkıntılı, kederli.
te'nīs (A.): terbiye etme, alıştırma.
ter (A.): rutubetli, ıslak, yaş, taze

- ter (F.): tafdil ve mübalağa edatı olarak kullanılır ve kelime sonlarına getirilir.
- terahhüm (A.): merhamet etme, acıma.
- terakki (A.): ilerlemek, yükselmek.
- teşhîr (A.): büyü yapma, kendine bağlama.
- teşbih (A.): benzetme.
- teşne (F.): susamış, çok istekli.
- teşne-dil (F.): can ve gönülden istekli.
- tevâbi‘ (A.): bir kimsenin hizmetinde bulunanlar.
- tevaccüh (A.): yönelme, bir yere doğru hareket etme.
- tevekkül (A.): işi Allah’a bırakıp kadere razı olma.
- tevfîk (A.): uydurma, uygunlaştırma, Allah’ın kuluna yardım etmesi.
- tevhid (A.): birleme, Allah’tan başka ilâh olmadığına inanma.
- tevvâb (A.): (Tevbe. den) Tevbe edenlerin tevbesini kabul eden Allah, çok tövbe eden
- tevvâb-ı ‘âlem (A.): âlemlerin tövbesini, tövbe edenlerin tövbesini kabul eden yüce Allah.
- tezekkür (A.): hatıra getirme, bir meseleyi konuşma.
- tezyîn (A.): zinetlendirme, süsleme.
- tıfl (A.): küçük çocuk.
- tîh-i şevk (A.): şevk çölü,
- tîhân (A.): çöller.
- tîmâr (F.): yara bakımı.
- tîr (F.): ok.
- tıfeylî (A.): dalkavuk, sahte, çanak yalayıcı (kâselis)
- tuhfe (A.): hediye, armağan, turfanda şey, görülmemiş, yeni çıkan, yeni.
- tuhfetü’l-‘Uşşâk (A.): âşıkların hediyesi.
- tulû‘ (A.): doğma, doğuş.
- turfе (A.): görülmemiş, şaşılacak şey.
- tûî-i bâğ-ı behişt (F.): cennet bağının papağanı.
- tûî-i bâğ-ı ma‘ânî (F. F. A.): manalar bağının papağanı.
- türâb (A.): toprak, toz.
- tütüyâ (A.): çinko.

-U-

- ‘ubûr (A.): başka tarafa geçme.
- ‘ûd (A.): ağaç, öd ağacı, bir çalgı, hoş kokulu bir buhur.
- ulû’l-elbâb (A.): sagduyu sahibi olan kimseler, akıllı kimseler, düşünebilenler, akıl-ı selim sahipleri.
- ‘ummân (A.): büyük deniz, okyanus.
- umu (T.): emel, ümit.
- umûr (A.): işler.
- ‘urât (A.): elbisesi olmayanlar, çıplaklar.
- ‘uşât (A.): âsiler, zorbalar, günahkârlar.

‘uşşâk (A.): âşıklar.

-Ü-

üftâde (F.): âşık, düşkün, istekli.

ümem (A.): ümmetler.

ün (T.): ses.

üstüvâr (F.): muhkem, metin, kavi, sağlam, kuvvetli, güvenilir.

-V-

vaḥdet (A.): birlik, teklik.

vaḥy (A.): Allah tarafından bir peygambere bildirilen emir ve yasaklar, Kur’an.

vâkıf (A.): bilen, haber sahibi, ayakta duran, vakfeden.

vâkı‘ (A.): vuku bulan, olan, düşen, konan, mevcut ve var olan, geçmiş olan, geçen.

vâkı‘a (A.): hadise, olay.

-vâr (F.): benzetme edatı gibi (âvâre-vâr: avare gibi), sahip, malik (ümid-vâr: ümitli)

vâridât-ı rahmet (A.): merhametin vasıl olması.

vaşf (A.): sıfat, nitelik, övme.

vaşl (A.): ulaşma, birleşme, kavuşma.

vaşlat (A.): vuslat, kavuşma.

vâye (F.): nasip, kısmet.

vecd (A.): aşk, muhabbet, kendini kaybederek ilâhi aşka dalma, yüksek heyecan.

velî (F.): velâkin, ama, fakat, sahip malik.

verd-i aḥmer (A.): kırmızı gül.

verd-i ter (A. F.): taze gül.

veter (A.): saz kirişi, kiriş, yayın çilesi, ip ve kiriş.

vird (A.): belli zamanlarda okunması âdet olan dua(lar) veya zikir.

vird (F.): sık sık ve devamlı okunan dualar, her gün okunan dua, öğrenci, mürid.

vüs‘ (A.): bolluk, genişlik, fırsat, geniş alan.

-Y-

yâd (F.): hatırlama, anma, hatır, dil, gönül.

yad (T.): ecnebi, yabancı

yağmâ (F.): zorla mal kapma, haksız olarak birinin malını elinden almak.

yaḥşi (T.): iyi, güzel.

yaḥîn (A.): şüphesiz, sağlam ve kesin olarak bilmek.

yâr-ı bülbül (F. A.): bülbülün âşık olduğu (gül, sevgili).

yâr-ı şâdık (F. A.): sadık dost.

yarlıgamak (T.): bağışlamak, affetmek.

yavru kılmak (T.): kaybetmek.

yavuz (T.): sert, güçlü, yaman, çetin, kötü, fena, (günümüzde anlam iyileşmesine uğramıştır).

yedek (T.): yedekte götürülen at.

yek (F.): bir, tek.

yelmek yigürmek (T.): telaşlı bir şekilde koşmak.

yimek yigürmek (T.): yiyip yedirmek.

yezdân (A.): hayırları yaratan hayır ilâhı dedikleri mevhum ilâh.

yoldaş koşmak (T.): yol arkadaşı edinmek, yapmak.

-Z-

zâd (A.): azık, yolda yenecek gıda, çoğalsın, artsın.

-zâd (F.): doğma, doğmuş, evlat.

zâğ (F.): karga, fitneci, gammaz.

zâhir (A.): açık, belli, parlak.

za’if (A.): zayıf, kuvvetsiz.

zânû-be-zânû (F.): diz dize.

zâr (F.): ağlayan, inleyen.

zâr-ı bülbül (F. A.): bülbülün ağlaması, inlemesi.

zarûrî (A.): mecburi, zorunlu.

zav’-ı mışbâh-ı hidâye (A.): hidayet kandilinin ışığı.

zebân-ı cân (F.): gönül dili.

zeberced (A.): zümrüd cinsinden ve onun kadar kıymetli olmayan, sarımtırak yeşil, cam parlaklığında kıymetli taş

zecer (A.): zorlama, zorla yaptırma, eziyet.

zehî (zihi) (A.): ne güzel, ne hoş, ne iyi, “şu, bu” manasına gelen müennes işaret zamiri, aferin.

zehre (A.): çiçek, beyaz, berrak, süs, ziynet.

zehre (F.): öd, safra, kahramanlık, yiğitlik

zehre-i zühre (A.): Çobanyıldızı.

zehr-i kâtil (F. A.): öldüren zehir.

zelîl (A.): hor, alçak, aşağılanan.

zemistân (F.): kış mevsimi.

zenahdân (F.): çene.

zenb (A.): suç, günah, kabahat.

zenbe (A.): günah, suç, kabahat.

zenbûr (A.): eşek arısı.

zengî (F.): zenci.

zer (A.): altın.

zerde (F.): safran, pirinç ve şekerle eskiden düğünlerde pişirilen bir tatlı çeşidi.

zerrîn (F.): altından yapılmış, altın gibi sarı.

zevâl (A.): sona erme.

zeyn (A.): süs, bezek.

- zî (A.): kelimelerin başlarına getirilerek sahip manasını ifade eden birleşik kelimeler yapar.
zîbâ (F.): süslü, yakışıklı, güzel.
zimâm (A.): yular.
zîn (F.): eyer.
zindân-ı firâk (F. A.): ayrılık zindanı
zînet (A.): süs.
zîr (F.): alt, aşağı.
zulmet (A.): karanlık.
zühd (A.): her türlü zevke karşı koyarak kendini ibadete verme.
zühre (A.): çoban yıldızı, sabahyıldızı, berraklık, saflık.
zülâl (A.): güzel, saf, hafif, soğuk, tatlı su.
zülfi mu' anber (F. A.): anber kokulu zülfi.
zülfi pür-tâb (F.): parlayan zülfi.
zülfi siyâh (F.): siyah saç.
zülfi siyeh-kâr (F.): günahkâr zülfi, aşığı, güzelliğiyle kendine çekerek baştan çıkaran yüzün iki kenarından aşağıya doğru sarkan saç.
züll (A.): alçalma, horluk, hakirlik, hakir olma.
zünnâr (A.): ip, Hristiyan rahiplerinin veya puta tapanların bellerine bağladıkları örme kuşak.

KAYNAKÇA

- Alpay Tekin, Gönül, *Leylâ ve Mecnûn Hamdullah Hamdî*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü Mezuniyet Tezi, 1960.
-----, "*Hamdullah Hamdî'nin Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, 1/1, Erzurum 1970, S. 25.
-----, "*Hamdullah Hamdî'nin Yeni Bir Leylâ ve Mecnûn Nüshası ve Metin Tenkidi Hakkında Bazı Düşünceler*" **JTS (Ali Nihat Tarlan Hatıra Sayısı)**, III, 1979.
Al-Shaman, Mes'ad S., "*Hamdullah Hamdî'nin Tuhfetü'l-Uşşâk Adlı Mesnevisi*", **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, *Journal of Turkish Studies (JTS)*, Fahir İz Armağanı II, Volume XV. Cambridge 1991.
Ayverdi, İlhan, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük, C. I-II-III**, Kubbealtı Neşriyat Yay., İstanbul 2008.
Bilgin, A. Azmi, "*Hamdî (Hamdullah, Akşemseddinzâde)*" **Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi**. Yapı Kredi Yay., C. I, İstanbul 2008.
Ereñcan, Cahit, *Hamdullah Hamdî: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Eserlerinin Yazmalarının Tavsihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Lisans Tezi, 1939-40 (İstanbul Üniversitesi Ktp., Tez. Nu. 485).
Gibb, E. J. Wilkinson, **Osmanlı Şiir Tarihi-A History of Ottoman Poetry**, Akçağ Yay., C. I. Ankara 1999.

- Güneş, Mustafa, **Tuhfetü’l-Uşşâk Muhammed Hamdullah (Hamdî)**, Eğitim-Akademik Yayınları, Konya 2011.
- İbrahim Cüdi Efendi, **Lügat-ı Cüdi**, hzl. Parlatır, İsmail-Tezcan Aksu, Belgin-Tufar, Nicolai, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2006.
- İpekten, Halûk- İsen, Mustafa- Toparlı, Recep- Okçu, Naci-Karabey, Turgut, **Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
- Karaalioğlu, S. Kemâl, **Edebiyat Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1975.
- Karabey, Turgut-Külekcî, Numan, **Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe (Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)**, Erzurum 1990.
- Kartal, Ahmet, **Tuhfe-i Remzi Manzum Farsça Türkçe Sözlük**, Akçağ Yay. Ankara 2003.
- Özkan, Mustafa, **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, Filiz Kitabevi Yay., İstanbul, 2000.
- Redhouse, JamesW., **Turkish and English Lexion**, Çağrı Yay., İstanbul 2006.
- Şarlı, Mahmut, “Medîne-i Münevvere’deki Ârif Hikmet Bey Kütüphanesi’nde Bulunan Edebiyatla İlgili Türkçe Yazma Eserler”, **İlmî Araştırmalar Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri**, S. 11, İstanbul 2001.
- Şentürk, Ahmet Atillâ-Kartal, Ahmet, **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergâh Yay., İstanbul 2007.
- Şenyüz Fatma, “Ömer Seyfettin’in Türkçenin Sadeleşmesine Hizmetleri”, 1. **Dünden Bugüne Ömer Seyfettin Sempozyumu Bildiriler**, Gönen Belediyesi Kültür Yay., İstanbul 2007.

ABSTRACT

As a poet of fifteenth century, Muhammed Hamdullah (Hamdî), has an important place in the history of Turkish literature with his Works such as Dîvân, Tuhfetü’l-Uşşâk, Yûsuf u Züleyha, Leylâ vü Mecnûn, Kıyâfet-nâme and Ahmediyye. It can be said that Tuhfetü’l-Uşşâk is composed with an inspiration from the tales of Şeyh-i San’ân which has a symbolic love theme and motif of conversion.

The translation of Tuhfetü’l-Uşşâk, as a text which consist of 35 leaves of vowel point, is presented as a book for the first time by us. A dictionary which includes a variety of unknown words is added at the end of the work to make the text understandable to a larger public. In this essay some additions are put into the dictionary of the text which is examined moreover the necessity of dictionary is also mentioned. In this respect, readers’ and researchers’ benefit from the work at most is aimed at.

Word keys: Muhammed Hamdullah (Hamdî), Tuhfetü’l-Uşşâk and Tuhfetü’l-Uşşâk of Dictionary

OSMAN CEMAL KAYGILI VE ARGO LUGATI

Mediha Mangır*

ÖZET

Osman Cemal Kaygılı, 1910 yılında 'Eşek' adlı dergide yazın hayatına başlamış; hemen hemen her türde ürün vermiş yazarlardandır. Yetiştığı ve yaşadığı çevre yönünden çağdaşlarından farklı olan yazar, ortaya koyduğu bütün ürünlerde bu çevreyi okura hissettirir. Osman Cemal, o dönem edebiyat dünyasının dışında kalmış Haliç, Kumkapı, Kasımpaşa, Balat, Samatya, Hasköy gibi semtleri; bu semtlerdeki sosyal hayatı; çingeneler, tulumbacılar, hovardalar, akşamcılar, külhanbeyleri gibi tipleri; meyhâneler, kahvehâneler, gazinolar gibi eğlence yerlerini, eserlerine malzeme olarak seçer. Bu zengin malzeme yazarın dilini ve özellikle söz varlığını önemli ölçüde belirler.

Her ülkede, her dilde görülen, toplum içinde bir kesimin ya da öbeklerin farklı bir biçimde anlaşmayı sağlamak amacıyla oluşturduğu özel bir dil olarak tanımlanan argo, Osman Cemal'in söz varlığını farklı kılan öğelerden biridir. Osman Cemal, argo sözleri eserlerinde sıkça kullanan bir yazar olarak, bu alanla ilgili bir de sözlük çalışması yayımlar. Osman Cemal Kaygılı'nın 1932 yılında Haber gazetesinde tefrika edilen "Argo Lugatı" Türkçenin ilk argo sözlükleri arasında yer alır.

Anahtar Sözcükler: Osman Cemal Kaygılı, argo, argo sözlüğü.

1. Osman Cemal Kaygılı'nın Hayatı

Osman Cemal, 22 Eylül 1306 (4 E'kim 1890)¹ tarihinde İstanbul'da Eğrikapı dışında Yeni Mahalle semtinde doğar. Babası mahallenin bakkalı²

* Dr.,

¹ Osman Cemal'le ilgili ilk biyografik çalışma Reşat Feysi Yüzüncü'ye (1947) aittir. R. F. Osman Cemal'in doğum tarihi olarak 22 Eylül 1306'yı verir ki bu tarih rumî takvime göredir. Yazar hakkında yazılan birçok biyografide doğum tarihi 22 Eylül 1890 olarak gösterilmektedir. Yıl milâdî takvime göre, gün ve ay da rumî takvime göre verilmiştir. (Alangu 1968: 93), (Okay 1982: 281), (Nesin 1973: 251), (Lelesiz 1997: 307). Adnan Akgün (1996) 'Edebiyatçılarımızın Resmî Hâl tercümeleri' adlı çalışmasında Başbakanlık Arşivi'ne dayanarak bu konuya açıklık getirmiştir. O.Cemal'in doğum tarihi kayıtlara 4 Ekim 1890 olarak geçmiştir. M. Apaydın (2006) da çalışmasında bu tarihi gösterir. (M.Apaydın, dipnot ve kaynakçada Adnan Akgün'ün soyadını Aygün olarak vermiştir.)

² Adnan Akgün, adı geçen çalışmasında "Osman Cemal Efendi. İnekçilikle temin-i maişet eden Mustafa

Mustafa Efendi, annesi Ülfet³ Hanım'dır.⁴ Mütevâzı bir aile reisi olan Mustafa Efendi, aynı zamanda Tarikat-ı Aliye-i Sâdiye mensubu olup 'Mustafa Dede' lâkabıyla anılır. (Ünsal 1954: 1) Osman Cemal, birçok araştırmacının verdiği bilgilerin aksine anne ve babasını çocuk denilecek yaşlarda kaybetmemiştir.⁵ Osman Cemal, Cezri Kasım Paşa ilkokulundayken ailesi Yeni Mahalle'den Otakçılar'a taşınır. Çocukluğunun büyük bir kısmı, çayırıklarda, dutluklarda ve Topçular'da geçer. Bu yerler O. Cemal'in mizacına uygun yerlerdir. 1900 yılında Eğrikapı Merkez Rüştüyesi'ne başlayan O. Cemal, ortaokul yıllarında muzip, zeki fakat haşarı ve tembel bir öğrencidir. (1954: 4) Rüştüyeden sonra O. Cemal, Menşe-i Küttâb-ı Askeriyye'de (Askerî Kâtip Yetiştirme Okulu) öğrenim görür ve mezuniyetten hemen sonra on altı yaşındayken Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'de kâtip olur. 80 kuruş maaşla işe başlayan O. Cemal, açılan bir sınavda başarılı olduğundan 1909 yılında Kıtaat-ı Fenniye Müfettişliği Kâtipliğine getirilerek maaşı 400 kuruşa çıkarılır.

Osman Cemal mesleğini icra ederken kültürel ve sosyal faaliyetlerden de geri kalmaz. Küçük yaşlarda başlayan musikî merakı gençliğinde de devam eder. O. Cemal'de alaturka musikîyle başlayan merak, alafanga musikî zevkine dönüşmüştür. O ayrıca, doğaya ve renklere düşkün, sporla da yakından ilgilenen bir gençtir. Osman Cemal, "avcılık, pehlivanlık ve binicilikten başka sporun bütün öteki kısımlarında da" (Ünsal 1954: 9) faaliyet göstermiştir.

Ağa'nın oğludur." (1996: 245) sicil kaydını verir.

3 R. F. Yüzüncü O. Cemal'in annesinin adını Gülfet olarak vermiştir. Apaydın (2006) bunu basım hatası olarak düşünmekte, adın diğer araştırmacıların kaydettiği gibi Gülfem olduğunu ifade etmektedir. Oysaki 1954 yılında Refika Ünsal tarafından hazırlanan 'Osman Cemal Kaygılı Hayatı ve Eserleri' adlı yayımlanmamış lisans tezinde O. Cemal'in annesinin adı 'Ülfet' olarak geçmektedir. M. Apaydın bu tezdten bahsetmez. Osman Cemal'in yakın arkadaşı Refi Cevat ve ikinci eşi Sabiha hanımla görüşen R. Ünsal'ın bu görüşüne katılıyoruz. R. F. Yüzüncü'de geçen 'Gülfet' hatalıdır. Ancak, doğru şekli birçok araştırmacının verdiği 'Gülfem' değil 'Ülfet'tir.

4 Bir paşanın konağında kalfalık yapan Osman Cemal'in annesinin asıl adı Aşnidil'dir. Evlendikten sonra Ülfet adını alır. (Ünsal 1954: 1)

5 R. F. Yüzüncü O. Cemal'in babasını küçük yaşta kaybettiğini söylese de R. Ünsal 16 Kanunisanı 1336 tarihli Şebab dergisinde "Şebab'ın Kara Haberleri" başlığı altında "Mizahnüvistimiz Osman Cemal Beyin pederleri Tarikat-ı Aliye-i Sadiye mensubiinden Mustafa Dede seksen beş yaşında olduğu halde vefat etmiştir." (Ünsal 1954: 17) ilânını sunar. Bu durumda babası öldüğünde O. Cemal 30 yaşındadır. R. Ünsal sürgünden İstanbul'a dönen O. Cemal'in hemen askere çağrıldığını, henüz İstanbul ve ana-baba hasretini gideremeyen O. Cemal'i bu durumun deliye çevirdiğini söyler (1954: 12). Ayrıca O. Cemal, Haber Gazetesindeki bir yazısında "Bende yaş yirmi, yirmi bir...Kalemde dört sarı lira aylığım var...Ana, baba, kardeş benden bir şey beklemezler" der. Buradan da bu yaşlarında henüz anne ve babasının sağ olduğu çıkarılabilir.

O. Cemal'in futbol oynadığını ve kürek çekmede çok başarılı olduğunu yine kendi yazılarından öğreniyoruz. O. Cemal, spor yaparak bedenini inkişaf ettirirken Meşrutiyet'in ilânından (1908) sonra dönemin gazete, mecmua, broşür ve kitaplarını da okuyarak fikrî inkişafını gerçekleştirir (1954: 11). İkinci Meşrutiyet'in ilânını takip eden, adına hürriyet seneleri denilen devrede O. Cemal de çok coşkuludur ve İttihat ve Terakki Fatih kulübünde azadır.

1912'de Tepebaşı Tiyatrosu'nda bir gösteride taşkınlık yapmasından ve Mahmut Şevket Paşa'ya düzenlenen suikasta adının karışmasından dolayı Refik Halit, Refi Cevat gibi birçok aydınla Sinop'a sürgün edilir. Sinop'ta üç yıl kalan O. Cemal, döndüğünde Kıtaat-ı Fenniye Müfettişliği'ndeki görevine devam eder. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla seferberlik ilân edilince O. Cemal, seyyar tümenlerde kâtiplik yapar. Askeri kâtiplikteki en son görev yeri Menemen'de hastalanarak İstanbul'a geri dönen O. Cemal, henüz yirmi yedi yaşındayken malûlen emekliye ayrılır (1917).

Osman Cemal, emekliye ayrıldıktan sonra Sur dışında, Otakçılar Mahallesi'nde babadan kalma eve yerleşir. Burada geçimini sağlamak için bir süre inek besleyip süt satar. Ancak, bu işten anlamadığından kısa sürede iflâs eder. Çıkan bir yangında babadan kalma evini kaybeden O. Cemal, yine burada bir ev kiralayarak ömrünün sonuna kadar bu mahalleden ayrılmaz. O. Cemal, geçimini sağlamak için çok çeşitli işler yapar. Bunlardan biri tiyatroculuktur. O, bu işten hem para kazanır hem de sevdiği işi yapmanın hazzını duyar. Dağlardan koca yemiş toplayıp satmak, vapurlarda biletçilik yapmak, semt pazarlarında basma, pazen satmak O. Cemal'in yaptığı işler arasındadır. Ancak, biraz talihsizliği biraz da bu alandaki beceriksizliği yüzünden bu işler onun için hep geçici olmuştur. O. Cemal, 1920 yılından itibaren bir taraftan da devrin gazete ve dergilerinde yazmaya başlar. Yazarlıkla geçinmenin zorluğu yüzünden 1925 yılında, İstanbul İmam Hatip Okulunda Türkçe öğretmenliği yapmaya başlayan O. Cemal, bu göreve 1931 yılında Çemberlitaş Erkek Ortaokulunda devam eder. Öğretmenliği severek yapan O. Cemal, ölümüne kadar da 1932 yılında girdiği Fener Rum Lisesi'nde çalışır. Yazarın edebî çevrelere “yarı meçhul” bir görüntü sergilemesinin nedeni

biraz da bu yapmak zorunda kaldığı işlerdir. "Döneminin ünlü yazarları, gündüzleri Cağaloğlu'nda, akşamları Beyoğlu'nda bir araya gelirken, o gündüzleri bambaşka işler yapmıştır... Geceleri de kafayı Fener'deki Rum meyhanelerinde, Vidos köyündeki çingene çadırlarında çekmiştir." (Çelik 1998: 50)

Osman Cemal, iki kez evlenmiştir. 1926 yılında (36 yaşında iken) Leman adlı dul bir kadınla ilk evliliğini yapan O. Cemal, yuvasını seven bir aile babası olur. Leman Hanım'ın Güzin adında bir kızı vardır. Osman Cemal ile Leman Hanım'ın Hikmet adında bir de oğulları olur. Ancak üç yaşında iken oğullarını kaybederler. Bu olay O. Cemal'i derinden etkiler. Onun yaşamı boyunca süren kederli, sıkıntılı, kaygılı hali soyadına da yansır. Yazar 1928'de Soyadı Kanunu ilân edilince 'Kaygısız' soyadını almak ister, fakat bu soyadını bir başkası daha önce onaylattığı için kendisine 'Kaygılı' soyadı verilir.⁶ Çocuğunun vefatının hemen arkasından O. Cemal, çok sevdiği annesini kaybeder. Eşi Leman Hanım'ın 1934 yılında veremden ölmesiyle O. Cemal yapayalnız kalır. İkinci eşi Sabriye Hanım'la 1935'te evlenen⁷ O. Cemal'in bu evliliğinden çocukları olmamıştır.

1943 yılının ikinci yarısında Osman Cemal'de hastalık belirtileri baş gösterir. Yapılan tetkikler sonuç vermez ve bir teşhis konulamaz. 1944'de artık işine devam edemeyen O. Cemal, Gureba Hastanesi İkinci Dâhiliye Kliniği'ne yatırılır. Osman Cemal'in midesinde kanser ve ciğerlerinde verem tespit edilir. Başarısız bir ameliyat geçiren O. Cemal, iyileşemez ve 9 Ocak 1945 tarihinde hayata gözlerini yumar.

2. Osman Cemal Kaygılı'nın Edebî Kişiliği

Osman Cemal Kaygılı, edebiyat hevesi daha okul yıllarında başlamış⁸ hemen hemen her edebî türde ürün vermiş usta kalemlerdendir. Daha öğren-
ciyken yazı yazan O. Cemal, mahcubiyetinden yazılarını yayımlamakta te-

⁶ Behçet Çelik, yazarın Soyadı Kanunu çıkınca 'Kaygısız' soyadını aldığını, ancak bir süre sonra kendisinin 'kaygılı' birisi olduğunu fark edince soyadını 'Kaygılı' olarak değiştirdiğini söyler. (1998: 50) Ancak birçok araştırmacı R.F.Yüzüncü'nün verdiği bilgiyi kullanır.

⁷ Sabriye Hanım kocasının ölümünden sonra onun saygısına hürmeten yanan evin yerine iki odalı küçük bir mesken inşa ettirmiş ve burada yaşamıştır (Ünsal 1954: 22).

⁸ "Rüştiye'yi Türkçeden tam numara alarak bitirdikten sonra", "Riyaziye ve fen derslerinden zayıf olan Osman.....kitabete ve Türkçede çok kuvvetliydi." (Ünsal 1954: 4) Bu veriler O. Cemal'in kaleminin kaynağını gösterir.

reddüt eder. Cesaretini topladığında ilk yazısı Baha Tevfik'in çıkardığı *Eşek* dergisinde 1910 yılında görölür. Yazarın bu dergide birkaç mizahî yazısı daha yayımlanır. şebâb dergisi sahipleri Mehmet Rauf, Selahattin Enis, Baha Tevfik tarafından yazıları ilgiyle karşılanan Osman Cemal, bu dergide de mizahî manzumeler ve yazılar yazmaya başlar. Ancak Osman Cemal, asker olduğundan bu yıllarda yazarlığı meslek edinemez.

Osman Cemal'in Babîali'de devamlı çalışması ve yazarlığı meslek edinmesi *Alay* adlı mizah dergisinde 1920 yılında başlar. Osman Cemal'in sürgündeyken yazdığı ilk hikâyesi uvalcı şeyhinin Halefi de Aka Gündüz ve Ercüment Ekrem Talu'nun çıkardığı *Alay* dergisinde neşredilir. Yazarı 1921'de Sedat Simavi'nin çıkardığı *Güleriüz*'de O.C. imzasıyla hikâye ve mizahî şiir yazarken görürüz. Aynı yıl, kendisi de *Ayîne* adında bir mizah dergisi çıkarır. Osman Cemal, Sinop'ta yardımlarını gördüğü Refik Halid'in *Aydede* dergisinde 1922'de yazmaya başlar. Burada 8. sayıdan itibaren altmış civarında yazısı yayımlanır. Yine bu yıl yayımlanmaya başlayan Yusuf Ziya'nın *Akbaba* dergisinde de imzasına rastladığımız Osman Cemal, asıl ününü bu dergide yakalamıştır. Yazarın 'Anber'⁹ takma adını da yine bu dergide kullandığı görölür. Semih Lütfü'nün çıkardığı *Zümriid-i Anka*'da 1923'te, 1924 Eylülünde ıkan *Yıldız*'da, 1924-1926 yılları arasında *Papağan* adlı mizah dergisinde hikâye ve mizahî yazılar yazan Osman Cemal, 1928'den itibaren gazetelerde daha çok fikra yazarı olarak karşımıza çıkar. 1923'te de ilk hikâye kitabı *Altın Babası* yayımlanır ve bunu diğerleri izler.

Sabah, İkdam, Payitaht, Alemdar, Akşam, Cumhuriyet, Yenigün, Son Saat, Vakit, Son Posta, Kurun, Haber, Açıksöz, Son Telgraf düzenli olarak yazdığı gazetelerdir. Yazar, bu sayfalarda fıkralar yazar, romanlarını tefrika eder, *Argo Lugatı* adlı önemli çalışmasını yayımlar. Osman Cemal'in İstanbul'un semai kahveleri ve meydan şairleriyle ilgili folklorik çalışmasının (1937) yanı sıra bir tane de *Üfürükçüler* (1938) adlı piyesi vardır.

9 Yazarın 'Kanber', 'Cımbız', 'O.C.Kaygısız' ve 'O.C.' müstear adlarını kullandığını da bilinmektedir.

Ahmet Mithat’la başlayan Hüseyin Rahmi ve Ahmet Rasim’le süren geleneğin son halkası olarak değerlendirilen Osman Cemal, onlar gibi halka dönük konuları işlemiştir. Yetiştığı ve yaşadığı çevre yönünden çağdaşlarından farklı olan yazar, kalem oynattığı bütün ürünlerde bu çevreyi okura hissettirmiştir. Kendinden önce ve sonrakilerin uzaktan baktığı kenar mahallelere girmiş, oradaki insanlarla kaynaşmış, çoğu zaman gözlemlerini belgesel niteliğinde aktarmıştır.

Osman Cemal’de daha çocuk yaşlarda görülen muzip, şakacı ve esprili yön sosyal yaşantısına ve yazılarına da sirayet etmiştir. O tiyatroyla da yakından ilgilidir. Ortaoyununda kavuklu, pişekâr ve zenne rollerinde oynadığı, çeşitli taklitler yaptığı bilinmektedir. R.F.Yüzüncü’den 17 farklı şivede konuşabildiğini ve taklit yaptığını öğreniyoruz (1947: 7). Geleneksel halk tiyatroculuğu ve hikâyeciliğine eğilimi eserlerine de yansır. Osman Cemal, kahramanlarını şivelerine uygun şekilde konuşturur. Diyaloglarında, ortaoyunu ve Karagöz’de komiği ortaya çıkaran çeşitli söz oyunları, atışmalar, secili söyleyişlere yer verir.

Osman Cemal, eserlerinde yerli konuları gözleme dayanarak işler. Yazar, kenar mahallelerde yaşayan özellikle fakir erkek tiplerin eğlence anlayışını da ortaya koyar. Çağdaşlarının, politik kalem oynattığı bir dönemde o, “ne geçmişe özlem, ne anı edebiyatı, ne gezi notları, ne edebiyat araştırmaları, ne uygarlık değişiminin aydınca sorunları” (Nesin 1973: 256) üzerinde durur. O, içinde yaşadığı çevreyi yazar. Osman Cemal, “toplumun en aşağı çevrelerine inmesine karşılık bunu bir dâva edebiyatı konusu haline getirmemiş, kendisine yaşama ve yazma yollarını açan gazetelerin, dergilerin isteklerine uyarak, daha çok halk hayatının eğlenceli, renkli görüntülerini” (Alangu 1968: 96) okura sunmuştur. Şükran Kurdakul da O. Cemal’in bürokrasinin asker kanadından geldiği halde, çağdaşı yazarların aksine İttihat ve Terakki Fırkası’nın denetimindeki düşün ve sanat çevresine girmediğini söyler (1992: 140).

Yıllarca maddi sıkıntı içinde olan yazar, geçinebilmek için çok yazmış ancak yazılarını ucuza satmak zorunda kalmıştır. Osman Cemal, halk içinden yetişmiş,

orta halli bir aydın kişi ve kendi sınırları içinde güçlü bir yazar olarak tanımlanır. O, kaleme aldığı bütün edebî türlerde hep yakından bildiği çevreleri anlatır. Bundan dolayı, sanatı başka kültürler ve etkiler altında ortaya çıkaran birçok çağdaşına göre ayrı bir yere sahiptir. “Onun karma bir estetiğin dışında, biraz itinasız, düzensiz, ama tam anlamıyla halktan gelen bir tarafı vardır...” (Alangu 1968: 97) Yabancı dil bilmemesi bazı araştırmacılara göre bir eksiklikse de bu onun “özelliğinin bir garantisi sayılabilirdi. Osman Cemal yalnız Osman Cemal’di.” (Ozansoy 1970: 106)

Eserlerini gözlemci gerçekçilik çizgisinde mizahi yönü ağır basan bir üslupla kaleme alan Osman Cemal, anlatımında acelecilikten kaynaklanan hatalar yapsa da kişileri konuşturmadaki yeteneği, onu Türk roman ve hikâyeciliğinde çok önemli bir yere koyar. Yazarı farklı kılan unsurlarından biri de eserlerine aldığı kişilerin Türk edebiyatında kalıplaştırılmış kişiler olmaması, bu kişilerin ilk defa onun eserleriyle edebiyatımıza giriyor olmasındır.

Osman Cemal, o dönem edebiyat dünyasının dışında kalmış Haliç, Aksaray, Kumkapı, Kasımpaşa, Balat, Eyüp, Galata, Samatya, Hasköy gibi semtleri; bu semtlerdeki sosyal hayatı; çingeneler, tulumbacılar, hovardalar, akşamcılar, külhanbeyleri gibi tipleri; meyhâne, kahvehâne, gazinolar gibi eğlence yerlerini, eserlerine malzeme olarak seçer. Bu zengin malzeme yazarın dilini ve özellikle söz varlığını önemli ölçüde belirler.

Toplumda bazı çevrelerce tercih edilen ve dilde belli bir yerde bulunan argo sözler de, Osman Cemal’in söz varlığını belirleyen unsurlardandır. Hatta onun söz varlığını farklı kılan ögelerden birinin argo olduğu söylenebilir. Osman Cemal, argo sözleri eserlerinde sıkça kullanan bir yazar olarak, bu söz varlığı unsurunun bir de sözlük çalışmasını yayımlar.

3. Argo Sözlükleri ve “Argo Lugatı”

3.1. Argo Sözlükleri

Argo, her ülkede, her dilde görülen, toplum içinde bir kesimin ya da öbeklerin farklı bir biçimde anlaşmayı sağlamak amacıyla oluşturduğu özel bir dildir

(Aksan 1998: 89). Argo, 13.yüzyıldan itibaren dar bir çevreye özgü, bozuk dil olarak varlık göstermiş, 15. yüzyılda -özellikle hırsızların kullandığı gizli dil olarak- belli dokümanlarda tespit edilmiştir (Guiraud 1956: 5). Fransızcada ‘hırsız ve dilenci dili’ olarak ortaya çıkan argo, Türk toplumunda da önceleri bu tanımdan hareketle ‘lisân-ı erâzil’, ‘lisan-ı hezele’, ‘külhanbeyi dili’ ve ‘kayış dili’ şeklinde tanımlanmıştır (Devellioğlu 1980: 22-39). Argo, dil biliminde standart dil/ortak dilin altında özel bir dil olarak ancak son dönemlerde incelenmeye başlamıştır.

Argonun söz dağarcığı, genel dildeki kelimelere özel anlamlar yüklenerek, bazı kelimelerde bilinçli değişiklikler yapılarak, aynı dilin lehçelerinden, ağızlarından veya yabancı asıllı unsurlarından yararlanılarak, bazen de eskimiş öğeler diriltilecek meydana getirilir. Bu sırada toplumdaki modalardan yararlanıldığı için rahatlıkla her devrin argosundan söz edilebilir. (Sağol 2002: 73) Argo, sürekli değişim içinde olan, hemen her yıl birçok ögesi değişen, yeni öğeler eklenen özel bir söz varlığına sahiptir. Argo sözlükleri, işte bu söz varlıklarını bir araya getirmek üzere düzenlenmekte, sürekli değişim nedeniyle de her baskısında farklılıklar içermektedir. Toplumsal olaylar, savaşlar, bunalımlar, başkalaşmalar argoya yansımaktadır. Farklı söz sanatlarını ve aktarmaları içeren bu dilin incelenmesi, sözlük biçiminde ortaya konması, o dile hakim olabilmenin yanında dilbilim sorunları ve toplumsal dilbilim çalışmaları için önemli rol oynayacaktır. Fransa’da, Almanya’da, İngiltere’de çok ilginç argo sözlükleri yayımlanmış, belli dönemlerin (II. Dünya Savaşı) argo sözlükleri hazırlanmıştır. (Aksan 1998: 83-84)

Ülkemizde malzemesi çok zengin olmasına rağmen argo sözlükleri ve argo üzerine yapılan çalışmalar yeterli değildir. Son dönemde Gülden Sağol (2002) ve Mehmet Arslan’ının (2004) çalışmaları Türkçedeki argo sözlükleri ile argo üzerine yapılan çalışmaları bir araya getirmiş önemli çalışmalardır.

Argonun, Türk dilinin ilk sözlüğü olan Divân-ı Lügati’t-Türk’ten itibaren kayıtlara geçmiş olduğu tespit edilmiştir (Aktunç, 2002, 16-19). Bundan

sonra Türkçede basılan ilk müstakil argo sözlüğü A. Fikri'nin *Lugat-ı Garibe* (1307/1889-90) adlı eseridir. Glden Sağol (2002: 74) ve Mehmet Arslan (2004: 84) bu çalışmayı ilk argo sözlüğü olarak tanıtırlar. Bu sözlüğü söz varlığı açısından değerlendiren bir çalışma da 2008 yılında yayımlanmıştır. (Aydın 2008: 81-98)

3.1.2. Argo Lugati

Osman Cemal Kaygılı'nın 1932 yılında Haber gazetesinde tefrika edilen *Argo Lugati* Türkçenin ilk argo sözlükleri arasında yer alır. Yazarın "kendinden sonra sözlük yapacaklar için küçük bir hat çizdiğini" (Kaygılı 2003: 39) söylenmesi mütevazı bir tutumdur. Buna karşılık Ferit Devellioğlu (1980), kısmen bu sözlükten yararlanmışsa da Hulki Aktunç (1990), Ali Püsküllüoğlu (1996), Filiz Bingölçe (2001) sözlüğe kaynakçalarında yer vermemişlerdir. Bu sözlüklere oranla küçük hacimli olan *Argo Lugati*'nda farklı anlamlar verilmiş birçok madde başı bulunmaktadır. Glden Sağol, A. Fikri'nin *Lugat-ı Garibesi*'nden sonra *Argo Lugati*'nı Türkçenin ikinci argo sözlüğü sayar (Sağol 2002: 75).

Tahsin Yıldırım, 2003 yılında sözlüğün basılmasını sağlayarak çok önemli bir çalışmaya imza atar. Selis Kitaplar'dan *Argo Lugati* adıyla çıkan çalışmanın başında T. Yıldırım, argoyu tanımlamış ve argoyla ilgili geniş bir kaynakça vermiştir. Sözlükte Haber'deki *Argo Lugati* tefrikasından sonra Resimli şark'ta (1933) ıkan *Bizde Argo* (Kaygılı 1933) başlığı altındaki argo sözcükler de yer almaktadır. Ayrıca sözlükte, *Halk Tabirleri ve Tekerlemeleri* başlığında Mehmet Halil Bayrı'nın İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri (1934) kitabında yer almayan tabir ve tekerlemelere de yer verilmiştir. Mehmet Arslan, Argo Kitabı'nda Lugat-ı Garibe (A.Fikri 1889-90), Lehçetü'l- Hakayık (Âli Bey) ve Materiaux Sur L'argot Et Les Locutions Populaires Turc-Ottomans (Türk ve Osmanlı Argosu ve Halk Deyimleri Hakkında Malumat) (Mikhail Mikhaïlov 1930) alışmalarından sonra dördüncü sırada Argo Lugati'ndan bahsetmiş, Haber'deki tefrikayı aynen yayımlamıştır.

Aşağıda Osman Cemal Kaygılı'nın söz varlığında bulunan argo sözlerden bazıları, eserlerindeki bağlamlarıyla verilmiştir. Bu örneklerin özellikleri, madde başı olarak sadece Argo Lugati'nda yer alıyor olmalarıdır.

Çeşitli Metinlerden Argo Sözcükler:

anhasını minhasını anlamak (anlatmak) (AL)

“Çarşıdaki arkadaşları vasıtası ile ağzını aratır, meselenin **anhasını minhasını anlar**, ona göre icabına bakarız.”

(BM, s.5)

angurya¹⁰

“Trelol olmasaydı, senin gibi **anguryayı** garson diye buraya almazdı.”

(A, s. 67)

çıkıla(n)mak¹¹

“Benim gibi Sürpik Dudu ile maraza edip evden çıkılanır, ona sebep ağlayıp ahü zar eder.”

(BM, s.22)

“Etem hiddetle çocuklara bağırıp, onları hep birden geldikleri yere çıkıladı.”

(Ç, s.32)

çöplenenmek¹²

“...burada bir çeşit gece konserleri yaparak ziyaretçilerden, bu surette de çöpleniyoruz.”

(KPE, s.167)

dört kolluya bindirdik¹³

“Daha ne olacak babamı bugün **dört kolluya bindirdik!**”

(BM, s.21)

farta furtası olmak¹⁴

“Bana bakın hey, benim hiç **farta furtam yoktur** ha!

(BM, s.33)

¹⁰ Kabak, hıyar gibi adam.Eşek, öküz, bal kabağı. (AL)

¹¹ Kovmak, uzaklaştırmak, yol vermek. (A.L.)

¹² Konuklanmak, birisinin masasında atıştırmak. (A.L.)

¹³ Ölmek. (AL)

¹⁴ Sakınmak, çekinmek. (AL)

feryadı vermek¹⁵

“Sinop’taki balıkçılardan birinin Erato isimli kızını sevmiş, sonraları da başkalarına **feryadı vermiş...**”

(KPE, s.13)

göçmek¹⁶

“Bu on yıl içinde Aygır Fatma çoktan kendi memleketindeki akrabalarının yanına gitmiş, babası Ömer efendi **göçmüş...**”

(AF, s. 197)

kıranta¹⁷

“Turhan’ın omuz başında yakası kürklü **kıranta** bir adam peyda..”

(A, s.54)

ölüsü şamdanlı (kandilli/kınalı)¹⁸

“Ama, biz önce ölüsü kınalılara söyledik:”

(A, s.286)

“Ölüsü şamdanlı rakı, şatın şu öndekilere dedi, biz de şattık!”

(BM, s.17)

rahat döseğine yatırmak¹⁹

“Senin anlayacağın babacığımı, bugün artık tam **rahat döseğine yatırdık.**”

(BM, s.21)

sunturlu²⁰

“Aman Allahım ne idi o gün, orada benim yediğim o **sunturlu** dayak!

(A, s.21)

uç(ur)mak²¹

“Ne olacak, bugün zavallı babamı aramızdan **uçurduk.**”

(BM, s.23)

15 Tutulmak, vurulmak, açık olma.; çok sarhoş olmak, kendinden geçinceye kadar içmek. (AL)

16 İhtiyarlamak, ölmek, mahvolmak. (AL)

17 şık, süslü. (AL)

18 İyi gitmeyen bir iş için hafif küfür olarak kullanılır. (BAS) Soyunda evliya olan adamdan aksine kinaye olarak soysuz, cibiliyetsiz demek. (AL)

19 Ölmek. (AL)

20 Kuvvetli, cıvcıvı, zorlu. (AL)

21 Ölmek suretiyle kaybetmek. (AL)

*teferiz*²²

“Misaade sizin ya...İlle velâkin demek istediğim burada bir avşam **teferizi** (eğlencesi) yapalım da göresiniz!

(Ç, s. 48)

KISALTMALAR

A	Akşamcılar
AF	Aygır Fatma
AL	Argo Lugati
BAS	Büyük Argo Sözlüğü
BM	Bekri Mustafa
Ç	Çingeneler
KPE	Kovuk Palasın Esrarı

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan. 1998a. **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I**. Ankara: TDK Yay.
_____. 1998b. **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim II**. Ankara: TDK Yay.
_____. 1998c. **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim III**. Ankara: TDK Yay.
- AKTUNÇ, Hulki. 2002. **Büyük Argo Sözlüğü**. İstanbul: YKY.
- ALANGU, Tahir. 1968. **Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman Antolojisi 1919-1930**. C. 1. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Ali Bey. **Lehçetü'l-Hakayık (Hakikatlerin Dili)**. Hz: Şemsettin Kutlu, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Serisi.
- ARSLAN, Mehmet. 2004. **Argo Kitabı**. İstanbul: Kitabevi.
- AYDIN, Mehmet. 2008. “Lugat-ı Garîbe”. **Argo ve Gizli Dil**. İstanbul: Picus Yay.
- BAYRI, Mehmet Halit. 1934. **İstanbul Argosu ve Halk Tabirleri**. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- BİNGÖLÇE, Filiz. 2001. **Kadın Argosu Sözlüğü**. İstanbul: Metis Yay.
- ÇELİK, Behçet. 1998. “Osman Cemal Kaygılı *Destursuz Abdest Bozan Yazar*”. **Virgöl**. Aylık Kitap ve Eleştiri Dergisi. Sayı:6. ____
- DEVELLİOĞLU, Ferit. 1990. **Türk Argosu İnceleme- Sözlük**, Ankara: Aydın Kitabevi Yay.
- GUIRAUD, Pierre. 1956. **L'argot**, Paris: Presses Universitaires de France. Boulevard Saint-Germain.
- KAYGILI, Osman Cemal. 1932. **Argo Lugati**. Haber Gazetesi'nde tefrika.
_____. 1933. “Bizde Argo”, **Resimli Şark**, S:33.

22 (O.C.K) Eğlence.

- _____. 1939.Çingeneler. Etiman Kitabevi. İstanbul.
- _____. 1944. Aygır Fatma. Semih Lütfü Kitabevi. İstanbul.
- _____. 1944.Bekri Mustafa. Semih Lütfü Kitabevi. İstanbul.
- _____. 2003.Akşamcılar. Arma Yayınları. İstanbul.
- _____. 2003. Kovuk Palas'ın Esrarı. Arma Yayınları. İstanbul.
- _____. 2003. Argo Lugatı, Haz: Tahsin Yıldırım, İstanbul: Selis Kitaplar.
- KURDAKUL, Şükran. 1992. Çağdaş Türk Edebiyatı II, Meşrutiyet Dönemi / 2. **Kitap**. İstanbul: Bilgi Yayınları.
- MIKHAİL, Mikhaïlov. 1930. Matériaux Sur L'argot Et Les Locutions Populaires Turc-Ottomans. Leipzig: Verlag Von Eduard Preiffer.
- NESİN, Aziz. 1973. **Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı "Düzyazı"**. İstanbul: Akbaba Yay.
- OZANSOY, Halit Fahri. 1970. **Edebiyatçılar Çevremde**, Ankara: Sümerbank Kültür Yay.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali. 2004. **Türkçenin Argo Sözlüğü**. Ankara: Arkadaş Yay.
- SAĞOL, Gülden. 2002. "Argo Sözlükleri" **Türk Kültüründe Argo**. Hollanda: Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını. (SOTA). s. 73.
- ÜNSAL, Refika. 1954. **Osman Cemal Kaygılı Hayatı ve Eserleri**. İstanbul Ün.v. Edebiyatı Fakültesi Türkoloji Bölümü. Dan. Mehmet Kaplan. Yayınlanmamış Bitirme Tezi.
- YÜZÜNCÜ, Reşat Feyzi. 1947. **Osman Cemal Kaygılı Hayatı-Şahsiyet-Eserleri**. İstanbul: Çığır Kitabevi.

ABSTRACT

Osman Cemal Kaygılı started to write at journal called as "Eşek" in 1910 and he was one of the the writers who had written about all kinds of literature. The author who was different from his contemporaries in terms of the periphery he was grown up and lived in had the readers feel this periphery in his all writings. Osman Cemal Kaygılı chose as materials for his literary works the districts which remained outside the literary world at that time such as Haliç, Kumkapı, Kasımpaşa, Balat, Samatya, Hasköy, the social life in these districts, the types such as gypsies, unofficial fire fighters, rakes, tipplers, gangsters and entertainment places such as pubs, cafes and casinos. These mentioned rich materials determined the language and especially vocabulary he used to a great extent.

Slang, defined as a special language which is used to communicate by some groups in a society and exists in almost every country and language, is one of the factors which make Osman Cemal's vocabulary different. Osman Cemal, as a writer using slang words in his works, also published a dictionary about this field. Osman Cemal Kaygılı's "Slang Dictionary" which was serialized in Haber Newspaper in 1932 was among the first Turkish slang dictionaries.

Keywords: Osman Cemal Kaygılı, slang, slang dictionary.

EDEBİYATIMIZDA BİR İLK: ÖYKÜCÜLER SÖZLÜĞÜ HÜSEYİN SU-ÖMER LEKESİZ'İN “ÖYKÜCÜLER VE ÖYKÜ KİTAPLARI SÖZLÜĞÜ” ÜZERİNE BİR İNCELEME

Abdullah Harmancı*

ÖZET

Hüseyin Su, Ömer Lekesiz'in birlikte hazırladıkları Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü, Hece Öykü dergisinin Şubat – Mart 2004 tarihli ilk sayısı ile Nisan – Mayıs 2008 tarihli 26. sayısı arasında 26 parça halinde tefrika edilmiştir. Bu makalenin hazırlandığı zaman itibariyle henüz kitaplaştırılmamış olan tefrika, sadece öykücülerimiz için hazırlanmış olması sebebiyle bir ilk olma özelliği göstermektedir. Makalemizde; modern edebiyat dönemimiz içinde yazılmış şair – yazar sözlüklerinden kısaca bahsedildikten sonra söz konusu öykücüler sözlüğü incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şair – Yazar Sözlükleri, Öykü, Sözlük, Hüseyin Su, Ömer Lekesiz.

1. Yeni Türk Edebiyatı'nda Şair – Yazar Sözlüklerine Genel Bir Bakış

Klasik edebiyatımıza Arap ve İran edebiyatlarından geçmiş olan bir tezkire geleneğinin olduğu bilinmektedir. Tezkire kelimesi farklı meslek ve çevrelerin mensuplarının biyografilerini içeren kitap olarak bilirse de, daha çok “şu-ara tezkiresi” anlamında kullanılır. 16. yüzyıldan itibaren bizim edebiyatımızda da tezkireler hazırlanmaya başlanmıştır, Ali Şir Nevai ile başlayan bu gelenek, 20. yüzyılda ölmüş olan Mahmut Kemal İnal ya da Nail Tuman'ın eserlerine ka-

* Yard. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

dar devam etmiştir (İsen, 2006: 107-114). Mehmet Çavuşoğlu, Mahmut Kemal İnal’ın ünlü eseri *Son Asır Türk Şairleri*’nin yeni baskılarından birine yazdığı ön söze “Son Şuara Tezkiresi ve Yazarı Hakkında” başlığını koymuştur (İnal, 1988: VII). Mahmut Kemal’in kitabının son tezkirecilerden Fatim’in tezkiresine zeyl olarak yazıldığı bilinmektedir. Bir taraftan da bu eserin, en azından yer yer, modern sözlükçülüğün prensiplerine uygun özellikler taşıdığı görülmektedir. Çavuşoğlu, bu kitap ve yazarı hakkında, “Seleflerinden biraz daha farklı olarak sık sık kaynaklara başvurması, iktibaslar yapması onun modern manada tarihçiliğinin, vesikalara ehemmiyet verişinin bir özelliğidir.” der (İnal, 1988: X).

Tezkirecilikle modern şair - yazar sözlükçülüğünün temel ayrımı; ilkinde öznelliğin ve belki keyfiliğin, ikincisinde ise nesnelliğin ve bilimselliğin hâkim oluşu şeklinde yapılabilir.¹ Mustafa İsen’in aşağıya alacağımız satırları, edebiyatımızdaki şair – yazar biyografilerini içeren kitaplar arasında, geleneksel dönemden modern döneme geçiş aşamasını örnekleyen eserlerden bahsetmektedir:

“XIX. yüzyılda Türk aydını yeni bir uygarlık arayışına yönelince pek çok başka alan gibi değişen yenileşen insan, edebi sahada da bir beklenti içine girer. Toplumda derinden hissedilen ikilem biyografiye de yansır. Esat Efendi, Arif Hikmet ve Fatim, klasik geleneği sürdürürken; Tefik ve Mehmet Tefik mevcut birikimi değerlendirip bütün Osmanlı şairlerini tek bir eserde toplamaya çalışırlar. Fakat bunda başarılı olamazlar. Öte yandan *Esami* ve *Osmanlı Şairleri* ile Naci, *Eslaf* ve birkaç eseriyle Faik Reşat, *Osmanlı Müellifleri* ve başka örnekleriyle Mehmet Tahir, *Sicill-i Osmani* ile Mehmet Süreyya bu yeni arayışın ürünleri olan çalışmalarını verirler.” (İsen, 2006: 113) Modern edebiyatımızın şair – yazar sözlükleri kronolojik olarak gözden geçirildiğinde karşımıza ilk çıkan eserlerden biri Muallim Naci’nin *Osmanlı Şairleri*’dir.² Eser ilk

1 Şair – yazar sözlüklerinde yer alan biyografilerin iç düzeniyle ilgili bir makale için bk. Boz, 2011.

2 Burada; ilk baskısı 1915 tarihini taşıyan Bursalı Mehmet Tahir’in Osmanlı Müellifleri (2000), yine ilk basımı 1890/1891 yıllarına tarihlenen Mehmet Süreyya’nın Sicill-i Osmani’si (1996), Şemsettin Sami’nin 1888’den itibaren basılan (Akün, 1970: 418) ve tamamlanması uzun seneler alan Kamus-ül Âlam’ı, Faik Reşat’ın 1894 tarihli Eslaf’ı (Şemsettin Kutlu’nun hazırladığı bu yeni basım tarihsizdir.) özel olarak anılmayacaktır. Zira bu eserler, sadece ediplere yönelik biyografiler içermezler. Bunların yanı sıra, siyaset, ilim, askeriye sahasından farklı isimleri de içerirler ki, bu eserler tezkirelerden daha çok Osmanlı biyografi (teracim/ahval) geleneğinin devamıdır (1996: VII).

defa 1890 yılında yayımlanır. İçinde on üç Osmanlı şairi vardır. Cemal Kurnaz bu eseri 1986 yılında yeniden yayıma hazırlamıştır. *Mecmua-i Milli*'deki ve Naci'nin bir diğer biyografik eseri olan *Esami*'deki şairlerle birlikte, eserdeki şair sayısı 107'ye yükselmiştir. Eser aynı zamanda antoloji niteliğindedir (Mullim Naci, 1986: 7-8).

Modern dönemin ilk şair – yazar sözlükleri arasında Hacıbeyzade Ahmet Muhtar'ın Şair Hanımlarımız adlı eseri de sayılabilir. Kitap, 1894/1895 yıllarına tarihlenir. 25 şair hanımı içeren eser alfabetik ya da kronolojik bir tasnif içermez. Bu yönüyle ve şairelerin hayatları hakkında verilen bilgilerin düzenli olmayışı eserin daha çok bir tezkire geleneğini sürdüren geçiş dönemi çalışması olduğunu düşünmemize sebep olur. Şairelerin genellikle 17., 18., ve 19. yüzyıllarda yaşamış veya yaşamakta olan şahsiyetlerden seçildikleri görölr. Şairelerin hayatları hakkında verilen bilginin ardından, şiirlerinden de örnekler verilir. Ahmet Muhtar Bey, eserin ön sözünde, şaireler hakkında derli toplu bir biyografi içeren eserlerin olmamasından yakınır (Ahmet Muhtar, 1311/1894-1895: 6-7).

İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın yukarıda andığımız *Son Asır Türk Şairleri* adlı kitabı, tezkirecilik geleneğinin son halkası iken, modern sözlükçülüğün de ilk halkası olarak görölr. Fatin tezkiresinin zeyli olarak kaleme alınmıştır. Asıl adı *Kemal'ş-şuara*'dır. 1853 – 1930 yıllarını kapsar. 574 şairi içerir. Alfabetiktir. Dört cilttir. 1970'te Milli Eğitim Bakanlığınca 1988 yılında Dergah Yayınlarıncı, 1999 yılında ise Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınlarıncı yeniden yayımlanmıştır.

Modern edebiyatımızdaki şair – yazar sözlükleri arasında öne çıkan sözlüklerden biri de Behçet Necatigil'e aittir. *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, kültür dünyamızda önemli bir yer edinmiş, gerek öğrenciler tarafından gerekse araştırmacılar tarafından sürekli yararlanılmış değerli bir sözlüktür. Necatigil, bu eseri öğrencilerinin kaynak bulmakta zorlanmalarını görerek yazdığını belirtirse de (1964: 5), ölkemizde orta öğretim öğrencileri için

hazırlanan diğer şair – yazar sözlükleriyle kıyaslanmayacak kadar nitelikli bir eserdir. Bunun sebebi, Necatigil’in şair bakışındaki derinlik, kendine mahsus titizliği ve sözlükteki hemen her edebiyatçının edebi kişiliği için yazmış olduğu yargı cümleleridir, denebilir. Yazar, sözlüğünün kapsamını, “1940’tan bu yana liselerde okutulmuş, okutulan edebiyat ders kitaplarındaki parçalarını yazarlarını” temel aldığını belirterek çizmiştir (1964: 5).

Şükran Kurdakul’un ilk baskısı 1971 tarihini taşıyan Şairler ve Yazarlar Sözlüğü, 1999’daki 6. baskısında 1318 isme ulaşmıştır. Yazar, sözlüğünü hazırlarken, ilkelerini, “okura doğru bilgi vermek, tarih sırası gözetmek, nesnel ölçütlerle edebi kişiliği yansıtmak, okura yazarlar hakkında yeni kaynaklar önermek” olarak sıralar. Sözlüğün sonunda, edebiyat dergileri sözlüğü de bulunmaktadır (Kurdakul, 1999). Seyit Kemal Karaalioğlu’nun *Resimli Türk Edebiyatçıları Sözlüğü* (1982) de bu çizgide sayılması gereken eserlerdendir.

Şair – yazar sözlükçülüğünde İhsan Işık adının ayrı bir yeri vardır. İhsan Işık 1990’da yayımladığı *Yazarlar Sözlüğü*’nü, 2001’de *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*’ne dönüştürmüş, 2006 yılında ise bu çalışmayı, *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi* adıyla genişletmiştir. 10 ciltlik bu eser, artık sözlük sınırlarını aşmış ve ansiklopedi boyutlarına ulaşmıştır. Son baskısındaki yazar sayısı 10.300’ü aşmıştır (Işık, 2006: 5). Bu eserde sadece edebiyatçılar değil, çeşitli sahalarda eser veren bütün kültür adamları bulunmaktadır.

Yapı Kredi Yayınları’nın ilk baskısı 2001 tarihini taşıyan *Tanzimat’tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, Hikmet Altunkaynak’ın *Türk Edebiyatında Şairler ve Yazarlar Sözlüğü* (2007) şair - yazar sözlüklerinin son dönemde öne çıkan örneklerinden sayılabilir.

Edebiyatı odak alan ansiklopedilerin de bünyelerinde belli bir şair – yazar biyografisi barındırdıkları hatırlanırsa, Dergah Yayınları’nın 1977’den itibaren yayımlanmaya başlayan *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Atilla

Özkırımlı'nın 1983 tarihli *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, 1985'te yayımlanmaya başlayan *Büyük Türk Klasikleri*, 2001 tarihli *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* gibi eserlerin de adlarını anmak gerekir.

Murat Uraz'ın (1939), Baha Dürder'in (1945), Mehmet Aydın'ın (1995), Öner Ciravoğlu'nun (1999) sözlükleri, ilk ve orta öğretim derslerine hitap eden ve şair – yazar sözlükleri içerisinde kendine mahsus bir çizgi oluşturacak kadar nicel artış göstermiş eserlere örnektir.

20. yüzyıl içerisinde, şair – yazar sözlüklerinin giderek ayrıntılı bir hale geldiği, ilerleyen seneler içinde çeşitli alanlara ayrıldığı görülebilir. Şair ve yazarların; mesleklerine, mezun oldukları eğitim kurumlarına, yaşadıkları dönemlere, memleketlerine, cinsiyetlerine göre tasnif edilerek hazırlanan sözlüklerin sayısı giderek artmaktadır. Mehmet Bayrak'ın *Köy Enstitüli Yazarlar Ozanlar* (1978), şair ve yazarların aldıkları eğitime göre hazırlanmış sözlüğe örnekken, Yılmaz Çongar'ın *Asker Yazarlarımız ve Ozanlarımız* (1998) adlı çalışması, ediplerin mesleklerine göre hazırlanmış sözlüklere örnektir. Haluk İpekten'in başında bulunduğu bir komisyon tarafından hazırlanan *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (1988) edebiyatımızın belli bir dönemini esas alan bir çalışmadır. Son senelerde sayıları giderek artan, ediplerin memleketlerinin esas alınarak hazırlandığı sözlüklere örnek ise Bekir Karadeniz'in *Artvinli Halk Şairleri* (2002) sayılabilir. Mehmet Aydın'ın *Edebiyatımızda Kadın Şair ve Yazarlar Sözlüğü* (2001) sanatçıların cinsiyetlerinin esas alındığı bir tasnif biçimine örnektir.

Şair – yazar sözlüklerinin giderek ayrıntılı bir eğilim göstermesinin belki de en ilginç örneklerinden birini, Hüseyin Su - Ömer Lekesiz'in *Hece Öykü*'de tefrika ettikleri Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü oluşturur. Edebiyatımızda ilk defa öykü türünde kalem oynatan yazarlara mahsus bir sözlük çalışması hazırlanmıştır. Modern edebiyatımızda, şiiri hariç tutarsak, herhangi bir türde eser vermiş edebiyatçılara mahsus bir sözlük hazırlanmış değildir. Bunun ilk örneğini Su ve Lekesiz vermişlerdir.

2. Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü Üzerine

Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü, Hüseyin Su ve Ömer Lekesiz tarafından hazırlanmıştır. Hüseyin Su, diğer çalışmalarının yanı sıra, daha çok öykücülüğü ile ön plana çıkmış bir yazardır. Ömer Lekesiz ise, öykü eleştirmeni olarak adını duyurmuş ve şimdilik beş cilde ulaşmış olan *Yeni Türk Edebiyatında Öykü* adlı bir antoloji/çözümleme kitabı yayımlamıştır. Öyküyle ilgili başka çalışmaları da vardır.³ Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü, Hece Öykü dergisinin Şubat – Mart 2004 tarihli 1. sayısı ile Nisan – Mayıs 2008 tarihli 26. sayısı arasında tefrika edilmiş ve henüz kitaplaştırılmamıştır.

Hüseyin Su ve Ömer Lekesiz, böyle bir sözlük çalışmasına neden ihtiyaç duyulduğunu, derginin ve sözlük tefrikasının ilk sayısına yazdıkları kısa ön sözde dile getirirler:

“Ekonomik, sosyal, kültürel ve edebi her konuda olduğu gibi Türk öykü tarihi konusunda da ciddi bir zihin aşınmasıyla, belge ve bilgi kaybıyla yüz yüzeyiz. ... 80 yıllık Cumhuriyet dönemi için bile sağlam ve sabit kayıtlar bulunmamaktadır. *Hece Öykü*’de Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü’nün yer alması, söz konusu ihtiyaçtan ve her şeyi öğüten zamanın elinden mümkün olabilenleri kurtarmak düşüncesinden doğmuştur.” (Su – Lekesiz, 2004: 147)

Yazarların, yaptıkları çalışmanın “ilk” olma özelliğini vurgulamamaları, bugüne kadar topyekûn Türk öykücülerini içeren bir sözlük çalışmasının yapılmayışından bahsetmemeleri dikkat çekicidir. Yazarlar, sözlüğün amacının ülkemizde özellikle son dönemlerde yaşanan “zihin aşınması”nın, bilgi ve belge kaybının biraz olsun önüne geçmek olduğunu belirtmektedirler.

Tefrikanın ön sözünde çalışmanın kapsamı ile ilgili olarak herhangi bir açıklama yapılmaz. Bunun sebebi, sözlüğe verilen başlığın eserin kapsamını

³ Hüseyin Su hakkında yayımlanmış bir kitap için bk. Aykut – Lekesiz, 2005. Ömer Lekesiz hakkında bk. Işık, 2006: 2375.

açıklıyor olmasıdır. Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü, Türk edebiyatında öykü türünde kitap yayımlanmış bütün yazarları kapsamaktadır. Burada, Su ve Lekesiz'in "öykü" ve "hikaye" terimlerini ayırdıkları ve öykü terimi ile modern dönemde edebiyatımızda girmiş ve İngilizcedeki karşılığı "short story" olan edebi türü kastettikleri hatırlanırsa⁴, sözlüğün kapsamı daha da iyi anlaşılacaktır. Eserin başlığındaki "Öykücüler" ibaresinden maksat, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu türde eser veren yazarlardır.

Tefrikanın ön sözünde, sözlük hazırlanırken yararlanılan kaynaklardan da bahsedilmiştir. Bunlar arasında, Dergah Yayınları'nın *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İhsan Işık'ın yukarıda adı geçen eserleri, Yapı Kredi Yayınları'nın *Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* gibi eserler sayılmaktadır. Ayrıca kimi internet kaynaklarına değinilir.

Ön sözde geçen, "Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü"nde, öykücüler için yeterli bir özgeçmiş bilgisinin ve öykü kitaplarının ilk basımlarının (ilk basımlarına erişilemediği taktirde, metinde belirtilmek kaydıyla sonraki basımlarının) içeriklerinin yer alması sağlanmaya çalışılacaktır." (Su – Lekesiz, 2004: 147) ifadeleri, eserin yöntemi hakkında az da olsa bilgi vermektedir.

Sözlükte uygulanan yöntem hakkında şunları söylemek mümkündür: Öykücüler, soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmışlardır. Önce yazarın hayatı ve edebi çalışmaları hakkında genel bilgiler verilmiş, ardından söz konusu öykücünün öykü kitapları, kitapların içlerindeki öykülerin adlarıyla birlikte verilmiştir. Öykü kitaplarının içeriklerinin verilmesi araştırmacılar için özellikle önemlidir ve bu çalışmanın önemini ve değerini artırmıştır. Öykücülerin hayatları ve edebi çalışmaları hakkında, genellikle, doğum yeri ve yılı, tahsili, öyküye başlayışı ve öykülerini nerelerde yayımladığı, öykü dışında yazdığı türler, verdiği eserler, aldığı ödüller, hayatını nasıl kazandığı gibi alanlarda bilgi verilmiştir. Haklarında bilgi bulunmayan yazar ya da eser adı verildikten sonra parantez içinde "Hak-

⁴ Ömer Lekesiz'in konuyla ilgili görüşleri için bk. Lekesiz, 2003: 23.

kında bilgi bulunmamıştır.” gibi standart ifadeler kullanılmıştır. Öykücünün hayatı ve edebi çalışmaları tanıtılırken, örneğin Behçet Necatigil’in *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*’nde gördüğümüz türden, öykücünün edebi kişiliğini tahlil eden özlü cümlelere yer verilmemiştir.

Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü, toplam 1078 öykücüyü içerir. Öykücüler sözlüğünde yer almak için en az bir öykü kitabı yayımlamak gerekmektedir. Toplam 26 sayı süren tefrikanın ilk sayısında yer alan ön sözde “sözlük her sayıda yaklaşık bir forma halinde yayımlanmak suretiyle zaman içinde tamamlanmış olacaktır.” (Su – Lekesiz, 2004: 147) ifadesi geçer. Burada belirtilmesi gereken bir başka husus, sözlükteki öykü kitaplarının, öykücülerin isimlerinin ardından sıralanmış olduklarıdır. Ayrıca öykü kitaplarının isimleri esas alınarak bir liste hazırlanmamıştır. Öykü kitaplarının ilk baskıları dikkate alınmış, eğer yeni baskılarda ciddi değişiklikler varsa, bu baskılardan da bahsedilmiştir.

“Ek – 1” bölümünde yer alan tefrika dökümü incelendiğinde, sözlüğün tefrikalarının çok farklı hacimlerde olduğu görülecektir. İlk sayıda 15 öykücüye yer verilirken, altıncı sayıda 92 öykücüye yer verilir. Diğer tefrika nüshalarında yer alan öykücü sayısı bu rakamlar arasında değişir. Görüldüğü gibi, yazarlar derginin o sayıdaki yoğunluğuna göre, tefrikanın hacmini daraltıp genişletmektedirler. Tefrikanın ortalamasına bakıldığında *Hece Öykü*’nün sayısı başına 41 öykücü düşmektedir.

Sonuç

Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü, edebiyatımız için bir ilk olma özelliği göstermektedir. Daha önce, şair – yazar sözlükleri, ediplerin memleketlerine, tahsil özelliklerine, mesleklerine, cinsiyetlerine, yaşlarına göre vb tasniflerle hazırlanmıştır. Ancak edebiyatımızda, öykü türü esas alınarak sadece öykücülerini içeren bir yazarlar sözlüğü hazırlanmamıştır. Dolayısıyla söz konusu çalışmanın, öykü alanında çalışacak olan araştırmacılar için ne kadar önemli olduğunu unutmamak gerekir. Bunun yanı

sıra, sözlükteki öykü kitaplarının içinde bulunan öykülerin adlarının da tek tek sözlüğe alınmış olması, edebiyat araştırmacıları için ayrıca kolaylık sağlayacaktır. Öykücüler sözlüğü, 19. yüzyılda neşvünema bulmuş olan modern edebiyatımız içerisinde çok güçlü bir çizgi olan öykü türünün başlangıcından bugüne uzanan serüvenini kapsamaktadır. Türk öykücülüğünün dünden bugüne uzanan macerasını, “yazar”lar, “kitap”lar ve “öykü”ler üzerinden izlemek/inceleme de bu çalışma sayesinde mümkün olacaktır.

EK - 1

HECE ÖYKÜ’DE YAYIMLANAN ÖYKÜCÜLER VE ÖYKÜ KİTAPLARI SÖZLÜĞÜ TEFRİKASININ DÖKÜMÜ

DERGİNİN/TEFRİKANIN NO’SU	TARİH	SAYFA ARALIĞI	DERGİNİN/TEFRİKANIN BU SAYISINDA YER ALAN ÖYKÜCÜLER	BU SAYIDA YER ALAN ÖYKÜCÜ ADEDİ
1	Şubat – Mart 2004	s.147 – 156	A. İbrahim; Abacı, Tahir; Abasıyanık, Sait Faik; Abayhan, Muzaffer; Abut, Mehmet; Acar, Turgut; Açar, Mehmet; Açıkalin, Nilüfer; Adalı, (Ahmet) Bilgin; Adalı, Kemal; Adıbeş, Mahir; Adivar, Halide Edip; Ağaoğlu, Adalet; Ağaoğlu, Samet; Ağaoğlu, (Hasan) Tektaş.	15
2	Nisan – Mayıs 2004	s.140 – 152	Ahıskalı, Yusuf; Ahmet Hikmet (Müftüoğlu); Ahmed Mithat Efendi; Ahmet Naim (Çıladır); Ahmet Cemal; Ahmet Sefa; Ak, (Ahmet) Behiç; Ak, M. Akif; Aka Gündüz; Aka, Pınar; Akal, Aytül Uncu; Akalın, Nur; Akar, Mehmet; Akar, Sultan Su; Akarsu, Hikmet Temel; Akaş, Cem; Akay, Meliha; Akbal, Oktay; Akbaş, A. Vahap.	19

3	Haziran – Temmuz 2004	s.140 – 154	Akbay, Ercan; Akçam, A. Alper; Akçam, Dursun; Akçay, Ahmet Sait; Akçay, İzzet Harun; Akçay, Perihan (Öz); Akçınar, Mehmet; Akdemir, Hüseyin; Akdoğan, Hakan; Akgöl, Nalan; Akımsar, Besim; Akiz, Sadun; Akoyunlu, Adil; Akkurt, Bülnet; Akkuş, Taki; Akman, Cafer; Akmen, Üstün; Aksal, Sabahattin Kudret; Aktaş, Cihan; Aktaş, Hülya; Aktay, Salih Zeki; Aktunç, Hulki; Aktunç, Semra; Akyüz, Hüseyin; Aladağ, İbrahim Ethem; Alagöz, Garo; Alpay, Ulviye; Alpsal, Aysel; Alptekin, Mahmut; Altan, Çetin.	30
4	Ağustos – Eylül	s.151 – 171	Altın, Zafer; Altınsoy, Fuat; Altunkozaoğlu, Zafer; Altuntaş, Turan; Anadol, Müfide Güzin; Andaç, Feridun; Anıl, Yavuz İsmet; Ankara, Zeynep; Apaydın, Talip; Aral, İnci; Ardağı, Adnan (Çakmakoglu); Aren, Ülkü; Arı, (Mehmet) Şevket; Arıcı, Tülay; Arıkan, Meltem; Arısoy, M. Sunul- lah; Armaner, (Mehmet) Türker; Arpad, Burhan; Arslan, Ali; Arzu, Cemal; Asena, İnci; Aslan, Hıdır; Aslan, Mustafa; Aslankara, M. Sadık; Aşçı, Abdullah; Aşıkoğlu, İsmail; Aşkun, Vehbi Cem; Atabek, Erdal; Atabek, Fazıla; Atalar, Ekin; Atalay, Atilla; Atasü, Erendiz; Atay, Oğuz; Atbaşoğlu, (Eşref) Cem; Ateş Ayvaz, Sezer; Ateş, Kemal (Kamanlı); Atılğan, Yusuf; Atilla, Mehmet; Avaroğlu, Ertuğrul Şevket; Avcı, Zeynep; Ay, Arif; Ay, Behzat; Ay, Mehmet (Yavuz); Ay, Nurten; Aydın, Lütfiye; Aydın, Orhan; Aydın, Ferik; Aydoğdu, Em- ine; Ayhan, Ömer; Aygün, Ülker; Aykın, Cemalettin; Ayrıl, Gülgün; Aysever, Enver; Aytaç, Ercüment; Aytekin, Halil; Aytok, Hayati; Ayvaz, Ülkü; Azatoğlu, İskender; Azboz, Emine M.; Azim, Hayati.	60

5	Ekim – Kasım 2004	s.143 - 170	Babaođlu, Haşmet; Bağış, Murat; Bahadınlı, Yusuf Ziya; Bal, Meltem; Balaban, İbrahim; Balcılar, Zeynep; Balel, Mehmet (Mustafa); Balkı, şakir; Balkız, Ali; Balku, Yücel; Baltacı, Nurten; Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı; Baltacıoğlu, Tuna; Baran, Ethem; Baran, Münife; Baran, Selçuk; Barbarosoğlu, Nalan; Bardakçı, Vehbi; Baş, Arif; Bařar, Kürřat; Bařaran, Bilsen; Bařaran, Mehmet; Bařaran, Pakize; Bařargan, Özdemir; Başarır (Sami) Bařar; Bařat, İsmail Sert; Başçı, Mehmet; Batuhan, Remziye; Batur, Mehmet; Batur, Suat; Bayar, Zühtü; Baydar, Oya; Baydar, Sami; Baydur, Mehmet; Bayır, Arslan; Baykurt, Fakir; Bayraktar, Ayşe; Bayraktar, Fazıl; Baysal, (Mustafa) Faik; Beđenç, Cahit; Bekiroğlu, Nazan; Bektař, Habib; Bele, Tansu; Belli, şemsi; Bener, (Hikmet) Erhan; Bener, Vüsat O.; Berktaş, Alpaslan; Beře, Hakkı Kamil; Beřerđil, Nurdan; Beyatlı, Yahya Kemal; Bezmen, Nermin; Bıçakçı, Barış; Bildirki, Oyhan Hasan; Biberici, Kenan; Bilbařar, Kemal; Bilen Buđra, Hatice; Bilge, Muammer; Bilgiç, şükrü; Bilgili, Gülderen; Bilgin, Sibel; Bilir, Ali F.; Bingöl, Rengin; Birdal, Akın; Bodur, Yaşar; Bolulu, Osman; Boralıoğlu, (Jülide) Gaye; Boydař, Nihat; Bozarıslan, Mehmet Emin; Bozarıslan, Zelal; Bozfırat, Ayhan; Böke, Savaş; Bucak, (İpek) Nevra; Bugay, Umur; Buđra, Tarık; Bulduk, Zeki; Bulunmaz, Fikriye; Bulut, şevket; Burak, Cihat; Burak, Esra; Burak, Sevim; Burdurlu İbrahim Zeki; Buyrukçu, Muzaffer; Búke Savaş	92
---	----------------------	-------------	--	----

6	Aralık – Ocak 2004	s.148 - 172	Candaş, Ömür; Caymaz, Onur; Cehiz, Neşe; Cemil Süleyman (Alyanakoğlu); Ceyhan, Kirkor; Ceyhun, Abdülkadir; Ceyhun, De- mirtaş; Ceylan, İsmail Fatih; Cılga, Abbas; Cılızoğlu, Tanju; Civelek, Muzaffer; Coral, Mehmet; Coşkun, Zafer; Coşkun, M. Erol; Cömert, Kazım; Cumalı, (Ahmet) Necati; Çağlar, Ali Özenc; Çağlıkasap, Mehmet; Çakar, Tuğrul; Çakır, Ahmet; Çakır, Cemile; Çakıral, Mu- hammet; Çakmak, Figen; Çalalapa, (Mehmet) Rakım; Çalıkoparan, Kemal; Çallı, Osman; Çalt, Baha; Çapanoğlu, Münir Süleyman; Çayır, Remzi; Çekmecı, Sülap; Çe- len, Meral; Çelik, Ayşegül; Çelik, Behçet; Çelik, Jaklin; Çetin, Duran; Çetin, İnan; Çetinkaya, Yavuzer; Çeviker, Turgut; Çeviksoy, Osman; Çınaroğlu, Ayla; Çıracıoğlu, Vecdi; Çiçek, Tacim; Çiçekoğlu, Feride; Çıfci, Mustafa; Çiloğlu, Fahrettin; Çoksolmaz, Sabri; Çokum, Sevinç; Çongar, Yılmaz; Çubukçu, Orhan; Çumralı, Celal; Dağcı Sakarya, F. Zerrin; Dağlı, Nihat; Dağlı, Tuncay; Dal, İ.Güney; Damar, Atilla; Daniş, Münire; Danişman, Bedreddin; Dayıoğlu, Gülten; Demir, Fahrettin; Demir, Türkay; Demirel, Molla; Demircioğlu, Yusuf Ziya; Demir- seven, (Mehmet) Bedii; Develi, Yunus; Devres, Saliha; Devrim, Hasan; Devrim, İzzet Melih; Dev- rim, Jan; Dikmen, Ramazan; Dilber, Fatoş; Dinamo, Hasan İzzettin; Dinç, Alemdar; Dinç, Güney; Dinç, Musa; Dinçer, İbrahim; Dinçmen, Kriton; Dino, (Celal) Abidin; Diri- yan, Aram; Doğan, Aydın; Dorman, Yeşim; Doruk, Kamil; Doruk, Zafer; Dölek, Salih; Duman, Faruk; Duran, Mine; Durcan, Yaşacan; Duru, Orhan; Duruel, Nursel; Durusel, İlhan; Duygulu, Behiç; Dündar, Ali
---	--------------------------	-------------	--

7	Şubat – Mart 2005	s.152 – 172	Ece, Hüseyin K.; Edgü, Ferit; Ediboğlu, Baki Süha; Efe, Hasan; Efe, Necdet Rüştü; Efe, Sait; Efe, Vicdan; Efzayış Suat (Yalçın); Eğilmez, Mahfi; Ekici, Necdet; Ekinci, Yavuz; Elgin, Melih; Elhadeif, Jale T.; Elmas, Yılmaz; Emir, Sabahat; Emre, İsmet; Emre, Mustafa; Enç, (Ahmet) Mithat; Ener, Güner; Engin, Gülseren; Engin, İlhan; Engüllü, Suat; Enson, Cevad Tevfik; Er, Atila; Eradam, Yusuf; Eray, Nazlı; Erbal, Ayda; Erbey, Muharrem; Erbil, Leyla; Ercan, Asuman; Erdem, Benisaadet; Erdem, İbrahim; Erdem, Kerim Aydın; Erdi, İslam Buytullah, Erdin, Ali; Erdinç, Fahri; Erdoğan, Aslı; Erdoğan, Mehmet; Erdoğan, Yılmaz; Erdoğan, (Yönetmen) Yılmaz; Erdost, Muzaffer (İlhan); Erendoruk, Ömer Osman; Erez, (İsmail) Selçuk; Ergen, Melih; Ergin, Özgen; Ergun, Perihan; Ergüder, Özcan; Ergül, Hakan; Erhan, Ahmet; Erinç, Sıtkı M.; Erkal, Nuri M.; Erkam, Kaan; Erkenci, Derya; Erkoca, Yurdaer, Erkök Yılmaz, Şiir; Ermiş, Nafer; Erol, Ahmet; Erözden, Lütfi; Erözenci, Ahmet; Ersoy, Uğur; Ersöz, Cezmi; Erşen, Mustafa Türker; Ertaylan, İsmail Hikmet; Ertekin, Fulya; Ertürk, Nusret; Eruz, Nahit; Eryiğit, Yusuf; Eryürük, Adem; Esen, Mekki Sait; Esental, Memduh Şevket; Evren, Ergun; Eyüboğlu, Yeşim.	72
8	Nisan – Mayıs 2005	s.146 – s.170	F. Celalettin; Faraç, Mehmet; Farımaç, Şükran; Ferah, Tülay; Feridun Osman (Menteşoğlu); Feyzioğlu, Yüksel; Fındıklı, Selma; Fırat, Ertuğrul Oğuz; Fikret Adil; Füruzan (Selçuk); Gelenyan, Hamparstum (Hamadeğ); Gençay, Güngör; Gerger, Adnan; Gezer, Na- dir; Girginsoy, Naci; Givda, Avni; Gobelyan, Yervant;	

			Gökalp, Serap; Gökçek, Mustafa; Gökdemir, Aziz; Gökdemir, Bülent; Gökduman, Nehir Aydın; Göksel, Hüsnü A.; Gökşen, Enver Naci; Gökşen, Mustafa; Göktepe, Seyit; Göktürk Tunceroğlu, Ayşe; Göle, Münir; Gör, Salih Sıtkı; Güdüm, Sinem; Gültaş, Ayhan; Gülel, Halil; Güler, Mehmet; Gülersoy, Neşe; Güleşen, Mustafa; Gülsoy, Murat; Gülsever, Mustafa; Gümüş, İsmail; Gümüştaş, Hakkı; Günay, Merih; Gündoğdu, Cengiz; Gündüz, Seçkin; Günel, Burhan; Güner, Hasan Nami; Güner, Mehmet; Güner, Müyesser; Güner, Tarık; Günersel, Tarık; Güneş, Cem; Güneş, Ramazan; Güney, Yılmaz; Güngör, Necati; Güngör, Recep Şükrü; Güngörmüş, Nilüfer; Günsür, Mehmet; Güntekin, Reşat Nuri; Güran Sakıp; Gürel, Fatma; Gürel, Ferzan; Gürel, Mesude; Güreli, Mehmet; Güreli, Nail; Güres, Nihal; Gürevin, Server Ziya; Gürlek, Cemal; Gürler, Sıtkı Celal; Gürman, Oktay Rıza; Gürol, Ender; Gürpınar, Hüseyin Rahmi; Gürsakal, Necmi; Gürsel Korat (Sağlamöz); Gürsel, Nedim; Gürses, Ali Nurettin; Gürses, Fulya; Güzeloğlu, Oktay; Güzelsoy, İsmail; Güzide Sabri (Aygün).	
9	Haziran – Temmuz 2005	s.159 – s.170	Hacıhasanoğlu, Muzaffer; Hafıfbilek, Celal; Hakan, Fikret; Hakkı, Mustafa; Haksal, Ali Haydar; Haksun, Necati; Halıcı, Mehdi; Halide, Eşber; Halikarnas Balıkcısı; Haçercici, Müzeyyen; Haçerlioğlu, Orhan; Harmancı, Abdullah; Hasan Hüseyin; Hatice Meryem; Hatunoğlu, Özge; Hayber, Abdülkadir; Hekimoğlu, Yücel; Hepçilingirler, Feyza; Hergünsel, Cafer; Hızarcı, Erol; Hisar, Abdülhak Şinasi; Hülagü, Mahmut; Hüseyin Su.	22

10	Ağustos – Eylül 2005	s.171 – 187	İlgaz, Afet; İlgaz, Rıfat; İspartalı, Mustafa Niyazi; Işık, Necla; Işık, Toprak; Işın, Serkan; Işınsu, Emine; İğci, Nurettin; İkesus Altan, Saadet; İleri, Selim; İlhan, Attila; İlhan, Cengiz; İlhan, Uğur; İlker, Ayşe; İlkın, Metin; İyas Halil; İmre, Mehmet Fehmi; İnal, Berkhan; İnal, Günseli; İnal, Mecbure; İnan Karatepe, Mihriban; İnan, Esin; İnanç, Remzi; İncesu, Yıldız; İpek, Yücel; İplikçi, Müge; İşigüzel, Şebnem; İşlek, Nevin; İyiler, Orhan; İzgü, Muzaffer; İzmirli, Mübeccel.	31
11	Ekim – Kasım 2005	s.168 – 190	K., Tarık Dursun; Kaçan, Metin; Kadıbeşegil, Fahrünnisa; Kaftancıoğlu, Ümit; Kahraman, Alim; Kaleli, Lütfi; Kalkan, Emir; Kanbolat, Yahya; Kandoğmuş Şahin, Selvigül; Kanık, Adnan Veli; Kanık, Orhan Veli; Kanok, M. Bedri; Kansu, M.; Kantürk, Tuğay; Kapalp, Yılmaz; Kaplan, Sadettin; Kaplan, Sefa; Kaplan, Yaşar; Kaptan, Arif; Karaalioğlu, Seyit Kemal; Karabıyık Barbarosoğlu, Fatma; Karabulut, Özcan; Karacanlar, Y. Kenan; Karaçalı, Ali; Karadayı, İsmet Kemal; Karadeniz, Engin; Karadeniz, Şadan; Karagöz, Erkan; Karahisarlı, Fatma; Karaibrahimoğlu, Mehmet Yılmaz; Karakaş, Berrin; Karakaşlı, Karin; Karakaya, Müştehir; Karakaya, Selahattin; Karakoç, Sezai; Karakoyunlu, Yılmaz; Karakurt, Mahmut Esat, Karaoğlu, İbrahim; Karaosmanoğlu, Yakup Kadri; Karas, Nursen; Karasu, Bilge; Karataş, Temel; Karatay, Hüseyin; Karay, Refik Halit; Karel, Neşe; Karınca, Eray; Katırcıoğlu, Doğan; Katırcıoğlu, Erdem; Kavaklı, Ali Erkan.	

12	Kasım – Aralık 2005	s.178 – 187	Kavukçu, Cemil; Kaya, İ. Güven; Kaya, Nihan; Kayacan, Feyyaz; Kaygılı, Osman Cemal; Kaygusuz, Sema; Kayıkçı, Celal; Kaymaz, Sezgin; Kaynak, Fatih; Kaynak, Melike Funda; Kaynar, Sevda; Kayra, Cahit; Kebabcıyan, Refii; Kekeç, Ahmet; Kemal Ahmet; Kemal Bekir; Kemal Tahir; Kenan Hulusi; Kent, Tevfik; Kerime Nadir; Keskin, Birol; Keskin, Özgen; Kes- kin, Yıldırım; Kestel, Serhat.	24
13	Şubat – Mart 2006	s.168 – 177	Kılıçlı, İzzet; Kılıoğlu, İsmail; Kıraç, Rıza; Kırdar, Nevres; Kırımlioğlu, Berrin; Kırkoğlu, Serdar Rıfat; Kırmızıgül, Nail; Kısakürek, Necip Fazıl; Kıvanç, Ümit; Kıvılcım, Gönül; Kıvılcımlı, Kadir; Kıyafet, Hasan; Kızıl, Ali; Kilimci, Ayşe; Kirkoryan, Kevork; Kişmir, Celalettin; Koca, Mücahit; Kocagöz, Samim; Koç, Zerrin; Koçak, Hüzeyme Yeşim; Kolas, Hasip Celal.	21
14	Nisan – Mayıs 2006	s.168 – 179	Konduk, Kandemir; Konuk, A. Kadir; Konuksever, A. Kadir; Kopan, Yekta; Korcan, Kerim; Korkmaz, Ramazan; Korkmaz, Tür- kay; Koşar, Baki; Koyunoğlu, Hay- dar; Kökten, Metin; Kömürçüoğlu, Sabahattin; Körpe, Dost; Körükçü, Muhtar; Köylüoğlu, Mustafa; Kudret, Cevdet; Kukul, M. Halistin; Kulin, Ayşe; Kunt, Bekir Sıtkı; Kurdakul, Şükran; Kurt, Mustafa; Kurtkaya, Kenan; Kuşkanat, Gün- han; Kuşkonmaz, Sabri; Kutkan Yüzbaşıoğlu, Esengül; Kutlar, Onat; Kutlu, Ayla; Kutlu, Mustafa; Kutlutaş, Neşe; Küçük, Mehmet; Küçükerman, Özgen; Kür, Pınar; Kürnek, Cavit.	32

15	Haziran – Temmuz 2006	s.154 – 169	Leventoğlu, Ömer; Lavi, Mario; Livaneli, Zülfü; maden, Mehmet; Mağden Reha; Makal, Mahmut; Makal, Tahir Kutsi; Magrosyan, Mİğirdiç; Martı, Altay; Mavruk, Ruhan; Mehmet Erkan; Mehmet Rauf; Mehmet Semih; Mehmet Seyda; Memet Fuat; Meram, Ali Kemal; Mercan, Ahmet; Meriç, Nezihe; Mert, Necati; Mintzuri, Hağop; Mısırlı, Ziya; Miyasoğlu, Emre; Miyasoğlu, Mustafa; Mumcu, Cem; Mungan, Murathan, Murat, Fatma; Mustafa Hakkı; Mustafa Niyazi.	29
16	Ağustos – Eylül 2006	s.175 – 189	Nabizade Ahmed Nazım; Nacaroğlu, Ali Kemal; Nayır, Yaşar Nabi; Nazım Hikmet; Nejat İlhan; Nesin, Aziz; Neyzi, Ali H.; Nezihe Muhiddin; Niyazi Remzi; Ocak, Sema; Odabaşı, Yılmaz; Ogan, Münevver; Oğur, Haydar; Oğuz, M. Fahri; Oğuz, Zeki; Oğuzcan, Ümit Yaşar; Okay, Adil; Okay, Vahap; Oktay, Osman; Okur,	22
17	Ekim – Kasım 2006	s.169 – 187	Olçay, Hamdi; Olgaç, Tahir; Onur, Necmi; Oral, Tan; Oral, Zeynep; Oran, Bülent; Orancı, Cumhuri; Orhan Basık, Feryal; Orhan Kemal; Orhan, Selçuk; Orhon, Orhan Seyfi; Oruçoğlu, Nezihe; Otan, Ümit; Otyam, Nusret Kemal; Ozansoy, Gavsı; Öcal Düzgören, Bahar; Öğüt, Gündüz; Ökmen, Necdet; Öktem, Altay; Ömer Nida; Ömer Seyfettin; Önal, Ayşe; Önel, Mehmet; Önal Mengüşoğlu, Metin; Önal, Safa; Öndersever, Cengiz; Önel, Mehmet, Önem, Yüksel; Önemli, İdil; Öngöre, Bilge; Ören, Aras; Örer, Fuat; Örik, Nahit Sırrı; Öz, Erdal; Öz, Sibel; Özakin, Aysel; Özakıncı, Uğur; Özarıkça, Barlas; Özay, Mahmut; Özbay, Adem; Özbay, Kezban; Özbek, Setenay; Özberkin, Süheyla; Güven, Özcan; Özcan, Celal; Özcan, Gökhan; Özcan, Halil İbrahim.	47

18	Aralık – Ocak 2006	s.175 – 187	Özdamar, Semra; Özdek, Refik; Özdemir Asaf; Özdemir, Ahmet; Özdemir, İlknur; Özdemir, Mehmet Niyazi; Özdemir, Orhan; Özdenoğlu, Şinasi; Özdenören, Rasim; Özdeş, Oğuz; Özel, Hülya; Özel, Sevgi; Özer, Ahmet; Özer, Antan; Özer, Kemal; Özgentürk, Işıl; Özgül, Gönül; Özgünaydın, Lütfi; Özgüven, Fatih; Özhan, Cahit; Özkan, Cafer; Özkan, Hakkı; Özkan, Sedef; Özkanoglu, Süleyman; Özkılıç, Hasan; Özkişi, Bahaeddin; Özkoş, İnci; Özlü, Demir; Özlü, Tezer; Özsü, M. Necati.	30
19	Şubat – Mart 2007	s.149 – 157	Öztaş, Mahir; Öztok, Nazife; Öztöpcü, Kadri; Özturanlı, O. Zeki; Öztürk, Hüseyin Emin; Özüdoğru, Şaban; Özüm, M. Nihal; Özünal, Mucize; Özünlü, İlker; Özyalçınar, Adnan; Özyaycı, Nesrin; Pakel, Vural; Passos, Hikmet; Paşalı, Melek; Pazarkaya, Yüksel; Pekşen, Fatma; Peride Celal; Perihan Ömer; Pınarbaşı, Erhan; Polat, Edip; Polikar, Tanseli; Poyrazoğlu, Ali; Pulat, Yasemin	23
20	Nisan – Mayıs 2007	s.165 – 175	Ramazanoğlu, Yıldız; Rezaizade Mahmut Ekrem; Reşat Enis; Ruhi, Kevser; Ruşen Hakkı; Saadet Timur; Saba, Ziya Osman; Sabahattin Ali; Saçlıoğlu, Mehmet Zaman; Sadri Ertem; Safa, Peyami; Saffeti Ziya; Sağlam, Mine; Sağman, Bülent; Saka, Dilber; Saka, Zekeriya; Salman, Selim Sabit; Samancı, Birsen; Samancı, Suzan; Samipaşazade Sezai; Sancak, Jale; Sancar, Cem; Sancar, Mustafa.	23

21	Haziran – Temmuz 2007	s.152 – 174	Saraçođlu, Murat; Sarı, İbrahim; Sarımailoğlu, Ayhan; Sarısayın, Ayşe; Sarp, Aydıłge; Savaşçı, Fethi; Say, Ahmet; Sayar, Abbas; Sayar, Kemal; Saygel, Vedat; Scognamillo, Giovanni; Selahattin Enis; Selahattin Yusuf; Selami İzzet; Selçuk, Kemal; Selimođlu, Zeyyat, Semerci, Gül Abus; Sepetçiođlu, Mustafa Necati; Serçe, Veysel; Serpil, Leyla; Seval, Hale; Sevengil, Refik Ahmet; Sevinç, Akın; Sevinç, Necdet; Sevinçgöl, Ömer; Seyhan, Recep; Seyman, Yařar; Sezener, Alper; Sezgin, Dinçer; Sezmen, Sıla; Silay, Celal; Sırma, Tecelli Sercan; Sırmakeşhanlıyan, Lervant; Sipahi, Tarık; Sivri, İsmail; Siyahhan, Kemal; Sohtorik, Murat, Solgun, Cafer; Solmaz Kamuran; Som, Deniz; Soıran, Sabri; Sorgun, Hüseyin; Sorgunlu, Ümit Fehmi; Soydan, Dođan; Soylu Koyuncu, Sevgi; Soylu, Özgür; Soysal, Sevgi; Sökman, Nazım; Söytüçen, Fusun; Sözer, Önay; Sözer, Vural; Spatar, Deniz; Su, Mükerrer Kamil; Suat Derviş; Sultan Su Akar; Suna, Türkan; Süer, Aylin; Sülük, Sami; Sümer, Dinçer; Sümer, Güner; Sümer, Mualla; Sünbüllük, Ahmed Esad Sezai; Süreyyya Evren; Süyev Zat, Özlem; Süzük, Ayşe Şule; Şafak, Elif; Şahap Sıtkı; Şahin, Ferit.	68
22	Ağustos – Eylül 2007	s.142 – s.155	Şahin, Osman; Şahin, Ulufer; Şahiner, Seray; Şahinkaya, Sındım; Şakar, Cemal; Şanlı, Sadık; Şaylıman, Ferhan; Şeker, Eyüp; Şekeroğlu, Mehmet;	35

			Şenbalkan, Şadıman; Şener, Birnur; Şener, M. Ertuğrul; Şengil Süzer, Fatma; Şengil, Salim; Şenkon, Atilla; Şenocak, Hakan; Şimşek, Bedrettin; Şipal, Kamuran; Şiyve, Ozan Çağım; Şükufe Niha; Talu, Ercüment Ekrem; Tamer, Ülkü; Tan, Canan; Tanaltay, Suna; Taner, Haldun; Taner, Tahir; Tanır, Kadir; Tanpınar, Ahmet Hamdi; Tar, Süleyman Şahin; Tarancı, Cahit Sıtkı; Tarhan, İlhan; Tarus, İlhan; Taş, Mehmet; Taşçı, M. Ali; Taşdemir, Mehmet.	
23	Ekim – Kasım 2007	s.158 – s.173	Taşdiken, Mehmet; Taştekin, Nihan; Taylan, Perihan; Tayük, Esra; Tekay, Mebuse; Tekin, Cüneyt; Tekin, Nuray; Tekin, Serap; Tekin, Yılmaz; Temizer, Ali Kemal; Temuçin, Turhan; Teoman, Ceyhun Emre; Tepe, Mücahit; Tepe, Sevil; Tetik, Mualla; Teflikoğlu, Muhtar; Tez, Orhan; Tezel, Naki; Tığlı, Erhan; Tırlı, Zehra; Tilmaç, Feryal; Timuçin, Afşar; Timur Bragner, Mine; Timuroğlu, Vecihi; Tiralı, Naim; Tokgöz, İsmet; Tokmakçioğlu, Erdoğan; Tokul, Ali; Topal, Semra; Topçu, Nurettin; Toprak, Füzuran; Toprak, Menekşe; Toprak, Ömer Faruk; Toros, Halime; Torunoğlu, Sibel; Tosun, Necip; Tosuner, Necati; Tosunoğlu, Aytuna; Tosyalı, Filiz; Toy, Erol; Tozlu, Hülya; Tuğcu Karabulut, Gülseren; Tuğcu, Nemika; Tulgar, Ahmet; Tuna, Taşkın; Tuncel, Murat; Tuncel, Şebnem Sema; Tunç, Ayfer.	49

24	Aralık – Ocak 2007	s.173 –186	Tunç, Güven; Tuntaş, Nalan; Turabi, Saltık; Turan, Güven; Turhan, Nejat; Turhan, Seyfettin; Turpçu, Yılmaz; Tümer, Asuman; Tümer, Gürhan; Tümerkan, Kemal; Türk, Sekan; Türkay, Ahmet; Türkeli, Nalan; Türker, Sibel K.; Türköz Güngör, Birsen; Türköz, Yeşim; Uçan, Cem; Uçar, Ertuğ; Uçar, Yılmaz; Uçkan, Gürhan; Uçkan, Vasfi H.; Uçuk, Cahit; Uçuk, Fatma Semiha; Uğurlu, Murat Mehmet; Ulaş, Hüseyin; Ulay, Faruk; Ulu, Nurgül; Ulusoy, Mustafa; Uncu Akal, Aytül; Ural, Ali; Ural, Hal-dun; Ural, Refet; Uslu, A. Didem; Uşaklıgil, Halit Ziya; Uyar, Niyazi; Uyar, Tomris; Uysal, Mustafa; Uytun, Nurettin; Uzuner, Buket; Uzunlar, Cüneyt.	40
25	Şubat – Mart 2008	s.191 – 205	Ülgen, M. Necati; Ülgen, Necati; Ülker, Hüdai; Ülker, Nadir; Ülkü Uluırmak; Ümit Kaftancıoğlu, Ümit, Ahmet; Ünal Şen, Fügen; Ünal, Gıyas; Ünal, Ümit; Ünsal, Artun; Ünüvar, Zehra; Ünver, Naci M.; Ürgüp, Fikret; Üstün, Hulusi; Üstün, Nevzat; Ütük, Etem; Vecihi; Yadigar, Saliha; Yalçın, Fazlı; Yalçın, Hüseyin Cahit; Yalçın, Murat; Yalçınpınar, Zafer; Yalın, Özcan; Yalnuzça, Özgür; Yalsızuçanlar, Sadık; Yapar, Şemsettin; Yardımcı, E. Bülent; Yarıcı, Doğan; Yasar, İzzet; Yaşar Kemal; Yaşar, Hürriyet; Yavaşlı, Aydoğan; Yavuz, İbrahim Ulvi; Yazar, Dilek; Yazar, Sevim; Yazgan, Ayla; Yazgıç, Suavi Kemal; Yazman, M. Şevki; Yazman, Selim Cavid.	40

26	Nisan – Mayıs 2008	s.148 – 167	Yel, Esen; Yener, Mavisel; Yesari, Arif; Yesari, Mahmut; Yeşil, Kamil; Yeşildağ, Yılmaz; Yeşim, Ragıp Şevki; Yıldırım, E. Şahin; Yıldırım, Fuat; Yıldırım, Hasan Ali; Yıldırım, İbrahim; Yıldırım, Reşan; Yıldırım, Reyhan; Yıldız, Ahmet; Yıldız, Bahattin; Yıldız, Bekir; Yıldız, Kerem; Yıldız, Mustafa; Yıldız Ramazanoğlu; Yılmaz, Durali; Yılmaz, Duran; Yılmaz, Mehtap; Yılmaz, Mevlüt Uluğtekin; Yılmaz, Müzeyyen; Yılmaz, Özlem N.; Yılmaz, Şeref; Yiğenoğlu, Çetin; Yiğiter, Umran Nazif, Yonca, Ata Halil; Yorulmaz, Enver; Yörük, Cengiz; Yula, Özen; Yumer, Hür; Yumer, Sacid; Yurdakul, Ahmet; Yurttaş, Hüseyin; Yücel, Doğu; Yücel, Müslüm; Yücel, Şevket; Yücel, Şükran; Yücel, Tahsin; Yüceyılmaz, Muhterem, Zarifoğlu, Cahit; Zeynep Aliye; Ziyalan, Mustafa; Ziyalan, Mustafa; Zohrap, Kirkor; Zorlu, Niyazi; Zorlutuna, Halide Nusret.	49
----	-----------------------	-------------	--	----

KAYNAKÇA

- Ahmed Muhtar**; *Şair Hanımlarımız*, Safa ve Enver Matbaası, İstanbul, 1311/1894-1895.
- AKÜN, Ömer Faruk**; “Şemsettin Sami” maddesi, İslam Ansiklopedisi, C. 11, İstanbul, 1970.
- ALTINKAYNAK; Hikmet**; *Türk Edebiyatında Yazarlar ve Şairler Sözlüğü*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
- AYDIN, Mehmet**; *Edebiyatımızda Kadın Şair ve Yazarlar Sözlüğü*, Alesta Yayınları, Ankara, 2001.
- AYDIN, Mehmet**; *Türk ve Dünya Edebiyatından Şair ve Yazarlar Sözlüğü*, Emek Yayın, Ankara, 1995.
- AYKUT, Kemal, LEKESİZ, Ömer**; *Hüseyin Su Kitabı*, Nehir Yayınları, İstanbul, 2005.
- BAYRAK, Mehmet**; *Köy Enstitülü Yazarlar Ozanlar*, Töb-Der Yayınları, Ankara, 1978.
- BOZ, Erdoğan**; “Şair ve Yazarlar Sözlüklerinde Madde Başlarının İçerik Planı ve Cahit Sıtkı Tarancı Örneği”, *Turkish Studies - Volume 6/1 Winter 2011*, s. 185-197, TURKEY.
- Bursalı Mehmed Tahir**, *Osmanlı Müellifleri*, (Hazırlayan: Mustafa Tatçı), An-

kara, 2000.

Büyük Türk Klasikleri, C.1, Ötüken Söğüt, İstanbul, 1985.

CİRAVOĞLU, Öner; *Türk ve Dünya Edebiyatı Yazarlar Sözlüğü*, Özyürek Yayınevi, İstanbul, 1999.

ÇONGAR, Yılmaz; *Asker Yazarlarımız ve Ozanlarımız*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

DÜRDER, Baha; *Okuma ve Türkçe Kitaplarındaki Şairler Edipler Muharrirler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1945.

Faik Reşat; Eslaf, (Hazırlayan: Şemsettin Kutlu), Tercüman, İstanbul, (t.y.).

İŞİK, İhsan, *Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, C.3, C.6, C.8, Elvan Yayınları, İstanbul, 2006.

İbnül Emin Mahmut Kemal İnal; *Son Asır Türk Şairleri*, C.1, (Hazırlayan: Müjgan Cumbur), Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

İbnül Emin Mahmut Kemal İnal; *Son Asır Türk Şairleri*, C.1, Dergah Yayınları, İstanbul, 1988.

İPEKTEN, Haluk; *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatında İsimler Sözlüğü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

İSEN, Mustafa, “ ”, *Türk Edebiyatı Tarihi* C.2 içerisinde, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 113.

KARAALİOĞLU, Seyit Kemal; *Resimli Türk Edebiyatçıları Sözlüğü*, İnkılap ve Aka, İstanbul, 1982.

KARADENİZ, Bekir; *Artvinli Halk Şairleri*, Ankara Artvin Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara, 2002.

KURDAKUL, Şükran; *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, 6. bs., İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1999.

LEKESİZ, Ömer, *Öyküce Konuşmalar*, Meneviş Yayınları, Ankara, 2003.

Mehmed Süreyya; *Sicill-i Osmani*, (Hazırlayan: Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Muallim Naci, *Osmanlı Şairleri*, (Hazırlayan: Cemal Kurnaz), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

NECATİGİL, Behçet; *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1964.

ÖZKIRIMLI, Atilla; *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.1, Cem Yayınevi, İstanbul, 1982.

SU, Hüseyin, LEKESİZ, Ömer; “*Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü 1*”, Hece Öykü, Şubat – Mart 2004, S. 1, s. 147.

SU, Hüseyin, LEKESİZ, Ömer; “*Öykücüler ve Öykü Kitapları Sözlüğü 1- 26*”, Hece

Öykü, Şubat – Mart 2004 – Nisan - Mayıs 2008, S. 1 ila 26.

Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi, 3.bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C.1, Dergah Yayınları, İstanbul, 1977.

Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi, C.1, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

URAZ, Murat; *Orta Okuma Kitaplarında Yazıları Bulunan Şair ve Ediplerin Hayatı*, 3.bs, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1939.

ABSTRACT

Short-Story Authors and Dictionary Abstract Dictionaries are the basis reference of languages vocabulary. In this study, forming dictionary units are evaluated of intertextual relations in dictionaries. For this reason, primarily in intertextual methods title will be given information about joint association relations. After this, "aba" and "kalmak" dictionary units that randomly selected from two dictionaries (Kâmus-ı Türkî and Büyük Türkçe Sözlük) will be evaluated in this method's scope.

Key Words: Kâmus-ı Türkî, Büyük Türkçe Sözlük, Intertextual Relations, Intertextual Methods, Quotation, Implication.

DICTIONARY USE BY SECOND AND FOURTH YEAR TRANSLATION STUDENTS VERSUS PROFESSIONAL TRANSLATORS

Nihal Yetkin*

ABSTRACT

This paper reports on a small-scale, in-depth empirical study of the way in which the volunteering second year translation students (20) , fourth year translation students (21) of the Department of Translation and Interpretation at the İzmir University of Economics and professional translators (23) use their dictionaries. It summarizes information gained through a 14-item questionnaire on different aspects of dictionary use like criteria for buying a dictionary, the type of information commonly sought, type of dictionaries regularly used, strategies employed when a search failed etc. The aims were twofold (i) to find the tendencies in dictionary use by translation students and professional translators, (ii) to explore whether there is any meaningful difference among the results of three dictionary user populations. It is believed that such studies would yield fruitful results not only for translation studies but also for lexicography and translation pedagogy.

1. Background

1.1. Dictionary use and translation

As Varantola (1998) stated, translators spend a considerable amount of time with dictionaries in the translation process. Yet the relation between translators and dictionaries can hardly be described as a rose garden. It can at best be defined as a love-hate relationship, as in the words of Rogers and Ahmad (1998). Furthermore, it is thought-provoking that translators themselves have underestimated and even despised the role played by dictionaries as well

* Yard. Doç. Dr., İzmir Ekonomi Üniversitesi

as dictionary use in the translation process. Roberts (2010) attributed this to two main reasons. First, the existing dictionaries fail. Second, there is a lack of specialized dictionaries to fulfil the very needs of the translator. A third reason could be the temptation of lexicographers to squeeze the information in limited lines which may end up with so many symbols and codes which would leave the users with a feeling of personal inadequacy. This inadequacy is also deeply felt by lexicographers, as in the words of Dr. Johnson in Atkins (1985), "Of all the candidates for literary praise, the unhappy lexicographer holds the lowest place." A fourth reason to be the last but surely not the least of the above could be the nature of the material of the lexicographers, that is the flexibility of words. All they can do is to offer a selection of definitions frozen in time and incapable of embracing the vast range of uses/meanings to be used in the entire range of contexts they will appear. This mission is doomed to fail, as pointed out by T. S. Eliot,

Words strain,
Crack and sometimes break, under the burden,
Under the tension, slip, slide, perish,
Decay with imprecision, will not stay in place,
Will not stay still.

1.2. Studies on Dictionary Use

However, thorny the path is, a constant effort is going on by the lexicographers/dictionary compilers to render dictionaries more user-friendly. But more effort is required on improving the user (Atkins and Varantola 1997 in Hrehovčik and Osuchowska 2009). To this end, many and varied studies were conducted* Assist.Prof.Dr., İzmir University of Economics, nihal.yetkin@ieu.edu.tr

up to now. 1960s saw the beginning of the empirical studies of dictionary use by the lexicographers (Hartmann 1989); since the early 1980s, appeared an ever-growing number of the studies on different dictionary uses, for

example, dictionary use teaching as in Chi (2003), different dictionary users, for example, language school students as in Winkler (2001), international students as in Nesi and Hail (2002), students in a writing course as in East (2008) and teacher trainees as in Hrehovčik and Osuchowska (2009), and since the late 1990s, there is a growing number of the studies on the use of dictionaries while translating, Atkins (1998), Sánchez Ramos (2005), among the others.

2. The Study

2.1. Aims of the study

To the best knowledge of the author, no research on dictionary use was conducted among translation students in Turkey, and translation students versus professional translators in literature so far. The aims were twofold:

1. to gather information and explore the tendencies about dictionary use by second and fourth year translation students and professional translators in the translation process,

2. to see if there are meaningful differences in findings among the second year and fourth year translation students and professional translators.

2.2. Research questions

The questionnaire consists of 14 research questions, which is given in Appendix 1. For ease of reading, these questions can be formulated as below:

Question 1. Expectation from a dictionary

Question 2. Criteria for buying a dictionary

Question 3. Regularly used dictionary types based on the basis of language (monolingual, bilingual, multilingual) and the basis of the scope of coverage (general, specialized)

Question 4. Use of electronic dictionary

Question 5. Habit in using dictionaries in the translation process

Question 6. Change in the above habit depending upon the translation from L1 into L2 versus L2 into L1

Question 7. Reasons of look-ups

Question 8. Change in look ups/searches in frequency through translation experience

Question 9. The most frequent reasons of dissatisfaction during look ups

Question 10. Strategies applied in case of dissatisfaction for finding an equivalent in L1/L2

Question 11. Difficulties encountered in the process of finding an equivalent in L1/L2

Question 12. Essential entry items for bilingual dictionaries

Question 13. Education and more efficient use of dictionaries

Question 14. Suggestions for the preparation of the future dictionaries

Question 15. Whether there is a significant difference in findings among the three groups

2.3.Methodology

2.3.1.Participants

There were three participant groups: i. 20 second year translation students, ii. 21 fourth year translation students and iii. 23 professional translators. The native language of all was Turkish. This purposive sampling and grouping was made considering the research question to unearth a change in habits of dictionary use by knowledge and experience. The sample is limited (The response rate, being nearly 50%), but enough for this case study in qualitative and quantitative terms. Only volunteers participated in the study, which is advantageous for obtaining fruitful results.

2.3.2.Instrument

A questionnaire of 14 questions requiring open-ended and/or categorical and/or ranking responses was distributed. Since the focus was on the strategies of dictionary use and not on the dictionary users' skills in translation, the participants were not given a text in L1/L2 to produce a written translation in the target language.

The order of questions followed a logical progression, based on the ob-

jectives of the study. To avoid a misunderstanding/misperception in the questions a pilot study was initially conducted to see if the questions are clear and free from any ambiguity. Furthermore, when handed out the final version of questionnaires, the respondents were kindly encouraged to ask questions, if any, to the author.

Questions 1, 3, 4,5,7,8, 9 and 10 were drawn on and reshaped by a number of parameters proposed by Atkins and Varantola (1998) and Mackintosh (1998).

Questions 2, 6, 8, 11,12,13 and 14 were developed by the author, based on observations/experiences of the author gained through teaching lexicology to second year translation students, other courses to fourth year translation students since 2007 in İzmir University of Economics, coupled with observations and exchange of views with colleagues. The assumptions for the developed questions are submitted below:

a. Regarding question 2, criteria for buying a dictionary, it was assumed that the criteria, namely, price,size, type-face and type-size, recommendation of teacher/friend, and brand would lose their significance, if any, on the part of the users in time and with experience, and the criteria, namely, the lexical-grammatical information, Type, use of examples, and references would be given greater significance.

b. Regarding question 6, change in the habit in using dictionaries in the translation process, depending upon the translation from L1 into L2 versus L2 into L1, it was assumed that the second year translation students were more likely to change their habits while translating from the Language 1(L1) to the Language (2).

c. Regarding question 8, change in look ups/searches in frequency through translation experience,

it was assumed that look-ups and searches would vary in frequency through translation experience for less.

d. Regarding question 11, difficulties encountered in the process of finding an equivalent in L1/L2,

it was assumed that the assumption for 10 would be clarified as well as other difficulties encountered in the process would be unearthed.

e. Regarding question 12, essential entry items for bilingual dictionaries, it was assumed that equivalents with style and register would not be considered as a must for bilingual dictionaries especially by the students, though they must have been, as they are likely to focus more on semantic rather pragmatic equivalence.

f. Regarding question 13, education and more efficient use of dictionaries, it was assumed that education on translation would result in more efficient use of dictionaries.

g. Regarding question 14, suggestions for preparing the future dictionaries, it was assumed that the suggestions would be in line with the present causes of dissatisfaction and difficulties encountered in the process, which were specified in question 9 and 11.

3. Analysis and Discussion

Data were analyzed using SPSS for Windows, version 17. For more than two grouping variables, data for questions 2, 5,7,9,10 were analyzed by means of One-Way ANOVA. For categorical variables for questions 1,6,8,13, Chi-square analysis was performed. The open-ended questions 3, 4, 8,11, 12, 13,14 were dealt with separately. The answers were noted in groups, a list was formed for each, and the common items were identified.

A brief description of the results are presented below:

3.1. Expectation from a dictionary: The results show that 45% of the second year translation students, 71,4% of the fourth year translation students and 43% of the professional translators expected from a dictionary to serve as primary source as a translator in the translation process, whereas 55% of the second year translation students, 28,6% of the fourth year translation students and 52% of the professional translators expected from a dictionary to serve as secondary source as a translator in the translation process. The results are similar to one another, which suggest that the perception of dictionary as primary or secondary source is relative rather than being dependent upon efficient use of dictionary or experience. It is also consistent with Varantola (1998) that translators do not expect to find the ultimate truth in the dictionaries, they rather consider them as helpful, facilitating their decision-making and rendering the results more reliable.

3.2. Criteria for buying a dictionary: it was seen that as far as second year translation students are concerned, the top significance was given to use of examples, and the lowest to price. 55% ranked type first and 80% Type-face and Type-size nil. As for the fourth year translation students, the top significance was given to references, and the lowest to Type-face and type-size. 52,4% ranked Type first and 57,1% Type-face and type-size, 66,7%, references and 57,1%, brand nil. Professional translators noted that the top significance was given to the lexical-grammatical information, and the lowest to Type-face and type-size. 39,1% ranked Type first and 43,5% Size and 34,8% References nil.

The results showed that second year translation students gave more importance to Type, Type-face and Type-size, use of examples, references and brand, when compared to fourth year translation students and professional translators.

3.3. Regularly used dictionaries: 70% of second year translation students, 33,3% of fourth year translation students stated they did not regu-

larly use a monolingual dictionary at all, 20% of the second year translation students, 47,6% of the fourth year translation students used 1 monolingual dictionary, whereas 30,4% of Professional translators stated they regularly used 3 monolingual dictionaries. 40% of them of the second year translation students, 42,9% fourth year translation students, 43,5% of the Professional translators used 1 bilingual dictionary. The results indicate that that second year translation students noticeably do not know and/or are not fully aware of the advantages a monolingual dictionary would provide them with. The finding of more often use of bilingual dictionary by students, the second and fourth year translation students in our case, is compatible with Abu-Ssaydeh (1991 in Chi 2003) and Atkins (1985).

When the types based on the scope of coverage of these dictionaries were taken into account, it was identified that 80% of the second year translation students, 90,5% fourth year translation students and 82,5% professional translators did not regularly use a specialized (technical) dictionary. This suggests that there is a tendency to use a general and bilingual dictionary in all groups.

3.4. Use of electronic dictionary: 55% of the second year translation students, 28,5% fourth year translation students and 30,4% professional translators did not use any electronic dictionary regularly. It is seen that more than half of the second year translation students applied to non-electronic dictionaries.

3.5. Habit in using dictionaries in the translation process:

40% of the second year translation students, 47,6% of the fourth year translation students and 60,9% of the professional translators stated that they begin to translate immediately, looking up items as they are translated. On the other hand, 10% of the second year translation students, 14,3% of the fourth year translation students and 4,3% of the professional translators pointed out that they look up the unknown items before beginning to translate. It sug-

gests that it is a general tendency not to look up in the items before they are translated and that professional translators are more likely to behave this way possibly due to increased experience and time constraints, among the other reasons.

3.6. Change in the above habit depending upon the translation from L1 into L2 versus L2 into L1:

40% of the second year translation students stated that their habit in using dictionaries changed depending upon translating from L1 and into L2 vice versa, whereas this figure was 33,3% in the fourth year translation students and 4,3% in the professional translators. This is understandable in that the more the experience the less the gap between the language pairs translators work with, so the habit of look ups would not vary depending upon translating from or into the L1, whereas the second year translation students have greater difficulty in finding the proper equivalent in L2, which results in higher look ups. The open-ended section revealed that translating into the mother tongue needed less look-ups for seeking an equivalent and generally involved look-ups for verification, which is consistent with Atkins and Varantola (1998).

3.7. Reason of look ups: 70% of the second year translation students, 70,6% of the fourth year translation students and 65,2% of Professional translators ranked seeking an equivalent as first. 50% of the second year translation students, 61,9% of the fourth year translation students, and 52,2% of the Professional translators. The order of the top two reasons of look-ups given above does not vary across groups. These two rankings are also consistent with the findings of Atkins and Varantola (1998) and Mackintosh (1998). Besides, seeking morphological information and other like spelling, register, style etc. were generally found to be negligible.

3.8. Change in look ups/searches in frequency and manner through translation experience: 90% of the second year translation students, 80,5%

of the fourth year translation students and 87% of the professional translators stated their look-ups/searches changed for less through translation experience. The open-ended section revealed that this was attributed to different reasons by second year translation students and the other two groups. The second year translation students argued that they consulted dictionaries less because their vocabulary grew through translation experience, which suggests that they see words semantically rather than pragmatically, since neither of them mention context-dependent meanings. As for manner, they stated that they learned to use dictionary more efficiently, which is time-saving. On the other hand, the fourth year translation students and professional translators argued that they consult dictionaries less because they can estimate the sense of a specific word by context. As for manner, they stated that their need for verification increased, and that they began to consult monolingual and electronic dictionaries more.

3.9. The most frequent causes of dissatisfaction during look ups: 30%, 25% and 30% of the second year translation students mostly complain about the facts that "there is no entry that matches the desired term exactly", "verification is necessary", and "sense discrimination among proposed equivalents is needed", as they rank these in the first place, respectively; 33,3% and 42,9% of the fourth year translation students and 39,1% of the professional translators rank the dissatisfaction on "there is no entry that matches the desired term exactly" and "sense discrimination among proposed equivalents" is needed" first.

No other causes of dissatisfaction were specified by groups which suggest that the given options, put forth by Mackintosh (1998) adequately indicate the present causes of dissatisfaction.

Why the criterion that the system of dictionary is complicated was not ranked in the first places, is well attributable to the fact that each user, irrespective of group, finds some dictionaries closer to their understanding, and use them regularly in time, therefore, they would not find such dictionaries complicated in terms of its way of coverage.

3.10. Strategies applied in case of dissatisfaction for finding an equivalent in L1/L2: 55% of the second year translation students, 61,9% of the fourth year translation students and 60,9% of the professional translators ranked “I look up in another dictionary”, first. 56,5% of the second year translation students, 50% of the fourth year translation students, and 56,5% of the professional translators ranked “I look it up in other dictionaries and references” second. 55% of the second year translation students, 57,1% of the fourth year translation students and 73,9% of the professional translators ranked “I contact native speakers/more experienced persons of the subject field”, third. The open-ended section of the question revealed that the time constraints and practicality led all the groups to consult one dictionary to find the proper equivalent. If they were content with the equivalent in the first dictionary they consult, they did not need to verify it in other sources.

3.11. Difficulties encountered in the process of finding an equivalent in L1/L2: In response to this open-ended question, a total of 21 different difficulties were noted. These are as follows:

1. native speakers are hard to find, 2. inconsistent equivalences in bilingual dictionaries, 3. unclear senses, 4. inadequate explanation in the entry, 5. time-consuming work, 6. using other references, 7. lack of cultural differences in the dictionaries 8. an equivalent is unavailable mostly due to subject specific terminology, 9. lack of updated words , 10. formality/informality, 11. lack of collocational knowledge, 12. inadequate Turkish dictionaries prepared by non-experts, 13. lack of connotational knowledge, 14. lack of a slang dictionary, 15. lack of field of use, 16. lack of clear cut examples, 17. lots of unrelated near-synonyms in the entry, 18. lack of context for different senses, 19. lack of proverbs/idioms, 20. lack of finer details in senses.

Items no. 1,2,3,6, 7,8, and 16 were seen in common in varying numbers in all three groups. In general, the lack of an equivalent was determined to be the top difficulty in all groups with 65% of the second year translation

students, 38,9% of the fourth year translation students and 34,8% of the professional translators.

3.12. Essential entry items for bilingual dictionaries: In response to this open-ended question, a total of 15 different difficulties were noted. These are presented as follows:

1. collocations, 2. register/style, 3.definition of sense/equivalent, 4. different senses 5. use of experts for the preparatory stage 6. updated words, 7. hints on context, 8. examples, 9. pronunciation, 10. easy access (for electronic dictionaries) 11. prepositions to be used with the entries, 12. typeface, 13. online dictionaries, 14. user-friendly view for different senses, 15. synonyms/antonyms.

Items no.1, 3, 4, 8, 9 were seen in in common in varying numbers in at least two of three groups. In general, item no.8 was identified to be a must for all groups, with the highest frequencies, which are 35% of the second year translation students, 52,3% of the fourth year translation students and 21,7% of the professional translators.

3.13 Education and more efficient use of dictionaries: 85% of the second year translation students, 85,7% of the fourth year translation students, and 78,2% of the professional translators stated their education on translation resulted in more efficient use of dictionaries. In the open-ended section, they noted that they learned to save time and gained a command over dictionary use in time.

3.14 Suggestions for the preparation of the future dictionaries

This is complementary to Question 12. Apart from the items mentioned above, the following were stated:

1.a concise preface, 2.thesaurus, 3.frequency of words, 4.more morphological knowledge, 5.colored view 6.portability.

3.15. Differences among groups

In order to identify if there were any statistically significant differences, ANOVA and chi-square analysis was applied for ranking questions (no. 2,5,7,9,10), and categorical questions (no.1.6,8,13), respectively. The open-ended questions (no.3,4, 11,12,13,14) and the open-ended parts of the questions involving ranking or categorical questions were excluded.

As a result, no significant differences were found among second and fourth year translation students and professional translators in terms of expectation from a dictionary, criteria for buying a dictionary (criteria no.s 1,2,5,7), dictionary use habits, any change in the dictionary use habit depending upon the translation from L1 into L2 versus L2 into L1, reasons of look-ups, change in look ups/searches in frequency through translation experience, causes for dissatisfaction, solution in case of dissatisfaction for finding an equivalent in L1/L2.

On the other hand, Tukey post-hoc analysis revealed that the findings of second year translation students were significantly different from those of professional translators in terms of the below. See Table. 1 below for more details.

For Question 2, criterion no.3, Type, $F(2,63)=3,547$, $p < .05$);
criterion no.4, Type-face and Type-size, $F(2,63)=3,503$, $p < .05$)
criterion no.6, Use of examples, $F(2,63)=4,56$, $p < .05$)
criterion no. 8, References, $F(2,63)=4,147$, $p < .05$)
criterion no. 9, Brand, $F(2,63)=4,475$, $p < .05$)

For Question 6, change in habit of dictionary use in L1 into L2 versus L2 into L1,

$\chi^2 (2,N=64)= 8.41$, $p=0.01$)

Table.1 The Mean(M), Standard deviation(SD) and significance values (p value) of groups

Question,Criterion no.		Second year translation students	fourth year translation students	Professional translators	p value
Question 2, Type	M(SD)	1,15 (1,09)	2,05(1,93)	2,70(2,36)	,035
Question 2, Type-face &-type-size	M(SD)	1,50 (3,15)	2,57 (3,24)	4,30(4,01)	,036
Question 2, examples	M(SD)	1,10(1,77)	1,61(1,40)	2,48(1,38)	,014
Question 2, references	M(SD)	1,50(2,40)	1,57(2,54)	3,60(3,22)	,020
Question 2, brand	M(SD)	2,10(2,77)	1,76(2,30)	4,00(2,92)	,015
Question 6	M(SD)	1,60(,50)	1,66(,48)	1,95(,20)	,015

4. Conclusion

This study was carried out with three groups, translation students of second year (20) and fourth year (21) from İzmir University of Economics and professional translators (23). The main aims were to identify the general tendencies in dictionary use in these groups and to explore if there was any significant difference in findings among them. The results of this study, which is the first of its kind in Turkey, to the best knowledge of the author, confirm the assumptions/findings by Mackintosh (1998), Varantola (1998), Atkins and Varantola (1998), among the others. Though we should treat the use of questionnaires to elicit information with caution (Hatherall 1994 in Sánchez Ramos 2005), they are considered adequate tools for providing us with preliminary data of a future concrete research.

In light of this fact, the following can be stated in general:

1. The expectation from dictionaries to serve as primary or secondary source depends on the user. However, the more the experience the more likely for one to see them as secondary source as translators.
2. The need to use monolingual, technical and electronic dicti-

onaries as well as to verify an equivalent from different dictionaries/sources must be emphasized in classroom teaching.

3. It is seen that there is a tendency to look up in the unknown words where necessary, during the translating process, which is highly unlikely to change with experience, as confirmed by the findings of the Professional translators. Though in theory, the timing of look-ups are found to be more acceptable is prior to the translating process, the finding, which reflects the actual practice, has to be taken into account. It follows that the students must be encouraged to ensure they have a satisfactory command on context and make a double-check for looked up words after completing the translation task.

4. The results from the questions related to reasons for look ups, reasons for dissatisfaction, strategies applied in case of dissatisfaction, show that the needs of student and professional translators are focused on finding/verifying an equivalent especially in technical and cultural terms, use of examples, sense discrimination, pronunciation, and collocational information, among the others. In light of the significant differences found in ANOVA/Chi-Square analyses, and given in Table 1, in terms of Type, Type-face and Type-size, Use of examples, References, Brand, between the second year translation students and professional translators, it can be said that type-face, type-size, references and brand are the factors professionals find negligible. The fact that that type and use of examples are not given importance by them as much as they do to lexical grammatical information is not to suggest that they are also found negligible. It is rather that they become expertise in specific fields in time, so, as they make parallel readings in source and target languages in the very field, they need less to consult the technical terms and exemplary uses, from the dictionaries, which they come to regard as secondary source. These findings can be utilized while compiling bilingual dictionaries for translators. Yet, it goes without saying that the same dictionary does not yield identical results, therefore, one has to make sure that s/he has a high command over the

system of the dictionary which would bring about more efficient use. As the education on translation was found to have a considerable impact on efficient use of dictionaries, necessary steps have to be taken to rearrange the curriculum devoted to provide and enhance efficient use for increased quality and satisfaction rates.

5. Change in frequency of look ups is only natural but the often-encountered and hereby-confirmed argument that knowing more words decreases the need to consult dictionaries, and the tendency to boast with less look ups in time, which implicitly denigrates the dictionary use, have to be corrected in classroom teaching. The pragmatic aspects of words and the constant need to verify the equivalent found, especially when it is first encountered in a dictionary, have to be underlined in the classroom teaching process.

Bearing these conclusions in mind, it is believed that this research like any other research on dictionary use of translators, will particularly contribute to translation studies, lexicography and translation pedagogy.

ÖZET

Bu yazı İzmir Ekonomi Üniversitesi, Mütercim Tercümanlık Bölümünden 2.sınıf öğrencileri (20), 4.sınıf öğrencileri (21) ve profesyonel çevirmenler (23) üzerinde yapılan sözlük kullanımı konulu, küçük ölçekte ve derinlemesine yapılan bir deneysel çalışma sonuçlarını sunmaktadır. Yazıda çeviri için sözlük kullanımında kullanılan ölçütler, sözlükte genelde aranan bilgi türleri, düzenli olarak kullanılan sözlükler, sözlüğe bakıldığında aranan özelliğin bulunamaması halinde geliştirilen stratejiler vb. olmak üzere sözlük kullanımına ilişkin farklı konuları ele alan 14 maddelik bir anket yoluyla elde edilen bilgiler özetlenmektedir. Çalışmanın amacı (i) öğrenci ve profesyonel çevirmenlerin sözlük kullanımı konusundaki eğilimlerini saptamak, ve (ii) bu üç sözlük kullanıcı grubun bulguları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını tespit etmektir. Bu tip çalışmaların yalnızca çeviribilime değil, aynı zamanda sözlükbilim ve çeviri eğitimi alanlarına da katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

APPENDIX I

SÖZLÜK KULLANIMI AÇISINDAN ÇEVİRMEN PROFİLİ ANKETİ

Bu çalışmanın amacı çevirmenlerin sözlük kullanma alışkanlıklarını araştırmak ve mevcut sözlüklerin geliştirilebilmesi için bir ihtiyaç analizi ortaya koymaktır.

Adı, Soyadı :

Çeviri tecrübesi:

1. Bir tercüman olarak sözlükten beklentiniz:

a) Çeviri sürecinde birincil kaynak olarak işlev görme

b) Çeviri sürecinde ikincil kaynak olarak işlev görme

2. Bir sözlük satın alırken ölçütleriniz nelerdir? Birden fazla ise, lütfen birincil derecede önem verdiğiniz ölçütten başlayarak numaralandırınız.

() Fiyat

() Boyut

() Tür (hukuk, tıp, ekonomik vs.)

() Kullanılan yazı tipi (arial, book antiqua vs.) ve büyüklüğü

() Sözcük ve dilbilgisi ile ilgili bilgiler

() Örnek kullanımı

() Öğretmen/arkadaş vs. tavsiyesi

() Hazırlanışında kullanılan referanslar

() Yayıncının/yayımevinin adı

() Diğer (lütfen belirtiniz)

.....

.....

3. Düzenli kullandığınız tek dilli ve ikidilli sözlükleri belirtiniz.

Sözlüğün adı

Yayımlı yılı

Yayımlayan

4. Elektronik sözlük kullanıyor musunuz? Cevabınız EVET ise adımı belirtiniz.

.....

.....

5. Çeviri sürecinde sözlük kullanma alışkanlığınızı işaretleyiniz.

a) Çeviri yapmaya başlamadan bütün bilinmeyen sözcüklere/terimlere vs. bakarım.

b) Bazı sözcük/terim vs. ye çeviri öncesi bazılarına ise çeviri sürecinde bakarım.

c) Hemen çevirmeye başlarım, gerektiğinde sözcüklere bakarım.

d) Diğer (Lütfen belirtiniz.)

.....

.....

6. 5. soruya cevabınız 1. dilden 2. dile olan çeviri ile 2. dilden 1. dile çeviriye göre değişir mi?

a) Evet, çünkü.....

b) Hayır.

7. Sözlüğe bakma nedenlerinizi lütfen birincil derecede önem verdiğiniz ölçütten başlayarak numaralandırınız.

- () Kaynak dildeki sözcüğe hedef dilden bir karşılık (equivalent) arama
- () Bir karşılığı teyit etme/doğru bildiğinden emin olma
- () Sözcüğün karşılığının dilbilgisel kullanımı bilgi alma
- () Biçimbilimsel (morfolojik) bilgi alma (türetim,yapım ekleri vb.)
- () Örnek cümle/söz öbeği (phrase) arama
- () Yazım kuralları, sosyodilbilimsel bilgiler arama
- () Diğer, varsa, lütfen aşağıda belirtiniz.

8. Sözlüğe bakma sıklığınız ve biçiminiz çeviri tecrübeleriniz sonrası değişti mi?

a -Evet

Çünkü

b -Hayır

Çünkü

9. Sözlükten araştırma yapma sürecinde en çok hangi durumlardan şikayetçisiniz? Lütfen birincil derecede önem verdiğiniz ölçütten başlayarak numaralandırınız.

- () İstenen terime tam olarak uyan bir giriş yok.
- () Diğer kaynaklardan teyit etmek gerekiyor.
- () Önerilen karşılıklar arasında anlamların ayrılması gerekiyor.
- () Örnekler açık değil.
- () Sözlüğün sistemi karmaşık.
- () Diğer, varsa lütfen aşağıda belirtiniz.

10. Bulduğunuz karşılıklardan memnun kalmadıysanız ne yaparsınız? Lütfen birincil derecede önem verdiğiniz ölçütten başlayarak numaralandırınız.

- () Diğer bir sözlüğe bakarım.
- () Diğer sözlük ve referans kaynaklarına bakarım.
- () Ana dil konuşucuları/daha tecrübeli kişiler/konu uzmanları vs ile konuşurum.
- () Diğer, varsa, lütfen aşağıda belirtiniz.

11. 10.soruda, sözcükle ilgili araştırmaları yaparken karşılaştığınız zorluklar nelerdir? Lütfen aşağıda belirtiniz.

.....
.....
.....

12.Çevirmenlerin kullanımı için ikidilli sözlükler için olmazsa olmaz öğeleri belirtiniz.

.....

.....

13. Çeviri eğitiminiz sözlükleri daha etkin bir biçimde kullanmanızı sağladı mı?

Evet,

Çünkü

.....

Hayır,

Çünkü

.....

14.Sözlüklerin geliştirilmesine ilişkin herhangi bir öneriniz var mı?

.....

.....

Bu sözlükbilimsel çalışmaya vakit ayırdığımız için çok teşekkürler...

REFERENCES

Atkins, B.T. (1985). Monolingual and Bilingual learners' Dictionaries: A Comparison. In R. F. Ilson (Ed.), *Dictionaries, Lexicography and Language Learning* (pp. 15-24). Oxford: Pergamon Press.

Atkins, B.T. and Varantola K. (1998). Monitoring Dictionary Use. In S. Atkins (Ed.), *Using Dictionaries: Studies of Dictionary use by Language Learners and Translators* (pp.83-123). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, Series 88.

Chi, A.M. (2003). A study of dictionary use teaching. Retrieved on February 6, 2011 from [http:// ebook.lib.hku.hk](http://ebook.lib.hku.hk).

Hartmann, R.R.K. (1989). Sociology of the dictionary user: hypotheses and empirical studies. In F. Josef Hausmann et al. (Eds.), *Dictionaries: An International Encyclopedia of Lexicography*, 1 (pp.102-111). Berlin: W. de Gruyter.

Hrehovčik, T. and Osuchowska, D. (2009). 'On Dictionary Use by Slovak and Polish Teacher Trainees'. In M. Ferenčik and J. Horváth (Eds), *Language, Literature and Culture in a Changing Transatlantic Word. An International Conference Organised by the Institute of British and American Studies, Prešov, 22–23 April 2009*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, str. 217–229.

Lew, R. . (2009). Martin East. Dictionary Use in Foreign Language Writing Exams: Impact and Implications. *International Journal of Lexicography*, 22 (3), 344-344.

Mackintosh, K. (1998). An Emprical Study of Dictionary Use in L2-L1 Transla-

tion. In S. Atkins (ed.), *Using dictionaries: Studies of Dictionary use by Language Learners and Translators* (pp.123-151). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, Series 88.

Nesi, H., and Hail, R. (2002). A study of dictionary use by international students at a British university'. *International Journal of Lexicography* 15 (4), 277-306.

Roberts, R. P. (1997). Using dictionaries efficiently. 38th Annual Conference of the American Translators Association. Washington: American Translators Association, 283-296.

Rogers, M. and Ahmad K. (1998). The Translator and The Dictionary: Beyond Words? In S. Atkins (ed.), *Using dictionaries: Studies of Dictionary use by Language Learners and Translators* (pp.193-204). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, Series 88.

Sánchez Ramos, M. M. (2005). Research on Dictionary Use by Trainee Translators. In *Translation journal*, vol9, no2. Retrieved on April 13, 2009, from <http://www.proz.com/translation-articles/articles/227/1/Research-on-Dictionary-Use-by-Trainee-Translators>

Varantola, K. (1998). "Translators and their Use of Dictionaries". In S. Atkins (ed.), *Using dictionaries: Studies of Dictionary use by Language Learners and Translators* (pp.179-193). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, Series 88.

Winkler, B. (2001). "Students working with an English learners' dictionary on CD-ROM". Paper presented at Information Technology and Multimedia in English Language Teaching Conference, Hong Kong, 1-2 June. ,Retrieved on April 3, 2009 from <http://elc.polyu.edu.hk/conference/papers2001/winkler.htm>.

**ÖNER, MUSTAFA (2009), KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ
SÖZLÜĞÜ, TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI,
ANKARA. 358S.,
ISBN: 978-975-16-2151-1
Gülşah YILMAZ***

Bugün Rusya sınırları içinde 7.600km²lik bir alanda özerk Tataristan devletini kuran Tatarlar, 5.yüzyılda Karadenizin kuzeyinde İdil nehri ile Ural-lar arasında oldukça geniş bir alana yerleşmiştir. Üstün, gelişmiş bir medeniyet seviyesine ulaşan Tatarlar Altın Orda'nın zor ve sıkıntılı zamanlarında Uluğ Muhammed Han'ın 1437'de Kazan Hanlığını kurmasıyla meşhur olmuştur.

Tatar adı tarihte ilk olarak Orhun Yazıtlarıyla (*Otuz Tatar tokuz Oguz begleri bodunu bu sabımın edgüti eşid katıgdı tıñla*)¹, daha sonra Çin kaynak-ları ve Divanu Lügati't Türk, Hududu al âlem vb. eserlerde karşımıza çıkmak-tadır. Muhtelif zamanlarda Türk ve Moğol kabileleri tarafından müşterek bir ad olarak kullanılsa da Batı ve Doğu kaynaklarında, "Tatar" terimi başlangıç-ta moğollar için kullanılmıştır.² Çin kaynaklarına göre asıl Moğollar, en eski Moğollar (20 kabile), Kara Tatarlar (9 kabile), Ak Tatarlar (15 kabile), Vahşi Tatarlar olmak üzere dörde ayrılmaktaydı. B. Ögel'e göre de adı geçen bu kavimler arasında aynı adı taşımalarına rağmen ırk, dil, kültür ve diğer bakımlardan büyük farklılıklar mevcuttur.³ Tatar adının kökeni hakkında pek çok görüş olmasına rağmen bu konu oldukça karmaşıktır ve hala net bir sonuca kavuşamamıştır.

* Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi

1 ÖNER, Mustafa. (2007), *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara, s.681.

2 KAMALOV, İlyas. (2007), *Avrasya Fatihi Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s.12.

3 A.g.e. Kamalov, s.13-14.

Altınorda devletinde idareci durumunda olan Moğollar vasıtasıyla ve onların eskiden beri komşuları tarafından “Tatar” diye adlandırılması dolayısıyla söz konusu devlet de “Tatar Devleti” diye meşhur olmuştur.⁴

İdil boyunda kurulan Bulgar devletinden başlayarak, Altın Ordu ve onun devamı olan hanlıklar içinde, bilhassa Kıpçak Türklerinin karışımı halinde teşekkül eden Tatarlar⁵ A. Battal Taymas’ın Tatarca olarak kaleme aldığı “Kazan Türkileri” adlı eserden almış olduğumuz bilgilere göre; Bulgarlar devrinde müslüman olan Tatarlar camilere ne kadar önem veriyorlar ise okula da aynı önemi göstermektedir. Bulgar geleneğini devam ettiren Tatarlar da her caminin yanına bir okul yapmış, kız veya erkek diye ayırmadan çocuklarını okullara yollamışlardır.

Kazanlıların da şüphesiz kendilerine ait eserleri (yazma eserleri) vardır. Ancak Kazan, Moskovalılar tarafından istila edildikten sonra, edebi eserler beş yıla yayılan başkaldırıların bastırılması süresince baskıncılar tarafından yakılıp yok edilmiştir.⁶ Tüm baskılara, zamanın getirdiği zorluklara ve asimilasyon çabalarına rağmen, milli kültürünü unutmayan Tatar Türkleri, kimliklerini korumak için hiçbir çabadan kaçınmamışlardır.

Tatarlar, XIX. Yüzyılda bütün kültür kurumları gibi alfabenin de yenileşme (ceditçilik) akımının gündemine girişine kadar, Arap yazısına dayalı klasik Çağatay geleneğindeki eski yazıyı kullanmışlardır.⁷ 1926’ya kadar Arap alfabesini kullanan Tatar Türkleri o tarihten 1938’e değin Latin alfabesini kullanmışlar ve 1938’den beri de “Kiril” alfabesini kullanmaktadırlar.

XIX. yüzyıl sonlarında, Kırım’da ‘Tercüman’ gazetesini çıkararak süreli yayımcılığı bütün Türk Dünyasına dönük bir okul haline getiren İsmail Gaspıralı’nın yanı sıra Kazan Merkez olmak üzere Şehabettün Mercani ve Rızaeddin Fahreddin gibi yazarların tarih bilinci verdiği Tatar toplumunda Kay-

4 A.g.e. Öner, s.681.

5 ÖNER, Mustafa. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, s.XXIX.

6 TAYMAS, A.Battal. (1966). *Kazan Türkileri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara, s.22.

7 A.g.e. Öner, s.684.

yum Nasrı'nın genel kültür eğitimine yönelik yayımları ve sözlükleri milli edebiyat için önemli bir birikim oluşturmuştur. Rusya'da 1905'te ilan edilen Duma (Meclis) ve meşrutiyet idaresinin verdiği nisbi rahatlama ile Tatar yazı dilinin 1917 öncesindeki gelişmesinde Abdullah Tukay, Ayaz İshaki, Fatih Kerimi, Sait Remiyev, Galimcan İbrahim, Mecid Gafuri, Galiesker Kamal, Fatih Emirhan gibi güçlü yazarların rolü büyüktür. Sovyet Devrimi'nden sonra 27 Mayıs 1920'de kurulan Tataristan Otonom Cumhuriyeti içinde, standartları merkezi Kazan ağzına dayanan gramerleri ve sözlükleriyle geliştirilen Tatarca'nın Hadi Taktaş, Musa Celil, Mehmüt Galev, Sibgat Hekim, Hesen Tufan, İbrahim Salahov, Garif Ahunov, Muhammet Mehdiyev gibi çağdaş yazarları olmuştur.⁸

XIX. yüzyılın sonlarında İdil-Ural bölgesinin yazı dili olarak gelişmeye başlayan Tatarcanın, ilk açıklamalı sözlüğü sayılan Abdülkayyum Nasrı'nın 'Lehçe-i Tatari' adlı çalışması, 1937'de Türk Dil Kurumu Tarafından A. Battal Taymas'a tercüme ettirilmiş fakat yayımlanmadan kalmıştır.

Bugüne kadar Kazan Tatar Türkçesinin çok sayıda sözlüğü hazırlanmıştır. Bunlar aşağıdaki biçimde sınıflandırılabilir:

Rusça-Tatarca Yazma Sözlükler: [*"Rus Tüccarlar için Sözlük (XVII. Yüzyıl sonları), V. N. Tatişev'in isteğiyle Simbir Vilayetinde hazırlanan sözlük."* "1737-38 tarihinde Tobol'da hazırlanmış Rusça -Tatarca sözlük, Rusça-Tatarca-Çağatayca-Farsça sözlük.", "P. İ. Rıçkov-M. Gabdurahmanov (1740) sözlüğü." "Matvey Kotel'nikov konuşma klavuzu." "Fedor Popov'un Vyatka Tatarları sözlüğü(1780'lerde)." "Sibirya Tatarları sözlüğü (1780'lerde)." "Mindiyar Bikçurin sözlüğü (1780'lerde)." "Damaskin'in Rusça-Tatarca-Çuvaşça-Mordvaca Sözlüğü." "Segiyt (Sa'id) Halfin'in Rusça- Tatarca sözlüğü."]

Tatarca Açıklamalı (Ansiklopedik) Sözlükler: [Nasrı, Abdülkayyum, *Lehçe-i Tatari*, Kazan, I:1895; II:1896, (Arap Harfli Tatarca). Velidi, Ce-

⁸ ÖNER, Mustafa. (2009), *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.7-8.

mal, *Tatar tilinin tulı süzliği*, Kazan, 1.kisek:1927; 2.kisek: 1929 (Arap Harfli Tatarca). *Tatar télénén anlatmalı süzlégé*, (Mahmutova, L. T.; Möhemmediyev, M. G.; Sabirov, K. S.; Hanbikova, Ş. S.; Abdulin, İ. A.; Vahitova, S. B.; Gazizova, F. M.; Gaynanova, L. R.; Ganiyev, F. E.; Ehmetyanov, R. G.; Ahuncanov, G. H.; Mingulova, R. R.) Kazan, I: 1977; II: 1979; III:1981.]

Tatarca-Ruşça Sözlükler: [Troyanskiy, Aleksandr, *Slovar' tatarsko-go yazıka*, Kazan, 1833-1835. Kuklyaşev, S., *Slovar'k tatarskoy hrestomatii*, 1859. Ostroumov, N. P., *Perviy opit slovar'ya narodno-tatarskogo yazıka po vıgavoru kreşçennih tatar Kazanskoy gubernii*, Kazan, 1876. Nasırı, Abdulkayyum, *Tatarskorusskiy slovar'*, Kazan, 1878. Ostroumav, N. P., *Tatarskorusskiy slovar'*, Kazan, 1892. Gabdelgaziz, Şihabetdin, *Tatar télénden urısçaga hem urıs télénden tatarçaga terceme-löगत yeke slovar'*, Kazan, 1893. Yunusov, N., *Tatarsko-russkiy slovar'*, Kazan, I:1900; II:1906. Katanov, N. F., *Kratkiy tatarsko-russkiy slovar'*, Kazan, 1912. Rahmankulı, Sultan, *Tatarca-rusca lugat*, Kazan, 1913. Berezgin, İ. P., *Slovar tatarskogo yazıka s naçar-taniem slov russkimi bukvami, s povtoreniem ih po-tatarski i s perevodom na russkiy yazık*, Uralsk, 1914 (Arap Harfli Tatarca). Kurbangaliyef, M., Gezizof, R., Kuliyeş, J., *Tatarca- urşça süzlék*, Kazan, 1931 (Latin Harfli Tatarca). Gazizov, R., İsenbet, N., İşmöhemetov, G., *Tatarca- rusça süzlék*, Kazan, 1950. *Tatarca-rusça süzlék*, Moskova 1966.]

Ruşça-Tatarca Sözlükler: [Halfin, S., *Tatarskiy slovar' i kratkaya tatarskaya grammatika vpol'zu obuçayuşegosya pri kazanskih gimnaziyah yuneşestva tatarskomu yazıku, soçinenniy pri onih je gimnaziyah*, Kazan, 1785. Nasırı, Abdulkayyum, *Polniy russko-tatarskiy slovar'*, Kazan, 1892. *Voskresenskiy slovar'*, Kazan, 1894. İmanayev, Mirgayaz, *Russko-tatarskiy orfografiçeskiy slovar'*, Kazan, 1901. *Ruşça- tatarca mökemmel löगत*, Kazan, 1911. Seyfullin, Abbas, *Kiçik lugat*, Kazan, 1912. Rahmankululov, S., Karam, A., *Polniy russko-Tatarskiy slovar'*, Kazan, (1. baskı) 1913; (2. baskı) 1920. Devletkildéyeva, F. A., *Ruşça-tatarca löगत = Russko-tatarskiy slovar'*,

Kazan, 1929. *Noviy russko-tatarskiy slovar'*, Kazan, 1929. Nugaybikov, G., Amirhanov, F., Kurbanov, M., Fayzullin, S., *Rusça- tatarca süzlék*, Kazan, 1938. Nugaybek, Gymand, (i drugie) *Russko – tatarskiy slovar'*, Kazan, 1940. Gazizov, R. S., Gimadiyev, M., *Rusça –Tatarça süzlék*, başlangıç mektepler öçén, Kazan, 1948. *Russko-Tatarskiy slovar'*, Kazan, 1971. Hazırlayanlar: Gazizov, R.S.; Sabirov, K. S.; Mehmütova, L. T.; Ahuncanov, E. M.; Hesenov, F. H.; Geneyev, F. A. ; Möhemmetşin, H. N. , *Russko-tatarskiy slovar'*, (pod redaktsey Ganiyev, F.A.) Moskova, 1984. Hazırlayanlar: Ahundcanov, E. M.; Gazizov, R. S.; Ganiyev, F. A.; Mahmutova, L. T.; Möhemmediyev, M. G.; Möhemmetşin, H. N.; Sabirov, K. S.; Hesenov, F. H. .]

Kazan Tatar Ağız Sözlükleri: [Giyanov, Yosif, *Slovar rossiyko-tatarskiy, sobranniy v Tobolskom glavnom narodnom uçilişçe uçitilem tatarskogo yazıka svaşçennikom Yosifom Giganovim i mullami yurtovskimi svidetel'stvovannyi*, Sankt-Peterburg, 1804. Ostroumov, N. P., *Perviy opit slovarya narodno-tatarskogo yazıka po vigovoru kreşçenih tatar Kazanskoy guberniy*, Kazan, 1876. Ostroumov, N. P., *Tatarsko-russkiy slovar'*, Kazan, 1892. Vokresenskiy, A. A., *Urisçadan tatarçaga küçérélgen süzler cıyını*, Kazan, 1894 (Kreşin Tatarları ağız sözlüğü). *Dialektolojik süzlék*, I., 1948 (Celey, L., Şabanov, H., Kamskiy, A.); II., 1953 (Borhanova, N, Yakupova, G.); III., 1958 (Borhanova, N., Mehmütova, L. T.). *Tatar télénén dialektolojik süzlégé*, (Borhanova, N., Mahmutova, L., Sadıkova, Z., Yakubova, G.) Kazan, 1969. Tumaşeva, Dilara, G., *Könbatış sébér tatarları télé, Grammatik oçerk hem süzlék*, Kazan, 1961. Tumaşeva, Dilara G., *Slovar' dialektov sibirskih tatar*; İzdatel'stvo Kazanskogo universiteta, 1992. *Tatar télénén dialektolojik süzlégé* (Bayazitova, F. S., Ramazanova, D. B., Sadıkova, Z. R., Heyretdinova, T. H.), Kazan, 1993.]

Kazan Tatar Deyim Sözlükleri: [Celey, L., Borhanova, N. B., Mehmütova, L. T., *Tatar télénén frazeologiyesé, mekal hem eytémneré*, Kazan, 1957. Borhanova, N. B., Mehmütova, L. T., *Rusça-tatarça frazeologik süzlék*,

Kazan, 1959. İsenbet, Nekiy, *Tatar halık mekalleré*, I-III, Kazan, 1959. Ehetov, G. H., *Tatar télénén frazeologik eytémeler süzlégé*, Kazan, 1982. İsenbet, Nekiy, *Tatar télénén frazeologik süzlégé*, I-II cilt, Kazan, 1989-1990.]

Kazan Tatar Terim sözlükleri: [Nasıri, Kayyum, *Öç yöz yétméşlep deva ülennerénén isémneré rusça, latinça, mösélmança*, Kazan, 1886; 2. Baskı 1894. Maksudi, H., *Fenni Kamus; Rusça-garepçe hem törkice fenni mecmu-galar buyınça tegrif kilingan fenni, edebi ve sınağıy istilahlar kamusı*, Kazan, 1927. *Kıskaçça Rusça-tatarça sugış süzleré*, Moskova, 1926. Alekseyev, İ., Haliko, H., *Rusça-tatarça matematik terminnar süzlégé*, Kazan, 1949. Galejev, M. S., *Rusça-tatarça fizika hem geofizika terminnarı süzlégé*, Kazan, 1949. Ahmet, G., Gimadiyev, M., *Rusça-tatarça avıl usça-tatarça psihologie hem pedogogika terminnarı süzlégé*, Kazan, 1950. Mehdiyev, S. M., *İslam diné turında béléşme süzlék= Slovar'- sravoçnik ob islame i ateizme*, 1978. Garipova, Fridevs, *Tatarstan gidronimnarı süzlégé*, bérénçé kitap, Kazan, 1984; ikénçé kitap, Kazan 1990. Garipova, Fridevs, *Tatarstan mikro-toponimnarı süzlégé*, bérénçé kitap, Kazan, 1992; ikénçé kitap, Kazan, 1993. Ahmedullin, A. G., *Edebiyat béléme süzlégé*, Kazan, 1990. Garipova, Firdevs, *İsémnerde il tarihi*, Kazan, 1994.]

Kazan Tatar Türkçesi Yazım (Orfografya) sözlükleri: [Alparov, G., *Tatar télénén imla süzlégé*, Kazan, 1927. Remi, İ., *İmla Süzlégé= Orfografiçeskiy slovar'*, Kazan, 1928. Remi, İ., Kuli, İ., *Tatar télénén orografya süzlége*, Kazan, 1930. Remiyev, İ., *Tatar edebiy téléndegé internatsional' süzlernén orfografiya süzlégé*, Kazan, 1934. Abay, Ş., *Orfografik süzlékçe "o", "e" heréfkeré bulgan internatsional' hem halıkara süzler; Sverdlov, Urali Ogiz*, 1933. Nuriyeva, A. H., *Orfografiya Süzlégé*, Kazan, 1968; 1973. Nuriyeva, A. H., Faseyev, F. S., Mahmütov, M. İ., *Tatar télénén orfografiya süzlégé*, Kazan, 1983.]

Kazan Tatar Türkçesi Özel Sözlükler: [Sattarov, Gomer, *Tatar isémneré süzlégé*, Kazan, 1981. Safiullina, F. S., Galiullin K. R., *Tematiçeskiy russko-tatarskiy slovar'*, Kazan, 1989.]

Kazan Tatar Türkçesi Diğer Sözlükler: [Bálint, Gábor, *Kazáni tatár szótár: Kazáni tatár Nyelvtanulmányok*, 3 t., Budapest, 1875-1877. Remi, K., *Lugat-i hamse, törékçe, garepçe, farsıça, Rusça hem fransuzça*, Kazan, 1907. Poppe, Nicholas, *Tatar Manual (Descriptive Grammar and Texts with A Tatar English Glossary)* Indiana University Publications Uralic and Altaic Series, Vol. 25, Mouton Co. The Hague, 1963. Hemzin, K. Z., Mehmütov M. İ., Seyfullin, G. Ş., *Garepçe-tatarça-rusça alınmalar süzlégé (Arabsko-tatarsko-russkiyslovar')* Kazan, 1965, 856 s., Dawletschin, Tamurbek; Dawletschin, Irma; Tezcan, Semih; *Tatarisch- Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden, 1989. *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan yayınevi, Kazan-Moskova, 1997(Ganiyev, Fuat; Ehmetyanov, Rifkat; Açıkgöz, Helil).

Türkiye’de ise Kazan Tatar Türkçesi sözlükleri ile ilgili yayımlar son yıllara kadar yok denecek kadar az sayıdadır. Karşılaştırılmalı Türk Lehçeleri Sözlüğündeki (Ankara, 1991) Kazan Tatar Türkçesi sözcüğü malzemesi dışında, şu metin çalışmalarında da söz listesi bulunmaktadır:

Mustafa öner, *Abdullah Tukay’ın Şiirleri (Giriş-Metin-Sözlük)*, LXIV+559 s.. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 1990 (sözlükteki madde sayısı yaklaşık 3 500’dür).

Hatice Şirin, *Hadi Taktaş’ın seçme şiirleri (giriş-Metin- Sözlük)* Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve edebiyatı Bl. Bitirme tezi, İzmir, 1994 VII-302 s. (Sözlük yaklaşık 2 500 maddedir).⁹

Türk Dil Kurumunun 2009 yılında yayımladığı, Mustafa Öner’in hazırladığı “*Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*” Türkiye’de yayımlanan ilk Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü olma özelliğini taşımaktadır. Eser; Sunuş, Genel Kaynaklar, Örnek Taranan Kaynaklar, Alfabe ve Sözlük kısımlarından oluşmaktadır.

Mustafa Öner “Sunuş”ta (s.7-9), tarihten bugüne Tatarların yaşadığı bölgeye, Tatar adının tarihine, Tatar yazı dili edebiyatı ve edebiyatla birlikte

9 ÖNER, Mustafa.(1999), “Tatar, Başkurt ve Kazak Sözlükleri” *Kebikeç Dergisi*, S.7-8, s.115-129.

kültüre yön veren önemli şahsiyetlere, Tatar Türkçesi'nin yayılım alanlarına kısaca değinmektedir. Bu kısımda ayrıca Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türk Dil Kurumu önderliğinde yürütülen dil planlaması ve yazı dilini özelleştirme sürecinde Kazan Tatarcası'nın da ilgi çekmesinden dolayı Kayyum Nasrı'nın Lehçe-i Tatari adlı sözlüğünün 1937'de A.Battal Taymas tarafından çevrilmesine rağmen basılamadığından ve bu sözlüğün yazım aşamasındaki adımlarından söz edilmektedir.

Mustafa Öner; Ahundov, Garif, “Abbas Mulla”. TDTEA-19, 279-283. Ahundov, Garif, “Şagirnëñ Kaharmanlığı”. <http://www.kitaphane.at.tt>. ‘Altın Alma’, Tatar Xalık Ekiyetlerë. Tılsımlı ekiyetler, Kazan, 1994, 192-202. ‘Altın Balık’, Tatar Xalık Ekiyetlerë. Tılsımlı ekiyetler, Kazan, 1994, 212-222. ‘Arıslan, Bürë, Tölkë’, Anonim Hikaye. <http://www.kitaphane.at.tt>. ‘Avılım Uramnarı’, Tatar Cırları. <http://www.tatarca.boom.ru>. Babiç, Şeyhzade, Öztekten Özkan. İdil-Ural Şairi Şeyhzade Babiç'in bütün şiirleri, Giriş-Metinler-Dizin, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir, 2002. ‘Beyit’, Beyëtler, Tekstlarını hezërlevçë, cıyıntıkını hem aňlatmalarını tözüvçë: H.Yarmi, Kazan, 1960. Beyromova, Feyziye, TDTEA-19, 457-462. Bigiyev, Zahir, “Maveraënnehërde Setehet. Tatar Megrifetçëlëk Edebiyatı(1860-1905) tözüvçësë: M. H. Gaynullin, Kazan, 1979, 189-219. Borhanov, Egdes, Urıs Söymes Can Tügëlmën. Min Tatar. Kazan Utları, 2001-1 143-153. Celil, Musa, Saylanma Eserler. Öç Tomda, Kazan, 1955. Cır, Kıska Cırlar (Dürt yullıklar). Red. İlbaris Nadirov, Tatar Xalık İcatı, Kazan, 1976 (=Fahrettin Koyuncu, Tatar Xalık İcatı, Danışman: Doç. Dr. Günay Karaağaç, E. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezi, İzmir 1990). Ehmetcan Reşit (1991) Moñlanuv, Şiğirler, poemalar. Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan. gibi seksen dört eser taramak suretiyle kapsamlı bir sözlük oluşturmuştur. Profesyonelce hazırlanmış bu sözlükte elli tane genel kaynakça bulunmaktadır.

Sözlüğün başında verilen “Genel Kaynaklar (s. 11-13)” ve “Örnek Taranan Kaynaklar (s. 15-17)” bu alanda çalışmak isteyenlere büyük kolaylık sağlayabilecek niteliktedir.

Latin alfabesiyle yazılmış olan “sözlük (s. 19-358)”, yirmi dokuz asli harf ve kapalı “Ė”, kalın “Ġ”, sızıcı “H” ve kalın “K” ile birlikte 32 harften oluşturulmuştur. Sadece Rusçada görülen TS (Ц) harfi ile başlayan alıntı kelimeler ise T harfi içinde verilmiştir.

Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü 8127 madde başı, 1300 (deyim veya tamlama) alt madde olmak üzere 9427 kelimedenden oluşmaktadır. Kelimeler örneklendirilirken 2600 cümle, kıta, beyit veya mani gibi metin parçalarından yararlanılmıştır. Sözlükte fiil tabanları mastar eki kullanılmadan (-) işareti ile (örnek: bargala- “gidip gelmek, hep gitmek”, neçker-“1.incelmek, 2.(ses için) tizleşmek. 3 şefkat duymak gibi.) gösterilmektedir.

Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü’nde “Latin” harfleriyle verilen madde başı kelimelerin yanına Kiril harfli yazılışları da eklenmiştir. Örneğin, *baya бая* “Biraz önce, az vakit evvel, demin”, *bazık, базык* “1. Bodur, tıknaz. 2. Sağlam”, *meşrik мәшрик* “Doğu” gibi.

Sözlükte yan anlamlı kelimeler ayrı ayrı madde başı olarak verilmektedir. Mesela *kıy-* fiili hem “1.korku hissine kapılmamak, cesur davranmak, 2. Cüretkar olmak” hem de “kırmak, kıymak, oymak” anlamına gelmektedir. Bu nedenle iki madde başında da bu fiile yer verilmektedir.

Sözlükte tamlama ve deyimlere, asıl madde başının alt maddeleri olarak yer verilmektedir. Mesela, *can* kelimesinin asıl anlamı açıklandıktan sonra *can* kelimesiyle ilgili tamlama ve deyimlere alt maddeler olarak; *can açıp, can açısı belen* (1. Can acısıyla, 2. Üzülerek), *can asra-* (zor şartlarda yaşamak), *can at-* (heveslenmek), *can erně-* (canı yanmak üzülme), *can kıy-* (1.öldürmek, 2. Azap çaktirmek), *canğa urın tapma-* (Ne yapacağını bilememek içi sıkılmak), *cannı birërge ezer* (canını vermeye hazır) örneklerine yer verilmektedir. Bu durum sözlüğün işlevselliğini arttırmaktadır.

Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü, Tatarca öğrenmek isteyen veya Tatar Türkçesinden, Türkiye Türkçesine çeviri yapmak isteyenler için oldukça

kullanışlı bir sözlüktür. Mustafa Öner, sözlüğünde kelimeleri açıklamak için Tatarca örnek cümlelere ve onların Türkçe karşılıklarına da yer vermektedir. Böylece oluşabilecek anlam karmaşalarının önüne geçerek sözlük kullanıcılarının işini kolaylaştırmıştır.

Çok sayıda edebi eser taranarak hazırlanan Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü, Türkiye’de yayımlanan kapsamlı ilk sözlük olması bakımından bu konudaki çalışmalara öncü olabilecek niteliktedir. Böyle değerli bir çalışmayı Türkoloji sahasına kazandırmasından dolayı Sayın hocamız Prof. Dr. Mustafa Öner’e teşekkür ediyoruz.

Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi

Yayın İlkeleri

Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Türk dili ve edebiyatı alanında yapılan akademik çalışmaların yayımlandığı hakemli bir dergidir.

Makalelerin yayımlanabilmesi için, daha önce başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durumun açıkça belirtilmesi şartıyla kabul edilebilir.

Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi Kış/Ocak ve Yaz /Ağustos olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Her yıl derginin bir önceki yıllık dizini hazırlanır ve Kış/Ocak sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek son kararı verebilir. Yayımlanma aşamasına gelmiş, anılan süreçlerden geçmiş olan yazılarda hakem raporları olumlu olsa bile, dil ve üslup problemleri, kompozisyon bütünlüğündeki zayıflıklar, konu birliğindeki kopukluklar veya akademik etiğe uymayan talep ve davranışların farkedilmesi durumunda ilgili yazılar Yayın Kurulunun kararıyla yayın sırasından çıkarılır. Yazarlar, katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabuledilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Dil ve Edebiyat Derneği'ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi'nin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde yabancı dilde ve diğerk Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir.